

УДК: 378:37.012:37.012.8

Патмахон АБДУҚОДИРОВА,

АнДУ Педагогика институти катта ўқитувчиси
fotimaabdulkodirova@mail.ru

ЎЗМУ профессори п.ф.д. Х.Ж.Худойкулов таҳрири остида

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING ALGORITHMIC COMPETENCIES IN FUTURE TEACHERS

Abstract

This article aims to study the process of developing algorithmic competencies in future teachers, introducing algorithmic teaching activities and applying these activities. The article scientifically substantiates the concept of algorithm, algorithmic competencies and concepts of algorithmic thinking, as well as various approaches to its formation. At the same time, the manifestations of algorithmic competence in the activities of modern teachers are described.

Key words: Competence, competence, algorithm, algorithmic competence, algorithmic thinking, pedagogical activity, teacher competence, competence-based approach, innovative competence.

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ АЛГОРИТМИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

Данная статья направлена на изучение процесса формирования алгоритмических компетенций у будущих учителей, внедрение алгоритмической педагогической деятельности и применение этой деятельности. В статье научно обосновывается понятие алгоритма, алгоритмических компетенций и концепций алгоритмического мышления, а также различные подходы к его формированию. При этом описываются проявления алгоритмической компетентности в деятельности современных учителей.

Ключевые слова: Компетентность, компетентность, алгоритм, алгоритмическая компетентность, алгоритмическое мышление, педагогическая деятельность, компетентность учителя, компетентностный подход, инновационная компетентность.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА АЛГОРИТМИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақола бўлажак ўқитувчиларда алгоритмик компетенцияларни ривожлантириш, алгоритмларни ўргатиш фаолиятини жорий этиш ва ушбу фаолиятни қўллаш жараёнини ўрганишни мақсад қилган. Мақолада алгоритм тушунчаси, алгоритмик компетенциялар ва алгоритмик фикрлаш тушунчалари ҳамда унинг шаклланишига оид турли ёндашувлар илмий асослаб берилган. Шу билан бирга замонавий ўқитувчи фаолиятидаги алгоритмик компетенция кўринишлари баён этилган.

Калит сўзлар: Компетенция, компетентлик, алгоритм, алгоритмик компетенция, алгоритмик фикрлаш, педагогик фаолият, ўқитувчи компетенцияси, компетенциявий ёндашув, инновацион компетентлик.

Киритиш. Республикамізда информатикани ўқитишда узвийлик ва узлуксизлики таъминлашнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш, информатика таълим мазмунини компетенциявий ёндашув асосида тизимлаштиришнинг дидактик параметрларини аниқлаштириш, инновацион ёндашувлар асосида бўлажак информатика ўқитувчиларини тайёрлашнинг методик тизимини ривожлантиришга алоҳида аҳамият қаратилмоқда. “Ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида келажак касблар учун зарур бўладиган малакали битирувчиларни тайёрлашда илғор хорижий тажрибаларни ўрганган ҳолда умумтаълим муассасаларида информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитиш дастурини қайта кўриб чиқишга йўналтирилган “IT-Nation” дастурини жорий этиш” каби устувор вазибалар белгилаб берилган [1].

Бу эса информатикани ўқитиш жараёнида талабаларда алгоритмик компетенцияларни ривожлантиришнинг методик шарт-шароитларини асослаш, алгоритмик фикрлашнинг ривожлантириш даражасини аниқлаш ва баҳолашнинг диагностика тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Алгоритм сўзи ва тушунчаси IX асрда яшаб ижод этган буюк бобокалонимиз Муҳаммад ал-Хоразмий номи билан узвий боғлиқ бўлиб, унинг арифметикага

бағишланган «Ал жабр ва ал-муқобала» номли асарининг дастлабки бетидаги «Dixit Algorithmic» («Дедик Ал Хоразмий» нинг лотинча ифодаси) деган жумлалардан келиб чиққан. Ал-Хоразмий биринчи бўлиб ўнлик санок тизимининг принципларини ва унда турли амаллар бажариш қоидаларини асослаб берди. Бу эса ҳисоблаш ишларини ихчамлаштириш ва осонлаштириш имконини яратди. Чунки бу билан ўша даврда қўлланиб келинган рим рақамлари ва сонларни сўз орқали ёзиб бажаришдаги ноқулайликлар бартараф этилди. Ал-Хоразмийнинг илмий асарлари фанга алгоритм тушунчасининг киритилишига сабаб бўлди.

Алгоритм деганда бирор мақсадга эришишга ёки қандайдир масалани ечишга қаратилган буйруқларнинг аниқ, тушунарли, чекли ҳамда тўлиқ тизими тушунилади.

Алгоритмга қуйидагича таъриф беришимиз ҳам мумкин: алгоритм деб аниқ натижага олиб келадиган амалларнинг чекланган кетма-кетлигига айтилади.

Алгоритмлар – бу билимлар устида фикрлаш ва уни етказиб беришдан иборат. Ҳақиқатан ҳам қимдир қандайдир масалани ечишни ўйлаб топиб ва уни бошқаларга айтмоқчи бўлса, у ҳолда у ўйлаб топган ечимини шундай тасвирлаши керакки, натижада бошқалар ҳам уни тушунсин, ҳамда шу тасвирга қўра, бошқалар ҳам масалани тўғри ечишсин. Шунинг учун тасвир бир неча

талабларга бўйсиниши керак. Агар ечимнинг тасвири аниқ бўлмаса, яъни мужмал бўлса, у ҳолда шу тасвирга асосан бошқа жавобни олиш мумкин. Чунки, ҳар ким масала ечимининг тасвирини ноаниқ мужмал жойини ўзинча аниқлаштириши мумкин. Бундай тасвирни алгоритм деб бўлмайд. Алгоритмларга мисол сифатида таомлар тайёрлаш рецептларини, формулаларни, турли автоматик қурилмаларни ишлатиш йўлини, механик ёки электрон ўйинчоқларни ишлатиш бўйича йўриқномаларни, ракамлар рейтинги, кўча ҳаракати қоидаларини келтириш мумкин.

Алгоритмни ишлаб чиқиш учун аввало масаланинг ечиш йўлини яхши тасаввур қилиб олиш, кейин эса уни формаллаштириш, яъни аниқ қоидалар кетма-кетлиги кўринишида ёзиш керак. Бу мисоллардан битта умумий томонини кузатиш мумкин. Бу алгоритмдан қандай мақсад қўзланганлигини билмасдан туриб ҳам, уни муваффақият билан бажариш мумкин. Демак, ҳаётда учрайдиган мураккаб жараёнларни бошқаришни ёки амалга оширишни роботлар, компьютерлар ва бошқа машиналар зиммасига юклашимиз мумкин экан. Бу эса алгоритмнинг жуда муҳим афзаллигидир. Шунга кўра, ҳар бир инсон ўз олдига қўйилган масаланинг ечиш алгоритмини тўғри тузиб бера олса, у ўз ақлий ва жисмоний меҳнатини енгиллаштирибгина қолмай, бу ишларни автоматик тарзда бажаришни машиналарга топшириши ҳам мумкин.

Алгоритмнинг асосий тушунчалари, унинг хоссалари, афзалликлари ва уларнинг ролини тушуниш келажакдаги касбий ҳамда кундалик ҳаётини муаммоларни ҳал қилиш демакдир. Шунинг учун, алгоритмни ҳисобга олган ҳолда олий таълимда таълимнинг янги ўлчови сифатида алгоритмик фикрлаш амалга оширилиши мумкин ва жуда муҳим.

Замонавий педагогик-психологик тадқиқотларда “алгоритмик фикрлаш” тушунчаси олимлар томонидан турлича талқин қилинади, лекин барча нуқтаи назарлар учун умумий бўлган алгоритмик фикрлашни алгоритм натижасида аниқлашдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тадқиқотларда “алгоритмик маданият” (А.Н.Колмогоров, М.П.Лапчик), “дастурий таъминот-алгоритмик компетенция” (В.В.Калитина, Т.П.Пушкарёва), “алгоритмик ёндашув” (В.А.Баидак, В.И.Эфимов, С.М.Мумряева), “алгоритмик фикрлаш услуги” (А.В. Копазев, А.И. Газекина), “алгоритмик компетенция” (М.В.Кондурар), боғловчи бўлган бу алгоритмик чизиқ тушунчаси (Н.Я.Виленкин, М.П.Лапчик, С.И. Шварцбург) илмий изланишлари ўзига хос аҳамиятга эга.

Алгоритмик фикрлаш муайян муаммони ҳал қилиш учун зарур бўлган техникалар, конструкциялар, фаолият усуллари тўплами бўлган ақлий тизимдир. Бундай фикрлаш натижаси муаммони ҳал қилиш, керакли маълумотларни кидиришни ташкил этиш ва олиш, ахборот моделини қуришнинг алоҳида кичик вазифаларини аниқлаш орқали амалга оширилади.

Алгоритмик компетенция, М.В. Ковалчук бу компетенцияни ақлий ҳаракатлар, техникалар тўплами сифатида тушунади. Бундаги шакллар ақлий меҳнатнинг воситалари, объекти ва натижаси алгоритмлардир [2].

А.В.Кораев фикрига кўра, алгоритмик фикрлаш ақлий ҳаракат усуллари, техникаси, назарий ва амалий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган усуллар ва ақлий стратегиялар натижасида алгоритмлар инсон фаолиятининг ўзига хос маҳсулотидир [3].

О.В.Чебурина ўзининг илмий қарашларида алгоритмик тафаккурни муайян муаммони ечишга қаратилган ақлий ҳаракатлар ва техникалар мажмуаси сифатида белгилайди, бунинг натижасида алгоритм

яратилади. Ва яна таъкидлаб айтадики, алгоритмик фикрлаш ҳар қандай мавҳум гоёни муайян ҳаракатлар кетма-кетлигига айлантириш (алгоритм тузиш) имконини беради, уни изчил амалга оширишга ёрдамлашади [4].

Алгоритмик маданиятни М.П. Лапчик ўзига хос тушунчалар тўплами сифатида, кўникма ва қобилиятлар, баъзи таркибий қисмларнинг изоляцияси туфайли шаклланган талабанинг математик фаолияти (хусусан, операцион ва алгоритмик ҳаракатлар) ва уларни бойитиш (компьютер ривожланиши билан технологиялар) алгоритмлашнинг умумий муҳим кўникмалари: ёзиш қобилияти, муаммоларни ҳал қилиш алгоритмларини қўллаш, ўзгартириш, бирлаштириш ва синаб кўришдир деб таърифлайди [5].

Алгоритмик фикрлаш бу махсус фикрлаш дейилади. Алгоритмик фикрлаш қадамларни аниқ белгилаб, ечим топиш усулидир. Ва яна у аниқ белгиланган мақсадга мувофиқ зарур ҳаракатларни бажаришга асосланади.

Турк олими Adem Dog'ani “Бошланғич таълимда алгоритмик фикрлаш” номли мақоласида “алгоритмик фикрлаш - бу қадамларни аниқ белгилаб, ечим топиш усулидир. Муаммони таҳлил қилиш, унинг ечимларини амалга ошириш ва янги ечим ишлаб чиқиш жараёнидир” деган фикрни билдиради [6]. Шунингдек мақолада алгоритмик фикрлашни таълим жараёнида ривожлантириш усуллари сифатида балиқ склети, ақлий ҳужум, индукция каби методлар ҳамда ўқувчиларнинг фаол иштирокини талаб қиладиган ўйинлар, қарсвордлар, муҳокамалар, давра суҳбатлари ўтказишни тавсия этади. Олим ўз тадқиқотлари натижасида алгоритмик фикрлаш қобилияти яхши ривожланган ўқувчиларда педагогик маҳорат шаклланиб дарс беришга мойиллик пайдо бўлишини алоҳида таъкидлаб ўтади. Чунки бундай ўқувчиларда ўрганишни осонлаштирадиган жараёнга риоя қилиш, талабаларни яхши режалаштиришга ундаш каби қобилиятлар ривожланади.

Бу мақсадга еришиш учун Feliz Kalelio'glu, Yasmin Gulbahar ва Volkan Kukul алгоритмик фикрлашнинг куйидаги босқичларини аниқлайди.

абстракция ва декомпозиция
маълумотларни йиғиш, таҳлил қилиш, намунани аниқлаш, концепция ва маълумотлар тақдироти
математик сўров, алгоритмлар ва унинг жараёнларини яратиш ҳамда бир вақтнинг ўзида ишлаш
автоматлаштириш, моделлаштириш ва симуляция
синов, умумлаштиришлар [7];

Таълимга алгоритмик фикрлашни жорий этиш тез суръатлар билан олиб борилаётгани ажабланарли эмас, чунки ҳозирда кодлаш бўйича тренингларнинг таълим тизими билан интеграцияси жуда юқори.

Тез технологик ўзгаришлар шуни кўрсатадики, кейинги аср меҳнат талаб қиладиган жамиятни эмас, балки кодлаш ва унга кетма-кет ишлов беришни талаб қилади. Шунинг учун ўқитувчи ва ўқувчиларда алгоритмик фикрлашни шакллантириш таълим ва жамият келажиги учун жуда муҳим.

Алгоритмик компетенция умумий маънода информатика ўқитувчисининг интеллектуал компетенциясининг таркибий қисми сифатида унинг когнитив ва касбий фаолиятини бошқариш қобилиятидир:

керакли натижага эришилгунга қадар вазифани белгилаш. Шу билан бирга, ўқитувчи нафақат ишлаб чиқаришни керак, балки касбий муаммоларни ҳал қилиш учун турли хил ҳаракатларни амалга ошириш, шунингдек, оптимални топа олиш, оқилона йўл, берилган муаммони ҳал қилиш усули ва бир хил турдаги вазифаларнинг бутун синфи, қўйилган муаммо билан ностандарт вазиятларда ўз билимларини, кўникмаларини ўзгартириш.

– Дунё ахборот даврига кадам қўйди. Дастурий таъминот билан ишлаш, компьютерлар тилида сўзлашиш оддий қўникмага айланиб бораверади, – дейди Мактабгача таълим вазирлиги ҳузуридаги Ахборот ва педагогик технологиялар инновацион маркази директори Оятилло Раҳматиллаев. – Биз болаларимиз эгаллаётган қўникмалар замон талабларига жавоб беришини истаймиз. Болаларга робототехника сабоқлари мураккаб кодлар ёки шунга ўхшаш мураккаб усуллар билан эмас, енгил ўйинлар шаклида ўргатилиши тарафдоримиз. Бола роботлар билан дўстлашиш жараёнида унинг бажараётган функцияларини кузатади ва таҳлил қилишга уринади. Бу эса уларнинг алгоритмик фикрлаш қобилияти ривожланишига хизмат қилади [8].

Тадқиқот методологияси. Алгоритм – бу масаланинг ечими ёки белгиланган мақсадга қандай эришиш мумкинлиги тасвирланган жарёндир. Бундан тушунишимиз мумкинки, алгоритм натижа эмас, у натижага элтувчи йўлдир.

Бугунги кунда алгоритмлар технологик тараққиёт билан ҳар бир соҳада инсон ҳаётининг марказий ўрнини эгаллади. Сабаби алгоритмлар кундалик ҳаётимизнинг ҳар бир босқичида мавжуд. Чой қайнатиш, рақамлар рейтинги, камеранинг юзни аниқлашдан тортиб Google ёрдамида сўз кидиришгача бўлган ҳамма нарса алгоритм мантиғига асосланган.

Уйда, ишда ва ҳаётимизнинг бошқа соҳаларида алгоритмларнинг аҳамиятини тушуниш ва бу алгоритмлар нима эканлигини билиш яшаш учун зарур. Муаммоларни самарали таҳлил қилиш, энг қисқа ва содда йўл билан ҳал қилишга эришиш алгоритмларни тушуниш ва қабул қилишни талаб қилади.

Алгоритмлар ёрдамида фикрлаш босқичларини ифодалаймиз, чунки унинг тузилиши фойдаланувчи фикрини ифодаловчи компьютер геометриясидир.

Кундалик ҳаётда дуч келадиган муаммоларни таҳлил қилиш орқали ҳал қилиш, масаланинг босқичларининг оддийгина аниқлаш, яъни масалани ечиш алгоритмини яратиш орқали алгоритмларни қабул қилиш ва алгоритмик фикрлашни осонлаштириш мумкин. Бу эса ечимга энг қисқа йўл билан самарали эришиш имконини беради. Демак алгоритмларни билиш, шахснинг алгоритмик компетенциясини ривожлантириш муҳим ҳисобланади.

Алгоритмлар фойдаланиш соҳалари, мураккаблиги, дизайн усуллари ва қўллаш шаклларига қараб ҳар хил турларга бўлинади.

Қидирув алгоритми
Саралаш алгоритми
График чизиш алгоритми
Криптографик алгоритм
Генетик алгоритм
Сиқиш алгоритми
Илдиз топиш алгоритми [9].

Таҳлил ва натижалар. Алгоритмлар ҳаётнинг барча ишларида мавжуд. Юзни аниқлаш алгоритми. Биометрик тизимлар одамларнинг жисмоний хусусиятларидан электрон фойдаланиш учун қўлланилади. Бугунги кунга келиб инсон ҳаётининг кўплаб соҳаларида юзни сканерлаш тизими ишлатила бошланди. Айниқса мобил телефонлардаги камера тизими. Телефонга кириш учун юзни сканерлаш тизими

қўлланилади. Технология ривожланиши билан ўтмишдагига қараганда анча яхши натижалар қабул қилина бошлади. Юзни аниқлаш алгоритми аэропортлар, милитция участкалари каби хавфсизлик талаблари юқори бўлган жойларда ишлатилмоқда.

You Tube алгоритми. Ҳозирда You Tube машҳур канал сифатида ўз мавқеини сақлаб қолишда давом этмоқда. Ушбу платформага ҳар дақиқада юзлаб видеолар юкланади. Буларнинг ҳар бири учун You Tube томошабинни томоша қилиш ва ёқтириш эҳтимоли юқори бўлган видеолар билан мослаштириш учун ишлаб чиқилган алгоритм қўлланилади.

Евклид алгоритми. Биз билган ўша машҳур алгоритм. Бу алгоритм математик масалани ечиш учун ёзилган. У математикада энг катта умумий бўлувчини топиш учун ишлатилади.

Алгоритмлар нафақат биз оладиган транспорт воситалари ёки хизмат кўрсатиш соҳаларида, балки шахсий ҳаётимизда ҳам муҳимдир. Ҳозирги кунда, ижтимоий медиа ва рақамли банкинг каби рақамлаштиришнинг кучайиши билан кўп одамларнинг ҳисоблари бор. Ушбу ҳисобларнинг кўплиги туфайли уларнинг пароллари эсдан чиқмаслик ёки чалкаштирмаслик учун барча ҳисоблар бир хил парол ёки махсус, масалан туғилган кун.

Ҳисоб эгалари ҳисобни бошқа биров томонидан ўзлаштириш хавфини қамайтириш учун шахсий криптографик шифрлаш (алгоритм) дан фойдаланадилар, бу кўплаб рақамли ҳисоб паролларини тахмин қилишни қийинлаштиради. Шу тарзда, улар шахсий ҳисобининг хавфсизлик даражасини ошириши мумкин. Бу ва шунга ўхшаш мисолларда кўриниб турганидек алгоритмлар инсон ҳаётида жуда муҳим.

Хулоса ва таклифлар. Жамиятимиз тараққиёти, замонавий компьютерларни халқ ҳўжалигининг турли соҳаларида ишлатишлари ҳақида билим ва қўникмаларни эгаллаш зарурлигини асосий вазифа қилиб қўйди.

Ҳозирги кунда ҳеч кимга сир эмаски, ёшларимизга мунтазам равишда компьютер саводхонлигини сингдириб бориш керак. Ушбу муаммони ҳал қилишни амалга оширувчи миллий кадрларни тайёрлаш шу куннинг долзарб масаласидир.

Хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, бўлажак ўқитувчиларда алгоритмик компетенцияларни ривожлантириш билан муаммоли вазиятдан чиқа олиш, уларнинг ўзини ўзи бошқариш фаоллиги, натижага эришиш, тартиблиликни ривожлантириш асосида ижодкорлик фаолиятига жалб этиш, алгоритмик фикрлаш ва ижодий қобилиятни такомиллаштириш, юқори савиядаги етук мутахассис бўлиб етишиши ва алгоритмик маданиятни ривожланиши эътиборга олинади.

Демак, олий ва умумий ўрта таълим муассасаларида информатикани ўқитишнинг методларини назарий ҳамда амалий таҳлил қилиш, фанни ўқитишда креатив методлардан ва илғор хорижий тажрибалардан фойдаланиб дарсларни ташкил қилиш ҳозирги давр талабидир. Мазкур маънода, таълим жараёнида алгоритмик фикрлаш, алгоритмик маданият, креатив методларнинг қўлланилиши ўқувчи ёшларда эркин ва мустақил фикрлаш, ижодий ёндашув қўникмаларини шакллантиришга, янгилик яратишга, фанларни ўрганишга бўлган қизиқиш ҳамда интилишларини ривожлантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” ги Фармони // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 29.04.2019 й., 06/19/5712/3034-сон.
2. Kovalchuk M.B. (2018). Semantic aspects of algorithmic thinking. Physical and Mathematical Education, 3(17), 61-66.

3. Kopaev A.V. (2003). On the practical value of the algorithmic style of thinking. Information Technologies in a Secondary School, 6, 6-11
4. Cheburina O.V. (2017). Formation of algorithmic thinking in teaching game programming. Science and Perspectives, 2, 75-79
5. Лапчик М.П. Методика преподавания информатики / М.П. Лапчик, И.Г. Семакин, Е.К. Хеннер; под общей редакцией М.П. Лапчика. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – 624с.
6. Adem Doğan Algorithmic Thinking in Primary Education. International Journal of Progressive Education, Volume 16 Number 4, 2020. – P. 286-301.
7. Kalelioglu Gulbahar and V.Kukul. A framework for computational thinking based on a systematic research review. Baltic Journal of Modern Computing, 4(3), 583.
8. https://uza.uz/uz/posts/bolalar-bogchalari-uchun-aqlli-robotlar-sovga-qilindi_240513
9. Doç. Dr. Alper AYTEKİN, Öğr. Gör. Dr. Fatma Sönmez Çakır, Yakup Bahadır Yücel, İlknur Kulaöz. Algoritmaların Hayatimizdaki YERİ VE ÖNEMİ

УДК:37.013.8

Угилджан АБДУЛЛАЕВА,
Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
Норгул КИРБОЕВА,
Тошкент давлат педагогика университети магистранти
E-mail: u_abdullayeva@mail.ru

ЎзДЖТУ профессори, п.ф.д Н.Ж. Исакулова тақризи асосида

THE ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF TEACHER - APPRENTICE TRADITIONS IN FUTURE TEACHERS

Abstract

In this article, traditions between teacher and apprentice, its initial point and development, role of this tradition in prospective teachers' professions will be discussed. In addition, in advancing the quality of education role of collaboration pedagogy and its unique characteristics, parts and their role on students are shown.

Key words: Training, education, mentor, apprentice, education, cooperation pedagogy, mentor-student tradition, future teacher, education concept, school.

СУЩНОСТЬ РАЗВИТИЯ НАСТАВНИК-УЧЕНИК ТРАДИЦИЙ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается традиция наставник-ученик, ее зарождение, развитие и их место в профессиональной деятельности будущих учителей. Также, в повышении качества образования широко освещается кооперативная педагогика и ее особенности, направления, роль кооперативной педагогики в совершенствовании будущих учителей.

Ключевые слова: Обучение, воспитание, наставник, ученик, образование, педагогика сотрудничества, традиция наставник-ученик, будущий учитель, концепция воспитания, школа.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА УСТОЗ-ШОГИРД АНЪАНАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МОҲИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада устоз-шогирд аънавалари, унинг келиб чиқиши, ривожланиши ва уларнинг бўлажак ўқитувчилар касбий фаолиятидаги ўрни ҳақида фикрлар юритилган. Шунингдек, таълим сифатини оширишда ҳамкорлик педагогикаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари, йўналишлари, бўлажак ўқитувчиларнинг камолотида ҳамкорлик педагогикасининг ўрни кенг тарзда ёритилган.

Калит сўзлар: Таълим, тарбия, устоз, шогирд, ҳамкорлик педагогикаси, устоз-шогирд аънавали, бўлажак ўқитувчилар, тарбия концепцияси, мактаб.

Кириш. Мамлакатимизда 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг ишлаб чиқарилишидир. Ҳаракатлар стратегиясининг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳа ва тармоқларида татбиқ этилиши улкан ўзгаришларни амалга оширолмоқда. Ҳаракатлар стратегиясининг тўртинчи йўналишида ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ўз аксини топган [1]. Таълим ва фан соҳасини ривожлантиришда узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, малакали кадрлар тайёрлаш тизимини янада ривожлантиришни ўз ичига олади. Шундай экан, узлуксиз таълим тизимининг барча турларида шахснинг ҳар томонлама шаклланиши, билим ва кўникмаларининг чуқур ривожлантириб борилиши, ўзлари танлаган касб-ҳунар бўйича таълим олишлари катта аҳамиятга эга.

Ўзбекистон таълим тизими ривожининг ҳозирги босқичида ҳамкорлик педагогикаси муҳим ўрин тутди. Педагогик олимлар ҳамкорлик педагогикасига “таълим берувчилар ва таълим олувчиларнинг ўзаро мулоқотида асосланган шаклда таълим беришга йўналтирилган ижодий фаолият жараёнидир” [9], - дея таъриф беришади. Бу мулоқотда таълим берувчи ва таълим олувчи ўзаро масъулият сезади, томонларнинг ҳамкорлиги таълим сифатининг ошишига хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Қадим замонлардаёқ инсоннинг кундалик ҳаётидаги каби таълим-тарбия жараёнида ҳам биргаликда бажарилган фаолият кўпроқ самара бериши кузатилган [10]. Шунинг учун болаларни битта жойга тўплаб, гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитиш тажрибаси пайдо бўла бошлаган. Милоннинг биринчи асридаёқ Квинтиллиан: “Ўқувчилар биргаликда бир-бирларини ўқитганларида, мустаҳкам билим эгаллашлари мумкин” [5] – деб, таъкидлаган эди. Шу тариқа ҳамкорлик педагогикаси деб аталган ҳодиса юзага келган. Ўқитувчининг ҳамкорликдаги педагогик жараёни ташкил этишга оид фаолияти биринчи навбатда ўқувчиларнинг жамоада асосий кадрият сифатида ўзларини намоён қилишларини таъминлашга йўналтирилган ўқув-тарбия жараёнини ташкил этиш йўллари ва усуллари излашга қаратилиши лозим. Бунинг учун ўқитувчилар ўқувчилар шахсига зиён етказмаслик, улар руҳиятига шикаст кўрсатмаслик, уларга ижобий таъсир кўрсатиш, зарур маслаҳатлар бериш, бир ўқувчини иккинчиси билан қийслагмаслик шахсиятига тўғри баҳо бера олиш, ўқувчи ривожланишининг истикболларини аниқ тасаввур эта олиш кабилар ўта муҳим [4].

Тадқиқот методологияси. Ўқувчиларга инсонпарварлик асосида ёндашиш улар орасидаги зиддиятларнинг ўзига хос жиҳатларини тушуниш ва бартараф этиш имконини беради. Педагогик ҳамкорлик ғоялари бугунги кунда педагогик технологиялар

мазмунига сингдирилган ва "XXI аср таълими Концепцияси" [2] асосини ташкил этади.

Хамкорлик концепциясида "Ўқитувчи-ўқувчи" муносабатларидаги хамкорлик, бу фаолиятнинг бориши ва натижаларининг биргаликдаги таҳлили, маънавий дунёда бир-бирига самимийлик, ўзаро бир-бирини мустахкам тушуниш, катталар ҳамда болаларнинг хамкорликдаги ривожлантирувчи фаолияти ғояси муҳим саналади. Анъанавий таълим педагогик жараёнда ўқитувчининг субъект сифатида, ўқувчини эса объект сифатидаги иштирокига асосланган [7]. Бу қоида ўқувчи ўз ўқув фаолиятининг субъекти ҳақидаги тасаввур билан алмашилади. "Ўқувчи-ўқувчи" муносабатлари хамкорликнинг турли шакллари (хамкорлик, бирга қатнашиш, бирга қайғуриш, бирга ижод қилиш, биргаликда бошқариш)да қабул қилинган умумий жамоа ҳаётий фаолиятида амалга ошади.

Хамкорлик педагогикасининг тўртта асосий йўналиши мавжуд [3]. Булар: шахсий-инсонпарвар ёндашув; дидактик фаоллаштирувчи ва ривожлантирувчи мажмуа; тарбия концепцияси; атроф-муҳитни педагоглаштириш кабилардир. Шахсий-инсонпарвар ёндашув жараёнида шахсга янгича қараш таълим беришнинг мақсади сифатида, яъни таълим-тарбия жараёнининг шахсга йўналтирилганлиги назарда тутилади. Бунда шахс субъект сифатида унинг қобилияти ривожланади.

Педагогик мулоқотни инсонпарварлаштириш ва демократиялашда болаларга муҳаббат, уларнинг тақдирига қизиқиш, боладаги умидли ишонч, хамкорлик, мулоқот маҳорати, тўғридан-тўғри мажбур қилишни бекор қилиш ва ижобий рағбатлантириш муҳим ҳисобланади [8]. Болалардаги камчиликларга сабрли бўлиш, ўқитувчи ва ўқувчи ҳуқуқларини тенглаштириш, боланинг эркин танлаш ҳуқуқи, шахсий қарашларга бўлган ҳуқуқи кабиларга эътибор қаратилади.

Таҳлил ва натижалар. Ўқитувчи-ўқувчи муносабатларини амалга ошириш жараёнида болани таъқиқлаш эмас уни йўналтириш, бошқариш эмас, биргаликда бошқариш, мажбурлаш эмас, ишонтириш, буйруқ бериш эмас, ташкиллаштириш, чегараламаслик, эркин танлашни йўлга қўйиш каби хусусиятлар ўз самарасини беради. Ушбу жараёнда ўқитувчи замонавий шароитда натижаларга олиб келмайдиган мажбурлаб ўқитиш методидан воз кечиш, ўқувчига ишонч билан билан муносабатда бўлиш, унинг қизиқувчанлигини ҳисобга олиш, муваффақиятсизликка сабаб бўладиган ҳолатларни бартараф этиш, болаларда мустақиллик фаолиятини ўрнатиш, жамоа орқали талабларни қўллашда индивидуал ёндашиш, шахснинг энг яхши сифатларини излаш кабилар устознинг педагогик маҳоратига боғлиқ.

Шарқ мутафаккирларининг ижодий меросларида ўқитувчи-тарбиячи маҳорати, устоз-шогирд анъаналарига ҳам алоҳида ўрин берилган.

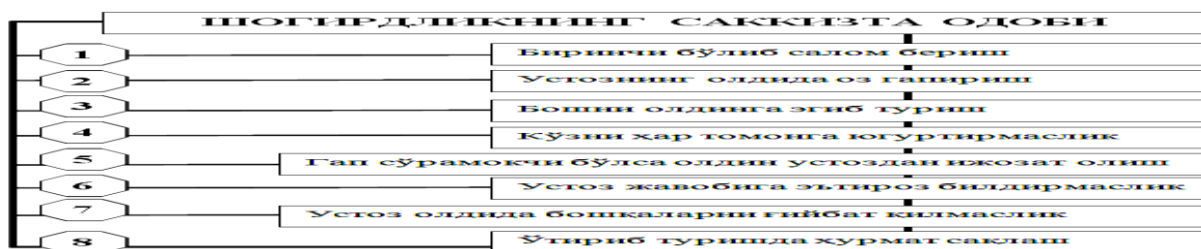
Абу Наср Форобий X аср шарқ фалсафий фикрларининг энг йирик намоёндаларидан бўлиб, ҳаёт инсон ҳақидаги таълимотни дастлабки яратувчиларидан бири саналади. Форобий ўз замонаси илмининг барча

соҳасини мукамал эгаллаган. Унинг асарларида одам шахсининг энг яхши ва олийжаноб хусусиятлари, кишилар ҳаётида адолат ўрнатилиши, яхшилик, ақлий камолотига эришувчи инсон ҳақида фалсафий фикрлар ифода этилган. Форобий устоз-мураббийга шундай талаб қўяди: "Устоз шогирдларига каттиқ зулм ҳам ҳаддан ташқари кўнғилчанглик қилмаслик лозим" [6]. Чунки ортикча зулм шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади-ю, устоз жуда ҳам юмшоқ бўлса шогирд уни менсимай қўяди ва у берадиган билимдан совиб ҳам қолади.

Шарқ мумтоз маданиятининг машҳур намоёндаларидан Саъдий Шерозий таълим-тарбияда муаллимнинг талабчанлиги билим ва тарбия беришда каттиққўллик бўлиш тарафдори бўлади. Бу тўғрисида "Гулистон" асарида устоз шогирд муносабатига оид бир қатор ҳикоят келтириб ўтган. Муаллим - устозга нисбатан ҳурматда бўлишнинг ифодаси шуки, шогирд муаллимдан олдин юрмаслик, унинг ўрнига бориб ўтирмаслик лозим. Машғулотлар давомида ўқувчилар муаллимдан узок бўлмасинлар, улар ораси ўқ-ёй оралиғида бўлсин, мана шунда илмга интилувчиларни ўз устозларига ҳурмати маълум бўлади.

Ўзбек халқининг улкан шоири ва мутафаккири, улғу олим ва давлат арбоби, жаҳон адабиётининг сиймоларидан бири Алишер Навоий ижодида ҳам муаллимлар иши, уларга муносабат масалаларига кенг ўрин берилади. Навоий билимларни тинмай узлуксиз равишда ўрганиш зарур, бунинг учун эса мактаб ёки мадрасага бориб, шогирд тушиб таълим олиш кераклигини уқтиради. У ёшларга чуқур билим бериш учун муаллимлар, мударрислар ҳамда устоз мураббийларнинг ўзлари ҳам билимли ва тарбияли бўлиши зарурлигини уқтиради. У нодон, мутассиб жоҳил домлаларни танқид этади ва ўқитувчи маълумотли ўқитиш йўлларини биладиган муаллим бўлиши зарур дейди. Масалан: "Маҳбуб ул қулуб" асарида мактабдорлар ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ўта каттиққўл, жоҳил ва таъмағирликларини қоралайди, кези келганда устозлик меҳнатининг оғирлиги, мураббийлик ҳаққини холисона баҳолайди. Улар иши одам қўлидан келмас, одам эмас, балки дев қила олмас. Бир қучли киши бир ёш болани сақлашга ожизлик қилади. Лекин устоз болага илм ва одоб ўргатади. Дарҳақиқат муаллим бу каби ҳолларда машаққат чекади. Шу жиҳатдан олганда, агар шогирд улғайгач подшоҳлик мартабасига эришса ҳам, ўз муаллимига қуллуқ қилса арзийди [10].

XV асрнинг йирик олимларидан бири Хусайин Воиз Кошифий ўз асарларида устоз-шогирд муносабатларига кенг тўхталади; "Агар шогирдликнинг биноси нимани устига қурилади деб сўрасалар, иродат устига деб жавоб бергин. Агар иродат нима деб сўрасалар, самоъ ва тоатдир деб айтгин. Агар самоъ этиш ва тоат нима деб сўрасалар нимани устоз айтса уни жон қулоғи билан эшитиш, чини билан қабул қилиш ва вужуд аъзолари орқали амалда адо этишидир деб айт" [6]. У шогирдликнинг 8 та одобини кўрсатади(1-расм).

1-расм. Хусайин Воиз Кошифийнинг шогирдлик одобига берган тавсифи.

Кошифий устозлик шартларини ҳам кўрсатади. "Билгилким ҳеч бир иш устозсиз амалга ошмагай ва кимки устозсиз бир ишни қилур эрса ул ишни асоси мустаҳкам бўлмагай" [6].

XV асрда Эроннинг Давон қишлоғида яшаб ижод этган Жалолиддин Давоний ўзининг "Ахлоқи Жалолий" асарида ўқитувчини "маънавий паъдар" [10] деб, таъкидлайди. Чунки ота фарзандини жисмоний ва руҳий ривожланишига сабабчи бўлса, ўқитувчи яъни устози маънавий ривожланишида катта аҳамият касб этишини таъкидлайди. Руҳ қанчалик баданга яқин турса, устоз ҳам тарбия борасида ота-онага шунчалик яқин деб кўрсатади. Уларни таққослар экан, устознинг тарбия усулларини юқориқ қўяди. Чунки ота-она таълим-тарбия усуллари, методлари билан устозчалик қуролланмаган бўлади. Муаллим эса тарбия бериш билан бирга илм чўққиларини эгаллашда ҳам заҳмат чекади ва шогирдининг олган таълими ва тарбияси умрбод унинг ҳаёт йўлини белгилаб беради, деб айтади.

XV асрда яшаб ижод этган яна бир ватандошимиз Мирзо Улуғбек устоз-шогирд анъанасига асос солиб, бу мактабни ривожланишига катта ҳисса қўшганлигини тарихий манбалар орқали билишимиз мумкин. Аллома болаларни гуруҳ-гуруҳ бўлиб ўқитиш, уларни биргаликда рақобат қила олишга, устозларнинг эса одил ва ҳалол бўлишга, илмни ўргатиш жараёнида исбот талаб қилмайдиган далиллар келтиришни, ҳар бир машғулоти юксак савияда ўтказишга даъват этади, ана шу билангина ўқувчиларни билим олишга қизиқиши ортиши

мумкинлигини алоҳида таъкидлайди. Устоз ўз шогирдига ҳеч қачон зуғм қилмаслиги, аксинча беғараз ёрдам кўрсатиши, улар орасидаги ҳамкорлик самимий бўлиши ғоят муҳимлигини қайта-қайта уқтиради. Бу қарашларнинг қанчалик тўғри эканлигини унинг шогирдлари мисолида кўришимиз мумкин. Али Қушчи умрининг охиригача ўз устозига содиқ қолди, алломанинг энг қимматли асари ҳисобланган "Зижи Кўрагоний" асарини кейинги авлодларга бутунлигича етказишга сабабчи бўлади.

Хулоса ва тақлифлар. Тарихдан маълумки шарқ мутафаккирларимиз ва алломаларимизнинг қолдирган бой мероси ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Машхур алломаларимизнинг қарашларидан шуни англашимиз мумкинки, ўқитувчилик ер юзидаги ҳар қандай касбдан кўра юқориқ турувчи фахрли ва маъсулиятли касбдир. Шундай экан, бугунги кунда ҳам ўқитувчи, мураббийларга ҳурмат билан қараш лозимлиги талаб қилинади. Албатта, бунда ўқитувчининг ўзи ҳам жамиятда қандай муҳим вазифани бажариш лозимлигини тушуниб олиши ва ўз кадр-қимматини англаши зарур. Шу билан бирга ҳозирги кунда замонавий ўқитувчига қўйилаётган талабларни билиши ва онгли тарзда унга риоя қилиши керак. Ўқитувчилик яъни устоз-мураббийларнинг ўрни жамиятда муҳим ўрин тутди. Улар ўз ўқувчиларини севиши, уларга ғамхўрлик қилиши ва ўзи ҳам намуна кўрсатиши лозим. Айниқса, устоз-шогирд анъаналарига риоя қилинса, олдинга қўйилган мақсадга эришиш мумкинлигини кўришимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони.
2. Абдуллаева Ў. Педагогик технология. – Тошкент. ТДПУ, 2015. – 43 б.
3. Йўлдошев Қ. Ҳамкорлик педагогикаси: моҳият, тарих, илмий-назарий. Узлуксиз таълим тизимида ҳамкорлик педагогикаси (Халқаро конференция). – Тошкент 2014. – Б. 196-198.
4. Конаржевский Ю.А. Анализ урока. – М.: Центр "Педагогический поиск", 2000. – 336 с.
5. Коротаева Е.В. Основы педагогики взаимодействия: теория и практика: монография. – Екатеринбург: Изд. УрГПУ, 2013 – 203 с.
6. Маҳкамов У., Тилябоева Н. Касбий таълим. – Тошкент: ТДИУ нашриёти. 2007. 34-б.
7. Соколюк Л.Д. Система работы с молодыми учителями // Интернет-журнал «Все для администратора школы!» № 8 (44) август 2015 г.
8. Сотников Н.З., Сотникова С.И. Профессиональная карьера работников: стратегический подход к развитию талантов // В сборнике: Управление талантами и трансформация корпоративной культуры. Материалы международной конференции. 2016. С. 22-27.
9. Ҳасанбоев Ж. ва бошқалар. Педагогика. – Т.: "Фан ва технология", 2010. – 182 б.
10. Ҳошимов К., Нишонов С. Педагогика тарихи. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2005. – 184 б.

UDK: 811.(512.11)

Shohruh ABDIRAIMOV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi, ped.f.f.d.(PhD)
E-mail: abduraimov.shohrux@mail.ru

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) G'.Hamroyev taqrizi asosida

ONA TILI BO'YICHA BILIM VA MALAKALARNI BAHOLASHGA DOIR

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'quvchilarning ona tili bo'yicha bilim va malakalarini baholash tizimini yaratish zarurati, xorijiy baholash tizimlarining qiyosi, baholash mexanizmlari bayon etilgan. Shuningdan, ona tili bo'yicha bilim va malakalarini baholash mazmuni, mezon va baholash shkalasini takomillashtirish yuzasidan nazariy va metodik qarashlar berildi. Mazkur maqolada kuzatish, qiyoslash, umumlashtirish metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so'zlar: Ona tili ta'limi, baholash, o'qib tushunish, yozish, so'zlash, baholash formati, baholash mezon.

MOTHER TONGUE KNOWLEDGE AND SKILLS SHOULD BE ASSESSED

Abstract

This article describes the need to create a system for assessing students' knowledge and skills in their native language, a comparison of foreign assessment systems, and assessment mechanisms. Therefore, theoretical and methodological views were given on improving the content, criteria and evaluation scale of knowledge and skills in the mother tongue. This article uses methods of observation, comparison, and generalization.

Key words: Mother tongue education, assessment, reading comprehension, writing, speaking, assessment format, assessment criteria.

НЕОБХОДИМО ОЦЕНИТЬ ЗНАНИЕ И НАВЫКИ РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье описывается необходимость создания системы оценивания знаний и умений учащихся на родном языке, сравнение зарубежных систем оценивания и механизмов оценивания. Поэтому были даны теоретико-методические взгляды на совершенствование содержания, критериев и оценочной шкалы знаний и умений на родном языке. В статье используются методы наблюдения, сравнения и обобщения.

Ключевые слова: Обучение родному языку, оценивание, понимание прочитанного, письмо, устная речь, формат оценивания, критерии оценивания.

Kirish. Ma'lumki, fanning ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib va til o'zlashtirish qonuniyatlari asosida ona tili fanidan milliy o'quv dastur ishlab chiqilmoqda. Milliy o'quv dasturni ishlab chiqish, darsliklarni yangilash, o'qitish sifatini oshirish bilangina ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi, chunki har qanday ta'limning sifatini belgilaydigan, ko'rsatadigan baholash mexanizmi bo'lishi kerak. Sababi baholash o'qitish va ta'lim maqsadi o'rtasidagi ko'prikdir[1]. Qaysiki ta'limda baholash to'g'ri yo'lga qo'yilmasa, fan ta'limining malaka talablari baholanmay, amaliy ahamiyatsiz, ikkilamchi ko'nikmalarni tekshirilsa, belgilangan maqsadga erishilmaydi. Shuning uchun ham, rivojlangan davlatlarda ta'limni baholashga, o'quvchilarning bilim darajasini aniqlashga alohida e'tibor qaratiladi. Ko'plab xorijiy davlatlarda o'quvchilarning umumta'lim fanlaridan bilim darajasini aniqlashning maxsus imtihon tizimi ishlab chiqilib, oliy ta'limga kirishda sertifikat berish tizimi joriy etilgan. Xususan, Amerika Qo'shma Shtatlarida SAT (Scholastic

Aptitude Test – "Akademik baholash testi"), Buyuk Britaniyada GCSE (General Certificate of Secondary Education – "O'rta ta'lim to'g'risidagi umumiy guvohnoma"), Rossiya Federatsiyasida ЕГЭ (Единого Государственного Экзамена – "Yagona davlat imtihoni") maxsus imtihon tizimlari yo'lga qo'yilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buyuk Britaniyada GCSE imtihon tizimida bitiruvchilarning ona tilidan nutqiy malakalari: o'qib tushunish, yozish va so'zlash ko'nikmalari ochiq turdagi test topshiriqlari yordamida baholanadi. Amerika Qo'shma Shtatlari SAT imtihonida esa o'quvchilarning ona tilidan o'qib tushunish, yozish va tilga oid ko'nikmalari ochiq va yopiq turdagi test topshiriqlari yordamida tekshiriladi. Rossiya Federatsiyasida YeGE maxsus imtihon tizimida esa maktab o'quvchilarining ona tilidan o'qib tushunish, yozish va lingvistik ko'nikmalari ochiq turdagi test topshiriqlari yordamida tekshiriladi.

Amerika Qo'shma Shtatlari SAT imtihon tizimining ona tili bo'yicha formati[2]

MALAKALAR	TOPSHIRIQLAR SONI	VAQT (daqiqada)
O'qib tushunish	52	65
Imlo va lingvistik ko'nikmalar	44	35
Yozish (esse)	1	50
JAMI	97	150

Buyuk Britaniyada GCSE imtihon tizimining ona tili bo'yicha formati[3]

KOMPETENSIYALAR	TOPSHIRIQLAR SONI	VAQT (daqiqada)
O'qib tushunish	8	210
Yozish	2	
So'zlash	1	
Jami	11	210

Rossiya Federatsiyasida EIT imtihon tizimining ona tili bo'yicha formati[4]

KOMPETENSIYALAR	TOPSHIRIQLAR SONI	VAQT (daqiqada)
Matn analizi (o'qib tushunish) va lingvistik ko'nikmalar	26	210
Yozish	1	
So'zlash	-	
Jami	27	210

Ushbu keltirilgan maxsus imtihon tizimlarida o'quvchilarning nutqiy ko'nikmalari tekshiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Amaldagi Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning davlat ta'lim standartlarida Ona tili fanidan o'quvchilar egallashi lozim bo'lgan kompetensiyalar ikkiga ajratilganini ko'ramiz:

1. Nutqiy kompetensiyalar (tinglab tushunish, so'zlash, o'qish va yozish)

2. Lingvistik kompetensiyalar (fonetika, grafika, orfografiya, orfoepiya, leksika, grammatika va uslubiyatga oid) [6].

Shu o'rinda DTSda belgilangan malaka talablari amaldagi imtihon tizimlarida yetarli tarajada baholanayaptimi? degan tabiiy savol tug'iladi.

O'rganishlarimiz shuni ko'rsatadiki, DTSda belgilangan malaka talablari amaldagi imtihon tizimlarida yetarli tarajada baholanmayapti. Ya'ni ona tilidan o'tkazilayotgan amaldagi imtihon tizimlarida nutqiy malakalarni baholashga e'tibor qilinmayapti. Bu esa ona til ta'limining sifatiga salbiy ta'sir etmoqda. Masalan, umumiy o'rta ta'limning yakuniy davlat attestatsiyasida Ona tili va adabiyot fanidan bitiruvchilar bayon yoki insho[7] yozishadi. Ya'ni o'quvchilarning faqatgina yozish malakasi baholanadi. Agarda bayon yozdirilsa, qisman tinglab tushunish malakasi ham tekshiriladi. Gapirish, o'qib tushunish va lingvistik kompetensiyalari tekshirilmaydi. Yoki Oliy o'quv yurtlariga qabul test sinovlarida ham nutqiy ko'nikmalarni baholashga e'tibor qaratilmaydi, balki abituriyentlarning tilshunoslik bilimlarini baholashga urg'u beriladi. Masalan, oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida foydalanilgan test topshiriqlari aks etgan to'plamni tekshirib chiqib shunga amin bo'lishimiz mumkinki, ular fanga oid lingvistik kompetensiyalarni hamda muayyan hajmdagi nutqiy kompetensiyalarni tekshirish imkonini bermaydi. Nutqiy kompetensiyalardagi tinglab tushunish, yozish, gapirish, ko'nikmalari yetarli darajada baholanmayotganini guvohi bo'lamiz[8].

Bir so'z bilan aytganda, amaldagi imtihon tizimlari Ona tilidan nutqiy malakalar: o'qib tushunish, tinglab tushunish, yozish va gapirish malakalarini to'laqonli tekshirishga qaratilmagan. Natijada o'z-o'zidan ona tili ta'limida ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishga bo'lgan turkhi ham yo'qolgan. Alal-oqibat o'quvchilarda o'zgalar fikrini nutqiy vaziyatdan, nutq ishtirokchilarining shaxsiy xususiyatlaridan kelib chiqib tushunish ko'nikmasi va o'z fikrini o'zgalarga nutqiy vaziyatdan kelib tushuntira olish, ifodalay olish ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmayapti.

Testologik tadqiqotlardan ma'lumki, har qanday baholash o'lchovlarini ishlab chiqishdan oldin o'lchovning domen va konstruktorlari aniqlashtirib olinishi kerak. "Domen – bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiyalar majmuyi"[9]. Bizningcha, domen ona tili ta'limining o'qitilish maqsadidan kelib chiqib belgilanishi maqsadga muvofiq. "Ona tili fanini

o'qitishning asosiy maqsadi — o'z fikrini og'zaki va yozma tarzda to'g'ri va ravon bayon qiladigan, kitobxonlik madaniyati shakllangan, mustaqil va ijodiy fikrlay oladigan, o'zgalar fikrini angelaydigan, muloqot va nutq madaniyati rivojlangan shaxsni kamol toptirishdan iborat"[6]. Darhaqiqat, ona tili ta'limining provard maqsadi nutqiy malakalari rivojlangan, kreativ fikrlaydigan, hodisalarning mohiyatini anglay oladigan avlodni tarbiyalashdir. Shu bilan birga, ona tilidan baholash formatini ishlab chiqishda psixolingvistik tadqiqotlarda qayd edilgan til o'zlashtirishning modellarini ham alohida hisobga olish kerak. Chunki til o'zlashtirishning, undan foydalanishning o'ziga xos tabiati ham mavjud. Til o'zlashtirish muayyan psixologik qonuniyatlarga asoslanadi. Xususan, amerikalik olim Noum Xomskiyning ta'kidlashicha, "til kodlash va dekodlash jarayonlari asosida o'zlashtiriladi"[10].

Psixolingvistik tadqiqotlardan ma'lumki, kodlash va dekodlash jarayonlari asosida to'rtta nutqiy malakalar yotadi. Ular eshitib tushunish, o'qib tushunish, yozish va so'zlash malakalaridir. Baholashning konstruktini belgilashda nutqiy malakalarning xususiyatlariga tayanilishi lozim. "Konstrukt – o'lchanishi lozim bo'lgan xususiyat"[9]. Ya'ni o'quvchilarning ona tilidan nutqiy malakalarni egallaganlik darajasini ochib beruvchi ko'nikma va qobiliyatlaridir.

Matnni o'qib tushunish murakkab psixolingvistik jarayon bo'lib, grafemalarni tanish, so'zni o'qish, so'zning lug'aviy ma'nosini, kontekstual ma'nosini anglash, sintaktik strukturani to'g'ri hal etish (ya'ni so'zlarning o'zaro munosabati, qaysi so'z gapdagi asosiy tushunchani, qaysilari unga tobe tushunchalarni ifodalayotganini anglash), shuningdek, matn mazmuniy bloklarining o'zaro bog'lanishini tushunish kabi darajalardan iborat bo'ladi[11].

Bizningcha, o'qib tushunish ko'nikmasini baholash quyidagi konstrukt-indikatorlarga asoslanishi maqsadga muvofiq:

- o'qilgan matnni maqsadi, g'oyasini anglash;
- o'qilgan matnni umumiy ma'nosini tushunish;
- o'qilgan matndagi birliklarning ma'nolarini tushunish;

– o'qilgan matnda chizma va diagrammalarda berilgan ma'lumotlarni anglash;

– o'qilgan matndagi mazmuniy bog'lanishlarni anglash;

- o'qilgan matndagi yashirin ma'nolarini idrok qilish;

- o'qilgan matndagi birliklarining to'g'ri

qo'llanganligini fahmlash;

- o'qilgan matn mazmunini talqin qila olish;

– o'qilgan matn mazmuniga, muallifning nuqtayi nazariga baho berish.

Eshitib tushunish ko'nikmasini baholash quyidagi konstrukt-indikatorlarga asoslanishi maqsadga muvofiq:

- tinglangan audiomatnning maqsadi, g'oyasini idrok qilish;
- tinglangan audiomatnga yozma yoki og'zaki tarzda shaxsiy munosabat bildirish;
- tinglangan audiomatnning umumiy ma'nosini tushunish;
- tinglangan audiomatndagi birliklarning ma'nolarini tushunish;
- tinglangan audiomatndagi mazmuniy bog'lanishlarni anglash;
- tinglangan audiomatndagi yashirin ma'nolarini idrok qilish;

- tinglangan audiomatndagi birliklarining to'g'ri qo'llanganligini fahmlash;
- tinglangan audiomatnda so'zlarning talaffuzi va imlosiga diqqat qilish;
- tinglangan audiomatn mazmunini talqin qila olish;
- tinglangan audiomatn mazmuniga, muallifning nuqtayi nazariga baho berish.

Yozish ko'nikmasini baholash uchun umumiy tarzda quyidagi indikatorlardan foydalanish maqsadga muvofiq:

- yozilgan matn berilgan vaziyatga mosligi;
- yozma tarzda shaxsiy munosabat bildirish;
- yozma nutqda ijodiy yondashilganlik va dalillanganlik;
- yozma matnda mavjud lug'at boyligidan unumli foydalanish;
- yozma matnda so'z qo'llash mahorati;
- yozma matnda grammatik qurilmalardan foydalanish darajasi;
- yozma nutqda imloviy savodxonlik;
- yozma nutqda tinish belgilaridan to'g'ri foydalanish;
- husnixat.

So'zlash ko'nikmasini insonda hayotning ilk davrlaridayoq muloqot ehtiyoji sababli shakllana boshlaydi va yillar davomida nutqiy vaziyatlarda o'ttirilgan tajribalar natijasi o'laroq rivojlanadi, mahorat darajasini oladi. Eng muhimi, inson hayoti davomida og'zaki nutqdan faol

foydalanadi, tinimsiz jamiyat vakili sifatida nutqiy vaziyatlar ishtirokchisi aylandi, o'z fikrni o'zgalarga bayon qiladi, tushuntiradi. Shuning uchun ham, o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga alohida urg'u berish kerak, buning uchun maxsus topshiriqlar ishlab chiqish va umumiy o'rta ta'lim darsliklarga kritish lozim. Bu topshiriqlar orqali o'quvchilarda "o'z fikrini lisoniy vositalar yordamida to'g'ri ifodalash, mavjud lug'at boyligidan oqilona foydalanish, bir mavzudan chetga chiqmay gapirish, nutqni to'g'ri strukturalashtirish, ya'ni mavzuga kirish, asosiy fikrni aytish va xulosalash; aytadigan gapi eshituvchiga qanday ta'sir qilishini oldindan baholay olish, tinglovchining diqqatini ushlab turish kabi ko'nikmalar shakllantirilishi zarur"[11].

Shund kelib chiqib og'zaki nutqni baholashda esa quyidagi indikatorlardan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- muloqot jarayonida berilgan savollarni to'g'ri idrok etish;
- muloqotda savollarga nutq vaziyatidan kelib chiqib javob qaytarish;
- og'zaki nutqda argumentlardan foydalanish mahorati;
- og'zaki nutq tartiblashtirish: kirish, asosiy fikrni aytish va xulosalash;
- og'zaki nutqda so'z qo'llash mahorati va lug'at boyligi;
- og'zaki nutqning ravonligi;
- og'zaki nutqda ma'nosiz birliklardan foydalanish;
- og'zaki nutqda shevaga xos elementlarning mavjudligi;
- og'zaki nutqda hayajonni boshqara olish;
- og'zaki nutqda noverbal vositalardan foydalanish mahorati.

Tahlil va natijalar. Mazkur konstruktur asosida Ona tilini o'zlashtirish darajasini baholashning test tizimi formati va testlar metodikasini ishlab chiqish mumkin. Shunlardan kelib chiqib, Ona tilini o'zlashtirish darajasini baholashning test tizimi uchun quyidagi formatni tavsiya etamiz.

Ona tilini bilish darajasini baholashning test tizimi formati

MALAKALAR	SAVOLLAR SONI	BALL//BAHO	VAQT (daqiqada)
I. Yozish (tinglab tushunib yozish)	1 (Esse)	10//5	90
II. O'qib tushunish	40	10//5	80
III. So'zlash	Suhbat	1	10//5
	Mustaqil nutq	1	10//5
Jami	43	10//5	180-185

Ona tilini bilish darajasini baholash shkalasi

BALL	MAKTAB BAHOSI
0	"1"
0,5	
1	
1,5	
2	
2,5	"2"
3	
3,5	
4	
4,5	
5	"3"
5,5	
6	
6,5	
7	
7,5	"4"
8	
8,5	
9	
9,5	
10	"5"

Baholash tartibi

Yozish	O'qib tushunish	So'zlash	Umumiy ball // BAHO
6,0	6,0	6,5	6,0 // 4

Mazkur test tizimi strukturasi uchta bo'lim, qirq uchta test topshiriq'idan iborat.

Birinchi bo'limda o'quvchilarning O'qib tushunish ko'nikmasi qirqta topshiriq yordamida tekshiriladi. Bunda o'quvchilarning lug'at boyligi, o'qilgan matnning maqsadini, g'oyasini anglashi, matndagi umumiy va yashirin ma'nolarni va mazmuniy bog'lanishlarni idrok qila olishi hamda til birliklaridan to'g'ri foydalana olishi bilan bog'liq ko'nikmalari baholanadi.

Ikkinchi bo'limda o'quvchilarning Tinglab tushunish va Yozish malakalari tinglangan matn asosida 250-300 so'zdan iborat esse yozish yordamida tekshiriladi. Bunda o'quvchilarning tinglangan matnни idrok qila olishi, audiomatnga shaxsiy munosabatlarini bayon qila olishi, fikrini yozma tarzda mantiqan izchil, tilning tasvir vositalaridan unumli foydalangan holda, savodli ifodalay olishi, mavzuni to'liq ochib bera olishi baholanadi.

Uchinchi bo'limda o'quvchilarning So'zlash malakasi 2 ta topshiriq yordamida tekshiriladi. Bunda o'quvchilarning

fikrini og'zaki tarzda adabiy tilda ifodali va ravon, mazmunli va ta'sirchan ifoda eta olishi, og'zaki nutqda mantiqiy urg'udan o'rinli va to'g'ri foydalana olishi, muloqot jarayonida leksik birliklardan o'rinli foydalanib o'z fikrini ifodalay olishi baholanadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, xorijiy tajribalar asosida ishlab chiqilgan test tizimi formati ona tili fanidan Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'limning Davlat ta'lim standartlari talablariga mos bo'lib, nutqiy malakalarni baholashga e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, biz taklif etayogan baholash tizimi o'quvchilarning dunyoqarashini rivojlantirishga qaratilgan ko'nikmalarni baholashga yo'naltirilgani bilan alohida ahamiyatga ega. Bir so'z bilan aytganda, mazkur formatdan Oliy ta'lim qabul imtihonlarida yoki Milliy sertifikat berish tizimida, yoki bitiruvchilar yakuniy davlat attestatsiyalarida foydalanish ona tili ta'limining sifatini oshishiga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Dylan Viliam. Assessment: The Bridge between Teaching and Learning. // National Council of Teachers of English. Volume 21 Number 2, December 2013. Page 15-20.
2. <https://collegereadiness.collegeboard.org/sat/inside-the-test/writing-language>
3. <https://www.ocr.org.uk/Images/168996-specification-accredited-gcse-english-language-j351.pdf>
4. <https://учисъучисъ.рф/testing/1/fipi/2020/218/>
5. <https://tys.yee.org.tr/>
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida, <https://lex.uz/docs/-3153714>, Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori.
7. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirining buyrug'i, Umumiy o'rta ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida, <https://www.lex.uz/docs/-1331874> Xalq ta'limi vazirining 2008-yil 4-martdagi 56-sonli buyrug'i.
8. Abdiraimov Sh.S. Ona tili fanidan savodxonlikni tekshirishda turli test topshiriqlarining ahamiyati. Davlat test markazi, Axborotnoma, 2019-yil 4-son, 10-15-bet.
9. Jalilov K. Baholash nazariyasi asoslari, Toshkent, Akademnashr 2020, 11-bet
10. Chomsky N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press. / http://www.geta.kr/inc/download.asp?File_Name=2012_05.pdf
11. Azimova I. Ona tili ta'limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. Global ta'lim va milliy metodika. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. –Toshkent. 222-bet
12. Abdurahim Sh. Ona tili ta'limida o'qib tushunish malakasini baholash. Monografiya. – Toshkent. "Nodirabegim" nashriyoti – 2021. –B. 126

UDK: 372.723.

Икром АБДУРАСУЛОВ,
Тошкент давлат педагогика университети мустақил изланувчиси
E-mail: ikromabdurasulov077@gmail.com

n.ф.ф.д, PhD F.Отамуродов тақризи асосида

ТАЛАБАЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА ЎЗБЕК ХАЛҚ АНЪАНАЛАРИ АСОСИДА ИЖТИМОЙ-МАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада таълимда талабалар ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш мазмуни ва шакллари таҳлил қилинган. Талабалар имтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш ҳаётий, жонли вазиятларни талаб этади. Жаҳон миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари ва унинг натижасида мамлакатлар, хуудлар ва халқлар ўртасидаги маданий, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатларнинг интеграциялашуви олий таълим ташкилотлари талабаларининг ва бўлажак мутахассисларнинг маданий компетенцияларини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжини кучайтирмоқда.

Калит сўзлар: Компетенция, маданий компетенция, глобаллашув жараёнлари, инновацион педагогик технологиялар, коммуникация.

В ПОДГОТОВКЕ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ НА ОСНОВЕ НАРОДНЫХ УЗБЕКСКИЕ ТРАДИЦИЙ РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация

В данной статье анализируются содержание и формы развития социокультурной компетентности студентов в образовании. Развитие социокультурных компетенций студентов требует жизненно важных условий. Происходящие процессы глобализации и вытекающая из этого интеграция культурных, социальных, экономических и политических отношений между странами, регионами и народами повышают потребность в развитии культурных компетенций студентов и будущих профессионалы.

Ключевые слова: компетентность, культурологическая компетентность, процессы глобализации, инновационные педагогические технологии, коммуникация.

IN PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES SOCIO-CULTURAL COMPETENCE DEVELOPMENT TRADITIONS

Annotation

This article analyzes the content and forms of developing students' socio-cultural competence in education. The development of students' socio-cultural competencies requires vital conditions. The ongoing processes of globalization and the consequent integration of cultural, social, economic and political relations between countries, regions and peoples increase the need for the development of cultural competencies of students and future professionals.

Key words: competence, cultural competence, globalization processes, innovative pedagogical technologies, communication.

Кириш. Жаҳон миқёсида халқларнинг асрлар давомида шаклланиб юксак маънавий қадриятлари ва маънавий меросини асраб-авайлаш, ривожлантириш, миллий маданиятни кенг тарғиб этиш, олий таълим ташкилотлари талабаларининг маданий компетенцияларини ривожлантириш, бўлажак мутахассисларни тайёрлашда уларнинг маънавий-маърифий савиясини юксалтириш орқали ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш муаммоси глобал аҳамиятга эга бўлмоқда.

Дунё миқёсида, таълим, жумладан, олий таълимда амалга оширилаётган илмий изланишларда ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган 2030 йилгача бўлган халқаро таълим концепциясида “таянч компетенцияларга (key competences) эга бўлиш: глобал муаммоларни ва адолат, тенглик, қадр-қиммат ва ҳурмат каби умумий инсоний қадриятларни чуқур англаш”га алоҳида эътибор қаратилган. Бунда, бўлажак мутахассислардан юксак касбий салоҳият ва ватанпарварлик, зиёлилик, ижтимоий етуклик, ижодкорлик каби инсоний сифатларга эга бўлиш талаб этилади. Ватанга муҳаббат, нафақат ўз эҳтиёжларини, балки жамият эҳтиёжларини қондириш

учун ишлашга интилиш каби шахсий ва ижтимоий фазилатларини шакллантиришни таъминлайди. Бўлажак мутахассисларда ижтимоий маданий компетенцияни ривожлантиришнинг назарий методологик асосларини ўрганиш, таълим методларини ижтимоий-маданий компетенцияни ривожлантириш усуллари билан уйғунлигини таъминлаш бўйича илмий жиҳатдан асосланган таклифларни ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Ўзбекистонда давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири бу “миллий ва умуминсоний қадриятларни ёшлар онгига етказиш, этник маданий анъаналарни сақлаб қолиш”, “мамлакат аҳоли, айниқса, ёшлар ўртасида, олиб борилаётган ислохотларга дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, жамиятда соғлом дунёқарашни ва ижодий фикрлашни шакллантириш, уни “Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари” ғоясини кенг оммалаштириш орқали меҳр ва инсонпарварлик тамойилларига асосланган ҳолда, миллий ҳаракатга айлантириш” ҳисобланади. Бунга эришишнинг муҳим шарти, таълим мазмунига ўзбек халқи миллий анъаналари ва қадриятларини сингдириш, талабаларда ижтимоий-

маданий компетенцияни ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитларини такомиллаштиришдан иборат.

- **Мавзуга оид адабиётлар таҳлили.** Компетенция ва компетентлиқни шакллантириш муаммолари Ўзбекистонда Н.А.Муслимов, М.Б.Уразова, И.Н.Ильхамова, К.Д. Рисулова, О.А.Кўйсинов, Н.Н.Каримова, Ж.Р.Турматов ва бошқалар илмий ишларида акс эттирилган. Ўзбек халқ анъаналарининг ёшлар тарбиясидаги роли С.Т.Давлатова, И.Жабборов, И.Кувондиқов, М.М.Куранов, О.Мусурмонова, Н.Назаров, С.Отамуратов, Д.А. Фахретдинова каби олимлар ишларида ёритилган. МДХ давлатлари олимлари А.А.Вербицкий, Т.А.Жукова, О.А.Захарова, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя ва бошқалар тадқиқотлари таълимда компетентли ёндашув муаммосига бағишланган бўлиб, ижтимоий-маданий воқелиқнинг ўзгариши шароитида таълим мазмунини янгилаш вазифасини ҳал қилишга қаратилган. Педагогикада ижтимоий-маданий ёндашув ғояси чет эл мамлакатлари педагогикасида ҳам тарқалган бўлиб, уни К.Д.Бэйли, М.С.Салей, Р.Д.Дрейкер, Т.Ф.Гилберт, К.Равен, Э. С.Шорт, М.Свайн, Ф.В.Тейлор каби олимлар ўрганган.

Тадқиқот методологияси. Мақола ёзиш давомида олий таълим муассасаларида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда уларни ўзбек халқининг анъаналарига асосланган ижтимоий-маданий компетенциясининг таркибий элементлари ўрганилди ва ривожлантирилиши зарур бўлган қуйидаги асосий компетенциялар тизими ишлаб чиқилди:

кадриятли-семантик компетенциялар - бу талабани ўзбек халқининг анъаналари орқали кадрятларни англаши, ўз атрофидаги муҳитни кўра ва тушуна билиши, унда ҳаракатлана олиши, ўзини ўрни ва аҳамиятини англай билиши, ўз ҳаракат ва муносабатлари учун мақсадли ва мазмуни кўрсатмаларни танлай билиши, тўғри қарор қабул қилиши;

умуммаданий компетенциялар - бу талабанинг қатор масалаларга нисбатан кенг қамровли маълумотга, билим ва фаолият тажрибасига эга бўлиши лозимлигидир. Бунга ўзбек миллий ва умуминсоний маданиятнинг хусусиятлари, инсон ҳаётининг маънавий-ахлоқий асослари, ўзбек халқининг оилавий, социал ва ижтимоий ҳодисалар ва анъаналарининг маданий асослари қиради;

билим олиш компетенциялари - бу талабанинг мустақил билим олиш соҳасидаги, ўзбек халқининг анъаналари тўғрисида билимларни бевосита ҳаётдан ола билиши, ностандарт вазиятларда ҳаракат усулларига эга бўлиши компетенцияларнинг мажмуаси;

коммуникатив компетенциялар - бу коммуникатив фаолият соҳасидаги компетенциялар тўплами. Улар ўзбек халқининг анъаналарини ҳисобга олган ҳолда атрофдаги инсонлар билан ўзаро мулоқот усуллари, гуруҳда ишлаш кўникмаларини шакллантиришни ўз ичига олади;

шахсий ўзини-ўзи ривожлантириш компетенциялари - бу жисмоний, маънавий ва интеллектуал ўзини-ўзи ривожлантириш, ҳиссий ўзини-ўзи бошқариш ва ўзини ўзи қўллаб-қувватлашга қаратилган компетенциялар тўплами.

Мазкур компетенциялар тизими талабаларнинг мулоқот кўникмаларини эгаллаш, жамиятда мавжуд бўлган урф-одатлар, анъаналар, меъёрлар, стандартлар, ҳулқ-атвор қоидалари ва ижтимоий ролларни ўзлаштириш орқали ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантиришга қаратилган.

Таҳлил ва натижалар. Ижтимоий-маданий компетенциянинг мазмун моҳиятини ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида қуйидаги муаллифлик таърифи келтирилди: ижтимоий компетенция-жамиyatда талабаларнинг ўзини тўғри тутиши ва унинг ижтимоийлашувида ҳисса қўлиши; маданий компетенция – ўзбек халқи маданиятини талаба томонидан чуқур ўзлаштирилиши; талабаларнинг ўзбек халқининг анъаналарига асосланган ижтимоий-маданий компетенцияси – талабанинг ўзбек халқининг анъаналари, урф-одатлари, турмуш тарзи, халқ амалий санъатига хос бўлган кадрятли-семантик қарашларни шакллантириш.

Талабаларда ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш мақсадида шакллантирилиши керак бўлган устувор шахсий компонентлар аниқланган бўлиб, уларни таснифланиши бўлажак мутахассиснинг ижтимоий-маданий компетенцияси мазмунини қуйидаги учта устувор компонентлар тўплами сифатида намоён қилиниши мумкин: ижтимоиймаданий ҳабардорлик, маънавий-ахлоқий бойитилганлик, ахлоқий етуқлик (1-жадвал).

1-жадвал
Ўзбек халқ анъаналари асосидаги талабалар ижтимоий-маданий компетенциясининг мазмун-моҳияти

Ижтимоий-маданий ҳабардорлик	Маънавий-ахлоқий бойитилганлик	Ахлоқий етуқлик
Мазкур компонент шахс онгини ривожлантириш даражаси, уни ўзбек миллий маданиятида ўзлаштиришда фаолиятга юқори даражали мотивацияни шакллантириш, бунинг натижасида шахсий фаолиятлар, рефлексия, ўз фаолиятини боқилишти, ўзбек халқ анъаналари орқали ижтимоий ҳаётга мосланиш, ижтимоий-маданий ўзаро таъсирга киришиш қобилиятига эга эканлиги билан белгиланади.	Мазкур компонент шахснинг ўзбек халқ анъаналарига (қадриятларга ҳурмат, меҳнатсепаратик, жонлар ҳаққидо қайғурини) ва ўзбек миллий маданиятининг қадриятлари ахлоқий ва эстетик идеаллар (тилл, анъаналар, урф-одатлар, фольклор, бодий сават ва ҳунармандчилик, маданият ва сават асарлари) га нисбатан қадриятларини ва маълумоти идрок қилишнинг йўналганлик даражаси билан белгиланади.	Мазкур компонент шахснинг ҳалоллик, вийдончилик, содиқлик, сўзининг устидан чиқини, ахлоқ ва эъзақа меъёрлари тасмилларига риоя қилини, шунингдек масъулият ҳисси ва ўзини ўзи танқид қила олин, оқилолик, ниткомчилик, ўзбек жамиятининг маънавий қадриятларини ҳурмат қилини ва эъзозлаш, уларга риоя қилини каби шахсий фаолиятларнинг ривожланганлик даражаси билан белгиланади.

Ҳозирги кунда олий ўқув юрлари талабага ўзбек ижтимоий-маданий маконига компетентли ва ижодкор вакил сифатида фаоллик билан “кириб келиш” имкониятини яратиши керак. Шу билан бирга, ўзбек халқининг замонавий маданият маконга қираётган шахсининг, бўлажак мутахассис сифатидаги компетентлик даражаси бир томондан, мутахассиснинг касбий тайёргарлиги даражаси билан таъминланса, иккинчи томондан эса, шахсининг ижтимоий-маданий даражасини ривожланиши билан белгиланади.

Мутахассисларни тайёрлашнинг ҳозирги босқичида олий таълим муассасаси фаолиятининг асосий натижаси сифатида билим, кўникма ва малакаларни

шакллантириш тизимининг ўзи етарли эмас, бунда талабаларнинг келгуси касбий фаолиятида таянч компетенциялар мажмуаси, шу жумладан, ижтимоий-маданий компетенцияси ҳам зарур бўлиб, бу олий таълим муассасаси битирувчисига универсал ва касбий компетенциялар, “юмшоқ кўникмалар”ни мавжудлигини англади. Бу талабанинг профессионал муҳитга муваффақиятли кириб келишини, адаптация жараёнининг осон кечиши ва бўлажак мутахассиснинг профессионаллик сари фаол олдинга юришини таъминлайди.

Профессионал таълимда компетенциявий ёндашувнинг фойдаланишнинг муҳимлиги ва

долзарблигини ҳисобга олган ҳолда, уни амалга ошириш учун давлат норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, шу жумладан, Давлат таълим стандартлари, республика олий таълим тизимини модернизация қилиш Концепцияси ва бошқа қонун актлари асосида таъминланиши керак. Таълим жараёнида компетентли ёндашувга алоҳида эътибор қаратилиши керак.

Глобаллашув шароитида агар талабаларнинг ижтимоий-маданий ривожлантириш жараёни уларнинг шахсий қизиқишлари, талабаларнинг субъектив фикрига асосланган ҳолда ижтимоий ишларга йўналтирилганлиги ва турли ижтимоий-маданий, маданий-ҳордик фаолиятида ихтиёрий иштироки асосида ташкил қилинса ва бу масалада хорижий таъриба ютуқларидан кенг фойдаланилса, маданий ва таълим маконида талаба ёшларни ижтимоий-маданий ривожлантириш муваффақиятли бўлади. Амалга оширилган тадқиқот натижалари асосида айтиш мумкинки, қўллаб маданий жараёнлар ва ҳодисалар бутун жаҳон глобал характерга эга бўлиб бормоқда ва улар маданияларaro диалог, таълим дастурларни амалга ошириш, миллий маданиятни бойитиш ва ўз навбатида миллий маданиятни инсоният маданиятига ҳиссасини қўшиш учун имконият яратади.

Бу соҳада жиддий зиддиятлар ҳам юзага келмоқда, улар оммавий маданият таъсирини ортиши ва уни кенг тарқалиши, маънавий ва ахлоқий онг инқирозини келтириб чиқариб маънавий-маърифий ишлар тизимини янада такомиллаштиришнинг долзарблигини кучайтирмоқда. Ўз навбатида, мазкур муаммолар таълим жараёнида бўлажак дизайнер-педагогларда ўзбек халқ анъаналари асосида ижтимоий-маданий компетенцияни ривожлантириш моделини ишлаб чиқиш заруриятини туғдиради.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида айтилганлар контекстида биз талабаларнинг ижтимоий-маданий компетентциясини ривожлантириш учун мотивацион-қадриятли, когнитив, фаолиятли ва рефлексив-баҳоловчи компонентлар, уларнинг ўзаро боғлиқлик ва ўзаро боғлиқликдаги элементларини ўз ичига олган “Ўзбек халқ анъаналари асосида талабаларнинг ижтимоий маданий компетенциясини ривожлантириш модел”и ишлаб чиқилди.

Моделнинг мотивацион-қадриятли компоненти муваффақиятли ижодий фаолиятнинг асосий омилларидан бири бўлиб, талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенцияларини эгаллашга бўлган ижобий муносабатини ривожлантиришга, халқ амалий санъати ва ҳунармандчилик соҳасида янги билим, кўникма ва малакаларни эгаллашга қатъий қизиқишини шакллантиришга қаратилган. Когнитив компонентнинг таркибий қисми ижтимоий-маданий билимлар тизимини тўплаш ва ижтимоий-маданий маълумотларни тушуниб етишни ўз ичига олади. Когнитив компонент асосида ўзбек маданияти, халқ анъаналари ва амалий санъати тўғрисидаги билимлар синтези ётади. Моделнинг фаолиятли компоненти талабаларнинг касбий фаолиятда ўзбек халқининг анъаналарига асосланган ижтимоий-маданий характерида эга бўлган билимлардан фойдаланиш қобилиятини ривожлантиришнинг педагогик шарт-шароитларини ўз ичига олган. Рефлексив-баҳоловчи компонент талабаларда ўзбек халқининг анъаналарига асосланган ижтимоий-маданий билимлар ва қадриятларни интеллектуал идрок этишга ҳисса қўшадиган ривожланган рефлексив кўникмалар таърибасига эга бўлишини англатади. Ишлаб чиқилган модел талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантиришда ўқув жараёни учун асосий ёндашувлар ва тамойилларни аниқлашга имкон берди.

Тадқиқот доирасида ўтказилган изланишлар ва олинган натижалар куйидаги хулосалар қилиш имконини берди:

1. Талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш бўйича ўзбек халқининг анъаналари, нақшлари, миллий матолари, зардўзлик санъати, миллий гобелен (сўзана, палак), гиламдўзлик, миллий либослар, заргарлик буюмлари билан ифодаланган халқ амалий санъати ва ҳунармандчилиги асосида олий таълим муассасаларининг ўқув жараёнини ўрганиш, ўқитиш методикаси ва ўқув дастурлар мазмунини таҳлил қилиш таълимнинг турли босқичларида ўқитиш назарияси ва амалиётини танқидий англашга имкон берди.

2. Талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини ўзбек халқининг анъаналари асосида ривожлантириш бўлажак мутахассиснинг касбий маданиятининг бир қисми бўлиб, у куйидаги икки жиҳатга эга: биринчиси, талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясининг уларни маънавийахлоқий қадриятлар мажмуи сифатида ва бевосита маданиятга тааллуқлилигида намоён бўлишидир; иккинчиси – бўлажак мутахассиснинг ижтимоий-маданий компетенцияси профессионал маданиятнинг, шахсга йўналтирилганликнинг бир қисми сифатида, ўз ичига маданий ва касбий хосликлар мажмуини қамраб олганлигида (ўзбек халқининг анъаналари, халқ амалий санъати тўғрисида чуқур билимларга эгаллиги; ижодий фаолият таърибаси ва қадриятли-семантик англаш таърибаси) намоён бўлишидир.

3. Фалсафий, педагогик, психологик адабиётларнинг таҳлил қилиш асосида талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантиришнинг устувор таркибий қисмлари аниқланди, уларни таснифлаш орқали бўлажак мутахассиснинг ижтимоий-маданий компетенцияси мазмуни куйидагича белгиланди: ижтимоий-маданий хабардорлик – шахс онгининг ривожланиш даражаси билан, маънавийахлоқий бойитилганлик – шахснинг қадриятли-семантик идрок этишининг йўналтирилганлиги даражаси билан, ахлоқий етуклик – шахсий фазилатларнинг ривожланиш даражаси билан таснифланади.

4. Ўзбек халқ анъаналари асосида талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш модели ишлаб чиқилди ва татбиқ этилди. Модел мақсадли, мазмунли, методик, натижавий босқичларни; мотивационқадриятли, когнитив, фаолиятли, рефлексив-баҳоловчи компонентларни; педагогик шарт-шароитларнинг мажмуавий йиғиндисидан иборат.

5. Муаммоли маъруза, Case method, jigsaw, ПОПС формула, Venn diagram, world café, mind map методларини умумқасбий ва ихтисослик фанларини ўқитишда қўллаш орқали талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш методикаси ишлаб чиқилди.

6. Талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда ўзбек халқининг анъаналари асосида ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш зарурати асослаб берилиб, ишлаб чиқилган таъриба курсини таълим жараёнига татбиқ этиш орқали талабаларда ватанпарварлик, миллий ғурур, миллий ўзига хослик, Ватанга муҳаббат каби шахсий-қадриятли фазилатларини ривожланишига эришилди.

7. Таъриба-синов ишлари таҳлили талабаларда ижтимоий-маданий компетенцияси даражасини ошганлигини кўрсатди. Таъриба-синов ишлари натижаларини математик-статистик методлар ёрдамида қайта ишлаш асосида тадқиқотда илгари сурилган

ғояларнинг мақсадга мувофиқ қўйилганлиги асосланди ва тажриба-синов гуруҳидаги талабаларнинг ижтимоий-маданий компетенцияси даражаси назорат гуруҳи талабаларига нисбатан 16,3% юқорилиги исботланди.

Юқоридаги хулосалар асосида талабаларни касбий фаолиятга тайёрлашда ўзбек халқ анъаналари асосида ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантириш методикасини такомиллаштириш бўйича қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. ОТМларнинг ўқув дастурларига ўзбек халқ анъаналари ва халқ амалий санъатига хос бўлган ноёб жиҳатларини ифодалаган, бўлажак мутахассисларнинг шахсий – кадриятли фазилятларини шакллантиришга қаратилган (миллий либос, заргарлик буюмлари, миллий матолар, зардўзлик санъати, миллий гобеленлар, гиламдўзлик) махсус ўқув курсларни киритиш керак.

2. Ўзбек халқининг хунармандчилик маҳсулотларини ноёблигини тарғиб қилиш учун уларни халқаро кўргазмаларда кенг намойиш этишни ташкил этиш зарур.

3. Ўқув жараёнига талабаларни ўзбек халқи анъаналари асосида касбий фаолиятга тайёрлашда ижтимоий-маданий компетенциясини ривожлантиришни таъминлаш учун методик ишланмаларни ўқув жараёнига киритиш, шунингдек, аудиториядан ташқари таълим шакллари яъни экскурсия-дарс (музейлар, кўргазмалар, хунармандчилик устахоналарига) жорий этиш керак.

4. Ўқитишнинг виртуал таълим майдони (масофавий) каби замонавий ўқитиш тизимини ташкил этиш билан ўзбек халқининг анъаналари, миллий амалий санъати ва хунармандчилиги асосида ўқитувчи ва ишлаб чиқариш усталари учун ўқув курсларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори “Ўзбекистон республикаси миллий маданиятни янада ривожлантириш концепцияси” 2018 йил, 28 ноябрт № ПК-4038// Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 2018 йил, 3 декабрь., N 48, м. 921.
2. Ruzmetova N.V. Role and place of national suzane in modern stage of students' sociocultural development //Eastern European scientific Journal. Ausgabe 2-2020. Germany. - P. 14-17.
3. Шарипова Д.Д. Рузметова Н.В. Роль социокультурной компетенции в профессиональной подготовке студентов // Илм сарчашмалари (УрДУ). - Урганч, 2020. №5, - С. 107-110. (13.00.00; № 31).
4. Рузметова Н. В. Ўзбекча-инглизча меҳмондустлик маданиятига оид сўзлашув маълумотномаси. - Тошкент, 2010. - 108 б.
5. Ruzmetova N. Factors of intercultural communications //Eastern European scientific Journal. Ausgabe 5-2019. Germany. - P. 25-27.
6. Рузметова Н.В. О факторах межкультурной коммуникации // Sharq mash'ali. –Тошкент, 2015. № 2. - С.26-30.

Сайхун АЗИМҚУЛОВ,
Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: azimkulov96 @gmail.com

Доцент, п.ф.д. (DSc) Д.М.Махмудова тахрири асосида

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ИНФОРМАТИКА ВА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ФАНИ ЎҚИТИШДА ТАЪЛИМ КЛАСТЕРИ ЁРДАМИДА РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимизда умумий ўрта таълим тизимида бутун дунёда долзарб бўлган ахборот технологиялари соҳаси мўтахассислари бошланғич пойдевори бўлган “Информатика ва ахборот технологиялари” фанини ўқитишда инновацион технологияларнинг назарий ва амалий асослари, тамойиллари асосида ўқитиш жараёнини кластерлаш, уларни таълим жараёнига жорий этиш бўйича фаолият юритаётган умумтаълим мактаблари фан ўқитувчилари олий таълим муассаслари ходимлари томонидан яратилган илмий ва услубий ишларни такомиллаштириш ёритилган.

Калит сўзлар: Кластер, инновация, стратегия, концепция, модернизация.

DEVELOPMENT OF INFORMATICS AND INFORMATION TECHNOLOGY TEACHING IN SECONDARY SCHOOLS WITH THE HELP OF EDUCATIONAL CLUSTER

Abstract

In this article, in the system of general secondary education of our country, general education schools operate on the basis of the clustering of the educational process based on the theoretical and practical foundations and principles of innovative technologies in teaching "Computer Science and Information Technology", which is the initial foundation of specialists in the field of information technology, which are popular in all over the world, and their introduction into the educational process, the improvement of scientific and methodological works created by the teachers of the university staff is highlighted.

Key words: Cluster, innovation, strategy, concept, modernization

РАЗВИТИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ С ПОМОЩЬЮ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КЛАСТЕРА

Аннотация

В данной статье в системе общего среднего образования нашей страны общеобразовательные школы действуют на основе кластеризации учебного процесса на основе теоретико-практических основ и принципов инновационных технологий в обучении «Информатика и информационные технологии», что является исходным фундаментом специалистов в области информационных технологий, пользующихся популярностью во всем мире, и внедрение их в учебный процесс освещается совершенствование научно-методических работ, созданных преподавателями коллектива вуза.

Ключевые слова: Кластер, инновация, стратегия, концепция, модернизация

Кириш. Инсоният кейинги йилларда давлат ва жамият қурилиши, ишлаб чиқариш, саноат ва инновацион ривожланишда туб ислохатларни амалга ошириш лозимлигини англаб етди. Бунда моддий ва иқтисодий ресурслар эмас, айнан замонавий таълим асосида шакллантирилган кадрлар – инсон капитали муҳим аҳамият касб этиши аллақон англаб етилган ҳақиқат бўлиб қолди. Демак, таълим соҳасини узлуксиз ривожлантириб бориш, миллий ва маънавий қадриятлар асосида тарбияланган ва шу аснода энг сўнгги билимларни истифода эта оладиган ёш авлодни етиштириш бугунги таълимнинг бош мезонига айланди. Шу вазифадан келиб чиқиб таълим турлари, йўналишлар ва соҳалар бўйича интеграцияни кучайтириш, ўзаро ҳамкорликда иш олиб бориш, узлуксиз таълимни шакллантиришда тегишли вазирлик ва мутасадди идоралар ўртасидаги ҳаммаслақликни йўлга қўйиш зарурати майдонга келди. Демак, ўз-ўзидан кластер моделини таълимга тадбиқ этиш бугуннинг долзарб вазифаларидан бири саналади. “Кластер” тушунчаси иқтисодиёт ва саноатда самарали натижа берган модел бўлиб, уни таълимга жорий этиш қайсидир маънода мактабгача таълим, халқ таълими, олий таълим ва олий таълимдан кейинги таълим ўртасидаги жузъий

тарқоқликка барҳам беради. Модомики, баркамол авлодни тарбиялаш пировард мақсадга айланиши учун ҳам ҳамкорликдаги ҳаракат режаси албатта зарур ҳисобланади.

Мамлакатимизда таълим тизимида катта эътибор қаратилмоқда. Қатор қарор ва фармонлар, чора-тадбирлар албатта сифатли таълимни шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, барча жиҳатларни қамраб олганлиги билан эътиборлидир.

Ахборот технологиялари соҳасидаги кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш «Рақамли Ўзбекистон — 2030» стратегиясини муваффақиятли амалга ошириш, рақамли технологияларни ривожлантириш ва аҳолининг кундалик ҳаётига кенг жорий этишни таъминлашнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Давлатимизда замонавий дастурлаш технологияларини ўзлаштирган кадрларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, шу мақсадда “Бир миллион дастурчи” лойиҳаси амалга оширилмоқда.

Республикамиз ҳукумати томонидан ахборот технологиялари соҳасида таълим тизимини янада такомиллаштириш мақсадида 2020 йилда информатика ва ахборот технологияларини чуқурлаштириб ўқитишга

ихтисослаштирилган таянч мактаблари ташкил этилди, шунунгдек 2024 йилгача давом эттирилиши кўзда тутилган.

Асосий қисм. Республикамизда, ёш авлоднинг ўз касбий фаолиятини режалаштириши, қўйилган масалани ечишга зарур бўлган ахборот топа олиши, ўрганилаётган объект ёки жараёнини инфор­мацион моделини кўра олиши ва янги технологиялардан унумли фойдалана олиши каби малакаларга эга бўлиши учун зарур шароитлар яратиб берилмоқда.

Замо­навий компьютерларни бошқара олиш малака­сига эга бўлиш бугун зарурат даражасига кўтарилган. Шунинг учун, умумий ўрта таълимда “Информатика ва ахборот техно­логиялари” фанининг бирламчи ва муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларда аниқ бир фикрлаш усулини шакллантиришдир.

Ўқитиш шакли ва усули ўқувчиларнинг фикрла­шини ва ижодий қобилиятини ривожлантиришга йўнал­тирилган бўлиши лозим. Масаланинг қийин томони шундаки, бир томондан ўқувчининг фикрла­шини ва ижодий қобилиятини ривожлантириш бўлса, иккинчи томондан уларга замо­навий компьютерлар авлодлари, функциялари ҳақидаги билимларни кизикарли ва уйғун кўринишда беришдир.

“Информатика ва ахборот техно­логиялари” фанининг долзарблик жиҳатлари қуйидагиларда аксланади:

- ўқувчиларда ахборотларни қайта ишлаш жараёнида фикрлаш тартиботларини, жумладан, мантикий ва абстракт фикрлашни шакллантириш;

- компьютердан ўқув воситаси сифатида фойдаланишни таъминлаш, ахборот устида амалий ишлар олиб бориш, замо­навий дастурий таъминот билан мунтазам танишиш;

- компьютердан фойдаланиш кўникмасини шакллантириш орқали ўқувчиларда материалларни ҳисоблаш, тасвирлаш, тахрирлаш, узатиш, қабул қилиш, сақлаш ишларини бажаришда восита сифатида қўллаш тажрибасига эга бўлишига эришиш;

- ёшларда инфор­мацион ҳисоблаш техникасига нисбатан билим олиш манбаи сифатида ижобий муносабатни шакллантириш;

- ёшларда турли ўқув курсларида олаётган ахборот ва маълумотларни комплекс равишда ўрганиш ҳамда уларнинг узвийлигини таъминлаш кўникмасини шакллантиришдан иборатдир.

Компьютер ўқувчиларнинг ижодий ва абстракт фикрлаш даражасини яхшироқ тушуниш, ўз навбатида кенг ва чуқур ривожлантириш имконини беради. Маълумки, бундай фикрлаш уйғунлиги барча фанларни ўзлаштиришга катта таъсир кўрсатади.

Информатика фанининг бошқа фанларга ўхшамаслиги ўқувчиларда ёқимли ўйин каби тасаввур қолдириши билан бирга, ўз ижодий қобилиятларини очишларига туртки бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги вақтда таълим тизимидаги мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш ва салбий ташқи ва ички омилларга муваффақиятли қарши туриш имконини берадиган мактабни ривожлантиришга инновацион ёндашувлардан бири кластерли ёндашувдир.

Умумий ўрта таълим тизимида фанни ўқитиш жараёнида муаммо ва камчиликларни таҳлил қилиш мавжуд педагогик таълим тизими ҳозирги ижтимоий-педагогик шароит ва мақсадларга тўла жавоб бермаслиги ёки айрим босқичлари алоҳида фаолият юритаётганлиги ҳозирги кунда таълим ва тарбияни ташкил этишда

тизимли ёндашувларга асосланган бошқарувнинг замо­навий моделларига ўтиш зарурлигини тақозо этмоқда.

“Кластер” назариясининг асоси бўлиб, Альфред Маршаллнинг XIX аср охирида ёзилган “Иқтисодиёт принциплари” номли асарида (1890) ихтисослашган тармоқ-соҳаларнинг алоҳида ҳудудларда уйғунлашиши тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳисобланади.

«Кластер» тушунчаси бу умумий муаммоларни ҳал қилиш ва ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалга оширишда ҳудудий субъектлар томонидан ташкил қилинадиган ташкилий механизм (бизнес, университетлар, илмий тадқиқот ташкилотлари, молия институтлари ва бошқалар). Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек, Ватанимизни дунёнинг илғор давлатлари қаторидан жой олишининг йўли – бу аграр соҳада, илм-фанда, таълим тизимида ва бошқа соҳаларда кластер тизимларининг жорий этилиши ҳисобланади.

Кластер ёндашувининг асосий роли – бу умумий жавоб бериш қобилиятини кучайтиришдан иборат инсонпарварлик тизими ҳамда жавобларнинг самарадорлиги. Бунинг мақсади бешта асосий усулш қўйидагича:

- Етарли глобал салоҳиятни таъминлаш
- Башорат қилинадиган ишончли тармоқларида асосий этакчиликни таъминлаш
- Ҳамкорликни мустаҳкамлаш
- Ҳисобдорликни кучайтириш
- Стратегик майдон даражасидаги мувофиқлаштириш ва устуворлик[42].

Компьютер техникаси ва инфор­мацион технологиянинг кенг ривожланиши жамиятнинг ривожланишига туртки бўлиб, у турли инфор­мацияларни қўллаш асосида ахборотлашган жамият номини олди. Ахборотлашган жамият ақлий меҳнатни оширади. Турли тизимлар, компьютер техникаси, компьютер тармоқлари, инфор­мацион технология, телекоммуникация алоқаси, ахборотлашган жамиятнинг моддий ва технологик базаси бўлиб ҳисобланади.

“Информатика ва ахборот техно­логиялари” фани миқёсида таълим кластер объекти ва субъектлари ахборот манбалари ва тизим ходимлари учун on-line тарзда ахборот алмашиш, методик ёрдам кўрсатувчи, интеллектуал ресурслар жойлаш­тирилган платформа ишлаб чиқилган ва олий таълим муассасалари томонидан фанни ўқитишда мактаб лабораторияси ташкил этилган.

Дарс машғулотларида ўқитувчи ва ўқувчиларни фаоллаштириш, улар учун қулай бўлган йўлларни, усул ва услубларни, ўқитиш шакллари, метод ва вазиятлар, замо­навий педагогик технологиялар ўқитиш жараёни самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи инновацион кластер методикаси ишлаб чиқилган.

Инновацион кластерни ривожлантириш омиллари бу инновацион усул қўлланилаётган жараёндаги таълим муассасаларининг эҳтиёжлари ёки ҳудуд миқёсда баъзи фанлардан сифат кўрсаткичларини ошириш ёки таълим сифатини кўтаришга интилаётган муассасаларга кластер иштирокчилари томонидан кўмак беришдир.

Тизимда фан ривожланиши учун яратувчанлик ташаббускорлари бўлишидан қатъий назар, кластер ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатадиган бир қатор жумладан географик омил, ижтимоий-маданий, маркетинг омиллари, ички муҳит омиллари, технологик омил, давлатнинг иштирок этиш омиллари таълим жараёнига тадқиқ этиш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://lex.uz/docs/3287690?>
2. Боймуродов А.Х., Исмоилов А.А. Умумтаълим мактабларида информатика ва ахборот технологиялари ўқитишда инновацион кластер усули (Тошкент вилояти мисолида). Международная конференция /Непрерывное в образование интересах устойчивого развития: новые вызовы / ЧДПИ 2019. –248-249 б.
3. Миролюбова Т.В. Кластеры в региональной экономике // Экономика и управление собственностью. – 2007. – №4. – 29-35 с.
4. Боймуродов А.Х. Умумий ўрта таълим тизимида информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишнинг инновацион кластер модели Ж.: “ЎзМУ хабарлари” -№1/2/1. Тошкент-2020.– 42-46 б.

Малика АЛИМАРДОНОВА

Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети ўқитувчиси

E-mail: malikaalimardonova87@gmail.com

Ўз.Рес. жамоат хавфсизлиги институти доценти Н.Халилова тақризи асосида

БЎЛАЖАК ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ИНГЛИЗ ТИЛИДА ЁЗУВ МАЛАКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА КОМПЕТЕНТЛИККА АСОСЛАНГАН ЁНДАШУВ

Аннотация

Ушбу мақолада чет тилига ихтисослашган олий таълим муассасалари талабаларининг инглиз тилида ёзув малакасини такомиллаштиришда компетентликка асосланган ёндашувнинг ўрни, мазмуни, таркибий қисмларига доир илмий назарий фикрлар илгари сурилган. Айниқса, инглиз тили ўқитувчиларнинг касбий компетенциясида асосий ўрин эгаллаган ёзув малакаларини такомиллаштиришга эътибор қаратилиб, бу борада баҳолаш тизимига янги ёндашувни ишлаб чиқиш, чет тилини билишнинг ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш тизимига турли усул ва методларни жорий қилиш ва унинг самарадорлик мезонларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Компетентлик, ёзув малакаларини такомиллаштириш компетентлиги, замонавий технологиялар, баҳолаш компетенцияси, тил билиш кўникмаси, нуткий малака, тилга оид компетенция, оғзаки нутқ, ёзма нутқ, ёзма ишларда дискурсив компетентлик.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ПИСЬМЕННЫХ НАВЫКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В данной статье выдвинуты научно-теоретические взгляды на роль, содержание и компоненты компетентностного подхода в совершенствовании навыков письма студентов высших учебных заведений, специализирующихся на иностранных языках. В частности, уделяется внимание совершенствованию навыков письма, занимающих основное место в профессиональной компетентности преподавателей английского языка, и в связи с этим разработана новая подхода к системе оценивания, внедрение различных методов и приемов в систему обучения, учитывающая специфику владения иностранным языком, и критерии ее эффективности.

Ключевые слова: компетентность, компетентность в совершенствовании навыков письма, современные технологии, оценочная компетенция, языковые навыки, разговорная компетенция, языковая компетенция, устная речь, письменная речь, дискурсивная компетенция в письменной работе.

A COMPETENCY-BASED APPROACH IN IMPROVING THE ENGLISH WRITING SKILLS OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

Annotation

In this article, scientific theoretical opinions on the role, content, and components of the competency-based approach in improving the writing skills of students of higher education institutions specializing in foreign languages are put forward. In particular, attention is paid to the improvement of writing skills, which occupy the main place in the professional competence of English teachers, in this regard, the development of a new approach to the evaluation system, the introduction of various methods and methods into the teaching system, taking into account the specific aspects of foreign language knowledge.

Keywords: competence, competence to improve writing skills, modern technologies, assessment competence, language skills, speaking competence, language competence, oral speech, written speech, discursive competence in written works.

Кириш. Бугунги кунга келиб чет тилларни ўқитишнинг сифат кўрсаткичларини аниқлашда халқаро стандартларни қўллаш педагогнинг касбий компетенциясини, хусусан, соҳага бўлган тил кўникмаларини баҳолаш компетенциясини такомиллаштиришга нисбатан эҳтиёжини янада кучайтиради. Бу эса ўз навбатида баҳолашнинг замонавий технологияларини қўллаган ҳолда ўқитиш тизимини халқаро даражага олиб чиқишда бўлажак инглиз тили ўқитувчиларини баҳолаш компетенциясини такомиллаштириш масаласи жуда муҳим вазифа қилиб қўйилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 124-сонли қарорига асосан 2013 йил 8 майда ўзгартиришлар киритилди [1]. Мазкур ўзгаришлар “Чет тилини билишнинг умумевропа компетенциялари;

ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш тўғрисида”ги ҳужжатга асосланганлиги сабабли, бу ҳужжатнинг мақсад, вазифалари ва чет тилини билишнинг белгиланган даражалари ҳақида фикр юритишга ҳаракат қиламиз. Мазкур Европа Кенгашининг “Чет тилини билишнинг умумевропа компетенциялари; ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш тўғрисида”ги ҳужжати умумэтироф этилган халқаро меъёрлардан биридир. Чет тилини ўрганувчилар шу тилда самарали фаолият ва мулоқот юритишлари учун билим ва малакани қай даражада ривожлантиришлари кераклиги ҳақида кенг қамровда таъриф беради. Бунда ўрганилаётган тилнинг маданий контекстини ҳам ўз ичига олади. Хусусан, дастур ўқувчиларнинг билимларини оширишга ва назорат қилиб боришга имкон берадиган малакалар даражасини ҳам белгилайди[2].

Чет тили бўйича битирувчиларнинг инглиз тилида ёзиш кўникмасига тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар таълим мазмунига мос равишда ишлаб чиқилган

бўлиб, олий таълим талабалари (С1 даражадаги ёзиш кўникмасига эга бўлиш учун) куйидаги шаклланаётган

компетенцияларга мувофиқ фаолият шаклини белгилаб олишлари кўрсатаб берилган (1 -жадвалга қаранг) [3]:

1-жадвал

Талабаларнинг чет тилида ёзиш кўникмасини тайёргарлик даражасига қўйиладиган талаблар

Компетенциялар		Билим/малака
Тилга оид компетенция	Ёзиш	Умумий мавзулар бўйича аниқ, яхши ташкил этилган матн ёза олади, энг муҳим фикрларни таъкидлайди ва айтилган фикрларни тегишли мисоллар билан мустаҳкамлайди, юқоридагиларни қисқача умумлаштирадиган хулосага силлиқ ўтади. Аниқ, батафсил, тартибли тавсифлар ёза олади, муаллифнинг шахсий қарашлари билан бир қаторда шахс хусусиятларини акс эттирувчи образли, бадий матнлар ёза олади. Мураккаб мавзуларда, энг муҳим нукталарни таъкидлаб, аниқ, тартибли мақолалар ёза олади. Мақолани ўқиш давомида илгари айтилган фикрларни ишлаб чиқиш ва қўллаб-қувватлаши мумкин
	Орфографик	Матннинг аниқ, тўғри, тушунарли график тузилишини тақдим қила олиш, имло қоидаларига риоя қилиш, ёзувда айрим хатоларга йўл қўйиш
	Нутқнинг лексик	Етарли лўғат захирасига эга бўлиш, зарурият туғилганда фикрни ифодалашнинг бошқа усулини топа олиш; у ёки бошқа ифодани танлашда атрофидагилар учун сезиларли қийинчиликларни кам ҳис қилиш; идиоматик ва сўзлашувга оид лексикани яхши билиш; сўзларни хатосиз қўллаш, жузъий янглишларга йўл қўйиш
	Нутқнинг грамматик	Грамматик тўғрилиқнинг барқарор юқори даражасига эга бўлиш; кам хатога йўл қўйиш
Ижтимоий лингвистик компетенция		Қўллаб идиоматик ва сўзлашувга оид ифодаларнинг маъноларини тушуниш, мулоқот дискурсларини фарқлаш; ўз шахсий фикри ва диалогдаги бошқа иштирокчилар фикри ўртасидаги ўзаро муносабатини аниқлай олиш
Дискурсив компетенция		Матн, шунингдек, грамматик ва лексик таянчлардан суҳбатдошининг қайфиятлари ва нияти қандайлигини аниқлай олиш ва кейин нима юз беришини олдиндан кўра билиш
Стратегик компетенция		Функционал дискурсининг мавжуд йиғиндисидан сўз танлаш ёки вақтдан ютиш учун мос жумлани танлаш ва ташаббусни бой бермай фикрни ўйлаб топа олиш; қийинчиликнинг юзага келиш сабабини аниқлаш ва нутқ оқимини узмасдан ифода қилинган фикрни алмаштира олиш; қийинчиликлардан ўзини олиб қочиш стратегияларига камроқ таяниш; суҳбатдошининг акценти нотаниш бўлса қайта сўрай олиш

Тадқиқот методологияси. “Чет тилини билиш компетентлиги” да чет тилини билиш кўникмаларига баҳо беришнинг коммуникатив ёндашуви асосида ҳар хил даражадаги тил малакалари кўлами жорий этилади. Улар турли коммуникатив шароитларда қандай компетентликлар талаб қилинишини иложи борича аниқроқ тасвирлашга ҳаракат қиладилар. Қисқача қилиб айтганда: тил компетенциясининг бир қанча турлари мавжуд, чунки улар қўлланиладиган турли хил вазиятлар учраб туради.

Тил ўрганишга бундай ёндашув ўқувчига ўқитишда қўлланиладиган метод ва воситалардан қатъий назар ўқув жараёнини мустақил назорат қилиш ва уларнинг ютуқларини баҳолаш имконини берувчи воситани ишлаб чиқишни талаб этади. “Европа тили портфолиоси” деб аталадиган бундай восита сифатида тил ўрганиш жараёнини акс эттирувчи ҳужжатлар тўплами, жумладан, ўзини ўзи баҳолаш ва маданий тажрибани тўплаш имконияти таклиф этилди. Чет тилини билиш даражасини ва тил портфолиосини аниқлашнинг Пан-Европа тизими Европада миллий лингвистик таълим тизимларини таққослаш ва ўзаро боғлиқлигини осонлаштирадиган ягона таълим занжирида боғланган. Талабаларнинг тил билиш кўникмаларини бирлаштириш мақсадида Европа Кенгаши томонидан ишлаб чиқилган

чет тилларни билиш даражасини аниқлашнинг янги тизими доирасида талабаларнинг ҳар бир босқичдаги тил малакалари даражасини аниқлашга имкон берувчи дескрипторларни қўллаш жоиз деб топилди (CEFR ҳужжати асосида). Инглиз тили учун спецификациялар ишлаб чиқилган асосий тамойиллар-лингводидактик бирликларни ифодалашга асосланган даражадаги ёндашув ва ўқитиш мазмунини танлашга йўналтирилган ёндашув ҳисобланади. Шу билан бирга фикр сатҳида матн ҳосил қилиш технологиялари, яъни грамматика ва сўз бирикмалари ўз-ўзидан ўқув мақсади сифатида қаралмайди, балки коммуникатив мақсадларни амалга ошириш воситаси ҳисобланади.

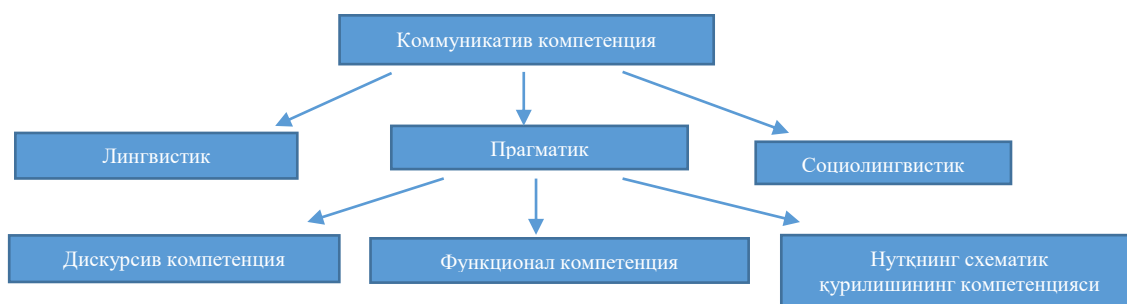
Таҳлил ва натижалар. Тилдан фойдаланиш ва уни ўрганиш инсон ҳаракатларини ўз ичига олади, бу даврда у бир қатор компетенцияларни: умумий (General competences) ва коммуникатив тил компетенциясини (Communicative language competence) эгаллашга ҳаракат қилади. Шу билан бирга компетенциялар деганда инсоннинг турли ҳаракат ва ҳолатларни бажаришга имкон берадиган билим, кўникма ва шахсий ҳислатлари йиғиндиси тушунилади. Улар турли хил шароитларда вазифаларни ҳал қилишни таъминлайди, ўзига хос чекловларни ҳисобга олган ҳолда, матнларни яратиш ва /ёки идрок этишга қаратилган фаолият ва жараёнларда

(харакатларда) муайян мавзулар ва алоқа соҳалари билан боғлиқ ҳолда ва тегишли стратегияларни қўллаш билан амалга оширилади. Умумий компетенцияларга қуйидагилар киради: ўрганиш қобилияти (ability to learn); экзистенциал компетенция (existential competence); декларатив билим (declarative knowledge); кўникма ва малака (skills and know-how) ва бошқалар. Умумий ваколатлар лингвистик эмас, улар ҳар қандай фаолиятни, шу жумладан мулоқотни таъминлайди.

(Communicative language competence)

Коммуникатив тил компетенциясига қуйидагилар киради: лингвистик компонент (linguistic component - lexical, phonological, syntactical knowledge and skills); социолингвистик компонент (sociolinguistic component); прагматик компонент (pragmatic component - knowledge, existencial competence and skills and know-how relating to the linguistic system and its sociolinguistic variation) шулар жумласидандир. Коммуникатив компетентликнинг қуйидаги таркибий қисмлари фаркланади:

1) грамматик ёки формал (grammatical competence) ёки лингвистик (linguistic) компетенция - лексик бирликларни маъновий сўзга айлантирувчи грамматик қоидалар, сўз бирикмалари ва фонологияни тизимли билиш.

1-расм. Коммуникатив компетенция классификацияси

Схемадан кўриниб турибдики, прагматик компетенция коммуникатив компетенция турларидан бири ҳисобланади.

Прагматик компетенция эса қуйидагилардан иборат:

а) дискурсив компетенция (баённомалар тузиш, уларни матнга бирлаштириш қоидаларини билиш);

б) функционал компетенция (баённомалардан турли коммуникатив функцияларни бажариш учун фойдалана олиш);

в) нуткнинг схематик қурилишининг компетентлиги (ўзаро таъсир схемаларига мувофиқ баёнотни изчил туза олиш қобилияти);

Компетенциялар барча турлари қуйидаги мезонлар асосида кўрсатилган ёзма нутқда ўз аксини топган; мазмун чуқурлиги, - умумий ёзилган ишнинг мавзу билан мувофиқлиги, битирув, иш тузилиши ташкил этиш, мисоллар мавжудлиги, аргументларда дискурсив компетенциялардан фойдаланиш, грамматик тўғрилиқ, имло тўғрилиги, сўз ва тузилмалар тиниш белгилари тўғрилиги, турли - лингвистик маҳорат; услубий - тўғрилиқ ва социолингвистик маҳорат. Бироқ, мезонларнинг аҳамияти бошқача. Хусусан, ижтимоий-маданий компетенция, гарчи Европа Кенгаши материалларида батафсил баён этилган бўлса-да, ёзма нутқни баҳолашнинг тавсифий шкалаларига киритилмаган. Шунинг учун ёзма равишда ижтимоий-маданий компетентлик маҳоратига эгалигини намоён этувчи аниқ мезонларни аниқлаш мумкин эмас. Ижтимоий-маданий компетентлик маҳоратини эгаллаш зарурияти, хусусан, мавзунинг адекват тушунишда намоён бўлади. Юқорида кўрсатилганидек, мавзулар шундай

2) социолингвистик компетенция (sociolinguistic competence) - мулоқот мақсади ва ҳолатига, мулоқот иштирокчиларининг ижтимоий ролларига, яъни мулоқот ҳамкори ким эканлигига қараб етарли тил шакллари ва воситаларини танлаш ва улардан фойдаланиш қобилияти.

3) дискурсив компетенция (discourse competence)- ўқиш ва тинглашда турли хил матнларни тушунишга асосланган оғзаки ва ёзма нутқда турли функционал услубларнинг яхлит, изчил ва мантикий баёнларини туза олиш; сўз турига қараб лингвистик воситаларни танлашни ўз ичига олади.

4) ижтимоий-маданий компетенция (sociocultural competence) - бошқа бир маданият ҳақида сўз кетганда маданий хусусиятлари, уларнинг одатлари, анъаналари, ҳулқ ва одоб меъёрлари ва тушуниш ва етарли мулоқот жараёнида уларни ишлатиш қобилиятини билиш; ижтимоий-маданий компетентларини шакллантириш; жаҳон ва миллий маданиятлар тизимида шахснинг интеграциясини ўз ичига олади. Компетентлик турларини қисқача кўриб чиқиб, улардан бири, яъни дискурсив компетентликка батафсилроқ эътибор қаратамиз. Ушбу тадқиқотда биз нутқ фаолиятининг фақат бир тури-ёзма нутқ билан қизиқамиз ва шунинг учун биз дискурсив компетентлик нуктаи назаридан кўриб чиқамиз.

шакллантирилиши мумкин, ўрганилаётган тил мамлакатининг воқеликлари ҳақида маълум билимга эга бўлмасдан, балки таклиф этилаётган мавзу бўйича фикрни кенгайтириш, ҳатто вазифа маъносини тушуниш ҳам қийин кечади. Ҳозирги ўқув дастурларида мавзулар ижтимоий-маданий соҳаларга қаратилмокда, лекин битирув Давлат имтиҳон форматида баъзан кўр-кўрона Ғарб моделлари нусхаларидан фойдаланиш ҳолатлари учрамкда. Бунинг учун материаллар мавзуларни тайёрлашни юқори аниқлик билан шакллантириш талаб этилади.

Ёзма нуткнинг турли форматдаги идентификаторлари, биринчи навбатда, лингвистик ва дискурсив компетентлик мезонларини акс эттиради. Шунинг учун кейинги тадқиқотларимизда имло компетентлигини лингвистик компетенция турларидан бири ва ёзма нутққа энг яқин, уни кенг маънода тушуниш ва дискурсив компетенция сифатида кўриб чиқишга эътибор қаратамиз.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган назарий таҳлилга асосланиб қуйидагиларни таъкидлаш мумкин; талабаларнинг чет тилида ёзиш кўникмаларини назорат қилиш ва баҳолаш жараёни ўқитувчиларнинг педагогик фаолиятининг ажралмас қисмидир. Шу жараёни самарали олиб бориш учун ўқитувчилар ёзма маҳоратни тўғри ва изчил баҳолаш предметини аниқлаш компетенциясига эга бўлишлари лозим. Бунинг эса ўз ўрнида мақсад ва вазифалар белгилаб беради. Назорат жараёнини тўғри режалаштириш, олиб бориш, самарали мезонлар яратиш, баҳолаш усулларини тўғри танлаш ва талабаларга натижани эълон қилишда ижобий таъсир кўрсатувчи омилларни қўллашни тўғри ва самарали олиб

бориш учун инглиз тили ўқитувчилари “Чет тилини бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг ёзиш билишининг умумевропа компетенциялари; ўрганиш, компетенцияларини баҳолашлари лозим. ўқитиш ва баҳолаш тўғрисида”ги меъёрларга асосланиб

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори. 2013 йил 8 май.
2. Узлуксиз таълим тизимининг чет тиллар бўйича давлат таълим стандартини тасдиқлаш тўғрисида. <http://lex.uz/docs/2165717> (Мурожаат санаси: 19.08.2022)
3. Common european framework of reference for languages; learning, teaching, assessment companion volume with new descriptors. - © Council of Europe, February 2018.
4. Givon T. Functionalism and Grammar. — Amsterdam; Philadelphia, 1995.

УДК: 373.5.091.(3:811)

Гулноза АХМЕДОВА,
Тошкент Педиатрия тиббиёт институти доценти
E-mail: rsamsung 958@gmail.com.

ТДЎТАУ профессори, н.ф.д. Р.Х.Ниёзматова тақризи асосида

METHODS AND METHODS OF DEVELOPMENT OF DIALOGIC SPEECH BY ELEMENTS OF THE CULTURE OF SPEECH COMMUNICATION

Abstract

In the article, the author recommends methods that serve to develop the culture of speech communication using the etiquettes of the Uzbek language to students of schools with Russian instruction. In the system of modern education, teaching the rules of the culture of politeness, work on speech stamps can be divided into two directions: 1) methods and methods that develop speech in a dialogical form with elements of the culture of speech communication; 2) the place of visibility, especially modern information technologies in the development of students' dialogical speech.

Keywords: Rules of speech behavior – rules of speech politeness, politeness - beautiful speech, etiquette – speech stamps, culture of behavior – culture of politeness, advanced models – modern models.

МЕТОДЫ И СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ ЭЛЕМЕНТАМИ КУЛЬТУРЫ РЕЧЕВОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация

В статье автором рекомендуются методы и способы служащие развитию культуре речевого общения использованием этикетов узбекского языка ученикам школ с русским обучения. В системе современного образования обучения правилам культуры вежливости, работу над речевыми штампами можно разделить на два направления: 1) методы и способы развивающие речь в диалогической форме с элементами культуры речевого общения; 2) место наглядности, особенно современных информационных технологий в развитии диалогической речи учеников.

Ключевые слова: Правила речевого поведения – правила речевой вежливости, вежливость - красивая речь, этикеты – речевые штампы, культура поведения – культура вежливости, передовые модели – современные модели.

НУТҚИЙ МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИ ЭЛЕМЕНТИ КИРИТИЛГАН ДИАЛОГИК ШАКЛДА НУТҚ ЎСТИРИШ МЕТОД ВА УСУЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада муаллиф томонидан таълим рус тилида олиб бориладиган мактаб ўқувчиларида ўзбек тилидаги этикетлардан фойдаланиб нутқий мулоқот маданиятини ривожлантиришда хизмат қилувчи метод ва усуллар тавсия қилган. Замонавий таълим тизимида муомала одоби қоидаларини ўргатиш, қолип гаплар устида ишлаш мумкин бўлган қуйидаги икки йўналишни ажратиш мумкин: 1) нутқий мулоқот маданияти элементи киритилган диалогик шаклда нутқ ўстириш метод ва усуллари; 2) ушбу йўналишда кўрсатмалилик, айниқса, замонавий ахборот технологияларининг ўқувчилар диалогик нутқини ўстиришдаги ўрни.

Калит сўзлар: Муомала одоби қоидалари – нутқий муомала қоидалари, хушмуомала – мулойим, этикетлар – қолип гаплар, хушхулқлик – хулқ одоби, илғор моделлар – замонавий моделлар.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020-2030-йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш Концепциясида (ЎзР Президентининг 20.10. 2020 й. ПФ-6084-сон Фармонида 1-илова) таъкидланишича, ўзбек тилини ўрганиш самарадорлигига эришиш уни ҳар томонлама илғор таълим методикасининг такомиллашувига хизмат кўрсатувчи нутқни ривожлантирувчи метод ва усулларнинг ишлаб чиқилиши ёшларни миллий ва умуминсоний кадриятлар, буюк аجدодларимизнинг сермазмун маънавий меросидан фахрланиш руҳида тарбиялашга замин ҳозирлайди.

Ўқувчиларнинг ўзбек тилида ўзаро сўзлашув кўникма ва малакаларини ривожлантиришнинг сифати ва самарадорлиги танланадиган метод ва усулларга боғлиқ. Метод ва усуллар эса нима ўргатилишига қараб танланади. Ўрганиладиган материалларни уч турга ажратишимиз тўғри бўлади:

1) қолип гаплар, уларнинг маъно-мазмун, рус тилида ифодаланиши, қайси нутқий вазиятларда қўлланиши;

2) муомала одоби қоидалари, бу қоидаларнинг ўзбек тилидаги этикетларга хос жиҳатлари;

3) яхлит сўзлашув (диалог) намуналари.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Қолип гаплар лисоний БКМлар сирасига киради. Сўз шакли, ундаги грамматик восита маъноси, сўз бирикмаси ёки гапнинг мазмуни чет тилларни ўқитиш илмида кенг тарқалган бевоситалик (прямой), кўрсатмали-вазиятли, таржима-грамматик, қўлланиш ҳолатларини изоҳлаш, онгли-амалий, тилни назарий, назарий-амалий, амалий ўрганиш, мим-мем, аудио-визуал (аудио-лингвал), аралаш (комбинированный) каби методлар ёрдамида англатилса, қолип гаплар, дарсликларда берилганидек, кўпроқ нутқий намуналар, таржима ва изоҳлаш йўли билан тушунтирилади. Ўзбек тилидаги қолип гаплар маъно-мазмунини ўқувчиларга турли йўللار билан англатиш (семантизациялаш), жумладан, рус тилига таржима қилиш ва зарур ўринларда қўлланишини изоҳлаш, ўзбекча қолип гапни рус тилидаги эквиваленти билан қиёслаш амалларини бажариш, мустаҳамлашда машқлар қатори интерактив усуллардан фойдаланиш яхши самаралар

беради. Ўқувчиларнинг ўзбек тилига доир сўз бойлиги, гап тузиш малакалари ўзбек тилини ўқитишнинг умумий намунага таянган ҳолда ўқувчиларнинг ўз нутқини ривожлантириш йўналишида амалга оширилса, қолип гаплар устидаги ишлар тор доирадаги хусусий йўналишни ифода этади. Шунинг учун биз лисоний БКМлар устидаги юмушлар сирасида умумий йўналишдагина эмас, балки аниқ қолип гапларни ўргатиш метод ва усулларига ҳам мурожаат этамиз. Диалог намуналари эса ўқишни ўргатиш тариқасида таништирилади. Сўз шаклини, яъни сўздаги грамматик воситанинг маъносини очишда эса таржима-грамматик метод тавсия қилинади[3]. Бевоситалик методи таржимасиз методга тенг келади, яъни бунда таржима воситачилигидан фойдаланилмайди. Сўз ёки сўз шакли маъносини, гап (жумладан, қолип гап) мазмунини англатишда нарс-буюмлар (баъзан муляжлар), предметли ва предметсиз қилинадиган ҳаракатлардан, расмлардан, турли тасвирлар акс этган видеотасвир кадрларидан фойдаланилади. Шу жиҳатига кўра В.А.Хван ўз ишида кўрсатмали-вазятли методни тавсия этади. “O‘zbek tili” дарсликларида аксарият ҳолатларда қолип гапларнинг русча эквивалентларини кўрсатмай берилганлиги бевоситалик методига амал қилинганликдан далолатдир[7]. Дарсда айтилган ёки ўқилган сўз ва сўз шаклини ўзбек тилидан рус тилига қилинадиган ўғирмаларга мурожаат этилса, таржима методи қўлланган бўлади. Қолип гаплар мазмунини тушунтиришда таржиманинг ўзи кифоя қилмайди: бунга қўшимча равишда ушбу диалогик бирликларнинг нутқда қайси нутқий вазиятларда ишлатилишини изоҳлаш, рус тилидаги муқобилига киёслаш ҳам тақозо этилади. Айрим қолип гапларнинг ўзбекча-русча лўғати бериб қўйилса, маъно-мазмунни бу тарзда тушунтириш ўқувчиларнинг асл эҳтиёжларини қондирмайди: ёшлар уларнинг қайси нутқий вазиятларда ишлатилиши мумкинлигидан хабар топмай, баъзан хато гапиришлари мумкин. Ўрнига қараб таржимасиз англатиш методи қўлланса, яна бир хил ҳолатларда таржимадан ҳам фойдаланилади. Бу нарс-буюмларнинг тил бирлигини хато англаши мумкин бўлган вазиятларда ўзини оқлайди. Аралаш метод юқоридаги икки метод қўймаси саналади[8].

Методик адабиётларда кўрсатиш-намоиш этиш методига алоҳида эътибор қаратилади. Ушбу метод қолип гаплар мазмунини тушунтиришга нисбатан татбиқ этиладиган бўлса, бунда фойдаланиладиган кўрсатмалилик нутқий вазиятга тасвирлар (бажариб кўрсатиладиган ҳаракатлар, ижро этиладиган диалоглар) тарзида бўлиши керак. Масалан, транспортда боланинг кекса кишига жой кўрсатиши тасвирланган расм ва ҳ.к. Дарсда кичик-кичик сахна кўринишлари ижро этилиши ҳам кўрсатиш-намоиш этиш методига хосдир. Бунда ҳам ўқувчилар нутқий вазиятга ҳаракатларни кўрадилар ва диалогларни эшитдилар. Аслида ушбу метод ҳам бевоситалик методнинг такомиллашган ҳолатини ифода этади.

Хуллас, ўзбек тилидаги қолип гапларнинг мазмунини англатишда куруқ ўзбекча-русча лўғатлар эмас, балки уч устунда тавсия қилинадиган ўғирмалар зарур. Биринчи устунда ўзбекча қолип гаплар, иккинчи устунда уларнинг русча эквивалентлари, учинчи устунда (зарур ҳолатларда) нутқий вазиятлар билан боғлиқ изоҳлар берилгани маъқул. Бошқача айтганда, ҳам таржима-грамматик ва кўрсатмали-вазятли методлар, ҳам изоҳлаш методидан фойдаланиш лозим [11].

Тадқиқот методологияси. Муомала одоби қондалари дарсликдаги шу мазмунда берилган матн устида ишлаш, ўқитувчининг айрим нутқий вазиятларни изоҳлаши, баъзан ўзбек халқига хос шарқона муомала одоби юзасидан маълумот бериши, ўқувчиларнинг ўзаро

сўзлашувидан олдин сўзлашув оҳанги қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги тушунтириши тарзида ўрганилиши мумкин. Ўзбек тили ўқитувчилари, одатда, дарсликларда муомала одобида доир берилган санокли матнларни ўқувчиларга ўқитиб, мазмунни юзасидан қисқа суҳбат ўтказадилар. Бу билим олиш устида ишлаш жараёни учун етарли бўлар. Лекин матнда ўз аксини топган қонда сўзлашув машқлари ёрдамида мустаҳкамланиши, вақти-вақти билан ўқувчилар хотирасига тушириб борилиши зарур. Айниқса, болалар муомала одоби қондасига амал қилмай, ўзаро фикр алмашганларида олинган билим ёдга солиниши лозим. Ўқитувчининг ўзи ҳам баъзан йўл-йўлақай айрим қондаларни маълум қилади. Бунда қуйидаги мазмунда кўрсатмалар беради: “Хушмомалалилик билан жавоб бер!”, “Гапирганда, суҳбатдошингга қараб гапир!”, “Суҳбатдошингнинг исмини айтиб мурожаат қил!”. “Муомала одоби қондалари билимдони” ўйини дарсликдаги ва дарсликдан ташқари маълум қилинган шундай қондалар заҳираси тўплана бошлаган даврда ташкил этилгани маъқул.

Ўқувчиларнинг ўзбекча диалогик нутқини ўстириш методларини танлашда юқоридаги ҳолатларни, бажариладиган ишлар қўламини назарда тутиш зарурият саналади. Бу деган сўз, сўз бойлигини ошириш, гап тузишни ўрганиш, қолип гапларни ёд олиш, савол бериб, жавоб қайтаришнинг ўзи диалогик нутқни ҳам, нутқий мулоқот маданиятини ҳам ривожлантириш учун етарли эмас. Суҳбатдошларда бир-бирига эътиборли бўлиш, диалог репликаларини кўрсик қилмасдан, хушхўллик, хушмуомалалилик билан айта олиш, сўзлашувда самимият, сўз шакллари шунга монанд танлаш, гапириш оҳангини яхши қилиш каби таълим-тарбия жиҳатлари ҳам инобатга олиниши даркор [11]. Замонавий таълим жараёнини илғор моделлар базасида ривожлантиришнинг асосий йўналишлари сифатида таълим олувчиларнинг диалогик нутқини ҳар томонлама ўстириш имконини берувчи метод ва усуллардан фойдаланиш тақозо этилади. Ааввало, репликаларнинг мазмунини англашдан ташқари, уларни талаффуз қилиш оҳанги устида ишланади. Метод ва усуллар ўқитувчига суҳбатни бошқаришга имкон берадиган қилиб танланиши мақсадга мувофиқдир[12]. Ниҳоят, ўқитувчи назорат метод ва усулларига ҳам мурожаат этади.

Таълим методларини танлашда, бир томондан, лисоний БКМларни тушунтириш, мустаҳкамлаш ва такрорлаб бориш, ўқувчилар нутқида фаоллаштириш чоралари асосида тайин этилса, иккинчи томондан, бутунги кунда ўқувчиларнинг таълим-тарбияси олдида давлатимиз қўйган талаблардан қилиб чиқилади. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва 2020-2030-йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш конценциясида ЎзР Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сон Фармонидаги талабларга кўра бутунги кунда мушаккил фикрловчи, ижтимоий-сиёсий ҳаётда онгли иштирок этувчи шахсни шакллантириш асосий вазифалар сирасига киради[2]. Диалог тузиш лисоний БКМларни фаоллаштириш йўлларида бири бўлмиш нутқий мулоқотга доир БКМларни эгаллаш воситаси саналади. Шу мақсадда ўқувчиларнинг мушаккил фикрлашига имкон берувчи усул – гуруҳда ишлаш усули қўл келади. Бу усул оз фурсат ичида ҳам янги материални ўзлаштириш, ҳам аввалги дарсда ўтилган мавзунни такрорлаш мумкин, бунда ўқувчилар фаоллиги таъминланади, улар ҳам савол тайёрлашлари, ҳам қўйилган пайтда жавоб бера билишлари керак.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқот мавзуси доирасида ҳал қилиниши лозим бўлган методик муаммолар маълум даражада диалогик нутқ ўстиришнинг воситалари билан боғланади. Бу ўринда диалогик матн намуналари воситачилигидан ташқари, расмлар, турли чизмалар, сўз билан яратиладиган нутқий вазиятлар, ниҳоят, таълимнинг техник воситалари муҳим роль ўйнайди. Тил таълимида компьютерлардан самарали фойдаланишнинг муҳим масалалари юзасидан озми-кўпми И.Р.Аҳмедов, М.Ю.Тўхтамирзаев, Ш.Ж.Юсупова, С.А.Адилова, Н.З.Умарова каби ўзбек методист олимларининг тадқиқотларида айрим назарий йўриқлар ва амалий тавсиялар баён қилинган. Н.З.Умарованинг номзодлик тадқиқот ишида таъкидлашча, "...мультимедиа воситалари ёрдамида машғулотларни ташкил этишнинг усулларида вақт, жой, зарурият ва имконият такозо қилган ўринларда фойдаланиш таълим самарадорлигини" оширади [6]. Унинг фикрича, ўзбек тили машғулотларининг самарадорлигини ошириш мақсадида электрон дарсликлар, электрон ишланмалар, слайд пакетлар, энциклопедия, лўғатлар яратиш, электрон почтадан фойдаланиш зарур [6]. Диалогик нутқ ўстиришда ўзаро сўзлашувчиларнинг тасвири эмас, балки нутқий вазият акс этган сўзлашув вазиятидан фойдаланиш зарур бўлади. Шунга кўра кўрсатмалilik методлари сифатида нутқий вазият акс этган расм, сахна кўриниши, икки ўқувчининг вазиятни намойиш қилиши, ўзаро сўзлашаётганларни кузатишдан фойдаланилади. Бу методлар қолип гапни ёки мулоқот одоби қоидадини тушунтириш жараёнида фойдаланиладиган воситаларни ифода этади. Ўргатиш босқичларини эса таништириш, машқ қилдириш ва қўллаш методлари орқали аташ жоиз [6].

Таникли психотерапевт К.Роджерснинг фикрича, диалогик нутқ психотерапевтик хусусиятларга эга бўлиб, кишини мустаҳкам руҳий соғломликка, барқарорлик ва яхлитликка яқинлаштиради: "Кишининг ички томонини кўрмай ва тушунмай туриб, уни бошқариш мумкин эмас, фақат диалогик мулоқот йўли билан унга яқинроқ бўлиш ва хислатларини аниқлаш мумкин – аниқроғи, кўнгли очилишига мажбур қилиш лозим, мулоқот чоғида бир-биримизни тушунишга ҳаракат қиламиз, муносабатлар қанчалик чуқур бўлса, сўзнинг маъносинигина эмас, ички мазмунини ҳам тушуниш истаги шунчалик кучли бўлади". Сухбатни давом эттира билиш таълим-тарбия методини танлаш ишига масъулият билан ёндашишга ундовчи муҳим масалалардан биридир. Чунончи, "Сен тарих музейида бўлганмисан?", "Йўқ" қабилидаги [5]. савол-жавобдан сухбат тўхтаб қолиши ҳеч гап эмас. Агар "Тарих музейида янги экспонатлар бормикан?" деган савол берилса, у сухбатни давом эттириш учун туртки бериши мумкин.

Хулоса ва тавсиялар. Қолип гапларнинг маъно-мазмунини ва қўлланиш ҳолатларини тушунтиришда ўрнига қараб таржимасиз грамматик метод ва таржима-грамматик методдан, баъзан иккала метод қуймаси саналмиш аралаш методдан фойдаланилади. Ушбу жараёнда кўрсатмали вазиятlilik вужудга келтириладиган расмлар, улар намойиш этиладиган ахборот технологияларига мурожаат этилади, шу йўл билан таълим олувчиларнинг нутқий мулоқот маданиятини ривожлантиришга ҳамда уларнинг нутқий этикетларни ўзлаштириб, гапирганларида уларни қўллаш малакаларига эга бўлишлари, тушуниб, изоҳлай олишларига эришилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020-2030-йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш Конценциясида (ЎЗР Президентининг 20.10. 2020 й. ПФ-6084-сон Фармонида 1-илова). Тошкент, – "Ўзбекистон" NMIU, – 2020, – 56 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг 2020-2030-йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш конценцияси ЎЗР Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги "Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-5850-сон Фармони. Тошкент, – "Ўзбекистон" NMIU, – 2019, – 46 б.
3. Yo'ldoshev R.A. Ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tilini o'qitish metodikasi: Monografiya. – Toshkent, – "Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi", – 2015. – 157 b.
4. Адилова С.А. Ўзбек тили машғулотларини компьютер технологиялари воситасида ташкил этиш (олий таълим муассасаларининг русийзабон гуруҳларида): Пед.фан.номз. дисс...автореф. – Тошкент, – 2004. – 19 б.
5. Muxitdinova X. O'zbek tili Ta'lim rus va qardosh tillarda olib boriladigan maktablarning 8-sinfi ucun darslik. Qayta ishlangan 3-nashri. – Toshkent, – "O'qituvchi" NMIU, – 2014, – 128 b.
6. Умарова Н.З. Талабаларнинг ўзбекча ёзма нутқини ўстиришда замонавий технологиялардан фойдаланиш методикаси (техника олий ўқув юртларининг русийзабон гуруҳларида): Пед.фан.номз. дис.автореф. – Тошкент, – 2007. – 21 б.
7. Набиева Р.О. Обучение ситуативному диалогу в речевом общении на занятиях по русскому языку в 5-6 классах таджикской школы: дис... канд.пед.наук. – Ташкент, – 1998, – 175 с.
8. Хван В.А. Основы наглядно-ситуативного обучения русской речи в начальной национальной школе (опыт наглядно-ситуативного метода). – Ташкент, – Издательство "Ўқитувчи", – 1970, – 126 с.
9. Yakubinsky L.P. On dialogic Speech on JSTOR, Michael Eskin, On dialogic Speech, PMLA, Vol.112, No 2 (Mar.), – 1997, – pp. 243-256. <https://www.jstor.org/stable/463093> www. jstor.org.
10. Eriksen E. O. Dialogical Engagement and the Co-Creation of Cultures of Exploration, First Online: 29 February 2020, – Part of the International Perspectives on Early Childhood Education and Development book series (CHILD, volume 29), – pp. 83-104. http://link.springer.com/capter/10.1007/978-3-030-36271-3_6#:~.text.
11. Аҳмедова Г.М. Русийзабон ўқувчилар нутқий мулоқот маданиятини ўстиришнинг илмий-методик асослари. Монография. –Тошкент, "Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi", – 2019. – 152 б.
12. Введенская Л.А., Павлова Л.Г. Риторика и культура речи. Издание 5-е, дополненное и переработанное. Серия "Высшее образование", – Ростов на Дону, – Издательство "Феникс", – 2005, – 544 с.

УДК: 372.878.

Ахмад БАХРИЕВ,
ЎзДК “Музыка педагогикаси” кафедраси доценти, псих.ф.д
E-mail: arbahriyev@mail.ru

СамДУ профессори, п.ф.д. Киямов Н.С. тақризи асосида

DEVELOPMENT OF MUSIC LISTENING CULTURE OF 5-7 GRADE STUDENTS BASED ON THE SCHOOL REPERTORY

Abstract

The article analyzes the research conducted abroad and in our country on the development of music listening culture of 5-7 grade students of general education school, including the communicative possibilities of music in perceptual processes, the importance of musical skills in the development of artistic creativity of students, and the use of innovative technologies in education. Based on the obtained empirical results, the description of the form, dramaturgy, texture, genre, style, tonal characteristics, dynamics and timbre of the listened works, the possibilities of emotional impact of music, the description of musical-pedagogical and psychological characteristics of mastering the artistic content expressed in it has been improved.

Key words: Music listening culture, musical perception, individual-psychological capabilities, continuous music education system, intonation, emotional state, image of tones, artistic taste.

РАЗВИТИЕ МУЗЫКАЛЬНОЙ СЛУШАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ УЧАЩИХСЯ 5-7 КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ШКОЛЬНОГО РЕПЕРТУАРА

Аннотация

В статье анализируются исследования, проведенные за рубежом и в нашей стране по развитию музыкальной слушательской культуры учащихся 5-7 классов общеобразовательной школы, а также коммуникативные возможности музыки в перцептивных процессах, значение музыкальных навыков в развитии художественного творчества учащихся, использование инновационных технологий в музыкальном образовании. На основе полученных эмпирических результатов при восприятии формы, драматургии, фактуры, жанра, стиля, динамики и тембра прослушанных произведений, возможностей эмоционального воздействия музыки усовершенствована классификация музыкально-педагогических и психологических особенностей восприятия художественного содержания.

Ключевые слова: Музыкальная слушательская культура, музыкальное восприятие, индивидуально-психологические возможности, система непрерывного музыкального образования, интонация, эмоциональное состояние, звуковой образ, художественный вкус.

МАКТАБ РЕПЕРТУАРИ АСОСИДА 5-7 СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ МУСИҚИЙ ТИНГЛОВЧИЛИК МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Мақолада умумтаълим мактаби 5-7 синф ўқувчиларининг мусиқий тингловчилик маданиятини ривожлантириш бўйича хорижда ва мамлакатимизда амалга оширилган тадқиқотлар, жумладан, перцептив жараёнларда мусиқанинг коммуникатив имкониятлари, ўқувчилар бадий ижодкорлигини ривожлантиришда мусиқий қобилиятларнинг аҳамияти ва таълимда инновацион технологияларидан фойдаланиш масалалари таҳлил этилган. Эришилган эмпирик натижалар асосида тингланган асарлардаги шакл, драматургия, фактура, жанр, услуб, тонал хусусиятлар, динамика ва тембрни адекват идрок этиш, мусиқанинг эмоционал таъсир имкониятлари, унда ифодаланган бадий мазмунни ўзлаштиришнинг мусиқий-педагогик ва психологик хусусиятлари таъсифи такомиллаштирилган.

Калит сўзлар: Мусиқий тингловчилик маданияти, мусиқий идрок, индивидуал-психологик имкониятлар, узлуксиз мусика таълими тизими, интонация, эмоционал ҳолат, оҳанглар образи, бадий дид.

Кириш. Фанларни чуқурлаштирилган ҳолда ўқитиш, илмий ва инновацион ютуқларни амалиётга жорий қилишнинг самарали механизмини яратиш устувор вазифа этиб белгиланди. Бу эса, ўқувчиларнинг мусиқий тингловчилик маданиятини мактаб репертуари асосида ривожлантириш имкониятларини кенгайтиради. Истикболда, “Мактабларни чинакам маънавият ва маърифат, маданият ўчоғига айлантириш учун таълим-тарбиянинг интерактив усулларини қўллаш” устувор вазифа этиб белгиланди [1]. Бу эса, мактаб репертуарига инновацион ёндашув асосида мусика ўқитиш методикасини такомиллаштириш имкониятларини кенгайтиради. “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон

Фармони [2], “Таълим-тарбия тизимини янада такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги ПҚ-4884-сон Қарори [3] ҳамда бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур тадқиқот иши маълум даражада хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жаҳон олий таълим тизимида мусика ўқитиш методикасини такомиллаштириш бўйича олиб борилган илмий-тадқиқотларда мусиқий идрок хусусиятлари, перцептив жараёнларда мусиқанинг коммуникатив имкониятлари, бу борада ўқитишнинг услуб ва шакллари ишлаб чиқилган, ўқувчиларда шакллантириладиган бадий-эстетик тинглашнинг эмоционал мазмун моҳияти, шакллантириш механизмлари, ўқувчилар бадий ижодкорлигини

ривожлантиришда мусликий қобилиятларнинг аҳамияти, ҳамда амалиётга татбиқ эта олиш маҳорати даражалари бўйича технологиялар (Норвегия); таълимнинг инновацион технологиялари, ўқитишнинг ноанъанавий шакл, метод ва воситалари, стратегик технологияларни қўллаш ва ўзаро тажриба алмашиш дастурлари (Хитой); умумий муслика таълимини мусликий кадрлар раианг-баранглиги асосида ташкил этиш (Португалия) масалалари экспериментал ўрганилган.

“Қўшимча таълим шароитида ўсмир ўқувчиларнинг мусликий-эстетик маданиятини ривожлантириш (М.А.Фадеева), хореография орқали ўсмирларнинг эстетик маданиятини шакллантириш (Л.В.Богомолова), халқ мусликаси воситасида (Т.В.Леонтьева), турли иш шакллари интеграцияси шароитида бадиий-эстетик туркум фанларини чуқур ўрганиш билан шуғулланадиган ўсмирлар масаласи (Н.В.Киреева); муслика дарслари материали ва дарсдан ташқари машғулотларда ўқувчиларни мусликий-эстетик ривожлантириш (О.М.Доронина) масалалари ўрганилган” [4]. Шунингдек, олий таълим муассасалари талабаларида мусликий маданиятни шакллантириш муаммолари (Н.С.Киямов) ўрганилган [5]. Муслика таълимини такомиллаштириш муаммолари Х.Нурматов, Ф.Халилов, Н.С.Киямов, Э.М.Файзуллаев, М.Э.Исмоилова, Ш.Х.Абдуллаева, И.Ж.Мояновлар тадқиқотларида, миллий мусликанинг ўзига хос бадиий-эстетик хусусиятлари М.Ф.Аббасова, Р.И.Орипова, Д.С.Қодинова, З.К.Ахмедова, Ф.А.Якубова ва бошқалар тадқиқотларида ўрганилган.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқот жараёнида назарий (илмий адабиётларни педагогик таҳлил қилиш, анализ ва синтез, умумлаштириш ва тизимлаштириш, тенглаштириш, қисқалаш, тегишли ҳукукий-меъёрий ҳужжатларни ўрганиш) методлари ва эмпирик (суҳбат, педагогик-психологик кузатув, Г.П.Сергеевнинг “Муслика ўқитувчилари учун саволнома” [6], “Ота-оналар учун саволнома” ва “Ўқувчилар учун саволнома”ларининг қайта ишланган вариантлари, мавзу доирасида ишлаб чиқилган 5 йўналишдаги саволлар блокидан иборат комплекс сўровнома, педагогик фаолият тажрибасини ўрганиш ва умумлаштириш, педагогик эксперимент ва бошқ.) тадқиқот усулларида фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Мусликий тингловчилик маданиятининг марказий тушунчаларидан бири интонация бўлиб, айнан интонация мусликанинг “ифодавий моҳиятини”, унинг мазмунини очишга қўмаклашади, мусликий ифодалиликлнинг у ёки бу воситаларини танлаш имконини яратади, тингловчиларга, жумладан, замонавий тингловчиларга миллий санъат гоёларини, унинг мазмунини етказиши [4]. Ваҳоланки, “Муслика асарини тинглашда олдиндан шакллантириладиган установка унга баҳо беришда хал қилувчи роль ўйнайди” [7]. Шу боис, дарсда ҳар бир

асарни тинглашдан олдин унга кенгайтирилган бадиий-эстетик таъриф бериш мақсадга мувофиқ.

“Худди оғзаки нутқ интонацияси сингари муслика нутқи интонацияси ҳам у билан бир хил прагматик табиатга эга, Бу эса идрокнинг барча даражаларида аудиторияга маълум психозмоционал таъсир кўрсатиш бўлиб ҳисобланади” [8]. А.В.Тутолмин аниқланмасига кўра, тингловчилик маданияти, - “Мусликани тўғри ва адекват тушуниш, мусликага эмоционал жавоб бериш қобилияти, мусликани яхлит бадиий образ тарзида идрок этиш, эмпатия - ҳамдардлик ҳиссини намоён этиш”дир [9]. Н.С.Ломакина эса ўқувчилар тингловчилик маданиятининг куйидаги таркибий қисмларини санаб ўтган: тафаккурнинг креативлиги; тафаккурнинг вариативлиги; баҳолай олиш малакаси мавжудлиги; тасаввур ва фантазия қобилиятига эга бўлиш [10]. Ўзбекистон миллий энциклопедиясида “Муслика ижодиёти, ижрочилиги ва тингланиши мусликий фаолиятнинг бошқа турлари, масалан муслика тарбияси, муслика таълими, мусликий танқид ва бошқалар билан бирга жамият муслика маданияти тизимини ташкил этади”, деб кўрсатилган [11].

“Таълим бевосита ва билвосита иқтисод, фан, технологиялар ва маданият билан боғлиқ бўлиб, таракқиётнинг муҳим таркибий қисми саналади” [12]. Шу сабабли, маданиятнинг ривожланиши шахсда ижтимоий йўналганликни ҳам маълум даражада ифодалайди. “Шахс қанчалик даражада имкониятларидан фойдалана олса, унинг ўз-ўзини эркин ва фаол ривожлантириши шунчалик муваффақиятли кечади” [13]. Болалар идрокнинг полимодаллигига кўра, мусликий интонациялар ҳаракат, коммуникатив характер касб этиб, ўзида товуш, сўз ва ҳаракатни бирлаштирган образли ассоциациялар шаклини эгаллайди. Натижада мусликий образ - расм чизиш, бадиий, конструкторлик, драматизация каби бошқа санъатлар соҳасига интеграцияланади [14]. Бинобарин, “Ҳар бир муслика намунасини тингловчи ўзининг қадриятларига мувофиқ тарзда идрок этади. Бу ҳодисани Д.Г.Мид “Ролларни қабул қилиш” деб атади” [15].

Тадқиқот мақсадига мувофиқ дарсликлар таҳлил этилди, дарслар кузатилди, ўқувчилар билан савол-жавоблар, анкета, суҳбат сўровлари ўтказилди. Бу ишлар тадқиқотнинг йўналиш ва режаларини аниқлаштириб олиш имконини яратди. Жумладан, “Қайси мавзудаги мусликаларни тинглашни хоҳлайсиз?” саволига берилган жавоб вариантлари бўйича натижаларга кўра, тажриба гуруҳи респондентларининг 40 фоизи “Ватан мавзуси”ни, 31% эса “Ота-она мавзуси”даги мусликаларни тинглашни ёқтиришини билдиришди. Ушбу мезонлар бўйича назорат гуруҳида “Ватан мавзуси” мезони бўйича 32%, “Ота-она мавзуси” мезони бўйича 21% респондентлар тинглаш истагини билдиришди (1-жадвалга қаранг).

1-жадвал

Қайси мавзудаги мусликаларни тинглашни хоҳлайсиз?

№	Саволлар вариантлари	Назорат гуруҳи	Тажриба гуруҳи
	Ватан мавзусида	32,0	40,0
	Ота-она мавзусида	21,0	31,0
	Дўстлик мавзусида	22,0	23,0
	Муслика тинглашни ёқтирмайман	25,0	6,0
	Жами: %	100	100

“Муслика тинглашни ёқтирмайман” мезони бўйича натижалар назорат гуруҳида 25% бўлди, шу мезон бўйича тажриба гуруҳи натижалари 6 фоиз даражасида ифодаланганлигини таъкидлаш лозим. Келтирилган жавоб вариантларида ўқувчилардаги тингловчилик мотивацияси,

мавжуд қизиқишлар ва мусликий қобилиятларнинг ифодаланиши даражаси, маълум муслика асарларига нисбатан шаклланган муносабатлар ўз аксини қолдирганлиги маълум бўлди. Умуман, муслика ўқув машғулотида тадқиқотда илгари сурилган методика

асосида тинглаш фаолияти ташкил этилса, ўқувчиларнинг муסיкий тингловчилик маданияти ривожланиши имкониятлари кенгайтириш исботланди.

Экспериментал машғулотлар якунида тажриба гуруҳларида “Муסיкий эшитиш тажрибаси” мезони бўйича натижалар 48,0%ни, “Муסיкийлик” мезони бўйича

43,8%ни ва “Баҳоловчи муносабат” мезони бўйича 46,7% бўлиб, умумий ўртача ўсиш 46,2% га тенг бўлди ҳамда тадқиқот бошланишида кўрсатилган натижалар (22,6%) бўйича ўсиш динамикаси 23,6%ни ташкил этганлигини таъкидлаш зарур (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал

Экспериментал машғулотлар якунида ўқувчиларда муסיкий тингловчилик маданияти ривожланиши динамикаси.

Тажриба гуруҳи n-210							
Даражалар	Мезонлар						Жами (умумий)
	Муסיкий эшитиш тажрибаси		Муסיкийлик		Баҳоловчи муносабат		
	п-	%	п-	%	п-	%	
Юқори	101	48,0	92	43,8	98	46,7	46,2
Ўрта	90	42,9	86	41,0	92	43,8	42,5
Паст	19	9,1	32	15,2	20	9,5	11,3
Жами	210	100	210	100	210	100	100
Назорат гуруҳи n-200							
Юқори	44	22,0	52	26,0	44	22,0	23,3
Ўрта	106	53,0	96	50,0	103	51,5	51,5
Паст	50	25,0	48	24,0	53	26,5	25,2
Жами	200	100	200	100	200	100	100

Назорат гуруҳлари бўйича кўрсаткичлар “Муסיкий эшитиш тажрибаси” мезони бўйича 22,0%, “Муסיкийлик” мезони бўйича 26,0% ва “Баҳоловчи муносабат” мезони бўйича 22,0% бўлиб, умумий ўртача натижалар 23,3%ни ташкил этди, холос. Олинган тадқиқот натижалари экспериментал машғулотларнинг самарадорлиги юкори бўлганлигини исботлади.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқотда аниқланишича, муסיқа тинглаш ўқувчилар гидрокининг субъективлик хусусиятлари билан намоён этилади. Бу аввало индивидуал хусусиятлар, йўналганлик ва ироданинг имкониятларига боғлиқдир. Шунга биноан, ўқувчиларнинг жамоавий ва индивидуал муסיкий гидрокидаги дифференциация хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқув машғулотларида муסיқа тинглаш фаолиятига асосий эътиборни қаратиш зарур. Бу орқали бадий-муסיкий мазмунни теран англаш ва кейинги амалий фаолиятида унинг таъсири ижобий тарзда намоён бўлиши мумкин.

Муסיқанинг бадий савияси, эстетик мазмуни ва муסיкий оҳанг тузилмасига қарамадан, турли бадий савиядаги асарлар тинимсиз тарзда эфирга узатилиши ушбу медиа воситаларининг кундалик фаолият кўрсатиш тарзига айланди. Бу борада кундалик матбуотда, илмий журналларда, айнан телевидение ва радиоканалларда қўп марта чиқиш қилинди, гапирлиди, лекин, ҳозирча масала ижобий томонга силжиган эмас. Бу келтирилган аргументлар бадий савияси юкори ва аксинча, паст бадий савияга эга асарларни қиёсий тинглаб, фарқларини асослаб ўқувчиларга етказиш орқали уларда юкори

бадий савияли асарларни тинглаш иммунитетини шакллантиришимиз зарур.

Ҳар бир муסיқа асари маълум жанрга, шаклга, тонал хусусиятларга, ўзига хос ифода воситаларига эга бўлади ва шу унсурлар орқали тингловчи асардаги бадий мазмунни англайди. Шу муносабат билан, муסיқанинг ички имкониятлари – товушлар йўналмаси, товуш тембри хусусиятлари, интервал ва аккордлар муносабати, фактура, ансамбль ва оркестр воситасида ифодаланадиган оҳанглари англаш учун маълум даражада тингловчилик тажрибасига эҳтиёж мавжуд ва бу орқали ўқувчиларда муסיкий тингловчилик маданиятини ривожлантириш мумкин.

Таклифлар: 5-7 синф ўқувчилари билан ташкил этиладиган “Муסיқа маданияти” ўқув машғулотларида тингланадиган ҳар бир асар борасида кенгайтирилган тушунтириш бериш мақсадга мувофиқ. Бу учун кириш сўзи, муқобил тарзда (бир асарни икки ижро вариантыда) тинглаш, таассуротларни тавсифлаш, такрорий тинглаш ва умумлаштирилган хулосаларга келиш шаклида ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Дарснинг барча босқичларида эгалланадиган билим ва тасаввурларни тинглаш фаолияти билан умумлаштирган ҳолда амалга ошириш лозим.

Қўп бора тингланган ҳар қандай муסיқага нисбатан тинглаш эҳтиёжи шаклланиши ҳақиқатдир, шу боис, юксак бадий савиядаги, ўқувчилар ёшига мос муסיқа намуналарини кўпроқ тинглашини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР

1. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон Фармони. Эл. манзил: <https://lex.uz/docs/5841063>.
2. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/4312785>
3. Электрон манба: <https://lex.uz/docs/5085887>
4. Дробот О.Е. Музыкально-эстетическое развитие подростков в условиях дополнительного образования (на примере Детских школ искусств и детских музыкальных школ). Автореферат дисс. канд. пед. наук. Москва, 2019. – 24 с.
5. Киямов Н.С. Олий таълим муассасалари талабаларида муסיкий маданиятни шакллантиришнинг педагогик асосларини такомиллаштириш. Пед. ф. докт. дисс.-я. Самарқанд, 2019. – 254 б.
6. Сергеева Г.П. Анкета для учащихся. Эл. манзил: <https://sites.google.com/site/galinamorozkina/roditelam/dokumenty/diagnostika-urovna-muzykalnogo-razvitiya-skolnikov>
7. Бочкарёв Л.Л. Психология музыкальной деятельности. Монография. –М.: Классика-XXI, 2008. – 352 с.

8. Жукова Г.К. Репрезентация национального в европейском музыкальном дискурсе. Автореферат дисс. канд. филос. наук. Санкт-Петербург 2011. – 25 с.
9. Пантелеева В.Ю. Развитие слушательской культуры обучающихся как психолого-педагогическая проблема. Эл. манзил: <http://irortsmi.ru/node/17>
10. Ломакина Н.С. Формирование слушательской музыкальной культуры школьников-подростков. Автореф. дисс. канд. пед. наук. Москва, 2006. - 27 с.
11. Эл. манба: https://n.ziyouz.com/books/uzbekiston_milliy_ensiklopediyasi/845-846-6
12. Креативная педагогика. Методология, теория, практика: монография / под редакцией В.В.Попова, Ю.Г.Круглова; художник Н.Новак. — 6-е изд. — Москва: Лаборатория знаний, 2021. - 322 с.
13. Кочемасова Л.А. Формирование психологически комфортной и безопасной образовательной среды: моделирование, проектирование, мониторинг: учебно-методическое пособие / Л.А.Кочемасова. - Оренбург: ОГПУ, 2021. - 152 с.
14. Ногина О.А. Семейно-ориентированное сопровождение музыкально-интонационного развития детей раннего возраста. Автореферат дисс. канд. пед. наук. Челябинск, 2014. – 27 с.
15. Кравченко С.А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения. Учебник. М., 2007. – 274 с.

Адҳам БОЙМУРОДОВ,
Чирчиқ давлат педагогика университети
“Информатика ва ахборот технологиялари” кафедраси мудири
E-mail: boymurodovadha09@gmail.com

Доцент, н.ф.д. (DSc), Д.М.Махмудова тақризи асосида

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ БОШҚАРУВИДА КЛАСТЕР УСУЛИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимизда таълим тизимини ислоҳ қилиш, жумладан ҳудудларда педагогик таълим соҳасини ривожлантиришнинг илмий-методик вазифаларини ҳал этишга, таълим самарадорлигини оширишда илғор хорижий усуллар, жумладан таълим кластер усулини жорий этишга йўналтирилган илмий тадқиқотларни олиб бориш кўрсатилиб ўтилган. Таълим мазмуни ва сифатини ошириш, рақобатбардош, юқори билим ва кўникмаларга эга олий маълумотли педагоглар тайёрлашда самарадор бўлган таълим кластерларини жорий қилиш механизмлари янада такомиллаштириш ёритилган.

Калит сўзлар: Кластер, инновация, стратегия, концепция, модернизация

THE ROLE OF THE CLUSTER METHOD IN MANAGING THE SYSTEM OF GENERAL SECONDARY AND HIGHER EDUCATION

Abstract

This article shows how to reform the education system in our country, including solving the scientific-methodical tasks of developing the field of pedagogical education in the regions, conducting scientific research aimed at increasing the effectiveness of education, introducing advanced foreign methods, including the cluster method. Improvement of the mechanisms of introduction of educational clusters, which are effective in increasing the content and quality of education, training highly educated pedagogues with competitive, high knowledge and skills, is covered.

Key words: Cluster, innovation, strategy, concept, modernization

РОЛЬ КЛАСТЕРНОГО МЕТОДА В УПРАВЛЕНИИ СИСТЕМОЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье показаны пути реформирования системы образования в нашей стране, в том числе решение научно-методических задач развития сферы педагогического образования в регионах, проведение научных исследований, направленных на повышение эффективности образования, внедрение передовых зарубежных методов, в том числе кластерных метод. Освещается совершенствование механизмов внедрения образовательных кластеров, эффективных для повышения содержания и качества образования, подготовки высокообразованных педагогов, обладающих конкурентоспособными, высокими знаниями и навыками.

Ключевые слова: Кластер, инновация, стратегия, концепция, модернизация

Кириш. Бутун дунё амалиётида таълим шакллари замонвий ва истикболли меҳнат бозори талаблари асосида диверсификациялаш, ўқитиш моделларини технологик тараққиёт ғоялари билан уйғунлаштириш, таълим сифати назарияси ва методологиясининг етакчи ғояларини татбиқ этиш узвийлик, узлуксизлик ва изчиллик тамойилларига асосланган кластерли ёндашув орқали амалга оширилмоқда.

Республикаимизда “Таълим тизимини ислоҳ қилиш, жумладан ҳудудларда педагогик таълим соҳасини ривожлантиришнинг илмий-методик вазифаларини ҳал этишга, илғор хорижий педагогик технологияларни жорий этишга йўналтирилган илмий тадқиқотларни олиб бориш, ўқув ва илмий лойиҳаларни амалга ошириш, таълим ва илмий изланишлар жараёнига мутахассисларни жалб этиш” тобора долзарб аҳамият касб этмоқда [1]. Буни амалга ошириш мақсадида “таълим мазмуни ва сифатини ошириш, рақобатбардош, юқори билим ва кўникмаларга эга олий маълумотли педагоглар тайёрлашда самарадор бўлган педагогик таълим инновацион кластерларини жорий қилиш” механизмлари янада такомиллаштирилмоқда. Бу эса, умумтаълим

мактабларида кластер ёндашуви асосида таълим мазмуни ва турлараро интеграцияни таъминлаш, ўқувчининг қобилияти, иқтидори, креатив компетентлигини шакллантириш ҳамда шу асосида касбга йўналтириш самарадорлигини ошириш муаммоси чуқур ўрганишни тақозо этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги, 2019 йил 29 апрелдаги ПФ-5712-сон “Ўзбекистон Республикаси халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги, 2019 йил 8 октябрдаги ПФ-5847-сон “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармонлари, 2019 йил 16 январдаги ПҚ-4119-сон “Таълим сифатини назорат қилиш тизимини такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори ҳамда мазкур фаолият билан боғлиқ кўплаб меъёрий ҳужжатлар мамлакатимизда таълим самарадорлиги ошириш учун хизмат қилувчи дастурий амал бўлиб хизмат қилмоқда.

Таълим кластерлари доирасида дунё олимлари тадқиқотларига тухталадиган бўлсак умумий ўрта таълим ва олий ўқув юртлари ўртасидаги амалий ва услубий ҳамда ўзаро ҳамкорлик муносабатларнинг асосий тамойиллари намуналарини тавсифлаш бўйича С.Н. Евгеньевна, Г.О.Геннадьевналар илмий-тадқиқот ишларида ёритилган. Таълим ҳудудий кластерларини яратиш ва уни самарали қўллашга асосланган инновацион таълим технологиялари мазмуни, моҳияти, мақсади ва вазифаларини очиб бериш, уларни таълим жараёнига татбиқ этишда, шунингдек таълим соҳасида кластер моделини қўлланилишини такомиллаштириш борасидаги муаммоларни ҳал этиш масаласи хорижлик Е.Н.Семькина, А.М.Каменский, Н.И. Кузьменко, Н.И. Вахрушева, Н.Н.Анисцына, С.Л.Иголкин ва бошқа олимларнинг тадқиқотларида акс этган.

Асосий қисм. Таълимнинг узлуксизлиги (ғоя, ўқитиш принциплари, таълим жараёнининг сифати ва инсон ривожланишининг ажралмас шартли сифатида) ижтимоий тараққиёт воситаси ва қарама-қаршиликларни бартараф этиш омилларидан бирига айланади.

“Кластер” назариясининг асоси бўлиб, Альфред Маршаллнинг XIX аср охирида ёзилган “Иқтисодиёт принциплари” номи асарида (1890) ихтисослашган тармоқ-соҳаларнинг алоҳида ҳудудларда уйғунлаштириш тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳисобланади.

«Кластер» тушунчаси бу умумий муаммоларни ҳал қилиш ва ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалга оширишда ҳудудий субъектлар томонидан ташкил қилинадиган ташкилий механизм (бизнес, университетлар, илмий тадқиқот ташкилотлари, молия институтлари ва бошқалар).

Педагогик таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда фан ва таълим бўғинлари ўртасидаги алоқадорликни таъминлаш узлуксиз педагогик таълимни кластер ривожланиш тизимига ўтказиш заруратини таъкидлаётган.

Таълим кластерини ўзаро боғлиқ бўлган янги билимларни яратадиган ташкилотлар: университетлар, илмий марказлар, технологиялар трансфери тузилмалари ва бизнес бирлашмалари сифатида кўриб чиқиш керак. Инновацион таълим кластерига албатта таълим муассасалари ва тизимнинг бошқарув органлари киради [2].

М.Портернинг кластер назарияси кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида кўплаб соҳалар каторида таълим соҳасига ҳам кириб келди. Бу борада рус олимларининг ҳиссасини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади. Уларнинг тадқиқотларида таълим кластерининг мазмун-моҳияти, қўлланиш соҳалари характерли хусусиятлари ўз ифодасини топган.

Кластер бу – географик жойлашуви бўйича мос, маълум бир соҳага тегишли ва фаолият турлари боғлиқ, ўзаро рақобат қиладиган, шу билан бирга ягона мақсадга эга ташкилот, корхона ва муассасалар жамланмасидир.

Бугунги кунда дунёнинг кўплаб мамлакатларда кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш давлат дастурлари қабул қилинмоқда ва амалга оширилмоқда. Жумладан, бундай дастурлар Европа Иттифоқининг деярли барча мамлакатларида ишлаб чиқилган ва улардан амалда фойдаланилмоқда. Ушбу борада кластерларнинг шаклланишида назарий асосларини, шу жумладан давлатнинг ўрни ва ролини ҳам алоҳида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Кластер стратегиясини амалда қўллаш асосида миллий ва минтақавий иқтисодиёт рақобатбардошлигини

ошириш ғояси ётади (М.Портер ва М.Енрайт) ва унинг қуйидаги устувор жиҳатлари борлигини очиб беради:

- таълим ва илмий-тадқиқот марказлари янги илмий-услубий ишланмаларни яратиши, уларни қисқа муддатда синовдан ўтказиши, ишлаб чиқаришга жорий этиши учун шарт-шароитлар мавжуд бўлади.

Таълимни инновацион ёндашув асосида ташкил этиш – илм-фан ва ишлаб чиқаришни интеграциялаштириш, таълимда замонавий технологиялардан фойдаланиш, ўқитишнинг шахсга йўналтирилган технологиялар асосида амалга оширилиши назарда тутилади [3].

Ҳозирда дунёнинг ривожланаётган давлатларида турли соҳалардаги мавжуд камчиликларни бартараф этиш ва юксалтириш мақсадада “Кластер” моделидан фойдаланилмоқда. Ушбу синалган усул мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш саноати ва бошқа саноат тармоқларида қўлланилиб ўз самарасини бермоқда.

Таълим кластери деганда минтақа ёки муниципалитетларнинг ижтимоий-иқтисодий соҳаларини ривожлантириш, ёш авлодни ривожлантириш манфаатларини кўзлаб, ўқув жараёни сифатини оширишга қаратилган таълим ташкилотлари тармоғининг тизими тушунилади.

Ушбу давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда таълим тизимида кластер ёндашуви қуйидагича намоён бўлиши мумкин:

1. Ҳудудда таълим тизимини ривожлантириш ёндашувларини уйғунлаштириш учун ягона платформани тақдим этиш ва такрорийликни бартараф этиш орқали инновацион усулларни қўллаб-қувватлаш.

2. Стратегик қарорларни қабул қилиш, эҳтиёжларни баҳолаш, таълим сифати таҳлили ва устуворликларни мувофиқлаштириш орқали таълимнинг қуйи бўғинига методик ёрдам кўрсатиш.

3. Давлат таълим стандартларига риоя этган ҳолда ҳудуд ҳолатидан келиб чиқиб мустақил режалаштириш, тармоқ режалари ва индивидуал стратегияни ишлаб чиқишга эришиш.

4. Кластер аъзолари ва таъсир кўрсатиладиган муассаларнинг ўзида аниқланган муаммоларни бартараф этиш, тўғри фаолиятга тарғиб қилиш.

5. Кластер стратегияси ва натижалари бўйича мониторинг ва ҳисоботлар тайёрлаш, зарур ҳолларда тузатувчи ҳаракатларни тавсия этиш.

Таълим кластери ривожлантириш дастури бу – функционал жиҳатдан боғлиқ бўлган ҳудудий яқин жойлашган ташкилот ва ходимлар томонидан ҳал этиладиган муаммолар қўламини ва мураккаблиги асосида тақсимланган вазифалар, бажарилиш муддатлари ва манбалар нуктаи назаридан ўзаро боғлиқлигидир.

Таълим кластери ривожлантириш дастури бу – функционал жиҳатдан боғлиқ бўлган ҳудудий яқин жойлашган ташкилот ва ходимлар томонидан ҳал этиладиган муаммолар қўламини ва мураккаблиги асосида тақсимланган вазифалар, бажарилиш муддатлари ва манбалар нуктаи назаридан ўзаро боғлиқлигидир. Кластери ривожлантириш ва унинг ривожланиш дастурини амалга оширишни таъминлайдиган технологик ва инфратузилмаси объектлари ўқув ва муассасалар ва бошқа ташкилотлар ўз навбатида таълим кластерининг инфратузилмаси ҳисобланади. Ушбу тузилмага олий таълим муассасалари, вилоят халқ таълими бошқармаси, туман, шаҳар халқ таълими бўлимлари ҳамда идоравий мансуб бошқа муассасалар, корхоналар ва ташкилотлар жалб қилиниши зарурдир.

Кластерли ёндашув аввало янги бошқарув технологияси бўлиб, алоҳида ҳудудлар, тармоқлар ёки

давлатларнинг рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилади.

Кластер тушунчаси борасида олимларнинг қарашлари бир-бирларидан бир мунча фарқ қилса-да, аммо уларни бирлаштириб турадиган умумий жиҳатлар мавжуд ва булар қуйидагича белгиланган;

ўзаро манфаатли ҳамкорликни таъминлайди;

рақобатдошликни кучайтиради;

тенг ҳуқуқли бир нечта компонентлардан ташкил топади;

субъектларни ягона умумий мақсад остида бирлаштиради;

умумий мақсаддан хусусий манафаатдорликка қараб келинади;

давлат учун иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий аҳамиятда эга бўлади;

субъектлар битта географик ҳудудда жойлашган бўлади;

субъектлар бир-бирини тўлдиради.

Замонавий адабиётларда инновацион кластер янги маҳсулот ва технологияларнинг ажралмас тизими сифатида кўриб чиқилган ва улар бир-бири билан боғлиқ ва маълум вақт оралиғида ва маълум иқтисодий маконда тўпланган.

Кластерлар уч хил кўринишда, яъни ҳудудий, ишлаб чиқариш ва соҳалар бўйича бўлиб, уларнинг барчаси бир-бирига ўхшаш ва қуйидагича умумий белгиларидан иборатдир:

кластерни ташкил этувчи субъектларни географик жойлашувининг яқинлиги;

кластер иштирокчиларнинг ягона бошқарув тизимига бириктирилиши;

иштирокчилар ўртасида ўзаро доимий ва давомий алоқаларнинг мавжудлиги;

кластер иштирокчилари ва ҳудуднинг кучли рақобатбардошлик имконияти.

"Таълим кластери" тушунчаси кластерлар назариясида нисбатан янги ҳисобланади.

Кластер ривожланишининг зарурий шартли ҳаётнинг барча соҳаларига инновацион технологияларни жорий этиш ва сингдиришдир.

Хулоса. Ҳозирда дунёнинг ривожланаётган давлатлари турли соҳаларда мавжуд камчиликларни бартараф этиш ва юксалтириш мақсадада "Кластер" моделидан фойдаланилмоқда. Мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш саноати ва бошқа саноат тармоқларида қўлланилиб ўз самарасини бераётган ушбу синалган усулни таълим тизимида самарадорлигини оширишда қўллаш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://lex.uz/docs/3287690?>
2. Боймуродов А.Х., Исмоилов А.А. Умумтаълим мактабларида информатика ва ахборот технологиялари ўқитишда инновацион кластер усули (Тошкент вилояти мисолида). Международная конференция /Непрерывное в образование интересах устойчивого развития: новые вызовы / ЧДПИ 2019. –248-249 б.
3. Миролубова Т.В. Кластеры в региональной экономике // Экономика и управление собственностью. – 2007. – №4. – 29-35 с.
4. Боймуродов А.Х. Умумий ўрта таълим тизимида информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишнинг инновацион кластер модели Ж.: "ЎзМУ хабарлари" -№1/2/1. Тошкент-2020.– 42-46 б.

*Хусниддин БУРХАНОВ,
ЎзМУ мустақил изланувчиси
Социология фанлари фалсафа доктори (PhD)
E-mail: doktarant@mail.ru*

ТДПУ в.б. доценти, (PhD) Х.Б.Кадирова тақризи асосида

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА МИЛЛИЙ САЙТЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ДАВРИ

Аннотация

Мақолада глобаллашув шароитида Ўзбекистонда жаҳон интернет тармоғидан самарали фойдаланиш имкониятлари ўрганилган. Шунингдек, 2010 – 2020 йилларда янги ривожланиш босқичида глобал интернет тармоғида миллий сайтлар инновацион тараққиёт талабларидан ортда қолганлиги таҳлил қилинган. Бундай жараён интернет тармоғида ахборот хавфсизлигини таъминлашга салбий таъсир кўрсатиши ва мамлакат миллий сайтларини сон ва сифат жиҳатдан бошқа давлатлардан ортда қолишига олиб келиши хулоса қилинган.

Калит сўзлар: Интернет, сегмент, ахборот коммуникация технологиялари, инновация, ахборот хавфсизлиги, ахборотлаштириш, хавфсизлик, жамоатчилик фикри, кибер интернет, рақамли жамият, трансформация, оммавий коммуникация.

ПЕРИОД РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ САЙТОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются возможности эффективного использования всемирной паутины в Узбекистане в условиях глобализации. А также проанализировано, что на новом этапе развития в 2010-2020 годах национальные сайты в глобальной сети отстают от требований инновационного развития. Сделан вывод, что такой прогресс отрицательно влияет на защиты информационной безопасности в сети Интернет и остающейся национальные сайты страны от других стран по количеству и по качеству.

Ключевые слова: Интернет, сегмент, информационно-коммуникационные технологии, инновации, информационная безопасность, информатизация, безопасность, общественное мнение, кибернетический Интернет, цифровое общество, трансформация, массовые коммуникации.

PERIOD OF DEVELOPMENT OF NATIONAL WEB SITES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotation

The article discusses the possibilities of effective use of the world wide web in Uzbekistan in the context of globalization. It is also analyzes that at the new stage of development in 2010-2020, national sites in the global Internet lag behind the requirements of innovative development. It was concluded that such process would have a negative impact on the information security on the Internet and would leave the country's national web sites behind in terms of number and quality.

Key words: Internet, segment, information and communication technologies, innovation, information security, informatization, security, public opinion, destructive information, cyber Internet, digital society, transformation, mass communications.

Кириш. Глобаллашув шароитида аҳолининг ахборотга бўлган талабини қондириш, глобал интернет тармоғида миллий сегментни ривожлантириш ва демократик тамойиллар асосида аҳолини деструктив ғоялардан химоя қилиш масалалари ўзига хос хусусиятларга эга.

Мазкур соҳада аҳолини турли бузгунчи ғоялардан асрашга қаратилган ҳаракатлар узоқ тарихга эга, бу борада бир қатор қарашлар ва назариялар бор. Улуг бобокалонимиз Абу Райхон Беруний социология назариясини ривожлантиришга улкан ҳисса қўшган. У инсонларнинг ўзаро мулоқот воситаси ҳақида фикр юритган. Хусусан, «Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларни ифодалаш учун (зарур) бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир»[1], деб таъкидлайди. Айни вақтда, инсонларнинг мулоқот воситасига айланиб бораётган интернетни ҳам турли хоҳишларни ифодалаш учун яратилган восита деб аташ мумкин. Инсон доимо мулоқот қилишга интилан, бугунги кунда ҳам жамоалар,

давлатлар интернетда мулоқот учун ўз миллий сайтларига эга бўлишлари замон талабидан келиб чиқмоқда.

Интернет тармоғидаги миллий сегментлар ва ахборот хавфсизлигининг методологик асослари М.Кастельс хулосаларига таянган бўлиб, олим интернет миллий сегментларида жамиятлар ўз иқтисодий манфаатларини оширишга қаратишини асослайди[2].

Ўзбекистонлик олимлар томонидан олиб борилган ишларда интернет миллий сегментига оид қатор назарий ёндашувлар мавжуд. Масалан, Шарқ кишиси учун индивидуализм ҳамиша ҳалокат, жамоада уйғунлашув эса сокинлик ва беҳавотирлик омили бўлиб келган. Жамоавий хавфсизликни таъминлаш эҳтиёжи Шарқда қадимги даврлардаёқ давлатчилик тизимларини таркиб топирди[3]. Бу бугунги кунда жамоалар ўз интернет миллий сегментларини яратиш орқали ўз хавфсизлигини таъминлашга қилган ҳаракатларида кўринади.

Ушбу даврга хос бўлган миллий сегмент сайтлари ОАВ сифатида ривожланиб бориши «Трансформациялашган матбуот назарияси»га асосан шаклланган. Бугунги кунда ОАВ фаолиятини тубдан ўзгартириш ва такомиллаштириш орқали янги давр –

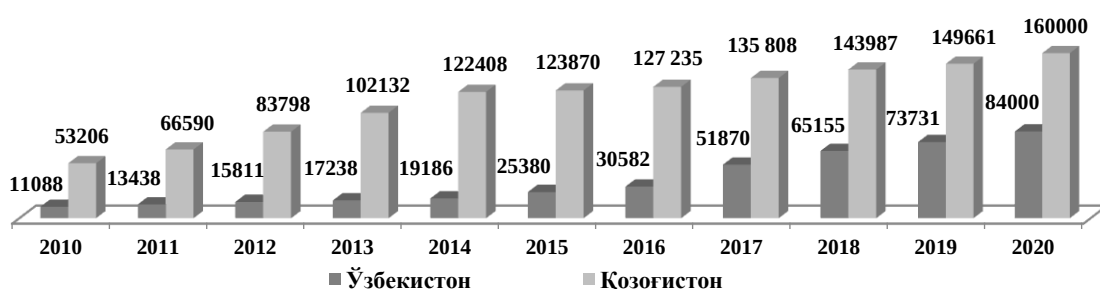
ахборотлашган жамиятга хизмат қилувчи «Трансформациялашган матбуот» тушунилмоқда[4].

Янги тараққиёт босқичида Ўзбекистон аҳолиси сонининг ўсиб бориши глобал интернет тармоғидан олинаётган ахборотларга бўлган талаб ошишига олиб келди. Жумладан, 2022 йилнинг 1 январь ҳолатига Ўзбекистонда Республикасининг доимий аҳолиси 35,2 миллион киши[5] бўлса, шулардан интернет хизматидан фойдаланувчилар сони 27,2 миллиондан ошган, шундан мобил интернет фойдаланувчилари сони 25,3 миллион кишини ташкил этмоқда. [6] Бундай ижтимоий вазият аҳоли орасида Интернет тармоғидаги миллий сайтларга (миллий сегмент сайтларига) бўлган талабни кучайтиради. Шунинг учун миллий сайтлар сон ва сифат жиҳатдан бугунги кун талабига мос бўлиши керак. Бу борада Ўзбекистон минтақа давлатларидан ҳам ортда қолаётганлиги ўз аҳолисини ўзи ахборот билан

таъминлаш имкониятини қўлдан чиқаришига олиб келиши мумкин. Бунинг оқибатида аҳолининг катта қисми чет эл сайтлари таъсирига тушади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда, 2010 - 2020 йилларда мамлакатда миллий сегментдаги интернет ресурсларини ривожлантиришга эътибор қаратилган, миллий сайтлар сони ҳам ортиб борган, лекин жараён янги ривожланиш босқичи талабларига жавоб бермайди. Чунки, бу ҳолат кўрсаткичлари Қозоғистон Республикаси даражасига нисбатан паст даражада.

Ўзбекистонда миллий сайтлар (2020 йил 14 апрель ҳолатига кўра «.uz» домени) 77318 тага ошган[7] бўлсада, бу борада Қозоғистон Республикасидан ортда қолмоқда. (1-диаграмма). Бу, ўз навбатида, Ўзбекистон миллий сайтлари ўсиш суръатлари бўйича ўз даражасидаги давлатлардан ортда қолганлигини ва бу борада чоратadbирлар кўриш зарурлигини англатади.

1-диаграмма. Ўзбекистон ва Қозоғистон миллий сегмент сайтларининг йиллик ўсиш кўрсаткичлари (дона)

2010 йилдан 2020 йилгача бўлган даврда мобил алоқа воситаларидан ижтимоий, иқтисодий зарурият учун фойдаланиш муттасил ортиб бормоди. Жумладан, Ўзбекистон аҳолисининг 29 миллионга яқини мобил қурилмалардан фойдаланади[8]. Жамиятда мобил алоқа воситалари ривожланиб бориши натижасида глобал интернет сайтларининг мобил версиялари кўпаймоқда ва ижтимоий тармоқлар мессенжер кўринишига ўтмоқда. Шунингдек, 2010-2020 йиллар даврида мобил мессенжерлар яратилиши ёшларни хорижий ижтимоий тармоқларга қизиқишини оширган. Юқоридаги фикрлар истиқболда миллий сегмент сайтларнинг мобил саҳифалари ривожланиб боришидан далолат бермоқда. Шунинг натижасида, Ўзбекистон миллий сегментидаги сайтларга фойдаланувчиларнинг 72,4 фоизи айнан мобил дастурлар орқали кирган[9].

Ушбу ҳолат, барқарор ривожланишни таъминловчи омил сифатида миллий сайтларни ривожлантиришда мобил дастурлар учун қулай бўлган сайтларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ эканлигини англатади. Бу борада миллий сегментдаги ижтимоий тармоқларнинг қулай бўлган мессенжерлари ривожланмаганлиги ёшларни миллий ижтимоий тармоқларга жалб этиш масаласини ортга сурмоқда.

Бундай ижтимоий вазият мамлакатнинг кибер интернет тармоғидаги миллий сегменти сайтлари ресурсларининг 28,6 % таълим ва кўнгилочар сайтлар (таълим ресурслари 12,6%, кўнгилочар ресурслар 16 %) эканлиги, мамлакатда таълим ва кўнгилочар сайтларни ривожлантиришга эътибор зарурлигини тасдиқлайди.

Барқарор тараққиёт босқичини таъминлаш учун ривожланган демократик давлатлар глобал интернет тармоғидаги сайтлар орқали тадбиркорлик соҳасини жадал ривожлантирмоқда. Аҳолининг интернет дўконларига, маҳсулот рекламаларига қизиқиши ортиб бормоқда. Ёшларнинг кўпчилиги бизнес йўналишидаги сайтларга жойлаштирилган ахборотлардан самарали

фойдаланиши ушбу сайтларни, жумладан, миллий сегмент ривожланишида ҳам асосий омил бўлади. Жамиятнинг барқарор ривожланиши даврида Ўзбекистон интернет миллий сегментида бизнесга оид ахборот ресурслари умумий ресурсларнинг 34,6 %ни (бизнес 30,1%, Е-тижорат 4,5%) ташкил этади[10]. Тадбиркорлик соҳасига оид «olx.uz» сайти Интернет миллий сегменти сайтлари рейтингда кучли бешталикка киради. Унга кунлик таширлар сони 188 мингдан ошади. Ушбу сайтга бир ой ичида 3 млн. фойдаланувчи ташир буюрди. Бу ҳам мамлакатда, аҳоли орасида бизнес ва рекламага оид сайтлар фаолиятига ижтимоий қизиқиш кучли эканлигини тасдиқлайди.

Тадбиркорликка оид глобал интернет тармоғидаги миллий сегмент таркибидаги сайтлар Ўзбекистонда хусусий бизнес ривожланишида ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, миллий товар ва тақлифлар бир дақиқада бутун дунёга, жаҳон бозорига намоиш қилинади. Бундай реклама ва ижтимоий, иқтисодий имконият мамлакатда глобал интернет миллий сегменти ривожланишини таъминлайдиган омил ролини бажаради, бизнес соҳасида тадбиркорлар диққатини миллий сегмент фаолиятига жалб этишда ўз самарасини беради.

Янги тараққиёт босқичида Ўзбекистонда рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга қаратилган қарорлар қабул қилинмоқда, бу ҳам хусусий бизнесга оид миллий сегмент таркибига кирувчи сайтларни ривожлантиришни, фаолиятини такомиллаштиришни талаб этади. Чунки, онлайн нархлардаги товарларни онлайн тўловлар орқали харид қилиш ва етказиб бериш хизматлари амалга оширилиши истеъмолчи вақтини тежайди ва транспорт харажатларини камайтиради. Шунингдек, ҳозирги даврнинг долзарб мавзусига айланган коронавирус пандемияси шароитида аҳолининг ижтимоий эҳтиёжларини қондиришда, айнан онлайн савдоларни амалга ошириш орқали товарларни истеъмолчиларга етказилиши аҳолининг яшаш жойлари ва ижтимоий

талабларини кондиритиш учун зарур бўлган ҳаракатини чеклайди, коронавирус кенг тарқалишига йўл қўймайди.

Барқарор ривожланиш жараёнида глобал интернет тармоғидаги ахборотлар мазмуни, аҳолининг табдиркорликка оид материалларни миллий сегментдаги сайтларга жойлаштирилиши билан биргаликда глобал ижтимоий тармоқлардаги хабарлар ҳам қизиқтирмакда. Аммо миллий сайтлардаги ижтимоий тармоқларга аъзо бўлган фойдаланувчилар сони озчиликни ташкил қилмакда. Бу борада «Vsetut.uz», «Davta.uz» ва «Fikr.uz» каби катор ижтимоий тармоқлар фаолияти самарали эмас. Бунга асосий сабаблардан бири улар аҳолини жалб этишда жозибдор ва инновацион ахборот тарқатиш методларидан фойдаланишмаган. Бу борада «Telegram» мессенжери, «Odnoklassniki» ижтимоий тармоғи ва «Facebook» ижтимоий тармоғига аъзо бўлган фойдаланувчилар кун сайин кўпаймакда, улар аҳолини ахборотлар мажмуига жалб этишнинг замонавий усуллариغا эга. Хусусан, улар хизматидан фойдаланувчилар аудиториясининг кенглиги ва жадал ишлашининг юқорилиги аҳолини жалб этмакда.

Юқоридаги таҳлиллардан ҳам кўриниб турибдики, миллий сегментдаги ижтимоий тармоқларга аъзолар ва ташрифлар сони кам. Жумладан, «Telegram» мессенжери, «Odnoklassniki» ҳамда «Facebook» ижтимоий тармоқлари миллий ижтимоий тармоқлардан кўра кўпроқ қулайликларга эга. Бундай ҳолатлар миллий сегмент таркибидagi сайтлар фаолиятини қониқарсиз эканлигини, улар фаолиятини такомиллаштириш лозимлигидан далолат беради. Хусусан, фойдаланувчилар томонидан ижтимоий тармоқларни ривожлантириш жараёни учун зарур бўлган, ташрифлар сонини янада ошириш муҳим масаладир. Бунинг учун хорижий давлатларнинг глобал интернет тармоғидаги ижтимоий тармоқлари каби техник имкониятларни, қизиқарли мавзулар, жозибдор мақолалар ва дизайн масалалари савиясини кўтаришга эътибор бериш зарур.

Мамлакатнинг янги ривожланиш босқичида глобал интернет тармоғидаги ахборотлардан фойдаланувчилар миллий сегментдаги сайтларга, асосан, мобил алоқа воситаларидан кириши ушбу соҳани янада такомиллаштириш заруриятини илгари суради. Шу билан бирга, халқаро даражада ахборот-коммуникация ривожланиш индекси бўйича Ўзбекистон рейтингдаги 176 та мамлакат ичида 95-ўринни эгаллагани[11] мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланилмаётган-лигидан далолат беради.

Демократик ислохотлар натижасида глобал интернет тармоғи турли фикр ва қарашларни эркин ифода этиш майдониغا айланди. Бу ислохот кўрилмаган сиёсий, иқтисодий ва маданий натижаларга олиб келмакда. Дунё миқёсидаги ягона ахборот майдони таъсирида янги менталитет ва ахборот маданияти вужудга келмакда.

Янги ривожланиш даврида глобал интернет тармоғида ахборотлар хавфсизлигини таъминлаш жараёнида миллий сегмент ёшлар аудио ва видео материаллар юклаб олиш бўйича сайтларга катта қизиқиш билдирмакда. Ушбу ҳолатдан кўнгличар сайтлар Ўзбекистон миллий сегментидаги ахборотларда юқори ўринларга эга эканлигида ҳам кўриш мумкин.

Ўзбекистон Республикасида глобал Интернет тармоғида миллий сегмент таркибидagi ёшлар манфаатларини ифодаловчи сайтлар ривожланиши, ҳозирги кундаги ҳолати тадқиқ қилинди. Ушбу таҳлил давомида глобал интернет тармоғи сайтлари миллий сегменти, асосан, ривожланганлигига эътибор қаратилди. Ўзбекистонда миллий сегментдаги сайтлар ривожланиш тенденциялари ва мавжуд ҳолатни «www.uz» ва «www.cctld.uz» сайтлари мониторинг қилиб бормоқда.

«Миллий ахборот қидирув тизими» мониторинги глобал Интернет тармоғи миллий сегмент сайтлар ҳолатини баҳолашда қуйидаги талабларни қўймоқда:

ташрифлар сонининг кўплиги (3 мингдан ошганлиги);

янгилиниши (ҳар кун);

интерактив хизматлар (форумларнинг борлиги);

турли тилларда шакллантирилганлиги (камида 3 та тил).

Юқоридаги талаблардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган 2019 йил 2 март кунги мониторинг таҳлили натижаларига кўра, мамлакат миллий сегменти сайтларида ушбу талабларга жавоб берадиган сайтлар сони 100 тага ҳам бормади[12].

Ўзбекистонда коронавирус пандемияси шароитида интернетдан фойдаланиш ва унинг техник имкониятлари ўрганилганда муайян камчиликлар аниқланди. Жумладан, онлайн орқали мактаб ўқувчиларининг дарслари учун ажратилган шароит кўрсатадики, биринчи навбатда, барча мактабларда ахборот технологиялари учун инфратузилмани яхшилаш масаласи турибди.

Тадқиқот натижалари кўрсатадики, ҳозирги даврда глобал интернет тармоғидаги миллий сегментга мансуб сайтларни ривожлантириш ва ёшларни бузғунчи ғоялар таъсиридан ҳимоя қилишда қуйидаги ижтимоий муаммоларга дуч келинмакда:

глобал интернет тармоғидаги Ўзбекистон миллий сайтлари сони ва жойлаштирилган ахборотлар сифати бўйича халқаро талаблардан ортда қолмакда;

мамлакат кибер интернет миллий сегменти сайтлари орқали аҳолини ахборот билан таъминлашда тезкорлик етишмайди, бунинг натижасида аҳолининг асосий қисми хорижий мамлакатлар сайтларида жойлаштирилган ахборотлар тизимидан фойдаланмакда;

миллий сегмент сайтларидаги жозибдорликнинг етишмовчилиги натижасида ёшларнинг ижтимоий тармоқлардан тарқатилаётган турли бузғунчи, вайронкор, радикал ғояларга берилиб кетиш ҳолатлари мавжуд;

фойдаланувчиларда спортга оид ахборотларга қизиқиш юқори бўлган бир шароитда миллий сегмент таркибидagi сайтларимизда қизиқарли, жозибдор маълумотлар етарли эмас;

янги тараккиёт босқичида табдиркорлик ва кичик бизнес соҳасидаги ахборотлар мажмуига бўлган ижтимоий талаб ортиб бораётган шароитда миллий сегментдаги сайтларга ахборотлар жойлаштирилиши сони ва сифати ижтимоий талаб даражасида эмас.

Таъкидлаш лозимки, асосий муаммо мамлакатда коммуникатив инфраструктура фаолияти, ҳозирги жадал тараккиёт талаблари даражасида эмаслиги, шу билан бирга, соҳани ривожлантиришда йирик лойиҳаларни амалга ошириш учун маблағлар камлиги, глобал интернет тармоғидаги миллий сегмент сайтлари фаолиятини ривожлантиришда муайян камчиликларни вужудга келтирмакда. Ушбу жараёндаги мавжуд камчиликларни бартараф этишда глобал Интернет миллий сегменти сайтларида интерактив хизматлар камлиги, мазмундорлик ва жозибдорликнинг етарли эмаслиги, сайтлар дизайнини тайёрлашда мутахассислар жалб этилмаганлиги ва фойдаланувчиларни ўзига жалб этиш инновацион механизмлари самарадорлигини ошириш лозим.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, 2010 – 2020 йилларда янги ривожланиш босқичида глобал интернет тармоғида миллий сегментдаги айрим сайтлар ва ижтимоий тармоқлар инновацион тараккиёт талабларидан ортда қолган. Бундай ижтимоий жараён глобал интернет тармоғида ахборотлар хавфсизлигини таъминлашга салбий таъсир кўрсатади ва миллий сайтларни сон ва

сифат жиҳатдан бошқа давлатлардан ортда қолишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар, 1-том. – Тошкент: Шарқ. 1968. Б - 404.
2. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе. – Екатеринбург: Академия. 2004.
3. Бекмуродов М. Замонавий бошқарув социологияси. Монография. – Тошкент: «Ёшлар». 2020. – Б. 9.
4. Абдуазимов О.У. Ахборотлашган жамиятда жамоатчилик фикри мониторингини таъминлашда оммавий коммуникациялар социологиясининг ўрни – Тошкент: «Фан ва технология». 2016.
5. Ўзбекистоннинг доимий аҳолиси сони маълум қилинди. <https://kun.uz/news/2022/01/11/ozbekiston-ning-doimiy-aholisi-soni-malum-qilindi>. 2022 йил.
6. Ўзбекистонда интернет хизматидан фойдаланувчилар сони маълум қилинди. <https://kun.uz/news/2022/01/10/ozbekistonda-internet-xizmatidan-foydalanuvchilar-soni-malum-qilindi>. 2022 йил.
7. <https://cctld.uz/stat/14.04.2020>.
8. Kun.uz сайти. «Ўзбекистонда 29 миллионга яқин мобил қурилма рўйхатга олинди. Энди улар қузатиладими?» 04.11.2019.
9. Статистика. URL:<http://www.uz/02.04.2020>.
10. Статистика. URL:<https://www.uz/ru/02.04.2020>.
11. <https://mfa.uz/ru/press/news/2018/01/13608/?print=Y> 2018.
12. Статистика. URL:<http://www.uz/ru/res/visitor/index?id=20165/2019>.

УДК:37.013.6

Надира ГУЛЯМОВА,
Наманган муҳандислик-технология институти ўқитувчиси
E-mail: nadiragafurovna@mail.ru

ЎзПФИТИ профессори, н.ф.д. Р.Ф.Сафарова тақризи асосида

THE ROLE OF NON-GOVERNMENTAL NON-PROFIT ORGANIZATIONS IN DEVELOPING THE SOCIAL ACTIVITY OF STUDENTS

Abstract

The article reflects the effectiveness of non-governmental non-profit organizations in the development of social activity of students. It was also noted that if students have knowledge in their field, the activities of non-governmental non-profit organizations in cooperation with educational institutions contribute to the development of social activity among students through the development of such areas as education, health, culture, sports.

Key words: Non-governmental non-profit organizations, social, activism, students, upbringing, community, community, education, systemic cooperation.

РОЛЬ НЕПРАВИТЕЛЬСТВЕННЫХ НЕКОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация

В статье отражена эффективность негосударственные некоммерческие организации в развитии социальной активности студентов. Также было отмечено, что студенты хорошо осведомлены в своей области, а деятельность негосударственные некоммерческие организации во взаимодействии с учебными заведениями способствует развитию социальной активности среди студентов через развитие таких направлений, как образование, здоровье, культура, спорт.

Ключевые слова: Негосударственные некоммерческие организации, социальный, активизм, учащиеся, воспитание, сообщество, сообщество, образование, системное сотрудничество.

ТАЛАБАЛАР ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА НОДАВЛАТ НОТИЖОРАТ ТАШКИЛОТЛАРИНИНГ ҶОРИ

Аннотация

Мақолада талабаларнинг ижтимоий фаоллигини ривожлантиришда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг самарадорлиги ақс эттирилган. Шунингдек, талабалар ўз соҳасининг билимдони бўлиши билан бирга, нодавлат нотижорат ташкилотларнинг таълим муассасалари ҳамкорлигидаги фаолияти таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт каби соҳаларни ривожлантириш орқали талаба-ёшларда ижтимоий фаолликни ривожлантиришга ўз хиссасини қўшиши таъкидланган.

Калит сўзлар: Нодавлат нотижорат ташкилотлар, ижтимоийлик, фаоллик, талабалар, тарбиялаш, жамоат, жамият, таълим, тизим ҳамкорлик.

Кирриш. Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотлар муваффақиятининг муҳим шарти халқимизнинг, ҳар бир фуқаронинг ижтимоий фаоллигига таянишидир. Шунингдек, таълим-тарбия соҳасида амалга оширилаётган демократик ислохот жараёнлари, фуқароларнинг миллий маънавий ва маърифий салоҳиятлари, ижтимоий фаолликлари турли тўғри йўналишга қарамай, умуминсоний қадриятларнинг устуворлашувига олиб келмоқда. Буни умумбашариётнинг объектив ривожланиш қонунияти тарзида эътироф этиш зарур. Жаҳонда маънавий-маданий муносабатларнинг интеграциялашуви, глобаллашуви ижтимоий муносабатлардаги умуминсоний ахлоқий норма ва тамойилларнинг универсаллашуви пайдо бўлган. Ана шундай вазиятда ёшларнинг ижтимоий фаоллиги ҳамда ушбу фаолликнинг юқори даражада маънавий-ахлоқий жиҳатдан қафолатланганлиги бутун бир жамиятни салбий оқибатлардан ҳимоялашда муҳим саналади.

Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси барча иқтисодий, ижтимоий, мафкуравий жараёнлар, ислохотлар учун назарий асос бўлди ва ёшларнинг ижтимоий фаоллигининг ошиши, янгилалиши ва ривожланишига олиб келди. Бу концепция

нафақат миллат ва мамлакат ижтимоий-тарихий тажрибаси, шунингдек, ёшларга қаратилган фаолликнинг ижтимоий амалиётида Ш.М.Мирзиёев томонидан кўрсатилган методологик асослар янги ва оригинал концепция намунаси бўлди[1]. Бунда ёшлар ижтимоий фаоллигини ривожлантиришга қаратилган ва илгари сурилган концепция ахлоқий тафаккурнинг ижтимоий моҳиятини очиб беришда жуда муҳим аҳамият касб этди. Бу концепция, бир томондан, ёшларнинг ижтимоий фаол қатлам сифатида жаҳон ҳамжамиятида ўз ўрнига эга бўлишига, иккинчи томондан эса, ёшларнинг ўзлари хоҳлаган касб эгалари бўлиб етишишига кенг имкониятлар очиб берди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Менежмент йўналиши талабаларини касбга ва мустақил ҳаётга тайёрлаш амалиётида ижтимоий фаолликни ривожлантириш масаласига эътибор қаратиш лозим. Бунинг учун, мамлакатимиз таълим муассасаларида “Фидойи ёшлар” марказини ташкил этиб, маҳаллаларда, таълим муассасаларида фидойи ёшлар билан учрашувлар ўтказишни йўлга қўйиш лозим. Фаолликнинг ижтимоий-психологик ҳамда сиёсий-психологик талқинини амалга ошириб, унинг муҳим индикатори сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин [4]:

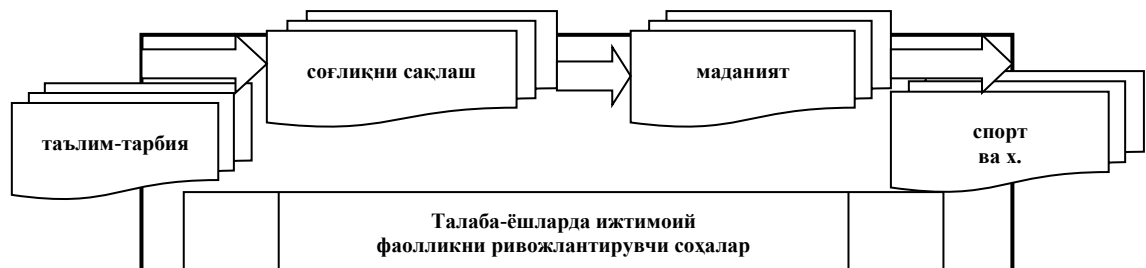
жамият ва унинг иқтисодий, сиёсий, маданий ва иқтисодий соҳасига (сферасига) доир билим;

жамият ҳаётини таъминлашда сиёсий, иқтисодий, маданий ва ижтимоий институтларнинг функционал иштироки;

ёшларда фуқаролик позициясини намоён этиш учун мотив, қизиқиш ва истакнинг мавжудлиги;

фаоллик кўрсатиш учун маънавий-ҳуқуқий асос.

Мазкур мезонларни талаба-ёшларнинг ижтимоий фаоллигини оширишда қўллаш шахс компонентлари ва фаолиятининг таркибий қисмларини мужассам этиб, уларнинг умумий фаоллигини таъминлайди. Фаолликнинг даражаси, ижтимоий муносабатлар контекстида индивидуал тафовутни тавсифлаб, ёшларни жараёнларга нисбатан муносабатини ифода этиб, уларнинг камолотига таъсир кўрсатади[8].

ННТларнинг таълим муассасалари ҳамкорлигидаги фаолияти таълим-тарбия, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт каби соҳаларни ривожлантириш орқали талаба-ёшларда ижтимоий фаолликни ривожлантиришга ўз хиссасини қўшади (1-расм). Жумладан:

ННТлар талаба-ёшларга оид давлат сиёсати соҳасидаги давлат дастурларини, ҳудудий ва бошқа дастурларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишда иштирок этади;

ёшларда ҳаётга бўлган қатъий ишонч ва қарашларни шакллантиришда, уларни қонунларга, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида, зарарли таъсир ва оқимларга қарши тура оладиган қилиб тарбиялашда иштирок этади;

соғлом ва баркамол ёшларни тарбиялашга, жамият ҳаётида уларнинг роли ҳамда фаоллигини оширишга доир тадбирларни ташкил этиш ва ўтказиш вазифаси белгиланган[2].

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, ННТлар менежмент йўналиши талабалари орасида ижтимоий фаолликни оширишга, ижтимоий педагогик таълим ва тарбияни ривожлантириш, қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ёшларни ўқитиш билан шуғулланиш, ёшларни тадбиркорликка жалб қилиш, касбга йўналтириш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш мақсадида ижтимоий хизматлар кўрсатади[5].

Бундан ташқари, ННТлар талаба-ёшларни давлат органлари билан ва аксинча, давлатни ёшлар билан ҳамкорлик қилишининг ўзига хос “лабораторияси” вазифасини бажаради. Айнан шу лабораторияларда ёшларни давлат органлари билан ҳамкорлигининг янги қирралари, инновацион ғоялари ва механизмлари апробациядан ўтказилади. Талаба-ёшларнинг ташаббуслари ҳамиша “инновациялар”нинг ажралмас қисми бўлган. Уларнинг ташаббусларисиз фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат ривожланмайди[3]. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, демократик ва иқтисодий ривожланган давлатларда нодавлат нотижорат

Агарда, фаоллик самарали бўлмаса ёки ижтимоий меъёрларга мос тушмаса, у ҳолда фаоллик аниқ ҳулқда ифодаланган муаммо сифатида баҳоланади[9]. Таъкилаш жоизки, менежмент йўналиши талабаларида ижтимоий фаолликни ривожлантиришда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг (ННТ) самарадорлиги алоҳида аҳамиятга эга. Давлатга ижтимоий соҳада реал даромад келтириши, долзарб ижтимоий муаммоларни ўз вақтида ҳал қилиниши ижтимоий адолатнинг қарор топишини мониторинг қилиш натижасида аниқланади. Унинг энг катта ютуқларидан бири – жамиятнинг ижтимоий фаровонлигини таъминлайди. Улар бозор иқтисодиёти шароитида аҳолига бепул ижтимоий хизматлар кўрсатади. Жамиятда юзага келаётган ижтимоий таҳдидлар, зиддиятлар, муаммоларни ўз вақтида бартараф этиш, талаба-ёшларнинг жипслигини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

ташкилотларнинг инновацион ғоялари рағбатлантирилганлиги учун шундай даражага эришилди.

Тадқиқот методологияси. Нодавлат нотижорат ташкилотлар доимо “Ижтимоий инновациялар манбаси” ролини бажариб келган. Масалан, Германияда таълим, тарбия, спорт, дам олиш, маданият ва санъатни ривожлантиришда давлат бошқаруви органларига ижтимоий лойиҳаларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш тўғрисидаги таклифларни киритган. Таклифлар, кейинчалик давлат ва муниципалитет сиёсатининг бир қисмига айланган [10]. Нодавлат нотижорат ташкилотлар кадр-қимматининг ошиши аҳолини иш билан таъминлаш, аҳолининг кам таъминланган, ёрдамга муҳтож қатламини ҳимоя қилиш, уларга бепул ижтимоий хизмат кўрсатишидир. Бранденбург технология ва инновацияларни ривожлантириш ҳамда қўллаб-қувватлаш институти бошқаруви раиси Эдгар Клозе ҳам Ўзбекистоннинг фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш борасидаги саъй-ҳаракатларига юқори баҳо берди. Унинг фикрича, бу мамлакат барқарор ривожланишидаги кўпгина муҳим вазифалар ҳаётга самарали жорий қилинишига қўмаклашади ҳамда ёшларнинг “инновацион ғоялари”дан кенг фойдаланиш имкониятини яратади[7]. Э.Клозе аҳолисининг қарийб 60 фоизини ёшлар ташкил этадиган мамлакатда фуқаролик фаоллиги рағбатлантирилаётгани катта эътиборга сазовор эканлигини алоҳида таъкидлади.

Ёшларнинг инновацион ғоялари ва лойиҳаларни яратиш ҳамда ҳаётга жорий қилишда давлат, хусусий ва нодавлат секторлар муҳим роль ўйнамоқда. “Албатта, бундай улкан ютуғимизнинг асосий омили ва мезони одамларимизнинг онг, тафаккури, дунёқараши тобора ўзгариб, уларнинг сиёсий фаоллиги, ҳуқуқий маданияти, фуқаролик савияси ва позицияси шаклланиб бораётганидир”[6].

Таҳлил ва натижалар. Давлат ва нодавлат ташкилотлар томонидан аҳолини аниқ ижтимоий ҳимоялаш механизмини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш

борасида катта ишлар амалга оширилди. Натижада, ижтимоий қўллаб-қувватлашнинг бутун тизими тенгчилик ва боқимандалик кайфиятининг барҳам топиши ва янги инновацион ғояларни аҳолимиз онгида ривожлантиришга қаратилди. Шунингдек, бир қатор муҳим вазифаларни амалга оширишни тақозо этади. Улар:

Биринчидан, асосий эътиборни аҳолини ижтимоий ҳимоялашни яхшилаш, уларга сифатли ижтимоий хизматлар кўрсатишда барча сектор вакиллари иштирокини таъминлаш мақсадига қаратиш лозим;

Иккинчидан, ННТлар томонидан ишлаб чиқилган инновацион ғояларни ҳаётга жорий қилишда давлат маблағлари билан бир қаторда, меҳнат жамоалари, жамоат, хайрия ташкилотлари ва жамғармаларининг маблағларини кенг жалб этишни йўлга қўйиш даркор. Аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатишда маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг, қолаверса, ННТларнинг ҳам ҳуқуқлари имкон қадар кенгайтирилиши ҳамда масъулияти оширилиши лозим;

Учинчидан, ННТлар минтақаларнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш, ижтимоий хизматлар соҳасида қўшимча чора-тадбирларни амалга оширишга имконият яратиши лозим. Бунинг учун маҳаллий давлат органлари ижтимоий фаровонликни юксалтиришда ННТларни эркин фаолият олиб бориши учун барча шарт-шароитларни яратиб бериши керак;

Тўртинчидан, ижтимоий сиёсатни тўғри олиб бориш, уни амалга оширишда ННТлар томонидан фуқароларимизни ҳар соҳадаги фаоллиги, янги

тафаккур тарзи ва тадбиркорлигини ўстириш масалаларига алоҳида эътибор қаратиш лозим;

Бешинчидан, ННТлар фаолиятининг натижаси – фуқароларни ўз куч ва қобилиятлари тўла-тўқис фаоллашувини таъминлашга қодир бўлган кучли инновацион механизмларини вужудга келтириш. Мазкур янги механизмларни, биринчи навбатда, ҳар бир фуқаронинг иқтисодий эркинлиги, қобилияти, ўзи ва оиласининг келажаги учун иқтисодий жавобгарлиги билан уйғунлашадиган шарт-шароитларни яратиш ҳисобига шакллантириш лозим;

Олтинчидан, фуқароларнинг ўз ақлий салоҳияти, қобилияти ва меҳнатига таяниб, янги фаолият олиб бориши – фаровонликнинг энг барқарор манбаи бўлиб қоладиган муносабатни вужудга келтиришда ННТлар етакчи куч вазифасини бажариши лозим;

Еттинчидан, ННТларнинг жамиятда боқимандачилик кайфиятига қарши курашдаги иштирокини кенгайтириш куннинг долзарб масаласига айланиши лозим.

Хулоса ва таклифлар. Аҳолининг энг муҳтож қатлами фақат давлат томонидан эмас, қолаверса, нодавлат нотижорат ташкилотлари томонидан қўллаб-қувватланишидаги иштирокини кучайтириш мақсадга мувофиқ. Юқоридаги фикрларни умумлаштирган ҳолда нафақат аҳолининг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини кучайтиришда, балки, олий таълим муассасалари ҳамкорлигидаги фаолияти талаба-ёшларда ижтимоий фаолликни ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшиши муҳим аҳамият касб этаётганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги «2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида»ги ПФ-5635-сонли Фармони.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат фондлари тўғрисида”ги Қонуни. / Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 50-51-сон, 500-модда.13-бет.
3. Аксенова Л.И. Социальная педагогика в специальном образовании. – М.: Академия, 2001. – 191 с.
4. Gulamova N.G. Pedagogical mechanisms for the development of social activism of future managers in higher educational institutions. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Great Britain, №9 (1), 2021. - P. 74-83.
5. Муракаев И.У., Саифназаров И.С. Менежмент асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – 191 б.
6. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент: Дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 2001. – 702 б.
7. Эрназаров Д. Нодавлат нотижорат ташкилотларнинг ижтимоий инновацияларни ривожлантиришдаги иштироки. //Янгиланаётган жамиятда ёшларнинг ижтимоий фаоллиги: муаммо ва ечимлар мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси мақолалар тўплами. “Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи”, – Т.: 2020. 202-206 б.
8. Қуронбоев Қ. Талабаларнинг маънавий-ижтимоий фаолликларини ривожлантиришнинг педагогик асослари (Ёшлар ташкилотлари мисолида). Пед.ф.н. ... ёзилган дисс. – Т.: 2000 -155 б.
9. Уринова Н. Социально-педагогические особенности подготовки будущих учителей к воспитательной работе в процессе профессиональной подготовки: Автореф. дисс. ... канд.пед.наук. – Т.: 2005. – 21 с.
10. Shameer Mitha. Top 25 Social Skills Activities For Teens And Young Children. March 11, 2022.

Куанышбай ДЖУМАБАЕВ,
Қорақалпоқ давлат университети ўқитувчиси
E-mail: djumabaevquanishbay@gmail.com

Педагогика фанлари номзоди, профессор А.Т. Тилегенов тақризи асосида

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ДАРСДАН ТАШҚАРИ ЎҚУВ ФАОЛИЯТИДА PYTHON ДАСТУРЛАШ ТИЛИНИ ЎРГАТИШ УСУЛЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада умумий ўрта таълим мактабларида ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятини ташкил этиш муаммоларига оид олимларнинг ишлари таҳлил этилган ва уларнинг бартараф этиш усуллари ўрганилган ҳамда ушбу муаммоларни ечимларига оид таклиф ва тавсиялар келтирилган. Шунингдек, 9-синф ўқувчиларининг дарсдан ташқари ўқув фаолиятида Python дастурлаш тилини ўргатиш модели таклиф этилган. Таклиф этилган модели самарадорлик даражасини аниқлаш бўйича тажриба-синов ишлари олиб борилган ҳамда унинг самарадорлик даражаси Стюдент-Фишер критериясидан фойдаланиб исботланган.

Калит сўзлар: Дастурлаш, дарсдан ташқари ўқув фаолият, мотивация ахборот-таълим муҳити, модел, Python, Стюдент-Фишер.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ ПРОГРАММИРОВАНИЯ PYTHON В НЕКЛАССОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В этой статье анализируются работы ученых по организации внеаудиторных занятий учащихся в общих средних школах, и их способы устранения их изучаются, а также предложения и рекомендации по решению этих проблем. Это также предлагается модель для обучения языку программирования Python в неклассовой образовательной деятельности 9-го классов. Экспериментальные тесты для определения уровня эффективности предлагаемой модели и ее эффективности подтверждаются с использованием Крита-студента.

Ключевые слова: Программирование, внеаудиторное занятие, информация о мотивации и учебное заведение, модель, Python, студент-фишер.

METHODS OF TEACHING THE PYTHON PROGRAMMING LANGUAGE IN NON-CLASS EDUCATION ACTIVITIES

Annotation

The given article deals with the works of scientists on the organization of extra-curriculums of students in general secondary schools, and their ways to eliminate them are studied and suggestions and recommendations on solutions for these problems. It is also suggested model for teaching the Python programming language in extra-curricular activities of 9th graders. Experimental tests for determining the level of efficiency of the proposed model and its efficiency are proven using the Student-Fisher Crete.

Key words: Programming, extra-curricular activities, motivation Information and educational institution, model, Python, Student-Fisher.

Кириш. Бугунги кунда ахборот технологиялари соҳасининг ривожланиши ва компьютер дастурларининг такомиллашуви туфайли умумий ўрта таълим мактабларида “Информатика ва ахборот технологиялари” фанини ўқитишни, шу жумладан, ушбу фандан ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятини ташкил этиш тизимини такомиллаштириш муаммосини келтириб чиқармоқда [1]. Бу муаммони пайдо бўлиш сабабларидан бири умумий ўрта таълим мактабларида “Информатика ва ахборот технологиялари” фанини мазмунига турли амалий, инструментал ва график дастурлар билан ишлашни ўргатишга оид мавзулар мужассамлаштирилганлиги билан изоҳланади [3-6]. Бизга маълумки бу каби дастурларни ўргатиш ўқувчилардан узоқ вақт ва изланишларни талаб этади. Бу эса ўз навбатида ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятини ташкил этишнинг яхлит бир тизимини ишлаб чиқишни тақозо этади.

Адабиётлар таҳлили. Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятини ташкил этиш муаммолари, уларни бартараф этиш назарияси ва амалиёти, мустақил иш тушунчасининг моҳияти, мақсадлари, вазифалари,

дидактик тамойиллари, мустақил ишнинг вазифалари, ўқув жараёнида уни ташкил этиш шакллари ва усулларига оид тадқиқотлар У.М.Мирсанов, А.Б.Жанзаков, А.Б.Исимова, М.Б.Рахимкулова, Б.Ў.Қўчқоров, Г.З.Мухамеджанова, Э.Н.Ильясова, О.В.Даниленко, Т.Д.Колмыкова, Е.А.Павленко, Г.В.Складчикова каби олимлар томонидан ўрганилган. Ушбу тадқиқотлар ўқувчиларнинг ижодий фаолиятини ривожлантиришни самарали воситаларидан бири дарсдан ташқари ўқув фаолият эканлигини таъкидлаган. Юқорида келтирилган тадқиқотлар умумий ўрта таълим мактабларида дастурлаш тилларини ўқитишда илғор педагогик технологиялар, дидактик электрон таълим ресурсларни, масофавий ўқитиш тизимларини жорий этишнинг назарияси ва амалиётига ҳамда методикасига бағишланган илмий тадқиқот ишлари бўлиб, уларда умумий ўрта таълим мактабларида Python дастурлаш тилини ўқитиш методикаси махсус монографик тадқиқ этилмаган.

Тадқиқот методологияси. Юқорида қайд этилган олимларнинг ишларини таҳлил этиш асосида мактаб ўқувчиларининг дастурлашдан, жумладан Python

уй шаронтида Python дастурлаш тилида мисол ва масалаларни дастурлашни ўрганишда видеодарслардан фойдаланиш тавсия этилади. Python дастурлаш тилига оид видеодарсларни Республика талим марказининг dr.rtm.uz ахборот-таълим мухитидан, ахборот технологиялари университети ходимлари томонидан ишлаб чиқилган rabota.uz ахборот-таълим мухитидан ва глобал тармокдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ саналади. Шу билан бирга Россиянинг <https://inf-ege.sdamgia.ru/>, <https://kpolyakov.spb.ru/school/ege.htm> ахборот-таълим мухитларидан фойдаланишни тавсия этамиз.

Тавсия этилаётган ахборот-таълим мухитларида Python дастурлаш тилига оид барча ўқув-маълумотлари, видеодарслар, масалалар тўплами, масалаларни ечимлари, тестлар, мисол ва масалаларнинг тўғри ёки нотўғри ечанлигини текширувчи амалий дастурлар тўплами мужассамлашган. Булар ёрдамида ўқувчиларнинг Python дастурлаш тилида масалаларни дастурлашни ўргатишга ва олимпиадаларга тайёрлаш мумкин.

Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятида Python дастурлаш тилини ўргатишда юқорида келтирилган тавсиялар билан бирга тўғарақларни ташкил этиш орқали ҳам самарали натижаларга эришиш имконияти мавжуд. Шунинг учун умумий ўрта таълим мактабларида Python дастурлаш тилини ўргатиш бўйича онлайн ва оффлайн тўғарақларни ташкил этиш мақсадга мувофиқ саналади. Онлайн тўғарақларни ташкил этишда Т.В.Рихтер, И.В.Абрамовалар томонидан тавсия этган, яъни ўқув материални визуализация қилиш ва тушунтириш учун Miro, AMW doska, WhiteboardFox, Webwhiteboard онлайн доскалардан, ўқувчиларнинг мустақил билим фаоллигини ошириш учун Wizer. Me, Liveworksheets, Core интерактив топшириқлардан, машғулотларни ташкил этиш ва ўтказишда GoogleMeyet, Trello, Discord, Miro, Videomost, Teams Padlet, Zoom, Mentimeter, BigBlueButton, Microsoft Teams, Webinar.ru, Twiddla. Project2Manage, ProjectPier, Discord каби дастурлардан, олинган билим, кўникма ва малакаларни баҳолаш ва назорат қилишда Google shakllari, Kahoot, Online Test Pad, Mastertest тизимлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ саналади [13].

Бу каби рақамли технологиялар орқали ташкил этилган тўғарақлар ўқувчининг уйдан чиқмасдан онлайн таълим олишга ва ўзини-ўзи баҳолаш имкониятини яратади. Бунинг натижасида замон талабларига мос дастурчиларни тайёрлаш имконияти яратилади.

Таҳлил ва натижалар. Умумий ўрта таълим мактабларининг 9-синф ўқувчиларини дарсдан ташқари ўқув фаолиятида Python дастурлаш тилида мисол ва масалаларни дастурлашни ўргатиш учун тавсия этилаётган методикани самарадорлик даражасини аниқлаш мақсадида тажриба-синов ишлари олиб борилди. Тажриба-синов ишлари Қорақалпоғистон Республикасининг Нукус шаҳридаги 34, 17, Беруний туманидаги 66, Хужайли туманидаги 16 умумий ўрта таълим мактаблари танлаб олинди. Бунда жами 378 нафар 9-синф ўқувчилари жалб этилиб, улар тажриба ва назорат гуруҳларига ажратилди. Тажриба синфига тадқиқот доирасида ишлаб чиқилган методика тавсия этилди. Назорат синфига эса анъанавий равишда ташкил этилди. Ушбу тажриба-синовга жалб этилган ўқувчиларнинг натижалари таҳлил этилиб, ишончлилигини текшириш мақсадида Стьюдент-Фишер критерияси асосида математик-статистик таҳлил этилди. Мазкур критериядан фойдаланишда танланмалар учун мос ўрта қийматлар
$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n n_i x_i, \quad \text{тарқоқлик} \quad \text{коэффициентларини}$$

$$D_n = \frac{\sum_{i=1}^n n_i (x_i - \bar{x})^2}{n-1}, \quad \text{ўзлаштириш кўрсаткичларини}$$
 аниқлашда эса $A\% = \frac{\bar{x}}{3} \cdot 100\% - \frac{\bar{y}}{3} \cdot 100\%$ формуладан фойдаланилди. Ҳисоблаш натижасига кўра, тажриба синфининг ўртача ўзлаштириш кўрсаткичи назорат синфига нисбатан юқори эканлиги, яъни 9,2 % га ошганлиги маълум бўлди.

Хулоса. Ўқувчиларга Python дастурлаш тилида мисол ва масалаларни дастурлашни ўргатишда, уларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари ўқув фаолиятида дастурлашни ўргатишда ахборот-таълим мухитларида ва глобал тармокнинг кидирув тизимларидан фойдаланиш маданиятини шакллантириш мақсадга мувофиқ саналади. Чунки глобал тармокда дастурлашни ўргатишга оид барча электрон таълим ресурслар ва муаммоли топшириқлар тўплами шакллантирилган.

АДАБИЁТЛАР

- Газейкина А.И. Обучение школьников 5-7-х классов объектно-ориентированному подходу к созданию и использованию средств информационных технологий // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Екатеринбург, 2004. – 164 с.
- Джумабаев Қ.Н. Ўқувчиларни дарсдан ташқари ўқув фаолиятида Python дастурлаш тилини ўргатиш муаммолари // «Замонавий дунёда инновацион тадқиқотлар: Назария ва амалиёт» номли 19-сонли илмий, масофавий, онлайн конференция. – Тошкент, 2022. – Б. 161-163.
- Зарипов Н.Н. Информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишда дастурлаш мухитидан фойдаланиш методикасини такомиллаштириш (Умумий ўрта таълим мактаблари мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2022. – 56 б.
- Лебедева Т.Н. Формирование алгоритмического мышления школьников в процессе обучения рекурсивным алгоритмам в профильных классах средней общеобразовательной школы // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Екатеринбург, 2005. – 24 с.
- Яцук Т.В. Формирование в процессе обучения информатике у учащихся основной школы этических и правовых норм поведения в информационно-коммуникационной среде // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Омск, 2017. – 245 с.
- Окулов С.М. Информатика: развитие интеллекта школьников. – Москва: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2008. – 212 с.
- Нартова О.В. Педагогические условия формирования мотивации учебной деятельности учащихся в открытом образовательном пространстве // Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Барнаул, 2011. – 259 с.
- Мормужева Н.В. Мотивация обучения студентов профессиональных учреждений // Материалы IV Международной научной конференции «Педагогика: традиции и инновации», г. Челябинск, декабрь 2013. – Челябинск: Два комсомольца, 2013. – С. 160-163.

-
9. Мараджабов С. И. Развитие алгоритмического мышления студентов вузов в процессе обучения объектно-ориентированному программированию // Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук Научный руководитель -доктор педагогических наук. – Душанбе, 2017. – 146 с.
 10. Петровского А.В., Ярошевского М.Г. Психология. Словарь / Под общ. ред - 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
 11. Мухамеджанова Г.З. Дарсдан ташқари машғулотларда русий-забон ўқувчиларнинг ўзбекча нутқини ўстириш методикаси. // Педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Тошкент, 2003. – 156 б.
 12. Рихтер Т.В., Абрамова И.В. Использование цифровых образовательных ресурсов при изучении программирования в вузе // Karelian Scientific Journal. 2021. Т. 10. № 2(35). ISSN print: 2311-0104; ISSN online: 2712-9772. – С. 22-24.

Жалолиддин ДЖУМАБОВЕВ,

Ўзбекистон Республикаси ИИБ Малака ошириш институти навбатчилик қисми бошлиғи

E-mail: djumaboyevz@mail.ru

ТДИУ профессори, н.ф.д М.Ф. Хакимова тақризи асосида

**THE ESSENCE AND NECESSITY OF DEVELOPING THE COMPETENCES OF SOCIAL ACTIVITY IN THE
PROCESS OF IMPROVING THE QUALIFICATIONS OF THE EMPLOYEES OF THE INTERNAL AFFAIRS
BODIES**

Abstract

This article is scientifically and theoretically based on ideas about the process of professional development of employees of internal affairs bodies in the socio-economic, cultural, educational, spiritual spheres, active participation in the development of social activities as a person, a responsible and purposeful worker. At the same time, the essence and content of the concepts of "socialization", "activity" and the general mechanisms are described.

Key words: Of internal affairs bodies, students, social, educational, spiritual, public activity, development.

**СУЩНОСТЬ И НЕОБХОДИМОСТЬ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В
ПРОЦЕССЕ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ РАБОТНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ**

Аннотация

Данная статья научно и теоретически основана на представлениях о процессе повышения квалификации сотрудников органов внутренних дел в социально-экономической, культурно-просветительской, духовной сферах, активном участии в развитии общественной деятельности как личности, ответственной и целеустремленной работник. Также описываются сущность и содержание понятий «социализация», «деятельность» и общие механизмы.

Ключевые слова: Сотрудников органов внутренних дел, слушатели, социальная, воспитательная, духовная, общественная активность, развитие.

**ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМЛАРИНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ЖАРАЁНИДА ИЖТИМОЙ
ФАОЛЛИК КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ МОХИЯТИ ВА ЗАРУРИЯТИ**

Аннотация

Ушбу мақолада Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида тингловчилар ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий, маънавий соҳаларда фаол иштирок этиши, шахс, масъулиятли, жонкуяр ходим сифатида ижтимоий фаоллигини ривожлантиришга оид фикрлар илмий ва назарий жиҳатдан асосланган. Шунингдек, “ижтимоийлашув”, “фаолият” тушунчалари ва умумий механизмларнинг моҳияти ва мазмуни ёритилган.

Калит сўзлар: Ички ишлар органлари ходимлари, тингловчилар, ижтимоий, маърифий, маънавий, ижтимоий фаоллик, ривожлантириш.

Кириш. Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида амалга оширилаётган жадал ва туб ўзгаришлар натижасида профессионал кадрларга бўлган талаб ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 апрелдаги ПФ-5005-сонли «Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида» [2] Фармонга мувофиқ, ички ишлар органлари ходимларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини тубдан такомиллаштириш мақсадида: ёшларда ички ишлар органлари ходимлари учун зарур бўлган дастлабки касбий билим, юксак ватанпарварлик ва маънавий-ахлоқий ғазилатларни шакллантиришни назарда тутадиган идоровий Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш муассасаларига кириш учун номзодларни мақсадли тайёрлаш бўйича самарали тартибни жорий этиш; ўқитишнинг замонавий шакл ва усулларини, энг янги педагогик ва ахборот-коммуникацион технологияларни, шу жумладан ситуацион машғулотларни, масофадан ўқитиш тизимини кенг жорий этиш, таълим олувчилар ва ўқитувчиларни глобал ахборот-ҳуқуқий ва таълим ресурсларидан

фойдаланиш имкониятларини таъминлаш вазифалари белгиланган Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллик компетенцияларини ривожлантиришни талаб этади.

Жамиятдаги такомиллаштиш жараёнида Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллигининг ривожлантириш долзарб масала. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Мен Янги Ўзбекистоннинг ички ишлар органлари ходимлари – Ватанимизнинг асл ўғлонлари сифатида замонавий билимларни эгаллаган, маънавий ва маърифий дунёси бой, ҳар қандай хавф-хатарга қарши матонат билан курашишга тайёр халқимизнинг чин маънодаги ҳимоячилари эканингизга қатъий ишонаман” [3]. Ички ишлар органлари ходимларида ижтимоий фаолликни ривожлантиришга оид инновацион ва креатив ёндашувларни, балки мазкур жараёни таъминлашга имкон берувчи методологик ва технологик асосларни ҳам такомиллаштиришни тақозо этмоқда. Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий, маънавий соҳаларда фаол иштирок этиши, ўз фикрига шахс, масъулиятли, жонкуяр ходим сифатида ижтимоий

фаоллигини ривожлантириш долзарб муаммо сифатида эътироф этилмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мамлакатнинг ҳар бир фуқароси ички ишлар органлари ходими тимсолида ўзининг ҳаёти, соғлиғи, шаъни ва кадр-киммати ҳар қандай таъжовуслардан муҳофаза қилишга ва оғир дамда ёрдам беришга тайёр бўлган химоячисини кўриши ҳамда ўзининг ҳавфсизлиги таъминланганлигини ҳис қилиши зарур. Ички ишлар органларининг бу борадаги фаолиятини самарали ташкил этиш, шунингдек ходимлар ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида» [1]ги Қонунида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига риоя этиш белгиланган. Шунингдек, ходимларнинг муомала маданиятини яхшилаш, уларнинг шахсий жавобгарлигини ошириш билан бирга қуйидаги вазифалар ҳам таъкидлаб ўтилган:

муомала маданиятига риоя этиш ички ишлар органлари ходимларининг касбий фаолиятини ва хизматдаги хулқ-атворини баҳолашнинг асосий мезонларидан бири ҳисобланади;

ички ишлар органларининг барча даражадаги раҳбарлари ўз ходимларини қўполлик ва лоқайдликка нисбатан муросасиз муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашлари, ўзаро ва фуқаролар билан қўпол муомалада бўлиш ҳолатларига қатъий муносабат билдиришлари ҳамда хулқ-атвор ва муомала маданиятлари билан ўзлари шахсий намуна кўрсатишлари зарур.

Ички ишлар органлари ходими [5]:

ҳар доим аҳоли кўз ўнгиде эканлигини ҳамда ички ишлар органларининг обрўси унинг хулқ-атворига ва хатти-ҳаракатларига бевосита боғлиқ эканлигини ҳамда ички ишлар органларига мурожаат қилган ҳар бир фуқарога ёрдам кўрсатиш аҳолида ички ишлар органи фаолияти тўғрисида ижобий фикрни шакллантиришини ёдда тутиши;

фуқаролар билан хушмуомала бўлиши, уларнинг мурожаатларига ҳолисона ва виждонан ёндашиши, айниқса, болалар, аёллар ва қариёларга алоҳида эътибор қаратиши;

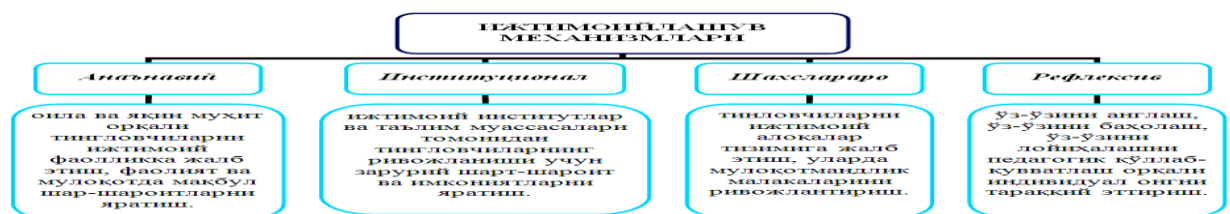
ички ишлар органларига чақирилган (олиб келинган) фуқарога биринчи навбатда ўзини таништириши, унга нисбатан ҳурмат билан муносабатда бўлиши, унинг чақирилиши ёхуд йўлда тўхтатилиши

сабабларини тушунтириб бериши, унинг савол ва тушунтиришларига нисбатан эътиборли бўлиши, унга тааллуқли масалага оид қонун ҳужжатлари нормаларини таништириши, башарти фуқаро такроран чақирилган ҳолларда уни зудлик билан қабул қилиши ҳамда ички ишлар органлари билан ҳамкорлик қилганлиги учун миннатдорлик билдириши зарур.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқ этилаётган муаммо моҳияти юзасидан дастлаб “ижтимоий”, сўзининг маъносига тўхталсак. “Ижтимоий”, “ижтимоийлашув”, “ижтимоий фаоллик” тушунчалари билан боғлиқлиги боис уларнинг турли манбалардаги талқини ўрганилди: Шахснинг ижтимоийлашуви – таълим-тарбия таъсирида инсон психологик функцияларининг такомиллашуви, ижтимоий-ахлоқий қадриятлар, хулқ-атвор меъёр ва қоидаларининг ўзлаштирилиши, дунёқарагининг бойиш жараёни ва натижаси [8].

“Ижтимоийлаштириш – жамиятнинг муваффақиятли ривожланиши учун зарур бўлган намунали хулқ, психологик механизм, социал норма ва қадриятларни ўзлаштириш жараёнидир” [9]. Ижтимоийлаштириш (лот. socialis – ижтимоий) – шахснинг шаклланиши жараёни педагогик шарт-шароитларини таъминлаш демакдир. Ижтимоийлашув инсоннинг маданият, коммуникация таъсири остида шаклланиш жараёни, бир-бирлари билан мулоқотда бўлишларини ифодалайди.

Бунда тингловчи ўзини тутиши, муомала қилиш, муносабат билдириш, психологик талаб ва қўрсатмаларни бажариш, қадриятларни англаш ва қабул қилиш, билим, малака ва кўникмаларни тўла эгаллаш, ўз эҳтиёжларини таъминлаш ва мақсадларини рўёбга чиқара билиш, жамият тараққиёти омилларини ўзаро боғлай олиши жамият тараққиётига ўз хиссасини қўша билиш қабиларни назарда тутди [4]. Ижтимоийлашув жараёни ўзининг сифат хусусиятларига, таркибига, қонуниятларига, омилларига, шарт-шароитларига, бошқарилишига ва ижтимоийлашган инсонда намоён бўлишига (унинг хусусиятлари, сифатлари, ўзига хосликлари) кўра мураккабдир. Ана шу сабабли у ўзида турли фанлар томонидан кўриб чиқиладиган ижтимоийлашувнинг хилма-хил – маданий, ахлоқий, ҳуқуқий, меҳнат, психологик кўринишларини акс эттиради. Таъкидлаш жоизки, ижтимоийлашувнинг умумий механизмлари мавжуд (1-расм):

1-расм. Ижтимоийлашувнинг умумий механизмлари

Ижтимоийлашув жараёни педагогиканинг предмети, соҳаси ва эҳтиёжларининг ўзига хослигини ҳисобга олиб, педагогик ижтимоийлашув тури сифатида алоҳида эътибор билан қараб ўтилади. Бу инсоннинг дунёга келган вақтидан бошлаб ижтимоий белгиланган ва муҳим педагогик янгидан шаклланивчи тажрибаларни – тарбияланганлик, таълим олганлик, маълумотлилик ва ривожланганлик ҳамда уларнинг келгусидаги бутун умри мобайнида муттасил ўзгариб, мукаммаллашиб бориш жараёни ва юзага келиш натижасидир.

Таҳлил ва натижалар. Шахсга нисбатан суи равишда ёндашув кузатилмаиди, балки у ижтимоий муносабатларнинг ва педагогик тизимнинг субъекти сифатида, тажриба эгаллашда фаоллик ва мустақилликни

намоён қилувчи ҳамда ўз-ўзини шакллантирувчи, шу билан бирга ўз ҳаёт йўли учун жавобгарликни ҳис этувчи субъект сифатида қаралади. Унинг вазифаси – инсонга фикрловчи шахс, ижтимоий фаол фуқаро бўлиб етиштиришга, жамиятда ўз ўрнини ва хулқ-атворини, ўз истак-мақсадларини йўналишини англайдиган, умуминсоний қадриятларни сақлаш ва мустаҳкамлашга йўналган шахс бўлишига ёрдам беришдир.

Ижтимоий (лот. socialis – ижтимоий) – жамоа, жамиятга оид. Инсон ва жамият ҳаётига оид. Ижтимоий муносабатлар. фаоллик – меҳнатда ёки бирор ҳаракатда, жараёнда жадаллик, жонбозлик кўрсатиш, ишчанлик; таъсирчанлик [10]. “Ижтимоий фаоллик” тушунчасининг моҳиятини ёритиш учун “фаоллик” тушунчасининг

мазмунига эътибор бериш лозим. “Ўзбек тилининг изохли лугати”да фаоллик меҳнатда ёки бирор ҳаракатда, жараёнда жадаллик, жонбозлик кўрсатиш, ишчанлик, таъсирчанлик, деб таърифланади. Ақлий заковат, руҳий, маънавий камолот, инсофу диёнат, мурувват, меҳр-оқибат – булар барчаси маърифатли, маънавиятли инсонларнинг асосий фазилатлари саналади. Ана шу фазилатларни Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш тингловчиларида шакллантириш бугунги куннинг муҳим вазифасидир.

Фаоллик субъект ички кечинмаларининг руҳияти асосида шаклланиб, эмоционал-иродавий даражага ўтади, субъектив дунё микёсидан борлиқда, яъни аниқ предметларни яратиш (ишлаб чиқариш) ва жараёнларни вужудга келтиришда ифодаланади [7]. Бу, ўз навбатида, индивидуал ресурслардан фойдаланишни, ижтимоий муносабатлар тизимида ташқи кўзгатувчи тарзида ифодаланади [6]. Агарда фаол субъект қабул қилинган ижтимоий метёрларга амал қилган ҳолда, фаолликни ифода этса, жамоатчилик томонидан тезда эътироф этилади. Шу сабабли, тингловчилар билан маърифий тадбирлар ўтказишни режалаштиришда, улар фаоллигининг қайси турини ошириш лозимлигини инобатга олиш тавсия этилади. Инобатга олиш эса чора-тадбирларнинг мазмунини мақсадли бойитиш учун муҳим ҳисобланади.

Фаолликнинг асосий шакллари: жисмоний фаоллик; ижтимоий фаоллик; сиёсий фаоллик; маданий фаоллик; ижодий фаоллик; диалогик фаоллик; коммуникатив фаоллик; интеллектуал фаоллик; идрок фаоллиги; онгли фаоллик; тафаккур фаоллиги; когнитив фаоллик; ички фаоллик ва бошқалар.

“Ижтимоий фаоллик” кенг қамровли тушунча бўлиб, у тингловчиларнинг соҳасига оид фаоллиги билан чекланиб қолмай, балки маданият, санъат, сиёсат, ҳуқуқ каби соҳаларда ҳам фаол бўлишини аңглатади. Шунингдек, Ижтимоий фаоллик – тингловчиларнинг жамоага, жамиятга, инсон ҳаётига оид муносабатларда ҳаракатчанлик, таъсирчанлик, самарадорлик, жонбозлик кўрсатишидир. Демак, “ижтимоий фаоллик” ўзининг туб моҳиятига кўра, Ички ишлар органлари ходимларининг жамиятда иқтисодий, сиёсий, маънавий, социал ва бошқа соҳалардаги фаоллигини ифодалайди. Бозор муносабатлари ва янгича дунёқараш шахснинг ижтимоий фаоллиги структурасида маънавий-интеллектуал, ижтимоий-сиёсий фаоллик етакчи ва ҳал қилувчи элемент эканлигини кўрсатди. Тадқиқот натижаларига асосланган ҳолда Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллик

компетентияларини ривожлантиришга қуйидагича таъриф берамиз:

Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллик компетентияларини ривожлантириш – тингловчиларда жамиятга, инсон ҳаётига оид муносабатларда ўзини тутиш, муомала қилиш, муносабат билдириш, ҳаракатчанлик, таъсирчанлик, самарадорлик, жонбозлик кўрсатишга оид билим, малака ва кўникмаларни тўла эгаллаши, жамият ҳаётида фаол иштирок этиши, жамият тараққиёти омилларини ўзаро боғлай олиши ва унинг тараққиётига ўз хиссасини қўшишда жонбозлик кўрсатишидир. Таъкидланган таъриф тингловчиларнинг ижтимоий жамият ҳаётига интеграцияси, яъни фаол яшashi ва ижтимоийлашувини таъминловчи мезонлардир. Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллик компетентияларини ривожлантиришга қаратилган педагогик имкониятлар тингловчининг ижтимоий шаклланиш жараёни, таъминланиши, намоён бўлиши ва натижалари билан узвий боғланади. Бинобарин, тингловчиларда ижтимоий фаолликни ривожлантиришни таъминлаш муаммоси қуйидаги сабабларга кўра долзарблик касб этади:

Хулоса ва таклифлар. Тингловчиларни ижтимоий фаоллигини ривожлантиришда педагогик жараён энг муҳим ва аҳамиятли бўғинлардан бирига айланади; Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллик компетентияларини ривожлантириш масалалари замонавий даврнинг долзарб талабларидан бирига айланади. Ижтимоий фаоллик ижтимоий муҳитда шакллантирилади. Ижтимоий муҳитсиз ушбу мақсадни амалга ошириш мураккаб жараён ҳисобланади. Ички ишлар органлари ходимларининг малакасини ошириш жараёнида ижтимоий фаоллик компетентияларини ривожлантириш эса тингловчи ижтимоийлашувининг узвий таркибий қисми саналади.

Бунинг учун бугунги кун тингловчилари замонавий жамият учун “Истиқболда қайи фаолиятга қандай эҳтиёжлар бўлади?”, “Қандай самарали ва натижалли ички ишлар ходимини шакллантириш мумкин?” каби муаммолар ечимига тайёр бўлиши зарур. Шундай муаммоларнинг оқилона ечими Ички ишлар органлари ходимларининг кенг ижтимоий маконда ўз ўрнига эга бўлишини таъминлайдиган тамойиллардан бири – таълим-тарбия жараёнида уларда касбий ижтимоий фаолликни ривожлантиришдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг 16.09.2016 йилдаги ЎРҚ-407-сонли «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги Қонуни. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 10 апрелдаги ПФ-5005-сонли «Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони.
3. Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти. Ички ишлар органлари ходимлари ва фахрийларига. Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. <https://uza.uz/uz/24.10.2021>
4. Бусовикова О.П. Исследование формирования синдрома эмоционального выгорания в профессиональной деятельности социальных работников // Сибирская психология сегодня: сборник [Электрон-ный ресурс]. – Режим доступа: <http://psypress.ru/articles/d20407>.
5. Грачев Ю.А. Повышение готовности курсантов к учебной деятельности в вузе МВД России: дис. ... канд. пед. наук / Ю.А. Грачев; Институт образования взрослых Российской академии образования. – СПб., 2012.
6. Грачев Ю.А. О повышении эффективности функционирования системы предупреждения преступлений // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – 2015. – №1 (65). – С. 239–242.
7. Красинская Е.А. Профессиональная деформация личности сотрудника органов внутренних дел и ее предупреждение // Вест-ник Восточно-Сибирского института МВД России. – 2016. – №3 (78). – С. 48.

-
8. Педагогика назарияси ва тарихи. Педагогика назарияси. 1-қисм / Олий таълим муассасалари учун дарслик. Тохтоҳодаева М.Х. ва бошқ. – Т.: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 379 б.
 9. Эгамбердиева Н. Талабаларни шахсий ва касбий ижтимоийлаштиришнинг замонавий йўналишлари /Услубий қўлланма. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2009. – 46 б.
 10. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika: darslik – Т.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. - 232 б.

Ҳамида ЖУРАҚОБИЛОВА,
Қариш давлат университети доценти, сиёс.ф.н
E-mail: xamidajuraqobilova@gmail.com

Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессори, соц.ф.д Ш.Содиқованинг тақризи асосида

МАСЪУЛИЯТ МАҲАЛЛИЙ БОШҚАРУВ ХОДИМЛАРИ ФАОЛИЯТИНИ БАҲОЛАШНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ СИФАТИДА

Аннотация

Бошқарувда ходимлар масъулиятининг ўрни ва аҳамиятини аниқлаш масъулиятнинг ижтимоий ҳодиса ва ижтимоий-сиёсий категория сифатидаги муҳим назарий-методологик жиҳатларини ёритишни тақозо қилади. Мақолада маҳаллий бошқарув давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсатини жойларда амалга оширишни, шунингдек, давлат ва фуқаролик жамиятининг ўзаро алоқасини таъминлашнинг ўзига хос институти сифатида тадқиқ этилган. Шунингдек, бошқарув ходимлари масъулиятини оширишда маънавий-руҳий ва ахлоқий ғазилатлар маҳаллий бошқарув тизими самарадорлигини оширишнинг муҳим омили сифатида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Ижтимоий масъулият, маҳаллий бошқарув ходимлари, шахс масъуллиги, бошқарув субъекти, давлат хизмати, давлат ва жамият қурилиши, ижтимоий-сиёсий категория.

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ОЦЕНКИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОТРУДНИКОВ МЕСТНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

Определение роли и значения ответственности сотрудников в управлении требует уточнения важных теоретико-методологических аспектов ответственности как социального явления и социально-политической категории. В статье местное управление исследуется как уникальный институт обеспечения реализации социально-экономической политики государства на местах, а также взаимодействия государства и гражданского общества. Духовно-нравственные качества анализируются как важный фактор повышения эффективности системы местного управления в повышении ответственности сотрудников местного управления.

Ключевые слова: Социальная ответственность, сотрудники местного управления, ответственность личности, субъект управления, государственная служба, государственное и общественное строительство, социально-политическая категория.

RESPONSIBILITY AS AN IMPORTANT FACTOR IN ASSESSING THE PERFORMANCE OF LOCAL GOVERNMENT EMPLOYEES

Annotation

Determining the role and importance of employees responsibility in management requires clarification of important theoretical and methodological aspects of responsibility as a social phenomenon and socio-political category. The article explores local government as a unique institution for ensuring the implementation of the socio-economic policy of the state on the ground, as well as the interaction between the state and civil society. Spiritual and moral qualities are analyzed as an important factor in improving the efficiency of the local government system in increasing the responsibility of local government employees.

Key words: Social responsibility, local government employees, individual responsibility, subject of government, civil service, state and public construction, socio-political category.

Қириш. Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш вазибаларининг белгилаб олиниши бошқарув ходимларининг олдига янги вазибалар қўйди. Бу давлат ва жамият қурилиши соҳасида белгилаб олинган туб ислохотлар, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий, мафкуравий ҳаёт соҳаларининг янги асосга қўйилган мустақил тараққиёт йўли қонуниятлари билан узвий боғлиқ ҳодисадир.

Жамиятнинг демократиялашиши бошқарувнинг характери ва мазмунини ўзгартирди. Шунга кўра бошқарув соҳасида фаолият юритаётган ходимларнинг ўз ишига бўлган масъулияти ҳам янги таъйин ва миллий маънавий негизларга мос йўналиш касб этмоқда.

Бошқарув ходимлари фаолиятида ходимлар масъулиятининг ўрни ва аҳамиятини аниқлаш масъулиятнинг ижтимоий ҳодиса, ижтимоий-сиёсий категория сифатида муҳим назарий-методологик жиҳатларини ёритишни тақозо этади. Чунки масъулият комплекс ва қўп даражали тушунчадир. Бу тушунчанинг маъноси уни талқин қилувчи илмий билим тармоғининг

ўзига хос хусусияти, масъулият субъекти, объекти ва мазкур субъект бўйсунувчи идоранинг ўзаро алоқа ва муносабатлари хусусияти билан ҳам белгиланади.

Мустақиллик шароитида жамият ҳаётидаги масъулият муаммоларини тадқиқ этишнинг миллий фалсафа, сиёсатшунослик фанида ишлаб чиқилган методологик асос сифатида шуни қайд этиш лозимки, масъулият ижтимоий-фалсафий, сиёсий категория сифатида ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларнинг орасида мазкур тушунчанинг инсон фаолияти жабҳалари ҳамда ижтимоий ва индивидуал онгнинг барча шаклларида уйғун ўрин олганлигини белгилувчи хусусият, айниқса, муҳимдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тарихий тажриба жамиятнинг тубдан ўзгариши давларида прогрессив ривожланишнинг ижтимоий мақсадга мувофиқлиги талабларининг, айниқса, адолат, инсонийлик, эркинлик ва масъулият мезонлари билан ўзаро боғлиқлигида ёрқин намоён бўлишини кўрсатади.

Масъулият, ижтимоий маънода, жамият ва давлат муносабатлари амалиётида фалсафий-ахлоқий нуктаи назардан антик даврдаёқ Платон томонидан таҳлил қилиниб, «адолат» тушунчаси билан боғланган: «...адолатсизлик, агар у аниқланса, жазоланади ва шармандаи шармисорлик пардаси билан қопланади» [16]. Платоннинг: «...қонунларнинг бузилиши шундай бир зарар етказадик, у аста-секин одамлар феъл-атворидан ўрин олади ва у ердан йирикрок ҳажмларда фуқароларнинг иш юзасидан ўзаро муносабатларига тарқалиб, ҳатто қонунларнинг ўзига ва давлат тизимига тажовуз қилади, ...охир-оқибатда шахсий ҳаётни ҳам, жамият ҳаётини ҳам ағдар-тўнтар қилиб ташлайди - деган сўзлари ҳозир ҳам қатга аҳамият касб этади» [16].

Шарқ мутафаккирлари қарашларида масъулият муаммосига адолатли жамият, фозил шаҳар ва жамият қурилишининг муҳим шарти сифатида ёндашилганини қайд этиш муҳим. Низомулмулк ўз асарларида шох ва ҳокимларни адлу инсофга, сулҳ ва мурувватга, давлатни оқилона бошқариб, қатъий қоида, тартиб ўрнатишга чақирса [12], Абу Наср Форобийнинг олижаноб жамият, адолатли тузум, одил ҳукмдорлар тўғрисидаги фикрлари диққатга сазовордир [1], Алишер Навоий адолатли подшоҳ ҳақ таолонинг марҳаматидир, бундай шох тинчлик ва фаровонлик сабабчиси дея таъкидласа [3], Амир Темури фарзандларига «Давлатни бошқаришда адолат ва озодлик – дастурингиз, раҳбарингиз ўлсин», дея васият қилган.

Қадимги юнон файласуфи Афлотуннинг фикрича, масъулият тушунчаси шахснинг иш, фаолият жараёни натижасига нисбатан жавобгарлигини англатади. Томас Гоббс мазкур тушунчани ижтимоий шартномага мувофиқ, уюшган фуқароларнинг давлат вазифаси учун мавҳум жавобгарлиги маъносига ишлатган [5]. И.Кант шахс масъуллигини унинг бурчи билан, [8] Гегель эса шахс муайян ҳуқ-атвор тарзининг зарурлигини оқилона англаши билан тенглаштирган [6].

Баъзи олимлар масъулиятга «ўзаро боғланган тарафларнинг манфаатлари ва эркинлигини таъминловчи, давлат ва жамият томонидан қафолатланган муносабат» сифатида ёндашмоқда [4]. Уларнинг фикрича, давлат ва бошқарувда масъулиятни ошириш учун ташкилий-ҳуқуқий ва ахлоқий хусусиятга эга чора-тадбирлар мажмуи зарур.

Айрим муаллифлар, масъулият деганда, шахснинг жамиятга нисбатан хизматга доир ҳамда ахлоқий жоизликни амалга ошириш даражаси билан тавсифланувчи алоҳида ижтимоий ва маънавий-ахлоқий муносабати инъикосини тушунадилар [2].

Бугунги кунда масъулият муаммосини янгича англаш жараёни юз бермоқда. Ҳозирги муаллифларнинг асарларида масъулиятни оширишнинг жамият ҳаётидаги тангликлар ва бошқарилувчи муҳитнинг зиддиятлилиги билан белгиланувчи субъектив омилига асосий эътибор қаратилмоқда. Баъзи олимлар масъулиятга ўзаро боғланган тарафларнинг манфаатлари ва эркинлигини таъминловчи, давлат ва жамият томонидан қафолатланган муносабат сифатида ёндашмоқда [4]. Уларнинг фикрича, давлат ва бошқарувда масъулиятни ошириш учун ташкилий-ҳуқуқий ва ахлоқий хусусиятга эга чора-тадбирлар мажмуи зарур.

Баъзи асарларда масъулият шахс ҳуқ-атвори устидан ижтимоий назоратни амалга ошириш шакли сифатида, пировард натижанинг кўзланган мақсадга, бошқарув субъектининг сиёсий, юридик, ижтимоий ва бошқа муносабатларининг объект билан мувофиқлиги мезонлари сифатида, бажарилган иш учун ташкилот, давлат ва жамият олдида жавоб бериш қобилияти сифатида, раҳбарнинг касбий, шахсий ва ишбилармонлик

фазилатлари омили сифатида, унинг фаолият услуби хусусияти сифатида, бошқарувни рағбатлантириш ва унинг самарадорлиги омили сифатида таърифланади [17].

Тадқиқот методологияси. Шу сабабли, масъулият тушунчаси узил-кесил ечимга эга бўлиши мумкин эмас. Бу фалсафий, ахлоқий, психологик, юридик, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг мураккаб боғлиқлигидан иборат бўлиб, инсон ва ижтимоий борлиқ моҳиятининг мураккаблиги ва ранг-баранглиги билан белгиланади. Ўрганилаётган муаммога фалсафий нуктаи назардан ёндашсак, тизимнинг ҳар бир элементи ўртасида қатъий белгиланган ўзаро алоқалар ва ўзаро таъсирлар мавжудлигини кўришимиз мумкин. Масъулиятнинг мазмуни мазкур ўзаро алоқалар ўртасида мувозанат ўрнатишдан иборат бўлиб, бу пировард натижада куч ва йўналиш жиҳатидан турли ҳаракатларни яхлит тузилма манфаатларида мувофиқлаштириш имконини беради. Шундай қилиб, масъулият бошқарув тизимларининг ташкил топиш ва амал қилиш жараёнини тартибга солувчи омил вазифасини бажаради [18].

Фанда масъулият тушунчасига эркинлик ва зарурат категорияларининг ўзаро нисбати, шахс эркинлиги, ҳуқ-атвори ва фаолиятининг муҳим жиҳати, деб қаралади. Ижтимоий амалиётда эса маъмурий ва юридик нуктаи назардан, ижтимоий тартибга солишнинг турли ҳуқуқий меъёрларини назарда тутувчи ижтимоий назоратни амалга оширишда масъуллик сифатида ёндашиб келинган.

Шахс масъулияти, унинг ўзликни англаши бошқа фанлар томонидан ўрганилувчи кўплаб тушунча ва категориялар билан узвий боғлиқ. Бу ўринда масъулият тушунчасининг эркинлик категорияси билан ўзаро алоқаси алоҳида аҳамият касб этади. Чунки эркин шахс ёки ходим ўз масъулиятини англашда ижтимоий талабларни мустақил идрок этиши ва бажариши, қарорлар қабул қилиши, жамият, фуқаролар ва ўзи учун яшаш қоидаларини яратиши, юз бераётган воқеа-ҳодисаларга ҳолисона баҳо бериши мумкин.

Кези келганда шуни таъкидлаш лозимки, масъулият муайян ижтимоий-сиёсий категория бўлиб, уни амалга ошириш шакллари жамиятнинг амалдаги ҳолати, унда ҳукм сурувчи ижтимоий муносабатларнинг турлари, тарихий анъаналар, ахлоқ қоидалари, маънавий ва маданий қадриятлар билан боғлиқ. Бу давримизнинг турли ижтимоий тизимларини таққослаш даражасида ҳам, айрим жамиятларнинг ривожланишини сиёсий таҳлил қилишда ҳам намоён бўлади.

Юқоридаги қараш ва ёндашувлардан келиб чиқиб, ижтимоий масъулият индивидуал ва ижтимоий манфаатларни рўёбга чиқаришда бошқарув субъектлари ўртасидаги объектив боғлиқлик шаклини, шунингдек, субъектнинг ўз фаолияти натижалари учун инсон, жамият, давлат олдида жавоб бериш қобилияти, дейиш мумкин. Бошқарув жабҳасидаги масъулият –ҳокимият органи, унинг раҳбари ва ходимлари қонуний қабул қилинган хизмат фаолияти ва ҳуқ-атвор меъёрлари, қоидалари ва тартиб-таомилларини тан олиши ҳамда уларга риоя қилишини, ўз ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги натижаси учун жавоб бериш қобилиятини ифодаловчи ижтимоий алоқалар шаклидир.

Масъулият – маҳаллий хизматчи мақомининг муҳим кўрсаткичи, ўз навбатида, маҳаллий хизматчининг давлат ва жамиятдаги ўрни ҳамда ролини тавсифлайди, давлат ва жамият билан ўзаро муносабатларини белгилайди.

Масъулият мураккаб ва кўп даражали ҳодиса бўлиб, шахс ҳуқ-атвори устидан ижтимоий назорат ҳамда ўз-ўзини назорат қилиш шаклидир. Шу маънода, масъулият пировард натижанинг кўзланган мақсад билан

ўзаро нисбати, шунингдек, бошқарув субъектининг объект олдидаги мажбурияти билан боғлиқ. Айни вақтда, масъулият – раҳбарнинг касбий, шахсий ва ишчанлик фазилатлари, унинг фаолият услуби хусусияти, бошқарув меҳнатининг рағбатлантирувчи ва самарадорлик омилдир. Олимлар раҳбар кадрларни танлаш ва уларнинг касбий маҳоратга интилишини доимий рағбатлантириб бориш уларда масъулият ҳиссини шакллантиришини таъкидлашмоқда [19].

Раҳбарнинг масъулияти фақат ўз олдига қўйилган талаблар эмас, балки бутун жамоанинг олдига қўйилаётган талабларни англаши, фақат ўзининг эмас, балки бутун жамоа имкониятларини ҳисобга олиши ва жамоа фаолияти оқибатлари учун масъулиятни ўз зиммасига ола билишида намоён бўлади [15]. Чунки, раҳбарлик кишига улкан масъулият юклайди. Президент Ш.Мирзиёев шахсий масъулият ва жавобгарлик барча бошқарув идоралари ходимлари учун бош мезон бўлиши лозимлигини алоҳида таъкидлайди [13].

Маҳаллий бошқарувнинг маҳаллий лавозимларни эгаллаган сайлаб қўйилувчи шахсларга тегишли ҳуқуқлар берилиб, мажбуриятлар юклатилади. Бунда уларга муайян ҳуқуқлар бериш ва мажбуриятларни юклаш аҳоли томонидан бевосита амалга ошириладики, натижада маҳаллий хизматчиларнинг масъулияти ижтимоий хусусият касб этади. Жамиятни ислоҳ қилиш шароитида раҳбар ходимларга қўйиладиган талабларни ҳисобга олиб, бошқарув тизимида кадрларнинг масъулияти хизмат ишининг самарадорлигини белгиловчи шартлар орасида устувор аҳамият касб этади.

Маҳаллий бошқарув ходимларининг масъулиятида объектив ва субъектив шарт-шароитлар бир-бири билан узвий боғланади. Масъулият субъективдир, чунки у ўз муайян мазмунида ижтимоий муносабатлар, жамиятнинг ижтимоий тузилмаси ва индивид онгига боғлиқ бўлмаган, бироқ ижтимоий фаолият субъектлари масъулиятининг хусусияти ва даражасига ҳал қилувчи таъсир кўрсатадиган бошқа ижтимоий омиллар билан белгиланади. Бунда маҳаллий бошқарувчи масъулияти негизини шахс ва жамият манфаатлари, унинг ривожланиш эҳтиёжлари ва маҳаллий бошқарувчига қўйилган талаблар ташкил этади. Масъулиятнинг объектив томони, одатда, умумий эътироф этилган хусусият касб этади. Бирок у одамлар томонидан амалга оширилади. Одамлар уни ўз тушунчасидан келиб чиқиб, талқин қилади. Шу сабабли давлат юридик нормаларни аниқ ва бир хилда талқин қилишга интилади.

Айни вақтда, маҳаллий бошқарувчининг масъулияти субъектив бўлиб, хизматчининг давлат ва жамиятга қўйган талабларга муайян муносабатида, ўз хатти-ҳаракатларига ўзи берган баҳода, шунингдек, уларнинг ижтимоий аҳамиятга молик оқибатларида ифодаланади. Масъулиятнинг субъектив томонини шахс ичдан қабул қилувчи маънавий қадриятлар ва эътиқодлар (меъёрлар, анъаналар, принциплар, идеаллар), шунингдек, унинг бошқа шахслар, ижтимоий тузилма кабиларнинг эътиқодлари ва қадриятларига муносабати ташкил этади.

Ахлоқий меъёрлар ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос воситалари сифатида амал қилган, ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ахлоқий масъулият социал ҳодиса сифатида маҳаллий бошқарувчилар масъулиятининг ўзига хос ва кам ўрганилган тури ҳисобланади. Ахлоқий масъулиятнинг муҳим хусусияти шундаки, у муайян мансабдор шахсларнинг мулкӣ, ҳуқуқӣ ва сиёсий ҳолатига ўзгартишлар киритмайди, ўзининг салбий баҳосини бирон-бир жазо билан амалда мустаҳкамламайди.

Маҳаллий бошқарув ходими фаолиятини тартибга солишнинг маънавий-ахлоқий элементи мураккаб тавсиф

ҳисобланади, чунки маҳаллий бошқарув ходимининг шахси унинг касбий вазифалари ва манфаатларидан анча кенгдир. Профессор А.Бегматовнинг фикрича, «Ҳар қандай давлатнинг фуқаролар олдидаги обрў-эътибори кўп жиҳатдан давлат хизматчиларининг касб маҳорати ва ахлоқий қиёфасига боғлиқ» [7]. Инсон ахлоқи шунчаки салом-алик, ҳушмуомаладангина иборат эмас. Ахлоқ – бу, аввало, инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик деганидир.

Ҳолбуки, аҳоли онгига маҳаллий бошқарув ходимларининг айнан ахлоқий фазилатлари маҳаллий бошқарув органи ишини баҳолашга нисбатан ёндашувни белгилайди. Касбий фазилатлар ва ишбилармонлик хусусиятлари эса, аҳолининг мазкур органлар ва уларнинг мансабдор шахслари фаолиятининг ўзига хос томонларини тўлиқ билмаслиги туфайли камроқ ҳисобга олинади. Маҳаллий бошқарувчи «касбий қиёфаси»нинг шаклланишига миллий, маънавий-ахлоқий меъёрлар унинг мансабдор шахс сифатидаги хатти-ҳаракатларига қараганда кучлироқ таъсир кўрсатади. Бу ҳол бутун маҳаллий бошқарув тизими учун жиддий оқибатларга сабаб бўлиши мумкин, чунки хизматчилар муҳитида амал қилувчи ҳулқ-атворни маънавий-ахлоқий тартибга солишнинг формаллаштирилмаган тамойиллари таъсири самарали эмаслигини кўрсатади.

Профессор И.Эргашев таъкидлагани каби, «Раҳбарликдаги ҳар бир салбий ҳолат, албатта, бошқарувда ўзини намоён қилади. Бошқарув маҳорати нафақат раҳбар бошқарувчининг кадр сифатида мутахассислик билими, кўникмаларига, шунингдек, унинг ички маънавий дунёси, қарашлари, ишонч ва эътиқоди билан ҳам боғлиқ» [20]. Шу муносабат билан маҳаллий бошқарувчилар масъулиятида уларнинг ҳулқ-атворини норматив тартибга солишнинг алоҳида одоб қоидаларига риоя этиш мажбуриятига асосланган муайян дастагини жорий этиш масаласи муҳим аҳамият касб этади. Уни ишлаб чиқиш ва амалга киритиш муаммоси олимлар ва хизматчилар томонидан кўпдан бери муҳокама қилиб келинаётган бўлсада, мукаммал счимини топгани йўқ.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов ўз давридаёқ давлат олдида турган вазифаларнинг тўлақонли бажарилиши учун ҳар бир раҳбарнинг ўз ишига бўлган масъулиятини тубдан ўзгартириш, шахсий жавобгарликни ошириш, масъулият ва жавобгарлик унутилган жойда ҳеч қандай силжиш ва ўзгариш бўлмаслиги хусусида ўз асарларида тўхталиб ўтган эди. У мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақияти бошқарув соҳасидаги кадрларга кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигига эътибор қаратиб: «Давлат хизматчиларининг мақоми тўғрисида қонун қабул қилиш зарурати сезилмоқда. Бу қонунда ва унинг асосида қабул қилинадиган меъёрий ҳужжатларда давлат хизматчиларини танлаб олиш тизими, уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари, масъулияти, униб-ўсиши, ижтимоий ҳимояси, имтиёзлари белгилаб берилган бўлур эди», дея таъкидлаган эди [10].

Бу фикрни давом эттириб Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ш.Мирзиёев давлат хизмати институтини ислоҳ этиш, давлат хизматчиларининг моддий ва ижтимоий таъминоти, уларнинг касбий тайёргарлигини тубдан токамиллаштириш, бу соҳага янгича фикрлайдиган, масъулиятли, ташаббускор, ватанпарвар кадрларни жалб этиш бўйича самарали тизим яратиш зарурлиги ўз маърузаларида алоҳида эътибор қаратиб, қўйидагиларни таъкидлаган эди: «Кўплаб давлат хизматчиларининг зиммасига катта масъулият юкланганига қарамасдан, уларнинг иш куни ва иш ҳафтаси аниқ меъёрга солинмагани ҳеч кимга сир эмас. Жаҳон тажрибаси шуни

кўрсатадики, давлат хизматчиларига юксак талаблар қўйишдан олдин уларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш ва ҳимоя тизими билан мустаҳкамлаш даркор. Масаланинг ўта долзарблигини эътиборга олиб, давлат хизмати бўйича қонун қабул қилиш вақти келди, деб ҳисоблаймиз” [14].

Хулоса ва таклифлар. Хулоса ўрнида шунини айтиш мумкинки, масъулият бошқарув субъектига топширилган иш муносабати билан, унинг ҳуқуқлари ва бурчлари, шунингдек, бу иш бажарилган ёки тегинчилик бажарилмаган ҳолда юз берадиган ахлоқий ёхуд юридик оқибатлари билан боғлиқ ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда ёндашишни тақозо этади.

Бошқарув ходимларининг масъулияти унинг ўз фаолиятини давлат ва жамият қурилиши тартиби, меъёрларига ихтиёрий ва онгли равишда бўйсундириш, ўз билими, кўникма ва маҳоратини бошқарув функцияларини бажаришга йўналтиришдаги ижтимоий фазилатини, ўз хизмат вазифаларини бажариш вақтида лозим тарзда ҳаракат қилмаслик ёки ҳаракатсизлик учун жазо чораларини қабул қилишга тайёрлигига ҳам боғлиқ бўлган ижтимоий тушунчадир.

Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Давлат хизматини ривожлантириш агентлиги томонидан 2020 йил май ойида «Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида»ги қонун лойиҳасининг кенг халқ муҳокамасига қўйилиши

бу йўлда қўйилган катта қадам бўлди. Қонун лойиҳасига берилган тушунтиришда қайд этилишича, мазкур лойиҳа давлат фуқаролик хизмати соҳасидаги муносабатларни тартибга солиш, давлат хизматчиларининг касбга оид сифатлари ва алоҳида хизматларини объектив ҳамда адолатли танлов асосида хизмат поғоналари бўйича ўсиш кафолатларини ўрнатиш, давлат фуқаролик хизматига кириш, ўташ ва тугатиш жараёнларини тартибга солиш, давлат фуқаролик хизматчиларини касбга лаёқатлилигини ва профессионаллигини ўсишида шарт-шароитлар яратиш мақсадида ишлаб чиқилган.

2022 йил 28 май куни Олий Мажлис Сенатининг йигирма олтинчи ялпи мажлисида “Давлат фуқаролик хизмати тўғрисида”ги қонун сенаторлар томонидан кўриб чиқилиб, маъқулланди. 2022 йил 8 август куни Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан имзоланган мазкур қонун давлат бошқаруви ва маҳаллий ҳокимият идораларида меҳнат қилаётган 118 мингдан ортиқ давлат фуқаролик хизматчилари фаолияти, уларнинг мақоми ҳамда ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шунингдек, давлат фуқаролик хизматига кириш ҳамда ушбу тизимда коррупция ва манфаатлар тўқнашувини олдини олишга оид муносабатларни тартибга солиш кўзда тутилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. –Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. -224 б.
2. Агапов А.К. Проблемы ответственности в управленческих процессах (по итогам социологического опроса). - Ростов-на-Дону, 2000. – С. 9.
3. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. -112 б.
4. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления. Курс лекций. – М., 1997. – С.302.
5. Гоббс Т. Сочинения. Т. 2. – М., 1989. – С. 79.
6. Гегель Г. Сочинения. Т.6. –М., 1958. – С. 123;
7. Бегматов А. Давлат хизмати одоби // Жамият ва бошқарув. –Тошкент, 2004. -№ 3. –Б.8.
8. Кант И. Собрание сочинений. Т.4. -М., 1994. –С. 342.
9. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. –Тошкент: «Ўзбекистон», 1996. - 366 б.
10. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. 13-жилд. –Тошкент: «Ўзбекистон», 2005.- 444 б.
11. Мирзиёев Ш.М.Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови \ Халқ сўзи. 2016 йил 8 декабрь.
12. Низомулмулк. Сиёсатнома ёки Сияр ул-мулк. –Т.: «Адолат», 1997. -256 б.
13. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда. -Т.:«Ўқитувчи», 2021. 184 б.
14. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. -Т.: “Ўзбекистон”, 2019. -Б.58.
15. Мирбобоев Б., Хусанов О., Бегматов А. Ўзбекистонда давлат хизмати ташкил этишнинг ташкилий ҳуқуқий масалалари. -Т.:«Академија», 2005. –Б.114.
16. Платон. Диалог. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – Б. 348.
17. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. -Т.:ЎзР ИИВ Академияси, 1998. -Б. 316.
18. Шермухаммедов С. Биз қандай жамият қурмоқдамиз? –Тошкент.: «Ўзбекистон», 1999. -Б.40.
19. Холбеков А.Ж. Касбларнинг касби ёхуд раҳбар кадрларни ўқитиш ва касбий маҳоратини ошириш муаммолари // Жамият ва бошқарув. –Тошкент, 2006. -№ 2.-Б.19.
20. Эргашев И. Бошқарув фалсафаси ва маҳорати // Жамият ва бошқарув. -Тошкент, 2007.- № 3.-Б.7.

Иzzатбек ИБРАГИМОВ,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази катта илмий ходими
E-mail: izzat.ibragimov2015@bk.ru

ЎзХИА доценти, ф.ф.д. (PhD) М.И.Хўжаев тақризи асосида

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИ ИЛМИЙ-МАЪНАВИЙ МЕРОСИ ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФИЙ ЖИХАТЛАРИНИНГ АМЕРИКА ОЛИМЛАРИ ТОМОНИДАН ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация

Мазкур мақолада Туркистон заминидан етишиб чиққан маърифатпарвар олимлар илмий-маънавий меросининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари борасида Америка олимларининг фикрлари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: Жадидлар, мерос, илм-фан, тадқиқот, илмий-асар.

ИЗУЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ АСПЕКТОВ НАУЧНОГО И ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ ТУРКЕСТАНСКИХ ДЖАДИДОВ АМЕРИКАНСКИМИ УЧЕНЫМИ

Аннотация

В данной статье говорится о мнениях американских ученых относительно социально-философских аспектов научного и духовного наследия просвещенных ученых земли Туркестанской.

Ключевые слова: Джадиды, наследие, наука, исследование, научная работа.

STUDY OF THE SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF TURKESTAN JADIDS BY AMERICAN SCIENTISTS

Annotation

This article talks about the opinions of American scientists regarding the socio-philosophical aspects of the scientific and spiritual heritage of enlightened scientists from the land of Turkestan.

Key words: Jadids, heritage, science, research, scientific-work.

Кирриш. XIX аср охири XX аср бошидаги Туркистон жадидлари илмий-маънавий меросининг Америка олимлари томонидан ўрганилиши, аввало, бу масаланинг халқаро миқёсида ҳам муҳим муаммолардан бири эканини кўрсатади. Иккинчи жиҳатдан, бу мавзу халқаро миқёсда қай даражада, қай йўсин ва йўналишларда, нечоғлик чуқур ва теран тадқиқ этилганлигини ўрганиш, мазкур тадқиқотларни теран таҳлил этиш муҳим аҳамият касб этади. Ўтган асрнинг 50-йилларидан 90-йилларига қадар ўзбек маърифатпарварлари илмий-маънавий меросининг тадқиқи америкалик олимлар изланишида кўпроқ маълум бир мақсадга асосланган бўлса, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнгги тадқиқотларда янги йўналиш ва тамойиллар кузатилмоқда. Шу маънода америкалик олимларнинг Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ҳақидаги ишларини махсус, босқичма-босқич, тадрижан, турли давр авлод вакиллари тадқиқотлари мисолида таҳлил қилиш бугунги тадқиқотчиларнинг муҳим масалаларидан бири бўлиб келмоқда. Туркистон жадидлари илмий-маънавий меросининг Америка олимлари томонидан ўрганилишини тасниф қилиш, ушбу мавзуда илмий изланиш олиб бораётган олимларнинг тадқиқотларидаги етакчи тамойилларни аниқлаш муҳимдир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. XX аср бошида Туркистон заминидан етишиб чиққан олимлар илмий-маънавий меросининг Америка олимлари томонидан ўрганилиши билан боғлиқ айрим масалалар олимларимизнинг бир қатор изланишларида маълум даражада таҳлил қилинган. Улар ўзбек жадид адабиётининг, умуман, хориждаги таҳлилига оид фрагментал, яъни мухтасар ва ихчам кузатишлардан, мақолалардан иборат бўлиб, бу мавзу ҳақида ҳозиргача

махсус тадқиқот яратилмаган. Бу борадаги мавжуд тадқиқотларнинг мустақилликкача яратилган аксариди эса мафкуравий ёндашув устунлик қилишини таъкидлаш ўринлидир. Юртимизда Туркистон жадидлари фаолиятини хориж олимлари қай тарзда ўрганганлигини тадқиқ қилиш ишлари ўтган асрнинг 90-йилларидан бошланди. Ушбу масала бўйича Х.Исматуллаев [1], Ш.Турдиев [2], И.Ҳаққул [3], Ҳ.Болтабоев [4] ва бошқа олимларнинг айрим мақолалари мавжуд.

XX аср бошидаги Туркистон жадидлари илмий-маънавий меросининг Америка олимлари томонидан тан олингани ва эътироф этилгани, бу йўлдаги изланишлар жаҳон илм-фанида муайян маънода яхлит система эканлигини кўрсатади. Ана шу бутунлиқнинг маълум қирраларини ўрганиш асосида чиқарилган ҳулосалар унинг бардавом ва барқарор бўлишига хизмат қилади.

Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ижтимоий фалсафий жиҳатлари бўйича тадқиқот олиб борган ва бир қанча жиддий илмий асарлар яратган Э.Одворт, Х.Мурфи, А.Холидларнинг изланишлари мазкур ишмизнинг асосий манбаи вазифасини бажарди. Шунингдек, мазкур тадқиқот ишмиз мақсадининг муҳим қирраларини атрофлича талқин қилиш ҳамда мулоҳазаларни чуқурроқ асослаш мақсадида А.Бенингсен, А.Матушевский, К.Х.Менгес, Р.Ж.Баррет, Ж.Соупер, Э.Наби, Э.Лазерини, Р.Мария, Ш.Лайонс, Огир Ахмет, Ж.Маккейнларнинг илмий ишлари, таржималари ва ўзбек олимларининг изланишлари ҳам тадқиқотга жалб этилди.

Тадқиқот методологияси. XX аср бошида Туркистонда кечган тарихий воқеалар сабаб маҳаллий халқ ҳаёти учун хос бўлган икки ҳолатни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак бўлади: булардан биринчиси Россия империяси мустахлак сиёсати асосига қурилган босқинчилик, адолатсизлик, тенгсизлик зулмининг

кучайиши туфайли пайдо бўлган маҳаллий парокандалик бўлса; иккинчиси-халқ орасидан Бехбудий, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг етишиб чиқиши ҳамда зулм ва ғафлатдаги халқнинг улар яратган асарлар таъсирида уйғониши, миллат тафаккурининг янги босқичдаги шаклланиш жараёнидир. Америка Қўшма Штатларидаги машҳур Нью-Йорк миллий кутубхонаси ("New York National Public Library") архивида сақланаётган XX аср Туркистон жадидлари илмий-маънавий меросининг чет элдаги тадқиқига оид манбаларни яхлит ўрганиш натижасида ўтган асрда юртимизда содир бўлган ижтимоий-сиёсий ҳаётни ўрганиш ва уни тарғиб қилишга интилиш хорижда 1927 йиллардан бошланганлиги маълум бўлди.

Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ижтимоий-фалсафий жиҳатларининг Америка олимлари томонидан ўрганилиши эса XX асрнинг 50-йилларидан бошланган. Жадид маърифатпарварлик ҳаракатлари билан боғлиқ масалаларнинг Европа ва Америка олимлари томонидан атрофлича ўрганилишига дастлаб халқаро миқёсдаги ва собиқ шўролар иттифоқидаги сиёсий жараёнлар ва "совуқ уруш" сабаб бўлган. XX аср ўрталарида АҚШнинг Колумбия университетида Марказий Осиё халқлари ҳаёти, тарихи, маданиятини ўрганувчи илмий марказ ташкил этилган. Унинг фаолияти секин-аста ривожланиб, имкониятлари кенгая бошлади. Кейинчалик бундай тадқиқот маркази Гарвард ва Жанубий калифорния университетларида ҳам ташкил этилди. Бугунги кунга келиб АҚШнинг кўплаб университетларида "Марказий Осиёни ўрганувчи бўлим" ("Central Asian Studies Department") лар мавжуд. Бундан ташқари, Америка Қўшма Штатларида ўзбек тили ва адабиёти масалалари, жадидлар илмий-маънавий меросининг ижтимоий-фалсафий жиҳатларини ёритувчи бир катор журнал ва газеталар ҳам фаолият кўрсатмоқда. Шулардан энг йириклари - "Мусулмон Дунёси" ("Muslims World"), "Марказий Осиё шарҳи" ("Central Asian Review", "Central Asian Survey"), "Марказий Осиё журнали" ("Central Asian Journal"), "Ўрол - Олтой йилномаси" ("Ural Altaic Year - book"), "Ўзбек сўзи" ("Uzbek's word"), "Ватандош" ("Countryman") сингари ўзбек ва инглиз тилларида нашр этиладиган рўзнома ва ойномалардир. Жадидлар илмий-маънавий меросининг Америка олимлари томонидан изчил ўрганиш ҳамда ушбу маърифатпарварлик ҳаракати вакиллари асарларини инглизчалаштириш XX асрнинг 2-ярмидан бошланиб, бу жараёнда Э.Олворт, Д.Монтгомери, В.Фирман, Р.Ж.Баррет, Ж.Соупер, А.Матушевский, Э.Наби, Э.Лаззери, Б.Элизабет, И.Сиртаутас, В.Хоновей, Х.Мурфи, А.Холид, Роберта Мария, Ш.Лайоне, Оғир Ахмет, Ж.Маккейн каби олимлар фаол иштирок этишган.

Таҳлил ва натижалар. Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ва унинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари масалалари билан боғлиқ изланишларнинг дастлабки тадқиқотчилари кекса авлод вакиллари Э.Олворт, унинг сафдошлари А.Бенингсен, Э.Уимбуш, Роберт Ж.Баррет, Д.Монтгомери каби олимлар ҳисобланиб, уларнинг илмий ишлари ўтган асрнинг 50-70-йилларини ўз ичига олади. Жадидчилик билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этишнинг фаоллаша бошлаши ҳам айнан шу йилларга тўғри келади. Бу даврларда Америкадаги Гарвард ва Колумбия университетлари жадидлар илмий-маънавий меросини ўрганувчи асосий марказ эди. Ушбу марказ фаолиятига Э.Олворт раҳбарлик қилган. Бу илмий марказнинг ташкил этилишига XX аср ўрталаридаги собиқ СССР – Америка ўртасида юз берган сиёсий келишмовчиликлар ҳамда Ўзбекистоннинг халқаро миқёсдаги нуфузи орта боргани сабаб бўлган, дейиш мумкин. Кекса авлод вакилларига мансуб олимлар

изланишларининг аксарияти Туркистондаги ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни таҳлил қилишга бағишланган. Уларнинг асосий тадқиқот объектини Марказий Осиёдаги сиёсий вазият, мустамлакачилик, озодлик курашлари, шундай шароитни ҳаракатга келтирувчи шахслар ва уларнинг ижоди ташкил этади. Олимлари келтирилган олимларнинг ҳаммаси жадидчилик ёки жадид адабиёти билан махсус шуғулланган дейиш қийин, чунки баъзи бир тадқиқотчилар бор йўғи бир ёки иккита мақола билан чекланганлар ҳолос[5]. Э.Олворт тадқиқотлари эса наинки ҳажмининг катталиги, миқдорининг кўплиги, балки жадид адабиётини махсус кенг тадқиқ этганлиги билан ҳам ажралиб туради. У сермахсул ва жиддий жадидшунос сифатида кекса авлод вакиллари орасида муҳим ўрин тутган олимлардан биридир[6]. XX асрнинг 50-70-йиллари Америкада Туркистон жадидлари илмий маънавий меросини ўрганишга бўлган қизиқиш ва интилишларнинг ривожлана бошлаган даври бўлгани ҳолда, бу даврда асл намуналарни тадқиқ қилишда, асосан, мафкурага урғу берилиши туфайли бир ёкламалikka йўл қўйилгани, купрок, сиёсий жиҳатлар таҳлил қилинганлигини ҳам таъкидлаб ўтиш зарур.

Ўша даврдаги Ғарб олимларининг Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ҳақидаги илмий мақолаларига ҳамда ўзбек олимларининг Ғарбдаги мутахассислар яратган бу тарздаги тадқиқотларига жавоб тарзида ёзилган ишларига назар ташласак, улардаги бир ўхшашликни, умумий методологик ёндашувни пайқаш қийин эмас. Ҳар икки томон ҳам масалага, асосан, сиёсий нуқтаи назардан ёндашаётгани яшира олмайди ва, ҳатто, ўз бошлиқларига хуш келиш мақсадида, буни очикдан-очик ва ёрқин намоён этишга ҳаракат қилади[7].

Шу ўринда Америка ўзбекшунослигининг "йўлбошчиси" деб эътироф этилган Э.Олвортнинг яна бир муҳим тадқиқоти хусусида тўхталиб ўтиш ўринлидир. Сабаби, олим ушбу асарида олдинги барча илмий китоблари ва мақолаларида биринчи ўринга олиб чиққан услубидан фарқли равишда наинки адабиётшунос, балки таржимонлик маҳоратини ҳам намоён қилган. Ушбу тадқиқот 1986 йилда яратилган бўлиб, у Бехбудий ва унинг "Падаркуш" драмасига бағишланган. Америка тадқиқотчилари 1960 йиллардан 1980-1990 йилларга қадар кўпроқ Чўлпоннинг сиёсий руҳдаги шеърларини ўрганишга ва инглизчалаштиришга эътибор берганлар. Жумладан, Э.Олворт "Бўзилган ўлкага", "Бас энди" каби шеърларни инглиз тилига ўғириб, кенг таҳлил қилган [8].

Республикамиз Мустақилликка эришгач, америкалик олимлар ҳам жадидшунослик масалалари билан боғлиқ муаммоларни янгича йўналишлар асосида тадқиқ қила бошладилар. Бунга Ўзбекистоннинг Марказий Осиё минтақасидаги обрў эътибори, халқаро миқёсдаги нуфузи ортиб бораётгани, XX асрнинг 20-30-йилларидаги орзу-умидларни ўзида мужассамлаштирган жадид адабиётининг бугунги порлоқ истикболи, қолаверса аксарият ижтимоий масалаларда муҳолиф бўлган собиқ Иттифок парчалангач, ўзаро сиёсий-мафкуравий вазият ўзгариб, бу тадқиқотчиларнинг 1950-1960 йиллардагидек "совуқ уруш" позициясида туриб фикрлашидаги методологияси ёндашувлардан воз кечишлари сабаб бўлди. Бундан ташқари, кузатишлардаги бу ўзгаришлар кейинги йилларда АҚШдаги айрим университетларда ўзбек тили ва адабиёти атрофлича ва чуқурроқ ўрганилаётганлиги, Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ва таржимонлик бўйича изланиш олиб бораётган олимлар сафига янгича фикрлайдиган ёш тадқиқотчиларнинг кириб келаётганлиги билан ҳам изоҳланади.

Лекин ўтган асрнинг 70-80-йилларида яратилган тадқиқотлардаги кузатишлар даражасида бўлмаса-да, 1990

йиллардан кейин ҳам америкалик тадқиқотчиларнинг изланишлари давом эттирилиб, тадқиқотлардаги асосий хулосалар аксар ўринларда сиёсий-ижтимоий масалаларга қаратилганлигича қолаверди. Э.Олворт Ўзбекистон мустақиллигининг кейинги йилларида ҳам ўз илмий изланишларини давом эттирди. Унинг 1990 йиллардан кейин яратган тадқиқотлари кўпроқ Абдурауф Фитрат фаолияти ва асарлари таҳлиliga бағишланган.

“Қиёмат” (“The Judgment Day”), “Бедил. Бир мажлисда” (“Bedil. In one Session”), “Шайтоннинг Тангрига исёни” (“Satan’s Mutiny against the Lord”) каби асарларини бирламчи манбалар асосида инглиз тилига таржима қилган. Шунингдек, олим жадидчилик ва жадид адабиёти ҳақида кичик рисоалар нашр эттириши билан бирга, матбуотда ҳам чиқишлар қилиб турибди [5].

Мустақилликдан кейин америкалик жадидшунос олимларнинг ўрта бўғин вакиллари Э.Ж.Лазерини, Х.Мурфи, Д.А.Бравер кабилар жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиётини ўз кизиқишларидан келиб чиқиб, таҳлил қилишда давом этдилар. Бу борада Х.Мурфининг илмий ишлари, айниқса ўзининг теран таҳлиллари, асосли талқинлари билан диққатга сазовор. У “Абдулла Қодирий ва большевойлар: ислохотдан инқилобгача” номли илмий ишида муаллифнинг “Бахтсиз куёв” драмаси, “Жинлар базми”, “Жувонбоз”, “Тинч иш”, “Отам ҳам большевик” каби ҳикояларини бошқа америкалик тадқиқотчилардан фарқли равишда ўзбекона руҳда, замон ва макон билан боғлиқ ҳолда ўрганишга ҳаракат қилган.

1991 йилдан кейинги даврда жадид адабиёти билан шуғулланувчи авлод вакиллари орасида А.Холид изланишлари ўз кўлами жиҳатидан алоҳида ажралиб туради[9]. У кўпроқ жадидчилик тарихи, жадид

олимларининг минтақа тараққиёти борасидаги ижтимоий-фалсафий қарашлари билан кўпроқ шуғулланган. Олим таҳлил жараёнида ўзигача бўлган олимлар ва тенгдошлари билдираётган фикрларга нисбатан ҳолисроқ қарашларга эга эканлиги, мақола ва тадқиқотларига долзарб мавзу танлай олиши билан эътиборлидир. А.Холид Бехбудий (“Падаркуш”), Фитрат асарлари (“Мунозара”, “Баёноти сайёҳи ҳинди”) нинг бадий-ижтимоий хусусиятлари, Ҳамза драмалари (“Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари”), шунингдек, шеърляти (“Йиғла, Туркистон”) нинг ижтимоий-фалсафий жиҳатларига тўхталган.

Хулоса ва таклифлар. Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилишимиз мумкинки Туркистон жадидлари илмий-маънавий мероси ижтимоий-фалсафий жиҳатларининг хориж олимлари томонидан ўрганилиши XX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган. Америка олимлари жадидлар илмий-маънавий меросининг ижтимоий-фалсафий жиҳатларини дастлаб Туркистондаги сиёсий-ижтимоий ҳодисаларга мутаносиб равишда сиёсат ва мафкура билан боғлаб ўрганадилар. Кейинги босқичларда асарларга адабий-бадий мезонлар асосида ёндашиш кучайиб боради. Америка олимлари томонидан Туркистон жадидлари илмий-маънавий меросини ўрганиш борасидаги тадқиқотларни кузатганимизда, ҳақиқатдан ҳам жадидлар юртимизда юз берган ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни ҳаракатга келтиришда, сиёсий ислохотларни амалга оширишда етакчи бўлганлари ҳамда ўша даврда яратилган асарларнинг демократик мақсад касб этишида айниқса фаоллик кўрсатганлигига гувоҳ бўламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Исмаилов Х. “Ўткан кунлар” нашрлар, таржималар, тадқиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. 4-сон.
2. Турдиев Ш. Бехбудий Америкада // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992. 17 апрель.
3. Ҳаққулов И. Чўлпон шеърлятининг хорижда ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. 3-4-сон.
4. Болтабоев Ҳ. Хорижда Фитратшунослик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992.
5. Зулхумор Мирзаева. XX аср ўзбек адабиётининг Америкада ўрганилиши. -Тошкент: “Фан” нашриёти, 2011 йил. 15-29 бетлар.
6. Allworth E. The Beginnings of the Modern Turkestanian Theater // Slavic Review. 23 (1964), pp.676-687.
7. Гоявий кураш ва адабиёт // А. Қайюмов, М. Нурмухаммедов, М. Қўшжонов ва б. Тошкент: Фан, 1985. 36-бет.
8. Allworth E. Murder as Metaphor in the First Central Asian Drama // Ural-Altaic Year-book. -58 (1986), pp. 64-95.
9. Khalid A. The Politics of Muslims Cultural Reform. Jadidism in Central Asia. – Berkeley - Los Angeles – London: California University Press, 1998.

Мақсаджон ИБРОХИМОВ,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail: edelveys_2020@mail.ru

ЎзПФТИИ профессори, н.ф.д. Р.Сафарова тақризи асосида

PROFESSIONAL-SYSTEM APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF SOCIAL COMPETENCE OF STUDENTS AND YOUTH

Abstract

This article analyzes the work of scientists-researchers on the problem of developing the social competence of future teachers of vocational education. The socialization of the personality reflects the idea of providing the didactic potential of higher educational institutions. At the same time, the need for a systematic approach to the development of social competence of vocational education teachers is emphasized.

Key words: Professional education, future teachers, socialization, competence, development, research.

ПРОФЕССИОНАЛЬНО-СИСТЕМНЫЙ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ И МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье анализируются работы ученых-исследователей по проблеме развития социальной компетентности будущих педагогов профессионального образования. Социализация личности отражает идею обеспечения дидактического потенциала высших учебных заведений. При этом подчеркивается необходимость системного подхода к развитию социальной компетентности педагогов профессионального образования.

Ключевые слова: Профессиональное образование, будущие учителя, социализация, компетентность, развитие, исследование.

ТАЛАБА ВА ЁШЛАРДА ИЖТИМОЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА КАСБИЙ ПРОФЕССИОНАЛ ВА ТИЗИМЛИ ЁНДАШУВЛАР

Аннотация

Ушбу мақолада, бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларида ижтимоий компетентликни ривожлантириш муаммоси юзасидан тадқиқотчи олимлар томонидан олиб борилган ишлар юзасидан таҳлилар қайд этилган. Шахс ижтимоийлашувида олий таълим муассасаларининг дидактик имкониятларини таъминлашга оид фикрлар ёритилган. Шунинг билан бирга профессионал таълим ўқитувчиларининг ижтимоий компетентлигини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусиятларига тизимли ёндашилган.

Калит сўзлар: Профессонал таълим, бўлажак ўқитувчилар, ижтимоийлик, компетентлик, ривожлантириш, тадқиқотлар.

Кириш. Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳаётида амалга оширилаётган жадал ва туб ўзгаришлар натижасида профессионал кадрларга бўлган талаб ортиб бормоқда. Ёшларда ижтимоий компетентликни ривожлантириш – Ўзбекистон Республикасида ёшларга оид давлат сиёсатининг асосини ташкил қилади. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Ўзлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш”[1] муҳим устувор вазифа сифатида белгиланган. Шу боис, бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларида ижтимоий компетентликни ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш ва дидактик имкониятларни таъминлаш долзарб аҳамият касб этади.

Сўнгги йилларда ушбу муаммо юзасидан олимлар томонидан олиб борилган тадқиқот ишларида ижтимоийлашув мазмун ва моҳияти изоҳланган. Олиб борилган илмий-тадқиқот ишлари таҳлили профессор-педагогик фаолиятга тайёрлаш билан бирга унинг ижтимоийлик муаммоси нафақат фалсафа, социология, иқтисодиёт, психология каби фанларнинг, балки

педагогика фанининг ҳам илмий-тадқиқот муаммоси эканлигини кўрсатди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Шахс ижтимоийлашувининг ҳуқуқий жиҳатларини ўрганган З.М.Махмудов томонидан шахс ижтимоийлашувининг ҳуқуқий жиҳатларига оид педагогик, ҳуқуқий таълимотлар, фикрлар, қарашлар ва уларни такомиллаштиришни тақозо этувчи омиллар мантикий кетма-кетликда, давр талабларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилинган[9]. Тадқиқотнинг муҳим жиҳати шахс ижтимоийлашувини ҳуқуқий таъминлашни такомиллаштириш борасида илмий ҳулосалар, тақлифлар, тавсиялар ишлаб чиқилган. Унинг фикрича, шахс ижтимоийлашувида ижтимоий тарбия институтларнинг таркибий қисми бўлган маданият муассасаларининг роли алоҳида аҳамият касб этади. Н.М.Эгамбердиева эса, ўз тадқиқотларида педагог кадрларнинг ўз педагогик фаолиятига нисбатан ижтимоий йўналтирилмаганлиги, яъни касбий таълимни жамиятнинг аниқ ижтимоий хусусиятлари, таълим муассасаси, талабалар ва ўқитувчилар жамоасининг ўзига хосликларини ҳисобга олиб ташкил этишга эътибор суғуриш тўғрисида фикр билдиради. Шунингдек, касбий-амалий жиҳатдан тайёрлашнинг бир томонламаллиги ва чекланганлигини, касбий-маданий нуқтаи назарнинг шаклланмаганлиги,

мутахассис ва шахс сифатида ўқитувчи имкониятларини рўёбга чиқаришга ундайдиган омилларнинг старли эмаслиги, мотивация даражасининг пастлиги каби ўзига хос хусусиятларни кайд этиб ўтади.

Ҳозирда минтакавий даражада ижтимоий ҳулкнинг янги шакллари – мақсадга интилиш, прагматизм, аниқ натижага йўналганлик, рақобатбардошлик, ижтимоий-сиёсий фаоллик билан миллий менталитет хусусиятларини бирлаштириш асосида индивидуализация тамойилларининг илдиз отиши кузатилмоқда. Тадқиқотчи З.Т.Салиеванинг илмий ишларида ўқитувчиларини касбий ижтимоийлаштириш ўқув, фаолият, мулоқот жараёнида бўлгуси касбий фаолиятга ўзаро ўйгун ижтимоий-ахлоқий мослашини таъминлаш, ижтимоий аҳамиятли маънавий-ахлоқий фазилатларни шакллантириш орқали амалга оширилиши борасида фикрлар билдирган [10]. Шунингдек, ёш тадқиқотчилардан Д.А.Маджидова табақалашган ёндашув асосида ижтимоий-педагогик тизимини такомиллаштириш [6], Г.Қ.Мардиева ижтимоий мослаштириш технологиясини такомиллаштириш [7], Ҳ.Х.Ҳамзаев ўқувчиларда ижтимоий фаоллик кўникмаларини шакллантириш, Д.Б.Маҳмудова эса ижтимоийлаштиришнинг дидактик тизими, Х.М.Тожибоева ўқувчи-ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишни тизимлаштириш [8] каби тадқиқотларни тадқиқ этишган.

Тадқиқот методологияси. Ёшлар ижтимоий ривожланишини таъминлаш учун Э.Фроммнинг ғояларини илгари сурган Россиялик олим А.В.Мудрик илмий изланишларида қуйидаги “ижтимоий жараёнларнинг ижтимоий – маънавий ва руҳий асослари фавқуллоҳда кучлидир”, деган фикрларни таъкидлаган ҳолда, изоҳловчи ёндашув тарафдорлари кўпинча экзистенциализм назариясига таянадилар. Экзистенция – яшашни, айни вақтда яшаётганликни англаш ўзгараётган ва ўтаётган замонни руҳияти ва вужудида доимий ҳис этиб яшашни англатади. Экзистенциал ёндашувнинг сусайиши манфаат олиш даражаси юқори бўлмаган жамоаларга ўзи англамаган ҳолда қўшилиб кетишни кучайтиради. Экзистенция шахснинг ўз – ўзига берадиган баҳоси, ўз – ўзини қадрлаш даражаси ҳамдир. Демак шахснинг ўзини – ўзи баҳолаш даражаси канча паст бўлса, унинг ижтимоий фойдали бўлмаган ҳолатларга, жамоатларга интеграция бўлиши шунча юқори бўлиши ҳақидаги фикрларни билдиради [4].

Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги мамлакатлари олимлари томонидан касбий таълим ўқитувчиларида касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантиришда педагогик технологияларни қўллаш, профессионал-педагогик тайёрлаш самарадорлигини ошириш технологияларини такомиллаштириш масалалари бўйича тадқиқотларни амалга оширган. Л.В.Андропова, И.В.Гришина, Э.Ф.Зеер, И.А.Зимняя, М.И.Лукьянова, С.Н.Мироненко, В.А.Сластенин ва бошқалар томонидан бўлажак мактаб ўқитувчиларини педагогик фаолиятга тайёргарлашда касбий компетентлигини шакллантириш, таълим натижаларининг янги парадигмасида асосий компетенцияларнинг ўрни [3], уларни диагностика фаолиятига тайёрлаш [2] ва таълим мазмунини интеграциялаш [5], орқали бўлажак ўқитувчининг касбий компетенциясини ривожлантириш каби илмий-тадқиқотлар юзасидан ишлар олиб боришган.

Хорижий мамлакатларнинг тадқиқотчи олимларидан D.Gwen, C.Cameron, M.Shameer ва J.Hämäläinenларнинг илмий изланишларида ёшлар ижтимоийлашувининг педагогик концепцияси ва амалий хусусиятлари ёритилган. B.Blum, R.Mohan каби тадқиқотчилар таълимда ижодкорлик, педагогларнинг

касбий салоҳиятини ривожлантириш, компетентлик масалалари, профессионал-педагогик етуклик муаммолари, педагогик дастурий воситалардан фойдаланиш кўникмаларини шакллантириш ҳамда ривожлантиришни назарий ва амалий асослашга эътибор қаратган.

Таҳлил ва натижалар. Юқорида номлари келтирилган муаллифларнинг илмий-тадқиқот ишларини, олий таълим муассасаларида ўқитувчилар тайёрлаш жараёнини ташкил этилиши, фанларни ўқитиш, малакавий педагогик амалиёт ҳолатини таҳлил этиш шунини кўрсатдики, бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларида ижтимоий компетентликни ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш имкониятлари етарлича ёритилмагани, мазкур муаммони тадқиқ этиш заруратини тақозо этади. Илмий-техник тараққиёт талаблардан келиб чиққан ҳолда бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларида ижтимоий компетентликни ривожлантиришнинг методологик ва илмий-методик асослари, тамойиллари, педагогик шарт-шароитларини аниқлаш, ижтимоий компетентликни ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш ҳамда амалиётга татбиқ этиш зарурияти тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди.

Педагогикадаги компетентли ёндашув ва ижтимоий компетентликни ривожлантириш муаммоси кўплаб тадқиқотчиларнинг илмий ишларида турли йўналишларда талқин қилинган. Бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларининг ижтимоий фикрлаши, мустақиллиги, фаоллик ҳамда ижодкорликларининг ривожланиб бориши, дунёқарашларининг кенгайиб бориши, ўз-ўзини назорат қилиш ва тарбиялашга бўлган эҳтиёжларининг шаклланиши билан характерланади.

Ҳозирги кунда илмий техник тараққиётнинг инновацион ривожланиши, билимларнинг тезлик билан янгиланиши бўлажак мутахассисларнинг замонавий шароитларга тез мослашиши ҳамда ўқув-билиш мотивларини эгаллашларига интилишини талаб этади. Бу эса бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларини мустақил изланишга, касбий муаммоларни мустақил ечиш билан бирга ижтимоий компетентликни ривожлантириш заруриятини туғдиради. Шунинг учун ҳам, бугунги кунда ижтимоий фаол бўлган мутахассисларни тайёрлаш жараёни узлуксиз таълим тизимининг энг асосий вазифаларидан бўлиб, бунда ижтимоий компетентли ёндашув асосида бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларининг ижтимоий компетентлигини ривожлантириш муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

Компетентли ёндашув асосида бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларининг ижтимоий компетентликни ривожлантиришда педагогик фаолият ва назорат муҳитининг ўзаро таъсирлашуви механизмлари қуйидаги жараёнларни ўз ичига олади:

бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларининг ижтимоий компетентликни ривожлантиришнинг асосий мақсади давлат буюртмаси ва жамият талабларига мувофиқ профессионал таълим йўналишларида малакали кадрлар тайёрлаш;

Давлат таълим стандартларида битирувчининг профессионал-педагогик фаолиятида ўқитувчилик, тарбиячилик, ўқув-методик, ишлаб чиқариш, илмий-тадқиқот вазифаларини амалга ошириш;

бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларида таянч, умумкасбий ва махсус-касбий компетенцияларни шакллантириш ва ижтимоий компетентликни ривожлантиришда таълим мазмуни, ўқув режа, дастурлар, таълим шакли, метод, воситалари ва дарсликлар, электрон ахборот таълим ресурслари ҳамда бошқа дидактик материаллар, ўқув-методик қўлланмалар, лаборатория

жиҳозлари, таълим технологиялари ва бошқалардан фойдаланиш;

бўлажак профессионал таълим ўқитувчилари таълим жараёнида эгалланган назарий билимлар, умумқасбий ва махсус компетенцияларни психомоторик ҳаракатлар асосида амалий кўникмаларни реал шароитда қўллаш ҳамда профессионал-педагогик фаолиятни амалга ошириш;

профессионал-педагогик фаолият жараёнида кенг дунёқарашга эга, мустақил, фаол, ташкилотчи, қобилиятли, ижодкор, малакали кадрларнинг тайёрланганлигини аниқлаш ва таҳлил қилиб бориш мақсадида фаолият мониторингини амалга ошириш ҳамда етук, малакали кадрларнинг ўз устида мустақил, режали

ишлаши, ижтимоий компетенцияларни изчил ривожлантириб боришини таъминлашдир.

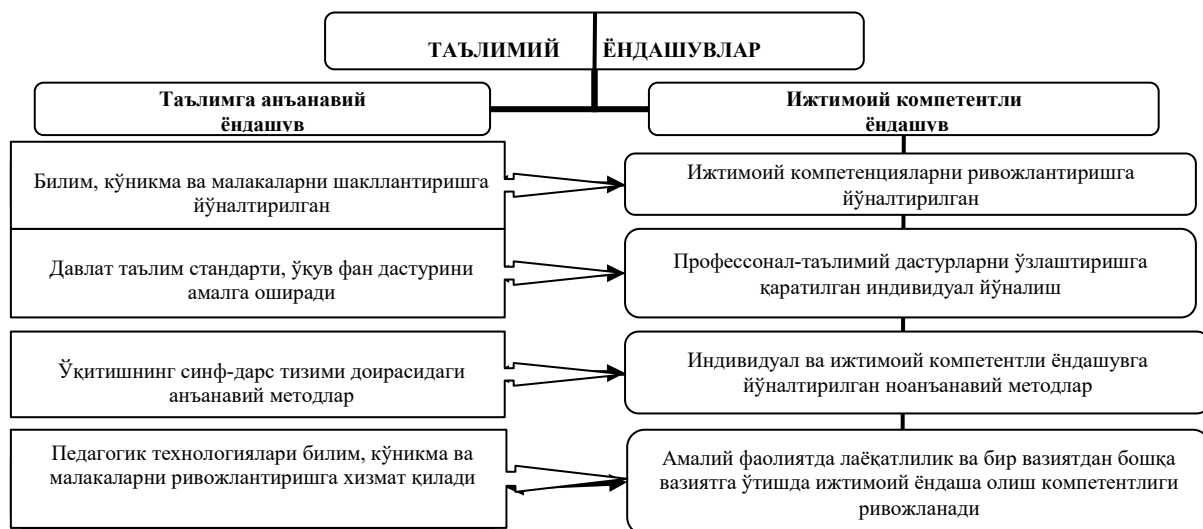
Бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларининг ижтимоий компетентлигини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусияти аниқланди ҳамда ижтимоий компетентли ёндашув ишлаб чиқилди:

Ижтимоий компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган таълим;

Профессионал-таълимий дастурларни ўзлаштиришга қаратилган индивидуал йўналиш;

Индивидуал ва ижтимоий компетентли ёндашувга йўналтирилган ноанъанавий методлар;

Амалий фаолиятда лаёқатлилик ва бир вазиятдан бошқа вазиятга ўтишда ижтимоий ёндаша олиш компетентлиги ривожланади (1-расм).

1-расм. Таълимга анъанавий ва ижтимоий компетентли ёндашувларнинг қиссий тавсифи

Хулоса ва тақлифлар. Бўлажак профессионал таълим ўқитувчиларини тайёрлаш сифати ва самарадорлигини ошириш ҳамда уларнинг ижтимоий компетентлигини ривожлантиришда ўқитишнинг замонавий усуллари, шакл, метод ва воситалари, дидактик ўйин технологиялари, муаммоли вазиятли топшириқлар, хусусан, мустақил таълимнинг ноанъанавий методлари муҳим ўрин тутди. Мазкур муаммоларни ижобий ҳал қилиш учун таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда

талабаларни ўқитувчи танлови асосида имкониятидан келиб чиқиб режалаштирилган дастурдан чиқмаган ҳолда, таълим берувчи хоҳлаган метод, шакл ва воситалар асосида “ўқитиш” (do teach) бўлиб қолмай, аксинча талабаларда шаклланиши зарур бўлган компетенцияларни онгли равишда ўзлаштириш иштиёқини ривожлантириш, ички ва ташқи мотивацияни сифатли билим олишга йўналтириш, яъни (do educate) тарзда мустақил изланувчи сифатида ҳам таълим олишга йўналтириш керак.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони.// Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т.: 2017. – Б.39.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессионального образования – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЕК», 2003. – 480 с.
3. Муслимов Н.А. Касб таълими ўқитувчисини касбий шакллантиришнинг назарий методик асослари. Дисс. ... пед. фан. докт. – Т.: 2007. – 315 б.
4. Рашидов Х.Ф. Теоретико-методологические и специально-педагогические основы развития среднего специального, профессионального образования в Узбекистане. Дисс. ... докт. пед.наук. – Т.: 2005. – 311 с.
5. Ҳамидов Ж.А. Бўлажак профессионал таълим ўқитувчилари ни тайёрлашда ўқитишнинг замонавий дидактик воситаларини яратиш ва қўллаш технологияси: Дисс....пед. фан. докт. (DSc). –Т.: 2017.
6. Маджидова Д.А. “Табақалашган ёндашув асосида Меҳрибонлик уйлари тарбияланувчиларини оила шароитига реинтеграциясининг ижтимоий-педагогик тизимини такомиллаштириш.: Пед. ф.н. ... дисс. автореф. – Чирчиқ, 2019. 42 б.
7. Мардиева Г.Қ. Педагогика олий таълим муассасаси талабалигига ижтимоий мослаштириш омиллари, босқичлари ва модели. "Pedagogik ta'lim" jurnalida chop etilgan maqolalar ro'uxati 2013 yil 6 son. 28-33 б.
8. Тожибоева Х.М. «Ўқувчи-ёшлар ижтимоий фаоллигини оширишнинг педагогик тизими.: Пед. ф.н. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2018, -43 б.
9. Махмудов Р.М. Шахс ҳуқуқий ижтимоийлашувининг назарияси ва амалиёти. Ўзбекистон Респ. Ички ишлар вазирлиги Акад. – Тошкент : Фан, 2010. – 210 б.
10. Салиева З.Т. Педагогика коллежи ўқитувчиларининг маънавий-ахлоқий фазилатларини шакллантириш – касбий ижтимоийлаштириш омили сифатида. Пед.ф.ном. ... дисс. авт. –Тошкент: 2010. – Б.28

Ulug'bek YO'LDOSHEV,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti v.b
E-mail: yoldoshevu@mail.ru

f.f.dotsent v.b Z.Teshaboyeva taqrizi asosida

THE SYSTEM OF TASKS AND EXERCISES USED IN TEACHING LITERARY TRANSLATION

Annotation

Effective use of exercises and tasks in teaching literary translation to students helps to improve the linguistic, professional, creative and personal competencies of future students. These types of exercises and tasks help to expand students' knowledge, form their skills and qualifications on language and literary translation. Usually different exercises and tasks can be used according to student's or teacher's aim and tasks in translation lessons. According to practical directions of teaching translation exercises are divided into exercises for forming skill and experiences demanded to carry out any kind of translation activity, language exercises (lexical, phraseological, grammar and stylistic), speech exercises, exercises related to create a phenomenon or situation, complicated sentences are demanded to carry out several or many knowledge, skill and experiences. The system of exercises created on problems of morphological, syntactical, lexical and stylistic layers and methods of deprivation of them in translation process are devoted to teach future literary students.

Key words: Translation, literary translation, task, exercises, competence, source language, target language, skill, experience, developing, improving.

СИСТЕМА ЗАДАНИЙ И УПРАЖНЕНИЙ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ НА ОБУЧЕНИИ ХУДОЖЕСТВЕННОМУ ПЕРЕВОДУ

Аннотация

Эффективное использование упражнений и заданий при обучении студентов художественному переводу способствует совершенствованию языковых, профессиональных, творческих и личностных компетенций будущих студентов. Данные виды упражнений и заданий помогают расширить знания учащихся, сформировать у них умения и навыки по языковому и художественному переводу. Обычно на уроках перевода могут использоваться различные упражнения и задания в соответствии с целью и задачами ученика или учителя. По практическим направлениям обучения переводческие упражнения подразделяются на упражнения для формирования навыков и умений, необходимых для осуществления любого вида переводческой деятельности, языковые упражнения (лексические, фразеологические, грамматические и стилистические), речевые упражнения, упражнения, связанные с созданием явления или ситуации. , сложные предложения требуют выполнения нескольких или многих знаний, навыков и опыта. Система упражнений, созданная по проблемам морфологического, синтаксического, лексического и стилистического пластов и приемов их лишения в процессе перевода, посвящена обучению будущих литературоведов.

Ключевые слова: Перевод, художественный перевод, задание, упражнения, компетенция, исходный язык, целевой язык, умение, опыт, развитие, совершенствование.

BADIY TARJIMANI O'QITISHDA QO'LLANADIGAN MASHQ VA TOPSHIRIQLAR TIZIMI

Annotatsiya

Badiiy tarjimani talabalarga o'qitishda mashq va topshiriqlardan samarali foydalanish bo'lajak talabalarning lingvistik, kasbiy, ijodiy, shaxsiy kompetensiyalarini takomillashtirishga yordam beradi. Bu turdagi mashq va topshiriqlar talabalarning bilimlarini kengaytirishga, ularning til va badiiy tarjima bo'yicha ko'nikma va malakalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Odatda tarjima darslarida talaba yoki o'qituvchining maqsad va vazifalariga qarab ko'plab turdagi mashqlar bajarilishi mumkin. Tarjimani o'qitishning amaliy yo'nalishiga ko'ra mashqlar tarjima faoliyatining har qanday turini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan mashqlar, u yoki bu turdagi tarjimani amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantiradigan mashqlar, bilimlarni kengaytirish va mustahkamlashga qaratilgan mashqlar, til mashqlari (leksik, frazeologik, grammatik, stilistik), nutq mashqlari, bir hodisa yoki bir qiyinchilikni ishlab chiqishga qaratilgan mashqlar va bajarilishi bir necha yoki ko'p bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishni talab qiladigan murakkab mashqlar va boshqalarga bo'linadi. Mazkur maqolada yaratilgan mashqlar tizimi til sathlari, ya'ni morfologik, sintaktik, leksik, stilistik sathlarga doir tarjima muammolari va ularni tarjima jarayonida bartaraf etish usullarini bo'lajak tarjimonlarga o'rgatishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Tarjima, badiiy tarjima, topshiriq, mashq, kompetensiya, aslyat tili, tarjima tili, ko'nikma, malaka, tajriba, rivojlanish, takomillashtirish.

Kirish. Ta'lim jarayonida har qanday fan sohani o'qitishda o'rganuvchiga taqdim etiladigan dars materillaridagi ma'lumotlarni o'rganuvchilar ongida mustahkamlash uchun mashq va topshiriqlardan foydalaniladi. Bu kabi mashqlar qo'llanishiga bevosita dars jarayonida

hamda darsdan tashqarida mustaqil ta'lim yoki uy vazifasi sifatida qo'llash mumkin bo'ladi.

Mashq qilish deganda metodologiyada ma'lumotlarni o'zlashtirish yoki ta'lim jarayonida takomillashtirish maqsadida alohida yoki ketma-ket operatsiyalar, harakatlar yoki har qanday faoliyatning maxsus tashkil etilgan bir yoki

bir nechta vaifalarni bajarilishi nazarda tutiladi [Бим 1988, 122]. Ta'lim jarayonida mashqlardan foydalanishning asosiy maqsadi dars jarayonida berilgan ma'lumotlarni o'rganuvlarda mustahkamlash nazarda tutiladi. Bu borada S.F. Shatilov mashqni "ta'lim sharoitida maxsus tashkil etilgan bir yoki bir qator operatsiyalar yoki kommunikativ xarakteridagi harakatlarning bir va ko'p bora bajarilishi" deb tushunadi [Шатилов 1986, 19]. Albatta, S. Shatilovning fikriga ko'shilgan holda, mashqlar muayyan bir mavzu yuzasidan, tizimli va ketma-ketlikda amalga oshiriladigan ta'lim faoliyati hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. E.I. Passov mashqlarni nutq faoliyatini o'rgatish vositasi deb xisobladi [98], I.L. Beam, T.S. Sereva "mashqni chet tilini o'rganish faoliyatining uslubiy birligi, material va amalga oshirish harakatlarining birligining shakli sifatida ko'rish maqsadga muvofiq" [213], deb xisoblaydilar. Ta'lim jarayonida mashqlar berilayotgan materiallar mazmuniga bevosita mos bo'lishi lozim. Jumladan, darsning mavzusi ingliz tilida modal fe'llar qilib belgilangan bo'lsa, dars materiallari va unga mos ravishda mashqlar ham modal fe'llarga doir bo'lishi lozim.

Ko'plab xorijlik va maxalliy manbalarlarda mashqlar tizimining turli tasniflari keltirib o'tilgan. Jumladan, S. Shatilov nutqiy faoliyatni rivojlantirish vaqtida qo'llanishi mumkin bo'lgan mashqlarni quyidagi uch turga bo'ladi: 1) hech qanday kommunikativ funktsiyalar yoki kommunikativ orientatsiyaga ega bo'lmagan til mashqlari, 2) akademik muhit va muloqotda nutq muloqotiga taqrid qiluvchi nutq oldi mashqlari, 3) turli nutq ko'nikmalari orqali har kungi hayot muloqotiga imkon beruvchi nutq mashqlari [Шатилов 1986, 55].

N. Gez esa kommunikativ yozishni o'qitishda qo'llanadigan mashqlari shug'illanuvchi va nutq mashqlariga bo'ladi. N. Galskova esa quyidagi mashqlar tizimini taklif etadi: reproduktiv (namunaga asoslanib matn yozish), reproduktiv-produktiv (turli vositalar: verbal (kalit so'zlar, voqelikning mantiqiy chizmasi, reja va hokozolar) va noverbal (fotorasm, rasmlar to'plami, kalit so'zlar, frazalar, ifodalar kabilar)dan foydalanib, hat bo'yicha o'zining variantini yaratish, produktiv (verbal yoki noverbal rag'batlardan holi) mashqlar.

Tarjimoni, xususan badiiy tarjimoni o'qitishda qo'llanadigan mashq va topshiriqlar yuqorida takidlab o'tilgan til topshiriqlaridan farq qiladi. Mashq va topshiriqlar zarur ko'nikmalarni shakllantirishning asosiy usuli hisoblanadi.

Tarjimaning har xil turlarini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalar o'rganish jarayonida maxsus mashqlar, shuningdek, ma'lum turdagi tarjimoni bajarishga o'rgatish orqali yaratiladi [32].

Таджикот методологияси (Research Methodology) Tarjima darslarida talaba yoki o'qituvchining maqsad va vazifalariga qarab ko'plab turdagi mashqlar bajarilishi mumkin. Tarjimoni o'qitishning amaliy yo'nalishiga ko'ra quyidagi mashqlar guruhlari ajratish mumkin:

1. tarjima faoliyatining har qanday turini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan mashqlar (masalan, matnni tahlil qilish va sintez qilish, matn uslubi va janrini aniqlash va boshqalar);

2. u yoki bu turdagi tarjimoni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ko'nikma va malakalarni shakllantiradigan mashqlar (chet tilidan ona tiliga yozma tarjima - o'qish texnikasi orqali, shu jumladan lingvistik va filologik tarjima qilish, tarjima qilingan matnni segmentatsiyalash, tahrirlash, chet tilidan ona tiliga tarjima qilish uchun - tinglash ko'nikmalari va malakalari, nutq texnikasi, so'zlovchining kommunikativ ko'nikmalarini aniqlash, matnni muhim belgilarini yo'qotmasdan kompressiyalash, kodlash va qayta

tiklash, bir vaqtning o'zida bir nechta harakatlarni bajarish va boshqalar);

3. bilimlarni kengaytirish va mustahkamlashga qaratilgan mashqlar;

4. til mashqlari (leksik, frazeologik, grammatik, stilistik);

5. nutq mashqlari;

6. bir hodisa yoki bir qiyinchilikni ishlab chiqishga qaratilgan mashqlar va bajarilishi bir necha yoki ko'p bilim, ko'nikma va malakalarga ega bo'lishni talab qiladigan murakkab mashqlar va boshqalar.

Tarjima faoliyatini o'rgatishda tarjimon uchun mutlaq zarur bo'lgan deverbalizatsiya, transformatsiya va almashtirish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishga, shuningdek, umuman olganda talabalarda ikki tillilik mexanizmini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar alohida ro'l o'ynaydi [Yo'ldoshev 2021, 56].

Deverbalizatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar:

a) Matnni sanash bilan o'qish. Talabalarga ovoz chiqarib sanash paytida matnni ko'zlari bilan o'qish taklif etiladi, shundan so'ng matn mazmunini qayta aytib berish kerak bo'ladi. Bunday mashqlar ona tilidagi matnlarni o'qishdan boshlanishi kerak, keyin esa xorijiy matnlarga o'tilishi kerak. Sanash hisob ham murakkab bo'lishi kerak. Birinchidan, talabalar o'z ona tilida, keyin esa chet tilida hisoblashadi. Qayta hikoya qilish uchun til tanlash talabalarining tayyorgarlik darajasiga bog'liq. Bu kabi mashqlar operativ xotirani rivojlantirishga va diqqatni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

b) Mikro havola. Talabalarga 800 - 1000 ta bosma belgilardan iborat yozma matn ko'rinishidagi ma'lumot taklif etiladi, ulardan kalit so'zlarni yozishlari kerak bo'ladi. Bu asosiy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan so'zlardan iborat bo'ladi. Ushbu ish uchun ikki daqiqaga ajratiladi. Shundan so'ng, matn tanlanadi va talabalar yozgan so'zlar asosida butun ma'lumotni qayta aytib berish uchun o'zlarining variantlarini og'zaki ravishda taklif qilishlari kerak bo'ladi. Mashqni o'z ona tilidagi matndan, so'ngra uning keyingi tarjimasi bilan chet tilidan boshlash tavsiya etiladi. Mashqdan asosiy ma'lumotlarni taqsimlash bilan matnni semantik tahlil qilish ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun ham foydalanish kerak.

c) Ma'lumotni belgilar yordamida yozib olish. Og'zaki matnni idrok etish jarayonida talabalar so'zlarga murojaat qilmasdan, uning mazmunini ma'lum belgilar, eslatmalar yoki chizmalar yordamida qog'ozga joylaydilar. Belgilarni o'quvchilar o'zlari tanlaydilar, lekin ularni (savol, muammo, topshiriq, bahs va boshqalar) almashtirishi mumkinligini eslatish maqsadga muvofiq. Kichik doira nafaqat davra suhbatini, balki boshqa turdagi narsalarni uchrashuvlar, baxslar, suhbatlar, muzokaralar va boshqalar ham eslatadi. Talabalar matnni tinglab bo'lgach, o'zlari o'ylab topgan belgilar yoki chizmalar asosida uning mazmunini tiklaydilar. Ushbu mashq bilan ishlashni o'z ona tilidagi matnlardan boshlashi kerak, keyin esa chet tiliga o'tish lozim. "Ma'lumotni belgilar yordamida yozib olish" mashqi talabalarni ketma-ket tarjima qilishda yozuv tizimini o'zlashtirishga tayyorlaydi.

Transformatsiya ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar:

a) Leksik birliklarni o'zgartirish mashqlari. Talabalarga sinonimik variantini topishi kerak bo'lgan so'zlar va iboralar ro'yxati taklif etiladi. Masalan, poytaxt, ishbilarmonlar, mamlakat prezidenti, Oliy majlis lug'aviy birliklari o'miga mamlakatning bosh shahri, tadbirkorlar, davlat rahbari, parlament so'zlari o'quvchilar tomonidan taklif qilinishi mumkin. O'qituvchi talabalarni imkon qadar tezroq javob berishga undash kerak. Mashq talabalarni o'z ona tiliga

tarjima qilishni o'rgatishning dastlabki bosqichida, asta-sekin chet tiliga o'tishda qo'llaniladi. Mashq nafaqat so'zlarni o'zgartirish ko'nikmalarini shakllantiradi, balki o'quvchilarning so'z boyligini ham boyitadi;

b) Gapni qayta qurish mashqi. Mashq qilish uchun kamida 10-12 so'zni o'z ichiga olgan jumla tanlanadi. Talabalar navbatma-navbat, har bir keyingi so'zdan boshlab, gapni qayta yaratadilar. Bunday mashqlar nafaqat transformatsiya qobiliyatlarini rivojlantiradi, balki ona tilida ham, chet tilida ham og'zaki nutq texnikasini o'zlashtirishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot ishimizda talabalarga badiiy tarjimani o'rgatishning lingvistik asoslarini aniqlash va metodik asoslarini yaratishga e'tibor qaratganligimiz bois quyida aynan badiiy tarjimani o'qitishda qo'llanadigan mashqlar tizimiga to'xtalib o'tamiz. Biz mos ravishda badiiy tarjimani o'qitishda qo'llanadigan mashqlarni badiiy tarjimadan oldingi taxlil uchun mashqlar, badiiy matn morfologiyasi tarjimasi uchun mashqlar, badiiy matn sintaksisi tarjimasi uchun mashqlar, badiiy matn leksikologiyasi tarjimasi uchun mashqlar hamda badiiy matn stilistikasining tarjimasi uchun mashqlarga tasnifladi.

Badiiy tarjimadan oldingi taxlil uchun mashqlar. Ushbu guruhga kiruvchi mashqlar asosan berilgan matnning muallifini, uslubini, janrini, qisqacha mazmunini, kimlar uchun mo'ljallanganligi, unda qo'llash mumkin bo'lgan tarjima uslublari va transformatsiyalarini aniqlash maqsadida foydalaniladi. Bu kabi mashqlar nasriy tarjimonning kasbiy, ensiklopedik, ekstralingvistik, kommunikativ kompetentsiyalarini rivojlantirishga yordam beradi.

1-mashq. Quyidagi matnni o'qing. Berilgan matnning uslubini, janriy xususiyatlari va qisqacha mazmunini aniqlang.

Saroy tinch uyquda, tun yarim. Hasanali hujraning uzun burama qulufini ochib ichkariga sham' yoqdi va bekning to'shagini yozib uning kirib yotishini kutib turdi. Ammo Otabek nima uchundir tez kira bermadi. Hujra eshigini ochilg'anidan, sham' yoqilib, o'rin yozilg'anidan go'yo xabarsiz kabi ustung'a suyalg'ancha qotib turar yedi.

— O'rmingizni yozdim, bek.

Otabek bu so'z bilan hujraga kirdi va borib to'shagi yonig'a o'lturdi. Hasanali bekning yeshinib yotishini kutib turar, chunki uni yotquzib yoqilg'an sham'ni o'zi bilan narigi hujraga olib chiqmoqchi edi. Biroq Otabek to'shagi yonig'a o'lturida, yana o'ylab qoldi... Otabek bir necha kunlardan beri Hasanalining ko'ziga boshqacha ko'rinar edi.

Badiiy matn morfologiyasi tarjimasi uchun mashqlar. Mazkur mashqlar to'plamidan aslyait matnida qo'llangan leksik birliklar qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganligi, uning tarjima tilidagi muqobiliga mos kelish kemasligi, agar mos kelmasa qanday boshqa lisoniy birlikdan foydalanish, so'z turkumlarini transpozitsiyaga uchrashi masalalarini mustaxkamlash maqsadida foydalaniladi.

2-mashq. Quyidagi matnni o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qiling. Matnda ot so'z turkumi vazifasida qo'llangan so'zlar tarjimasiga, ularning transpozitsiya xodisasiga uchrashiga e'tibor qarating.

Hasanali chiqdi. Qosh qorayib, qorong'u tushayozg'an edi. Havo bulut, achchig', sovuq yel to'rt tomong'a yugurar, onda-sonda qor uchqunlarini quvlab ziriqtirar edi. Eruv vaqtida yarim beldan loy kechishka to'g'ri keladigan ko'chalarning loyi qatqaloqlang'an, shuning uchun yurguchi qiynalmas, aksincha ola-chalpoq qor pag'alarini bosishdan vujudga kelgan oyoq ostidag'i «g'arch-g'urch» tovushlari kishiga bir turlik kayf, musiqaviy yengillik berar edilar.

Badiiy matn sintaksisi tarjimasi uchun mashqlar. Mazkur turdagi mashqlar badiiy tarjima jarayonida aslyiat matni sintaksisi va uni tarjima matniga moslashtirish

jarayonida yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish usullari, aslyiat va tarjima tillarining so'z tartibi borasidagi farqlarni yo'qqa chiqarish, badiiy matn tarjimasida qo'llanadigan sintaktik transformatsiyalar inversiya, so'z qo'shish, so'z tushirib qoldirish, transpozitsiyalar, boshqa so'zlar bilan ifodalash, kengaytirish, so'z tarkibini o'zgartirish, antonimik tarjimadan foydalanish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga bag'ishlanadi. Bu kabi mashqlardan dars jarayonida doimiy ravishda foydalanish bo'lajak tarjimonlarning kasbiy, lingvistik ijodkorlik kompetentsiyalarini rivojlantirishga yordam beradi.

3-mashq. Matnni o'qing. Matndagi ajratilgan so'z birikmalarga e'tibor qarating. Ularni o'zbek tilidan ingliz tiliga tarjima qiling.

Qutidorning tashqarisig'a er mehmonlar, ichkarisiga xotin mehmonlar to'lg'anlar, ular quyuq, suyuq oshlar, holva, nisholdalar bilan izzatlanadirlar. Tashqarida bir qo'sha sozandalar dutor, tanbur, g'ijjak, rubob, nay va amsoli sozlar bilan dunyoga jon suvi sepib shaharning mashhur hofizlari ashula aytdirlar. To'y juda ham ruhlik...

Ichkarida xotinlar majlisi: onalarcha aytqanda, ular qum-tuproqdek ko'b, biroq majlisning borishida tartib yo'q, havli yuzi va uylar xotinlar bilan to'lg'an, qaysi havli yuzida bir tovoq oshni yeb o'lturadir, kim yig'lag'an bolasini ovitish bilan ovora, birav yor-yor o'qub, tag'in bittasining quvonchi ichiga sig'may xaxolab dunyoni buzadi, xullas bag'-bug' yetti qat ko'kdan oshadir...

Badiiy matn stilistikasining tarjimasi uchun mashqlar. Badiiy matn stilistikasi tarjimasiga bag'ishlangan mashqlar badiiy asarda qo'llangan tasviriy ifodalarni yuzaga keltiruvchi stilistik vositalar, badiiy uslubga xos bo'lgan tarjima muammolarini bartaraf etishni talabalarga o'rgatishni nazarda tutadi. Bu mashqlar orqali metafora, metonimiya, mubolag'a, kinoya, shaxslantirish, allyuziya kabi stilistik vositalarni tarjima qilish strategiyalari talabalarga o'rgatiladi. Bu orqali talabalarning kasbiy, lingvistik, ijodiy hamda ensiklopedik kompetentsiyalari rivojlantiriladi.

4-mashq. Quyidagi tarjima variantlarini aslyiat matni bilan solishtiring. Matnda qanday stilistik vosita qo'llanganligini aniqlang hamda qaysi tarjima variantida stilistik bo'yodkorlik saqlanganligini tavsiflab bering.

Aslyiat matni: Gulsin kuyav ro'lini o'ynar, Xonimbibi Kumush ro'lida, ikkisining bir-birisiga qarab o'qishqan laparlari barchani kuldirib, ichaklarni uzar darajada.

1.To'xtasinov varianti: Here, Gulsin was playing the role of a groom, and Xonbibi was playing Kumushbii's role, the conversation of both made the girls laugh.

Karl Ermakova varianti: Gulsin took the role of groom while Khanyim-bibi played the bride - Kumush. They traded cheeky songs back and forth, becoming so funny and flirtatious that the girls rolled on the floor with laughter.

Mark Riz varianti: Gulsin played the role of groom while Khanum Bibi took Kumush's part, and as the two exchanged double entendres, the crowd fell into sidesplitting laughter.

Xulosa va takliflar. Badiiy matn tarjimonlarini tayyorlash jarayonida badiiy tarjimani lingvisik muammolarini bartaraf etish usullarini talabalarga o'rgatishga bag'ishlangan ta'lim materiallarini takomillashtirish maqsadida yaratilgan mashqlar tizimidan dars jarayonida samarali foydalanish bo'lajak badiiy tarjimonlarning nasriy tarjima bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlashga, shuningdek, ularning lingvistik, kasbiy, ijodiy, ensiklopedik kompetentsiyalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu esa bugungi kunda tarjimon tayyorlash, yozma tarjima, xususan badiiy tarjimani o'qitishning yangi bosqichga olib chiqilishiga bevosita xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Yo'ldoshev U.R. Badiiy tarjimaning lingvostilistik va lingvokulturologik xususiyatlari. Monografiya. Samarqand: – “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2022. – 170 b.
2. Yo'ldoshev U.R. Tarjima nazariyasi. O'quv qo'llanma. – Samarqand: “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2021. – 126 b.
3. Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. – М.: Просвещение, 1988. – 255 с.
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
5. Серова Т.С. Психология перевода как сложного вида иноязычной речевой деятельности. – Пермь: Перм. гос. техн. ун-т, 2001. – 221 с.
6. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. – М.: Просвещение, 1986. – 222 с.

Халима КАДИРОВА,

ТДПУ в.б.доценти, социология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: xqodirova@bk.ru

ЎзМУ профессори, с.ф.н. К.К.Каланов тақризи асосида

МИЛЛИЙ ИДЕНТИКЛИКГА ИЖТИМОЙЛАШУВ, МАДАНИЙ, ТАРИХИЙ МЕРОС ВА ТИЛНИНГ ТАЪСИР ЭТИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Бирон бир халқ ўзлигидан буткул кечиб, бошқа халқ маънавияти ҳисобидан камолга эриша олмаган. Агар бирон халқ ўзлигидан кечиб, ўзга халқ маънавий дунёсини қабул қилса, нафақат ўз маънавий қиёфасини балки, миллатини йўқотган халқ бўлади. Шу сабабли ҳам миллий мустақиллик пойдеворини маънавий мустақиллик ташкил этади. Маънавий мустақилликни эса халқнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришсиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Шунингдек мақолада маънавий-маданий мерос ва тил, ҳар бир миллатнинг нафақат ўтмиши, шунинг билан бирга истиқболи учун ҳам куч ва илҳом манбаи ҳисобланиб унинг ижтимоийлашув ва идентикликга таъсир этиш хусусиятларига ҳам эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Маънавий-маданий мерос, тил, миллат, идентиклик, жипслашиш, миллий бирлик, баркамол авлод, ижтимоийлашув, халқ, типологик белгилар.

ХАРАКТЕРИСТИКА ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛИЗАЦИИ, КУЛЬТУРНОГО, ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ И ЯЗЫКА НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Аннотация

Нация не может полностью избавиться от своей идентичности и достичь зрелости за счет духовности другой нации. Если нация отказывается от своей идентичности и принимает духовный мир другой нации, то это будет нация, утратившая не только свой духовный образ, но и свою нацию. Поэтому основой национальной независимости является духовная независимость. Духовную независимость невозможно представить без укрепления и развития духовного наследия народа. Также в статье акцентируется внимание на характеристику духовно-культурного наследия и языка, которые рассматриваются как источник силы и вдохновения не только для прошлого, но и для будущего каждого народа и его влияние на социализацию и идентичность.

Ключевые слова: Духовно-культурное наследие, язык, нация, идентичность, сплоченность, национальное единство, зрелое поколение, социализация, народ, типологические признаки.

CHARACTERISTICS OF THE INFLUENCE OF SOCIALIZATION, CULTURAL, HISTORICAL HERITAGE AND LANGUAGE ON NATIONAL IDENTITY

Annotation

A nation could not completely shed its identity and reach maturity at the expense of the spirituality of another nation. If a nation renounces its identity and accepts the spiritual world of another nation, then it will be a nation that has lost not only its spiritual image, but also its nation. Therefore, the basis of national independence is spiritual independence. Spiritual independence cannot be imagined without the strengthening and development of the spiritual heritage of the people. The article also focuses on the characteristics of the spiritual and cultural heritage and language, which are considered as a source of strength and inspiration not only for the past, but also for the future of each nation and its impact on socialization and identity.

Key words: Spiritual and cultural heritage, language, nation, identity, cohesion, national unity, mature generation, socialization, people, typological features.

Кирриш. Ижтимоийлашув жараёнида миллий идентикликнинг таркибий қисмларини ташкил этувчи миллий ўзлиқни англаш, урф, одат, анъана, қадрият, маросимлар ва бошқаларни билиш умуман миллатнинг тарихий хотирасида мавжуд бўлган бу белгиларни билиш ҳам миллатнинг миллий хусусиятларини ташкил этади. Ушбу белгилар этнологик адабиётларда миллатнинг типологик белгилари деб номланади.

Халқ, миллатнинг типологик белгиларига умумий тил, турмуш тарзи, маданият, ахлоқий қадриятлар каби белгилар билан бирга «халқ руҳи» ёки «халқ қалби» каби психологик хусусиятлар ҳам қиради. Булар ичида энг муҳими бу-кишиларнинг умумий этногенезга таалукли эканлигини яъни, бир негиздан келиб чиққанлигини билишдир. Тарихий фактлар ва бу борадаги тадқиқотчилар таъкидлашича умумий этногенезни идрок этиш миллат вакилларини тез бирлаштиради, уларни

ҳамжиҳатликда ҳаракат қилишга ҳамда миллий манфаатларни тезда англаб уларни ҳимоя этишга ундайди[1].

Ҳақиқатдан ҳам миллат онгида кечадиган ушбу жараён унинг миллий ўзлигини англашнинг тезлаштиради ҳамда жипслашиш ва миллий бирлиқни таъминлайди. Айнан ана шу муҳим фактор халқларнинг миллий ўзлигини англаш жараёнида сермахсул ҳисобланади. Умуман миллий ўзлиқни англаш жараёнида асосан шу фактор таянч вазифани бажаради. Ҳозирги даврда мамлакатимизда қадимги аجدодларимизнинг таълимотларига катта аҳамият қаратаётган экан, демакки, ундаги ғоялардан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланган ҳолда баркамол авлодни шакллантириш эҳтимоли мавжудлигига кўпчилик ишонч ҳосил қилишмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Шахс ва жамият муносабати, баркамол шахсни, комил инсонни

тарбиялаш ҳар бир даврда муаммо сифатида қаралган. Шу боис ҳам маънавий баркамол шахсни шакллантириш ҳар бир даврнинг асосий мақсадидир[2]. Бу масалалар илмий муаммо сифатида қадимги Хитой, Ҳиндистон, Миср, Греция ва Рим олимлари томонидан ўрганила бошлаганилиги ҳақида асосли далиллар мавжуд.

Инсон моҳияти ва кечинмаларини дастлаб ўрганган олимлар Хитойда Конфуций (Кун-цзи) ва унинг издошлари бўлган. Милоддан аввалги 298-238 йилларда яшаган Сень-цзи шундай деб ёзган: «Туғма хусусиятлар – бу самовий муносабатлар ҳосили бўлиб, уларга таълим ёки уларни одамнинг ўзи яратиш воситасида эришиб бўлмайди. Инсон ёвуз табиатга эга. Инсондаги эзгулик манфаатлар учун орттирилган фазилатлардир[3]. Улуғ аллома Фаробий «Фалсафату Аристотелис» (Аристотель фалсафаси) асарида қадимги юнон олимининг инсон ҳақидаги фикрларини қуйидагича шарҳлаган эди: «Арасту инсонда, ҳайвонларда бўлмаган бошқа имкониятлар, руҳ ва руҳий кучлардан пайдо бўлмайдиган сабаб ва асосларни топади. Инсон табиати ва унда мавжуд бўлиши табиий кучларни тушунтириш борасида улар, фақат руҳ фаолияти (ҳаракатлар) учун мослашганлар», - деган фикрга келади.

Бу ўринда Аристотель нега бундай бўлишини ўрганишга мажбур бўлди ва инсон нутқ эгаси эканлигини топди, нутқ эса ақл билан боғлиқдир...». Мутафаккирнинг қарашларида айнанлик фалсафасини кузатар эканмиз, унда мансублик ғояси инсоният босиб ўтган йўлнинг мураккаб ҳодиса эканлигини таъкидлайди.

Тадқиқот методологияси. Маънавий маданият инсонпарварлик, миллатпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик, тараққиётпарварлик каби мезонларни мазмунида мужассамлаштириб, жамиятда фаолият кўрсатаётган барча шахсларга таъсир қилиб, уларда ўзликни англаш, бир-бирига меҳр оқибатли, бағрикенг бўлиш, барча миллат ва халқларни иззат ҳурмат қилиш, Ватан манфаатларини ўз манфаатидан устун қўйиб, керак бўлса жонини фидо қилиш, мамлакат тараққиётини таъминлашга ўз билими ва малакасини сафарбар қилиб, ҳеч кимдан кам эмасмиз, ҳеч кимдан кам бўлмаймиз деган аждодлар анъаналарига содиқлик каби қадриятларни ўзида жамлаган ижтимоий ҳодиса. Шахснинг ижтимоийлашуви эса мураккаб жараён бўлиб, илмий адабиётларда шахснинг ижтимоийлашуви жараёни турлича талкин қилинади. Масалан Ш.Мадаева [11], А.Холбеков [4], Рожанский М. [5], Х.Қадинова [10], Я.Қадинова [9]. Масалан, А.Холбеков ва У.Идиоровларнинг ёзишича «Ижтимоийлашув – индивид томонидан мавжуд ижтимоий меъёрлар, қадриятлар ва билимлар тизимини ўзгартириш жараёнидир. Бу жараён туфайли шахс жамиятга кириб боради, унинг тақдорланмас жиҳатлари намоён бўлади»[4].

Л.Горбунованинг нуқтаи-назарига кўра «Ижтимоийлашув жараёнида индивид маълум бир ижтимоий тажрибани эгаллайди, уни ўз қадриятлари йўналишига айлантиради, жамиятда ва ғуруҳда қабул қилинган меъёрлар ва ахлоқий андозаларни ўз ахлоқий нормалари тизимга» танлаб киритади. Яна бир россиялик тадқиқотчи Т.Савельевнинг фикрича: «Ижтимоийлашув - бу муайян ижтимоий муҳитдаги асосий маънавий қадриятлар ва тажрибалар тўпламини ўзлаштириш орқали шахснинг умумий таркиб топиш жараёнидир» деб ҳисоблайди.

Ижтимоий психологияда ижтимоийлашув жараёнининг уч доираси алоҳида ажратиб кўрсатилади. Булар шахснинг фаолиятлари, жамиятдаги мулоқот ва ўзликни англашлар доирасидир. В.Вунт, Ж.Милль каби субстанционалист психологларнинг фикрига кўра шахснинг таркиб топишида индивиднинг ўзликни

кўрсатишлиги асосида ўзи ҳақида ҳосил бўлган тасаввурлари асосий роль ўйнайди. У.Жеймс, Ч.Кули каби социолог олимлар шахс ижтимоийлашуви жараёнида ижтимоий омилларнинг ўрни катта эканлигини кўрсатиб берганлар. О.Молендининг эътирофи эътишча шахснинг ижтимоийлашув жараёни жамият ва индивид ҳаётининг ҳар бир босқичида муҳим роль ўйнавчи ва ўз ўрнига эга бўлган қадриятлар, ижтимоий символлардан иборат стандартларнинг индивидлар онги ва ҳатти-ҳаракатлари билан алоқаларига боғлиқ ва аксарият ҳолларда мана шу жиҳатлар билан аниқланади.

Ҳар қандай тизим марказда маънавият, ахлоқ, одоб, маърифат каби ўлмас қадриятлар турмоғи керак. Чунки мазкур қадриятлар жамият тараққиётининг муҳим устувор шартлари ҳисобланади.

Россиялик тадқиқотчи М.Рожанский бу ҳусусда қуйидагиларни ёзади: «Социология инсондаги социал хотира ва социал нигоҳни, ундаги социологик тасаввурларини машқ қилдиради. Унинг ёрдамида инсон ўзининг социал муносабатларга ва ушбу муносабатлар орқали, ўз даврига кўз ташлайди. Бу ижтимоий фанлар даъвогарлик қилаётган кичик масала бўлса-да, аммо ҳозирги вақтда уни амалга ошириш йўли эса жиддий муаммо саналади[5].

Шахс ижтимоийлашуви тизимини қуйидагича таснифлаш мумкин:

Ўзликни қайта ишлаб чиқариш жараёни орқали ижтимоийлашув. Бунда оила қуриш, оила анъаналарини шакллантириш, насл қолдириш, янги авлодни вояга етказиш, унга таълим-тарбия бериш.

Тирикчилик воситалари яъни моддий неъматлари меҳнат ва муҳофаза қуроллари, истеъмол моллари ва ишлаб чиқариш жараёнларида вужудга келадиган ишлаб чиқариш муносабатлари воситасидаги ижтимоийлашув.

Фан, санъат, дин, мафкура ва шу каби маънавий маърифий неъматларни яратиш фаолияти орқали ижтимоийлашув.

Инсон эҳтиёжлари орқали ижтимоийлашув. Бунда биринчидан, инсон эҳтиёжлари унинг ўзи каби ижтимоий тараққиёт натижасида вужудга келади.

Бу эҳтиёж жамият билан боғлиқ ва унинг ўзгариши билан баробар ўзгариб боради. Иккинчидан ҳар қандай фаолият эҳтиёжсиз, эҳтиёжни эса фаолиятсиз тасаввур қилиш мумкин эмас, учинчидан эҳтиёж шахс фаоллиги манбаи сифатида намоён бўлади. Тўртинчидан, шахснинг фаоллиги эҳтиёжни қондириш жараёнида намоён бўлади. Бешинчидан, шахс эҳтиёжлари унинг анланган манфаатлари орқали намоён бўлади. Олтинчидан, анланган манфаатлар шахсни фаолиятга йўллайди. Еттинчидан, англаш даражаси, анланган эҳтиёждан туғилади. Анланган эҳтиёж эса манфаат ҳисобланади. Шу сабабли англаш ҳодисаси, шахс маънавий интеллектуал қомиллиги ижтимоийлашувининг ифодаси ва пировард натижаси сифатида намоён бўлади.

Идентиклик воситасида инсон ўзи мансуб бўлган ижтимоий макондаги социомаданий эҳтиёжларини қондиради ва у орқали жамиятда ўз ўрнини топади»[6]. Шундай бўлсада, айрим ҳолатларда идентиклик миллий руҳ, характер ва ўзликни англаш омиллари билан эътироф қилинади.

Мана шу тариқа биз шахс ижтимоийлашуви ва унинг интеллектуал қомиллик даражаси қуйидагилардан иборат бўлиши керак деб ҳисоблаймиз:

Сиёсий соҳада: ватанпарварлик, халқпарварлик, миллатпарварлик.

Иқтисодий соҳада: турмуш фаровонлиги, ижтимоий адолат, меҳнат биринчи ҳаётий эҳтиёж ҳисобланади.

Маданий соҳада: шахс маънавий етуклиги, интеллектуаллиги, тарбиянинг илмийлиги, ҳаётийлиги, изчиллиги, ҳар бир шахснинг маънавий баркамоллиги ижод эркинлиги орқали ижтимоийлашувидир.

Таҳлил ва натижалар. Ҳар қандай миллатнинг барқарорлигини таъминлайдиган ўзига хос компонентлар бирлиги мавжуд бўлиб, у тил, психология, маданият, ижтимоий характер орқали этник умумийликни шакллантиради. Ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, миллат ва этносларнинг шаклланиши, қарор топиши социал тараққиёт қоидаларига бўйсунган ҳолда маълум шарт-шароитлар таъсирида юзага келади. Миллат омилининг элатдан фарқи шундаки, қайсидир миллатга мансуб киши иқтисодий ва маданий муносабатлар таъсирида белгиланган урф-одат, удум, анъана ва қадриятларнинг умумийлиги остида миллий онг муштараклиги ва самарадорлигини оширади.

Миллатнинг шаклланиш жараёнлари ва у билан боғлиқ ўзини англаш хусусиятлари аввало миллий давлатчиликнинг шаклланиши ва унинг негизидаги маънавий-ахлоқий муносабатлар ривожига узвий боғлиқ бўлади. Рус-америка этнографи Ю.Бромлей, «миллат тушунчасини нафақат сақлаш, балки унинг мазмун-моҳиятини илмий асослаш мумкин, чунки давлатчиликнинг мавжудлиги унинг белгиларидан биридир. Миллат – бу халқнинг сиёсий давлатчилик шаклидир, шунинг учун ҳам у «тирик организм» саналади»[7].

Идентиклик антропологияси нуқтаи назаридан «миллий мансублик» биринчи навбатда эҳтиёж ҳисобланади. Ҳар қандай эҳтиёж идентикликдан ментал хусусиятларни ривожига боргунга қадар ҳаётий зарурат саналади. Тадқиқотчилар идентиклик ва менталитетни айри ҳолатда кўришга одатланганлар. Бу бир томондан тўғри ва улар ўртасидаги боғлиқлик фақат трансформация орқали амалга оширилади. Этносларнинг ўзликни англашдаги эҳтиёжлари қондирилгунга қадар, миллий идентикликда ижтимоий шарт-шароит ва социал муносабатларни ўзлаштириш давом этади, сабаби нимагадир ўзини монанд ҳисоблаш эҳтиёжларга асосланган даврий заруратдир.

Миллий, диний, этник ёки фуқаролик идентиклигида эҳтиёжларнинг қондирилиши ижтимоий ва тарихий шарт-шароитга боғлиқ бўлади. «Эҳтиёжлар қондирилгани ёки қондирилмаганига, уларнинг қондирилиш усул ва воситаларига қараб инсон зўриқиш ёки таскин топиш, қониқиш ёки қониқмаслик туйғуларини бошидан кечиради, ўз эҳтиёжларини қондириш учун индивид у ёки бу воситани излашга, бинобарин, маълум назарий ва амалий масалаларни ҳал қилишга мажбур бўлади».[8] Шу боисдан, миллий ўзликни ривож эҳтиёжлар манбасига боғлиқ бўлиб қолади.

Хулоса ва таклифлар. Биринчидан; ҳар бир миллатнинг ижтимоий киёфаси, унинг йирик ёки

кичиклигидан қатъий назар, энг аввало, миллий онг, гуруҳ ва руҳиятида ёрқин гавдаланади. Миллий онг – ижтимоий онгнинг таркибий қисми бўлган этник мансубликнинг асосий шаклидир;

Иккинчидан; «тарихий хотира» кенг умумий тушунча. У турли миллатларнинг тарихи ва меросини тарих гувоҳлари маълумотлари асосида ўзига қамраб олади. Шунинг учун «тарихий хотира - миллий мерос» тушунчасини социологик баҳолаш, уни аниқлаштириш ва тадқиқ этиш муайян мамлакатда яшайдиган миллатлар ҳаётига дахлдор бўлган ва қадрланадиган миллий идентикликнинг воқеалар мажмуини ташкил этади;

Учинчидан; ижтимоий ривожланиш жараёнида туб ўзгаришлар юз берар экан, оммавий тарихий онгда тарихни идеаллаштириш билан боғлиқ ҳолатлар юз беради, ҳамда ўтмишнинг мавжуд социал қоидалари, турли хил қараш ва бошқа шу каби вазиятлар ҳаракатдаги мафкура асосида қайта баҳоланади.;

Тўртинчидан; миллий идентиклик миллийликнинг муҳим белгиси сифатида миллий қадрият, миллий гуруҳ, миллий ифтихор – хусусиятларини авлоддан-авлодга, наслдан-наслга ўтиб, ривожланиб боришига хизмат қилади ва бу билан ўзликни англаш – ворисийлик функциясини бажаради;

Бешинчидан; ҳозирги замон фольклоршунослигида халқ лирикасининг жанрлар таркиби ва поэтикасини тадқиқ этиш, айниса, халқ кўшиқларининг тарихий асослари ва поэтикасини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Натижада халқ кўшиқларининг мукаммал таснифи яратилиб, ҳар бир жанрнинг ўзига хос хусусиятлари ва поэтик табиатига доир назарий қарашлар асосида миллий идентикликни такомиллаштиришга эришилмоқда;

Олтинчидан; миллий, этник ва фуқаролик идентиклигини шаклланиб боришида толерантликнинг ўрни бўқиёс бўлган.

Еттинчидан; англаш даражаси, анланган эҳтиёждан туғилади. Анланган эҳтиёж эса манфаат ҳисобланади. Шу сабабли англаш ҳодисаси, шахс маънавий интеллектуал комиллиги ижтимоийлашувининг ифодаси ва пировард натижаси сифатида намоён бўлади[9].

Яна хулоса сифатида айтадиган бўлсак, ҳар биримиз миллий ўзлигимизни анлаш, қадрлаш учун аввало она тили, ўтмиш тарихимиз ва миллий маданиятимизга нисбатан нафақат сўзда балки амалий ҳаракатда ифода этиб, тилга эҳтиром ва садоқатни Ватанга эҳтиром ва садоқат деб қарашни ҳаётий қоидага айлантиришимиз лозим, ва буни бутун вужудимиз билан ҳис этишимиз лозим. Бундай ватанпарвар ҳаракатни барчамиз ўзимиздан, ўз оиламиз ва жамоамиздан бошлашимиз биланок миллий ўзликни англаш ва ривожлантиришга бевосита улкан ҳисса қўшган бўламиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Налчаджян А.А. Этнопсихология. – СПб, Санкт-Петербург, 2004.- стр 325.
2. Кадинова Х.Б. Главная духовная ценность и личность человека. ФЭН-НАУКА. №1.С. 29-32 Учредители: Научные технологии. ISSN: 2224-1744eISSN: 2226-3292
3. Mansur Bekmurodov, Feruza Akhmedova, Khalima Kadirova. Study the process of harmonization formation of personal and professional qualities at students//International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Volume-24 DOI: 10.37200/IJPR/V24SP1/PR201197 (SpecialIssue1), 2020. Pp.597-605
4. Холбеков А.Ж., Идилов У. Социология (изоҳли лугат - матлумотнома). -Т.: Ибн Сино нашрийоти, 1999. - Б. 58
5. Рожанский М. Социал тарих йўналишида тайёрланган “Байкал Сибири” лойиҳаси // Тарих ва ўзликни анлаш V: Ўзбекистон ва Германия: 1919, 1929, 1939, 1949, 1979, 1989, 2009. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, 2009. – 40 бет.

6. Кадилова Халима Бувабаевна. Миллий идентиклик ва миллий ўзликни англаш муаммоларини социологик тадқиқ этиш методологияси. Ижтимоий тадқиқотлар журналі. 2022.Б. 142-150. ISSN 2181-9556. Dio Journal 10.26739/2181-9556
7. См: Агаев А.Т.Теория наций в тисках сколотического догматизма // Социально-политического наследия - 1990, № 12. – С. 27
8. Косимова М. Янгича тафаккур ва маданият. / Тошкент, “Turon zamin ziyo”, 2016. – Б. 68-69
9. Kadirova Yakitjan Buvabayevna. Loving the country is faithful. "Science and Innovation" Jornal. №4. 2022. Pp.420-423. ISSN:2181-3337/Volume-1/ <https://dio.org/10.5281/zenodo.6951028>
10. Kadirova H. (2021). The Place Of Karakalpak Ethnoculture In The Integration Of Society, The American Journal of Social Science and Education Innovations, 3(04), pp. 676-688.
11. Мадаева Ш. Идентиклик антропологияси – Тошкент: Noshir нашриёти, 2015. – 175 бет.

УДК: 62-50:663

Эшмурод КАМОЛОВ,

Старший преподаватель Чирчикского государственного педагогического университета Ташкентской области

E-mail: kamolov_eshmurod@mail.ru

Анвар ХУРРАМОВ,

И.о. доцент кафедры Чирчикского государственного педагогического университета Ташкентской области

На основе отзыва доцент, к.т.н. О.Р.Кучаров

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ВОПРОСОВ УПРАВЛЕНИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ ОБОГАЩЕНИЯ КАОЛИНА

Аннотация

Статье проведен анализ современного состояния вопросов моделирования и управления технологическими процессами биотехнологических систем с неопределенной исходной информацией, которая показала, что необходимо отметить следующее: статистическим методом получены математические модели основных процессов биохимического производства.

Ключевые слова: Электромагнитного сепаратора, биотехнологических методов, контрольно-измерительных приборов, биохимических процессов, функциональные зависимости, диффузионной моделью.

CURRENT STATE OF ISSUES OF MANAGEMENT OF TECHNOLOGICAL PROCESSES OF KAOLIN ENRICHMENT

Annotation

The article analyzes the current state of issues of modeling and control of technological processes of biotechnological systems with uncertain initial information, which showed that it is necessary to note the following: mathematical models of the main processes of biochemical production are obtained by statistical method

Key words: Electromagnetic separator, biotechnological methods, instrumentation, biochemical processes, functional dependencies, diffusion model.

KAOLINNI BOYITISHNING TEXNOLOGIK JARAYONLARINI BOSHQARISH MASALALARINING HOZIRGI HOLATI

Annotatsiya

Maqolada noaniq dastlabki ma'lumotlarga ega biotexnologik tizimlarning texnologik jarayonlarini modellashtirish va boshqarish masalalarining hozirgi holati tahlil qilinadi, bu esa quyidagilarni ta'kidlash zarurligini ko'rsatdi: biokimyoviy ishlab chiqarishning asosiy jarayonlarining matematik modellari statistik usul bilan olingan.

Kalit so'zlar: Elektromagnit separator, biotexnologik usullar, asbobsozlik, biokimyoviy jarayonlar, funksional bog'liqliklar, diffuziya modeli.

В настоящее время быстро растущий спрос народного хозяйства Республики Узбекистан на высококачественный каолин различного назначения заставляет изыскивать новые нетрадиционные способы обогащения ангреновских каолинов, в производстве получения обогащенного каолина в недостаточной степени изучены проблемы создания компьютерных моделей, алгоритмов, методов оптимального управления, необходимых условия оптимальности, критериев качества, математических и численных моделей в качестве агентов биотехнологии получения железа путем бактериального выщелачивания. Технологические исследования каолина проводились, различными специализированными институтами и организациями. Установлена пригодность необогащенных серых каолинов для различных огнеупоров, керамических изделий, как компонент шихты и т.д. Однако высокое содержание окислов железа и титана сдерживает дальнейшее расширение областей применения серого ангреновского каолина. Применение современных биотехнологических методов при переработке каолинов, занимающих важное место в экономике нашей страны считается экологически чистым и экономически эффективным методом. На сегодняшний день при изготовлении фарфоровых

изделий, скульптуры используется качественный импортный каолин. Это приводит к повышению себестоимости продукта и становится причиной увеличения финансовых затрат. Качество каолина местного Ангреновского месторождения низко и содержит элемент железо, который препятствует его использованию. При очищении элемента железа, снижающее качество каолина наряду с химическими методами, в развитых странах используются современные биотехнологические методы железобактериальных бактерий. В этом направлении в нашей стране ведутся научные исследования по внедрению биотехнологических методов очистки.

Известны различные попытки найти способы обогащения каолина. Например, с помощью электромагнитного сепаратора [2], путем разделения песчаных и каолиновых частиц с последующим осаждением каолинового аэрозоля в пылесосах камерных [3], путем разработки серной кислоты и сульфатом аммония, нагрева до 1000°C, выдержки при этой температуре 2 часа и последующей промывки [4]. Однако эти способы не обеспечивают достаточно высокой степени белизны. Считается, что известная технология обогащения каолина исчерпала свои возможности и

нужны новые подходы для прорыва в этой области. Поэтому дальнейший прогресс связывают с широким применением биотехнологии [5].

Совершенствование систем и методов управления технологическими процессами, в частности биотехнологического производства, на основе применения математических методов и средств вычислительной техники становится главным направлением технического прогресса и одним из наиболее эффективных путей повышения производительности труда в этих отраслях народного хозяйства. Эффективное управление производственными процессами позволяет избежать потерь, экономить сырье, повышать производительность машин и оборудования.

В биотехнологических производствах перспективно внедрение непрерывных технологических процессов как дающих высокий экономический эффект. Непрерывность микробиологических процессов обеспечивается двумя способами: хемостатным (с заданной скоростью протока) и турбидостатным (с заданной концентрацией биомассы).

Непрерывные процессы в промышленных масштабах используются для получения дрожжей, спиртового брожения, очистки сточных вод и в других областях [5]. В лабораторных и полупромышленных установках с помощью непрерывного метода выращивают микроорганизмы, бактерии, получают антибиотики и другие сложные препараты.

Один из первых этапов в управлении технологическими процессами с помощью IBM - локальная автоматизация объектов управления. В биохимическом производстве она сводится к созданию специфических датчиков, контрольно-измерительных приборов, разработке и внедрению на их основе локальных систем регулирования. В биотехнологическом производстве реализованы следующие системы автоматического регулирования: расхода суслу, расхода питательных солей, подачи очищенного воздуха (O₂), уровня суслу в реакторах, гашения пены и т.д.

От задач частной автоматизации совершается переход к задачам комплексной автоматизации всего технологического комплекса. Для этого необходимо разработать методы и средства контроля, специфические для микробиологической промышленности], системы оптимального управления производством с применением вычислительной техники создать модели на основе кинетики, гидродинамики, массообмена и теплообмена в процессе биосинтеза, разработать методику и внедрить в практику методы моделирования и управления биохимическим производством [6] и др.

Для решения таких задач в химической, нефтеперерабатывающей, пищевой отраслях промышленности создаются математические модели технологических процессов, это стало возможным благодаря широкому применению современных IBM для решения сложных систем математических уравнений.

Для исследования путей оптимального управления биохимическими процессами применяют известные методы технической кибернетики. В первую очередь строится математическая модель, которая должна отражать наиболее устойчивые соотношения между технологическими факторами и технико-экономическими показателями процесса.

Работы по созданию математических моделей биохимических процессов ведутся по двум направлениям: создание экспериментально-статистических моделей процессов с применением методов пассивного и активного эксперимента [7,8] и составление уравнений, описывающих динамику процессов биохимического производства на микро- и макроуровнях.

Аналитическая модель содержит в себе функциональные зависимости, описывающие кинетику биохимической реакции, и математические выражения, описывающие гидродинамическую структуру потока в ферментерах. Структура потока в ферментере описывается моделью идеального смешения и диффузионной моделью. Выбор оптимального режима эксплуатации ферментативных процессов - одно из важнейших приложений метода математического моделирования.

На основе методов оптимального проектирования и управления многостадийными микробиологическими процессами достигается автоматизация и оптимальное управление.

Анализ современного состояния свидетельствует о накоплении богатого опыта в области моделирования и управления сложными технологическими процессами во многих отраслях промышленности. Несмотря на достигнутые в этом направлении успехи проблема моделирования и управления в условиях неопределенной исходной информации и ситуации остается не решенной. Поэтому принятие решений в биотехнологических системах обладает двумя важнейшими особенностями: оно происходит в условиях неполноты знаний об условиях и последствиях принимаемых решений и осуществляется в несколько этапов. Эти две особенности тесно связаны между собой. С одной стороны, протяженность во времени, длительность процесса принятия решений, как правило, приводит к тому, что заранее нельзя точно указать будущий ход событий. С другой стороны, коль скоро имеется сильная неопределенность относительно будущего, стремление уменьшить возможные потери, связанные с неправильным предвидением, влечет за собой необходимость разбиения решения на несколько этапов, введение предварительных пробных испытаний, экспериментов и т.д.

С этими двумя особенностями связан и двойственный характер принятия решений: управление на каждом этапе должно использовать информации, получаемую по ходу течения биотехнологического процесса, а характер этой информации может существенно зависеть от вида применяемого управления.

Попытки формального осмысления такого рода ситуаций и нахождения соответствующих оптимальных правил поведения привели к созданию различных математических моделей последовательного управления в условиях неполноты информации. Первоначально основным источником появления таких моделей служили практические задачи оптимального управления в технике. Однако в последнее десятилетие эти модели появились в медицине и биологии и стали играть важную роль в биотехнологических исследованиях.

Математические модели и методы последовательного управления в условиях неполноты информации составляют раздел общей теории оптимального управления.

В создании стохастической части исходным пунктом послужили работы Вальда и других авторов по последовательному анализу, которые привели в дальнейшем к созданию общей теории статистических решений. Сравнительно недавно были созданы такие математические теории, относящиеся к этому же кругу вопросов, как управление процессами диффузионного типа, теория оптимальной остановки марковских цепей, статистика случайных процессов, стохастический принцип максимума [4]. Существует также обширная литература, посвященная прикладным аспектам последовательного управления по неполным данным.

Теория адаптивного управления, в которой ставится задача отыскания управления, оптимального для целого класса управляемых объектов, рассматривается. Стохастические аналоги классических моделей динамики изучены в [4].

Общую схему построения многоэтапного управляемого процесса можно представить следующим образом. Состояние системы описывается точкой в некотором фазовом пространстве. В каждый из последовательных моментов времени выбирается одно из возможных управляющих воздействий, принадлежащее некоторому множеству допустимых управлений. В зависимости от выбранного управления и текущего состояния, а в более общем случае и от всех прошлых управлений и состояний, система переходит в новое состояние. Если эта зависимость носит однозначный характер, то мы имеем дело с управляемым детерминированным процессом. Если выбранное управление и предыстория системы определяют лишь распределение вероятностей для нового состояния, мы имеем дело с управляемым случайным процессом с полной информацией. Если, кроме того, о законе перехода или о состоянии системы (значении некоторого параметра) имеется лишь частичная информация, то говорят об управлении с неполной информацией или по неполным данным. Именно последний случай и представляет для нас научный интерес.

В теории статистических решений различают два основных подхода: минимаксный, когда качество стратегии оценивается по "худшему" из возможных значений неизвестного параметра, и байесовский, когда неизвестному параметру приписывается некоторое априорное распределение и максимизируется (минимизируется) значение целевой функции, взвешенное по этому распределению.

Поэтому в настоящей работе основное внимание уделяется сравнительно узкому кругу задач управления по неполным данным, когда, во-первых, предполагается, что в каждый из последовательных моментов времени принятие решения заключается в выборе одного из

конечного числа управляющих воздействий (управлений) или некоторой из множества; во-вторых, результатом выбора какого-либо управления является наблюдение числовой случайной величины, распределение которой зависит исключительно от выбранного управления; в-третьих, относительно функций распределения наблюдений имеется конечное число гипотез, с известным априорным распределением.

Таким образом, анализ современного состояния вопросов моделирования и управления технологическими процессами биотехнологических систем с неопределенной исходной информацией показал, что необходимо отметить следующее. Во-первых, статистическим методом получены математические модели основных процессов биотехнологического производства, однако недостаточно разработаны аналитические модели, позволяющие учитывать физико-химические и биологические закономерности, а также качественной информации исследуемых явлений. Во-вторых, описанные задачи содержат все принципиальные трудности, возникающие в общей схеме управления с неопределенной исходной информацией и по неполным данным. Эти трудности нельзя обойти, если не ограничиваться исключительно приближенными и эвристическими методами. В-третьих, хотя формально такие задачи укладываются в схему динамического программирования и теории управляемых марковских цепей, тем не менее отыскание оптимальных стратегий даже в простых по формулировке задачах вызывает большие трудности принципиального характера.

Поэтому задачи разработки математических моделей, которые учитывали бы технологические особенности процесса и управление процессами биотехнологического производства остается актуальной. Для этого можно использовать методы технической кибернетики, в частности, методы математического моделирования и оптимального управления технологическими процессами с применением IBM. Одним из типичных объектов моделирования является технологическая схема процесса обезжелезивания каолина (рис.1).

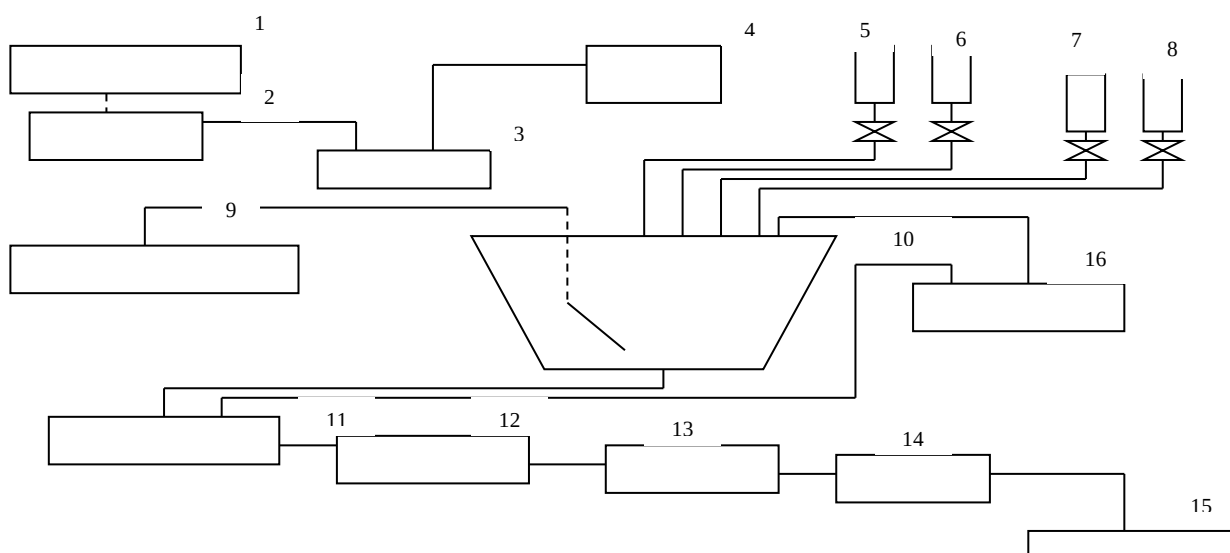

Рис.1. Технологическая схема процесса обогащения каолина

где: 1-Склад сырья и реактивов; 2-Весы; 3-Емкость для от мучивания каолина; 4-Набор сит; 5-Ферментер для выращивания маточной культуры; 6-Ферментер для выращивания железобактерии; 7-Мерник для раствора кислоты; 8-Мерник для раствора щелочи; 9-

Компрессор; 10-Реактор; 11-Центрифуга; 12-Сушильная камера; 13-Мельница; 14-Весы-2; 15-Склад готовой продукции; 16-Сборник для отработанных растворов. Содержание железа Fe в каждой фазе суспензии каолина в зависимости от pH.

Исходные значения РН	Скорость окисления железа в мг/л час
1,5	9,16
1,8	9,16
2,0	9,73
2,2	12,29
2,3	11,45
2,4	8,54
2,	4,16

Поэтому для управления процессами разработка таких математических моделей, которые биотехнологического производства остается актуальной учитывали бы технологические особенности процесса

ЛИТЕРАТУРА

1. Лелеко А.И., Худин Ю.Л., Устинов М.И. Перспективы развития добычи угля в Средней Азии. Минск: Белгео 1993.220 с.
2. Черносивов Ю.Л. Требования промышленности к качеству минерального сырья. М.: Госгеолтехиздат. 1982.123 с.
3. Камолов Э.Р. Математическая модель технологического процесса обогащения каолина. Молодой ученый. № 27(161). С.3-7.2017г
4. Камолов Э.Р. Основные виды и типы неопределенности информации, характерные для сложных биотехнологических систем. Молодой ученый. № 27(161). С.33-37. 2017г
5. Камолов Э.Р. "Нечеткое моделирование процесса получения обогащенного каолина. ", научный журнал "Интернаука", Москва, 2019 г, №11(93).
6. Камолов Э.Р. Методика идентификации математической модели. Международный научный журнал, № 3 (79), 2020, Том
7. Камолов Э.Р. Modeling preferences in biotechnological systems when making decisions with fuzzy parameters Universum: технические науки электрон. научн. журн (Rossiya). 2022.5(86). URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/11715>
8. Камолов Э.Р. Strategiya upravleniya biotexnologicheskix sistem pri neopredelyonnosti sostoyaniy sreda. O'zMU xabarlari (O'zbekiston) 2022 1/5/1 218-222st

UDK: 394.638

Feruza KODIROVA,
Doctoral student of TSPU named Nizami
E-mail: godirova.feruza@internet.ru

Based on the review of PhD B.K. Erembetov

TECHNOLOGIES FOR IMPROVING MANAGEMENT COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY CLASS TEACHERS

Abstract

This article talks about technologies for improving the management competence of future elementary school teachers. Also, the problem of competence, the history of its development and the results of the conducted research are analyzed. The content of management competence, the need to develop it in future elementary school teachers is justified. Also, in the article, suggestions and recommendations are presented by the author on the development of a corporate system, stages and pedagogical model of development of management competence in future teachers.

Key words: Pedagogy, methodology, competence, pedagogical model, primary class, innovation, pedagogical technology, quality of education.

BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARINI BOSHQARUV KOMPETENTLIGINI OSHIRISH TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bo'lajak boshlang'ich sinif o'qituvchilarini boshqaruv kompetentligini oshirish texnologiyalari haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, kompetensiya muammosi, uning rivojlanish tarixi va olib borilgan tadqiqot ishi natijalari tahlil qilingan. Boshqaruv kompetentlik mazmuni, uni bo'lajak boshlang'ich sinif o'qituvchilarida rivojlantirish zaruriyati asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada muallif tomonidan bo'lajak o'qituvchilarda boshqaruv kompetentlikni rivojlantirishning korporativ tizimi, bosqichlari hamda pedagogik modelini ishlab chiqishga doir taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Pedagogika, metodika, kompetentlik, pedagogik model, boshlang'ich sinif, innovatsiya, pedagogik texnologiya, ta'lim sifati.

ТЕХНОЛОГИИ ПОВЫШЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В данной статье говорится о технологиях повышения управленческой компетентности будущих учителей начальных классов. Также анализируется проблема компетентности, история ее развития и результаты проведенного исследования. Обосновано содержание управленческой компетентности, необходимость ее развития у будущих учителей начальных классов. Также в статье представлены предложения и рекомендации автора по разработке корпоративной системы, этапов и педагогической модели развития управленческой компетентности у будущих учителей.

Ключевые слова: Педагогика, методика, компетентность, педагогическая модель, начальный класс, инновация, педагогическая технология, качество образования.

Introduction. In the conditions of the transition to the information society, the non-traditional school model based on education requires the training of personnel based on the social order. In the context of information education, with a sharp increase in the volume of all types of information, each new generation faces new conditions that require different knowledge. Therefore, a modern educational institution has the task of forming a socially active, positive-thinking person, developing the skills and competences of students to use the flow of information correctly, mastering innovative technologies, deepening and expanding knowledge and learning independently puts in front. The problem of shifting attention from a knowledgeable approach to a competent approach is especially relevant in terms of modernization of national education. Reforms in education, in the strategy of modernization of the content of higher education, the main result of the activity of the educational institution is not only the system of knowledge, skills and qualifications, but also having a set of basic competencies in civil-legal, linguistic, communication, information and other fields. It is clearly defined that he must be a graduate. One of the strategic

aspects of the modernization of higher education, which envisages the organization of a new model of the educational process with the use of innovative information technologies in teaching science with elementary school students and in extracurricular activities in order to increase the effectiveness of the educational process. Informatization of primary education.

In the conditions where the methodical competence of the future elementary school teachers in our country is constantly changing, having studied the advanced foreign experiences, the development of the technology, didactic foundations, pedagogical conditions, content and structure, improvement criteria and degrees of formation, form, method, tools, model, improving the effectiveness of teaching quality, as well as it is important to develop the theoretical and practical foundations of the development of methodical competence in future elementary school teachers at a pedagogical higher educational institution.

Literature analysis and methodology. The expected result in the process of teaching students in pedagogic higher education institutions is formed in the form of requirements

for mastering the main educational programs presented through general cultural, general professional and professional competencies. The profile (specialty) competence of the future teacher is defined in the state educational standards, which is an important component of the teacher's professional competence. Currently, it is one of the most understudied problems.

The scientific basis of the competent approach is given in the works of O.V.Akulova, Y.S.Zair-Bek, I.A.Zimnyaya, V.A.Kozyrev, A.A.Pinsky, N.F.Radionova, M.V.Rizhakov, A.P.Tryapitsina, I.D.Frumin, A.V.Khutorsky, S.Y.Shishov and others from the scientists of the Commonwealth of Independent States.

The transition of the higher education system to state educational standards has significantly actualized the problem of the formation of the professional competence of the future teacher. The competence-based approach, as a new paradigm of education, involves the formation of an active professional and life position of the future teacher, ensuring his professional and personal development. Significant in the study of the problems of forming the professional competence of a teacher are the scientific works of Russian scientists, such as: K.A. Abulkhanova, S.G.Vorovshchikov, V.I. Baidenko, S.G.Vershovskiy, A.A.Derkach, I.A. Winter, N.V.Kuzmina, A.K. Markova, S.B.Seryakova, V.A. Slastenin, A.V.Khutorskoy, V.D. Shadrikov and others.

One of such issues is to determine a competent approach to the development of professional competencies in future primary school teachers and to develop its structural model in accordance with the main provisions of the State Education Standards. In order to determine the professional competence of the future elementary school teacher, we will focus on some studies devoted to the study of this concept.

In the studies where professional competence is studied as a pedagogical problem, the characteristics of the teacher are mainly analyzed. V.I.Baydenko described the concept of "professional competence" as follows:

- to have the knowledge, skills, qualifications and abilities necessary to work in one's specialty, to have the characteristics of autonomy and flexibility at the same time in the partial solution of professional problems;
- development of cooperation with colleagues in a professional interpersonal environment;
- the design structure of the standards, including the performance criterion (quality measure), the field of application and the required knowledge;
- effective use of abilities that allow effective implementation of professional activities according to the requirements of the employer;
- an integrated combination of knowledge, characteristics and skills that allow a person to successfully perform work in the modern work environment [2].

Summarizing the above, V.I.Baydenko understands professional competence as the readiness and ability to act in accordance with the requirements of the activity, to independently solve issues and problems and at the same time to be able to evaluate the results of one's activity, that is, appropriate skills, technical methods. O.V.Hovov, professional competence is not only competence, i.e. professional competence as work experience, skills and knowledge, but also social-communicative and individual abilities that ensure independence in professional activity [5].

Y.G.Tatur and V.Y.Medvedevs define competence of a future specialist as a desire and ability to demonstrate one's potential (knowledge, skills, experience, personal qualities, etc.) defined as the willingness to use all of one's abilities (knowledge, skills, experience and personal qualities) to be able to work successfully in any field and to be consciously aware of the responsibility for its result.

According to G.A.Larionova, the structure of readiness includes a complex of practical knowledge and characteristics that ensure the entry into activity of a person. Preparation for work is complex, consisting of two components, i.e. operational (knowledge and skills) and personal (instructions, work orientation, professional motive characteristics, system of habits and relationships, emotional and volitional functions, professionally important qualities of a person) system [3].

Determining what the specialist has competencies, i.e., what method of activity he can master, what he can do, what he is ready for, is called a competent approach. One of the conceptually important ways to manage the quality of training of graduates of a higher educational institution is to implement a competent approach to the modernization of the content of professional education.

Discussion and results. The problem of increasing the level of professional competence of a future teacher who has the ability to think freely and actively, to model the educational process, to develop and implement new ideas and technologies of teaching and upbringing, is a modern socio-economic problem is relevant in the circumstances. The main conditions for the development of professional competence of future teachers are as follows:

- 1) organizational-management (curriculum, schedule of the educational process, drawing up the lesson schedule, development of criteria for determining the level of competence, material and technical support of the educational process);
- 2) educational and methodological (choosing the content of classes, integration of different courses, separation of leading ideas);
- 3) technological (control-evaluation, organization of active forms of education, identification of groups of knowledge included in competence, application of innovative technologies);
- 4) psychological-pedagogical (diagnosis of students' development, stimulation of motivation for teaching, determination of criteria of competence, guidance of students to work in cooperation).

The structure of the future teacher's professional competence is determined through his pedagogical skills and skills (knowledge based on theoretical knowledge and oriented towards solving pedagogical problems) are determined through a set of gradually developing actions.

Today, in the process of implementing the requirements of the Law on Education, the training of highly qualified pedagogues is being put on the agenda as an important issue. Therefore, based on these requirements, the training of knowledgeable, independent thinkers, creative seekers, highly skilled, cultured people in various fields is one of the urgent problems.

The methods and rules of psychology are sufficient to apply the teacher's professional-methodical competence to the educational and training processes among the conditions that guarantee the development of a person in the new model recognized by the law, his development as a possessor of deep knowledge and his perfection as if not.

The success of the modernization of education carried out in Uzbekistan largely depends on the readiness of the teaching staff for its implementation. New conditions for the existence of the educational environment, updating the content of education, innovative forms and methods of teaching, ever-increasing requirements for the quality of knowledge, complication of the forms of organization of the educational process - all this requires an increase in professional competence and the formation of a future teacher's readiness to effectively perform professional activities.

Accordingly, from the trends of development during the education period of the young generation, to study how the learner's assimilation of new teaching technologies affects his mental and intellectual abilities, and didactic methods in psychology. requires coordination with methods. For this, the future teacher is required to have a high level of methodological competence, especially social-psychological competence related to the ability to correctly assess the psychology of the learner and teacher in different conditions.

The study of the results of psychological and pedagogical research and the analysis of real school practice show that the professional competence of a modern teacher and his mentality do not fully meet the requirements of modernizing basic education, especially in the part that is necessary for the development of students' own cognitive activity, for organizing the learning process in such a way in such a way that it becomes the interaction of two equally active subjects.

The modern school is in need of teachers who are not only able to explain new material and organize their work, but also able to competently manage the educational and cognitive activities of students. We are talking about the new role of the teacher - the teacher-manager, who is able to provide a guaranteed level of education of the student, i.e. achievement of a predictable and diagnosable result within the scheduled time and with predetermined resource costs.

Among the fundamental features of the content of higher education based on the competence-based approach, S.B.Seryakova calls the organization of "student-centered" learning based on the activation of the internal position of the student, as well as the transition from subject differentiation to interdisciplinary integration [1]. In this regard, the competence of the future teacher is considered as an integrative characteristic, which includes fundamental knowledge and the acquired experience of their practical implementation, due to the personal qualities of the student. This is a complex personal education based on values and ensuring the professional and personal development of the student, the formation of his subject position, the experience of professionally oriented activity [2].

In the field of pedagogical activity, a bachelor who has mastered the program, along with the direct implementation of the processes of education and upbringing, must be ready to solve such professional tasks:

- study the opportunities, needs and achievements of students in the educational process;

- organize interaction with educational and public organizations, children's groups, parents of students or their legal representatives;

- participate in the management of the school team, as well as exercise self-government for the optimal solution of professional problems;

- form the educational environment in order to ensure the quality of education [3].

The main content of the project activity of the future teacher is to design the content of educational programs and modern pedagogical technologies, taking into account the peculiarities of the educational process, the tasks of educating and developing the personality through academic subjects; modeling of individual routes of education, upbringing and development of students, as well as their own educational route and professional career. Research and cultural and educational activities also require the future teacher to have analytical, design, organizational and other managerial skills.

The criteria of professional skills of future pedagogues, the problems of creating an innovative educational environment in the research conducted by the world's leading higher education institutions and scientific centers on innovative training of future specialists, implementation of modern education, international education special importance is attached to the introduction of the requirements of lim standards. Scientific research aimed at expanding the composition of pedagogical competence of young teachers on the basis of indicators such as motivational, cognitive, operational, reflexive and self-assessment of the successful use of modern information and pedagogical technologies in the educational process plays an important role. Modernizing the modern educational content of training future young teachers for the continuous education system in our country based on advanced foreign experiences, creating an educational environment aimed at creating the necessary conditions that allow students to realize their inner potential, research is being carried out. In the Strategy of Actions for the further development of the Republic of Uzbekistan, priority tasks such as "further improvement of the continuous education system, increasing the possibilities of quality education services, continuing the policy of training highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market" [1] are defined. In this regard, it is important to improve the pedagogical system of creating an educational environment focused on the development of management competence based on the axiological approach.

REFERENCES

1. Родиков А.С. (2013). Формирование и оценивание педагогических компетенций руководителя образовательного учреждения – Нижневартковский гос.университет. – С 30.
2. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълим жараёнларини ахборотлаштиришни ташкил этиш ва бошқариш назарияси ва амалиёти. //Пед. фан. док. дисс. – Т.: 2007.- 305 б.
3. Зайцева О.Б. Формирование информационной компетентности будущих учителей средствами инновационных: Дис. ... канд. пед. наук/ О.Б.Зайцева.- Армавир, 2002.- 169 С.
4. Зимняя И.А. Компетентность человека – новое качество результата образования/ И.А.Зимняя// Проблемы качества образования. Книга 2. Компетентность человека – новое качество результата образования: Мат. XIII Всерос. совещания.- М.: Уфа: Исслед. центр проблем кач-ва подг-ки спец-в, 2003.- С. 4-13.
5. Злотникова И.Я. Формирование информационной компетентности будущего учителя-предметника в педагогическом вузе / И.Я.Злотникова// Педагогическая информатика.- 2004.- № 1.- С. 40-44.
6. Байденко В.И. Выявление состава компетенций выпускников вузов как необходимый этап проектирования ГОСВПО нового поколения. - М. - 2006. - 72 с.
7. Ларионова Г. А. Компетенции в профессиональной подготовке студентов вузов: знания, действия, деятельность, самоопределение: монография. - Челябинск. - 2004. - 171 с.
8. Махмудов А.Х. Таълим тизимида компетентлик асосида ёндашувнинг дидактик жиҳатлари // «Уқитувчиларнинг касбий маҳоратини оширишда инновация технологияларининг аҳамияти» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент. - 2012. 44-47 бетлар.
9. Ховов О.В. Компетентность профессиональная // Энциклопедия профессионального образования: В 3-х т. - М.:АПО. - 1998.-Т.1. -С.454- 455.

УДК:37.013.6

Амангелди ҚУННАЗАРОВ,
Нукус давлат педагогика институтини ассистент ўқитувчиси
E-mail: aman_1983sh@mail.ru

Нукус давлат педагогика институтини PhD. А.Жанабергенова тақризи асосида

CREATING INTERACTIVE EDUCATIONAL ACTIVITIES USING PEDAGOGICAL SOFTWARE TOOLS

Abstract

In this article, the creation and use of electronic information educational resources, types of electronic educational resources, interactive teaching and the use of interactive educational tools, pedagogical software tools, the concept of electronic textbooks, simulator programs, online courses, methods of their creation, and possibilities are considered.

Keywords: Electronic resources, interactive educational resources, iSpring Suite, CourseLab, eBook Maestro, Adobe Flash programs, electronic textbook, pedagogical software tool.

СОЗДАНИЕ ИНТЕРАКТИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПРОГРАММНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СРЕДСТВ

Аннотация

В данной статье рассмотрены создание и использование электронных информационных образовательных ресурсов, виды электронных образовательных ресурсов, интерактивное обучение и использование интерактивных средств обучения, педагогические программные средства, понятие электронных учебников, программ-тренажеров, онлайн-курсов, методы их создания и возможности рассматриваются.

Ключевые слова: Электронные ресурсы, интерактивные образовательные ресурсы, iSpring Suite, CourseLab, eBook Maestro, программы Adobe Flash, электронный учебник, педагогическое программное средство.

ПЕДАГОГИК ДАСТУРИЙ ВОСИТАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ИНТЕРАКТИВ ТАЪЛИМ МАШҒУЛОТЛАР ЯРАТИШ

Аннотация

Ушбу мақолада, электрон ахборот таълим ресурсларини яратиш ва фойдаланиш, электрон таълим ресурсларининг турлари, интерактив ўқитиш ва интерактив таълим воситаларидан фойдаланиш, педагогик дастурий воситалар, электрон дарслик тушунчаси, тренажёр дастурлари, онлайн курслар, уларни яратиш усуллари, имкониятлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: Электрон ресурслар, интерактив таълим ресурслар, iSpring Suite, CourseLab, eBook Maestro, Adobe Flash дастурлари, электрон дарслик, педагогик дастурий восита.

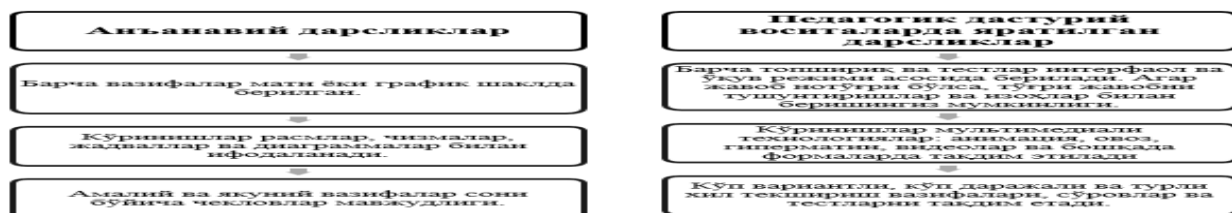
Кирриш. Таълимнинг фаол, самарали воситаларини ишлаб чиқиш, ҳар бир ўқувчининг ижодий компетентлигидан ва унда фойдаланиладиган ахборот сифати ва илмий маълумотларни қулай ва осон таърифлаш орқали яратиш мумкин. Электрон ўқув ресурслари фақат маълумот сифатида емас, балки янги билимларни эгаллаш учун ишлатилиши мумкин [1].

Бугунги кунда мамлакатимизда таълим самарадорлигини ошириш омилларида бири бу электрон дарсликлардан фойдаланишдир.

Асосий қисм. Электрон дарслик атамасига кўпгина муаллифлар умумий таърифни шакллантиришга ҳаракат қилишган.

А.С.Демушкин, Л.Х.Зайнутдинова, В.Л.Ивановлар «электрон дарсликлар» тушунчасига турлича фикрлар билдирган бўлса да ҳаммасининг маъноси бир ҳил яни, ўқув машғулоти ва билим даражасини назорат қилиш, ахборот-қидирув фаолияти, математик ва симуляцион моделлаштириш, компьютер визуализацияси ва хизмат вазифалари билан интерактив тескари алоқа тақдим этидиган дастурий-услубий мажмуадир[2].

Ушбу келтирилган таърифларга асосланиб анъанавий дарсликлар билан педагогик дастурий воситаларда яратилган дарсликларнинг хусусиятлари таққосланишини 1-расм асосида батафсил кўришимиз мумкин.

1-расм. Анъанавий дарсликлар билан педагогик дастурий воситаларда яратилган дарсликлар фарқлари кўрсатилган.

Педагогик дастурий воситалар-компьютер технологиялари ёрдамида ўқув жараёнини қисман ёки тўлиқ автоматлаштириш учун мўлжалланган дидактик

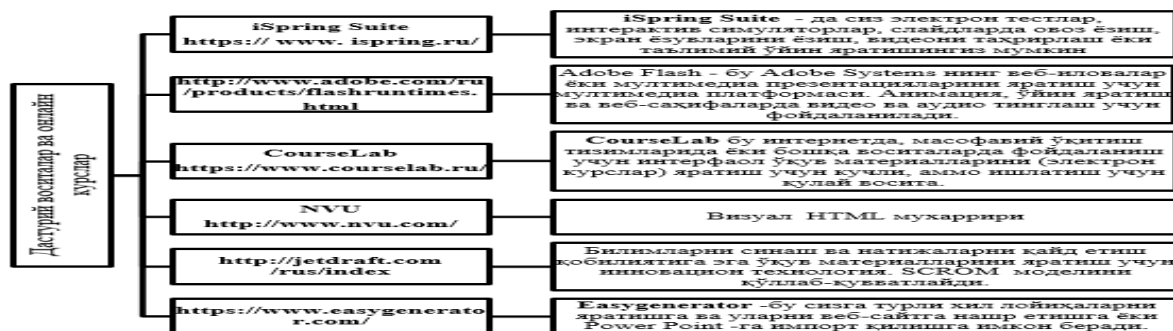
восита ҳисобланади. Улар таълим жараёнини самарадорлигини оширишнинг истиқболли шаклларида бири ҳисобланиб, замонавий технологияларнинг ўқитиш

воситаси сифатида ишлатилади. Педагогик дастурий воситалар таркибига: ўқув фани бўйича аниқ дидактик мақсадларга эришишга йўналтирилган дастурий маҳсулот (дастурлар мажмуаси), техник ва методик таъминот, қўшимча ёрдамчи воситалар қиради.

Педагогик дастурий воситаларни бир нечта турларга, -ўргатувчи дастурлар, -тест дастурлари, -машқ қилдирувчилар, -ўқитувчи иштирокидаги виртуал ўқув муҳитини шакллантирувчи дастурлар (Виртуал борлик тизимлари) га ажратиш мумкин[3].

Келтирилган фикрларга таяниб электрон дарсликлар, педагогик дастурий воситалар ва онлайн курслар яратиш технологиялари ҳақида тўхталиб ўтаемиз.

Ҳозирги кунда электрон дарсликлар, педагогик дастурий воситалар ва онлайн курслар ёрдамида таълим олиш тобора кенг тарқалган форматга айланиб бормоқда - бу мактаб ўқувчилари, талабалар ва катталар учун исталган вақтда ва исталган жойда билим олишлари ва исталган қурилмада ўқув материалларидан фойдаланишлари учун қулайроқдир[4]. Онлайн курслар, электрон ўқув материаллари, тақдиротлар, сўровномалар ва автоматлаштирилган библиография ва иқтибосларни бир нечта ўқув воситаси ёрдамида тез ва осон бажарилиши мумкинлигини айтиб ўтмоқчиман.

2-расм. Дастурий воситалар ва онлайн курслар

Бу келтирилган дастурлар педагогик дастурий воситалар яратишда қўллаш мумкин бўлган энг замонавий дастурлардир.

Яратилган электрон ўқув қўлланмамиз умумтаълим мактабларининг 7-синф информатика ва ахборот технологиялари фани мисолида Adobe Flash дастурида яратилиб ёзилган дастурий таъминот модуллари иловалар сифатида .swf файл типига экспорт қилинган.

Дастурдан фойдаланиш жуда осон ва қулай. Дастурни ишга туширгач бош саҳифа чиқади ва бошлаш тугмасини босиб кейинги саҳифага ўтади. Кейинги саҳифада мавзулар кетма кетлиги яни мундарижа келтирилган. Ўқувчилар берилган мундарижа асосида мавзулар танлаб ва танланган мавзу бўйича маълумотлар олади. Берилган маълумотлар матнли, овозли, расм ва бошқада қўринишларда берилган. Ўқувчилар берилган мавзулар бўйича маълумотларга эга булгач уларни турли усуллар ёрдамида мустаҳкамлаш учун ҳар турли дидактик машқларни бажаради. Машқлар бир нечта усулларда берилди -бу мавзунини нафақат узлаштиришга балки самарали таълим олишга ёрдам беради.

Масалан электрон дарслигимизнинг мундарижасида берилган 1-мавзу. Ахборот тушунчаси ва билиш ҳақида бўлиб ўқувчилар мавзуга оид барча тушунчаларга эга бўлгач уларни мустаҳкамлаш учун турли уйинли технологиялардан фойдаланадилар. Берилган мавзунини мустаҳкамлаш учун ўқувчилар бир нечта дидактик ўйинларни ўйнаши керак бўлади.

Мисол учун- мосликларни топиш ўйини.

Бу ўйинда жадвалдаги сўзликларга мос мантикий мосликни топиш кераклиги айтилади. Фойдаланувчилар берилган сўзларга мосини топади ва ўйинни якунлайди. Агарда мосликлар топилмаса ўйин

якунланмайди. Бу ўйинни яратиш учун Flash дастурида иккита саҳна яратишимиз керак бўлади. Биринчи саҳнада ўйин формаси яратилади, иккинчи саҳнада мантикий амалларнинг тўғри жавоби берилди. Ҳар бир саҳнада алоҳида номлаб оламиз. Биринчи саҳнада Rectangle tool(R) ва Text tool(T) инструментларидан керакли формаларни ҳосил қиламиз ва уларнинг ҳар бирини Movie clip символига айлантирамиз. Айлانган символларнинг ҳар бирига мос равишда Action Script коди ёзилади.

Саҳнадаги ҳар бир мосликлар тўғри жойланса ўйин тўхтайди ва тўғри жавоблар киритилган саҳнада очилади. Бу босқични ўқувчилар бажара олмаса қайтадан уриниб қўришлари мумкин бўлади ва бу мавзунини ўзлаштиришда жуда самарали усул бўлади. Бундай типдаги ўқув контентларини конструктор дастур ёрдамида тузса ҳам бўлади, лекин бу дастурларда стандарт бир хилдаги шаблонлардан фойдаланилади. Flash дастурида эса, биз машқларнинг мазмунини ва бажариш шаклига мос келувчи формаларни яратиш имконига эга бўламиз. Бу эса, ўзимизга макул бўлган усулларни фойдаланиш ва машқ моделини яратишга асос бўлади.

Хулоса қилиб айтидиган бўлсак педагогик дастурий воситаларни яратишда iSpring Suite, CourseLab дастурларидан фойдаланиш билан бир қаторда Adobe Flash технологиясидан фойдаланиш интерактив машқ воситаларини яратишга кенгрок имкон беради ва бундай педагогик дастурий воситалар ёрдамида ўқувчиларнинг билим олишини янада қизиқарли ва мазмунли ташкил қилинади. Шу сабабли, ушбу технология электрон таълим тизимида ўқув ресурсларини яратиш соҳасида етакчи компаниялардан бири ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Алламбергенова М. Х., Қунназаров А. Қ., Педагогик дастурий воситалар яратишда Adobe Flash дастури имкониятлари ("Prospects of Development of Science and Education" Conference Proceedings 27 April 2020)
2. Иванов В.Л. Структура электронного учебника // Информатика и образование. 2001. №6.

-
3. Беленкова И.В., Технологии разработки современных электронных учебников и их использование в условиях ФГОС (Электронный научный журнал «Наука и перспективы» №3, 2016) .
 4. Бегимкулов У.Ш. Педагогик таълимда замонавий ахборот технологияларини жорий этишнинг илмий-назарий асослари. Монография. -Т.: Фан, 2007.
 5. Қодиров Б.Ғ., Бегимкулов У.Ш., Абдуқодиров А.А. “Ахборот технологиялари”. Электрон дарслик. 2002 й.

УДК: 32.019.52

Шерзодхон ҚУДРАТХЎЖА,
Сиёсий фанлар номзоди, доцент,
Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети ректори
E-mail: kudratkhodjaev@gmail.com

ЎЗМУ профессори, сиёсий фанлар доктори Б.Амонов тақризи остида

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЗАМОНАВИЙ КОММУНИКАЦИЯ ВОСИТАЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Мақолада жамиятда коммуникацияларнинг намоён бўлиши, уларнинг фуқаролик жамиятидаги ўрни, таниқли немис олими Никлас Луманнинг коммуникацияларни жамиятни ташкил этувчи компонентлар сифатида намоён бўлиши, ахборот коммуникация технологияларини давлат бошқарув органлари ва жамиятни ўзини ўзи бошқариш инсоний бирлиги сифатида ташкил этилишида намоён бўлиши каби назарий қарашлар ва амалий жараёнлар таҳлил этилади.

Калит сўзлар: Фуқаролик жамияти, коммуникация, ахборот коммуникация воситалари, ахборот жамияти, коммуникация компонентлари, ижтимоий структуралар, ижтимоий тизим, ижтимоий институтлар.

THE ROLE OF MODERN MEANS OF COMMUNICATION IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

Abstract

The article presents the theoretical views of the famous German scientist Niklas Luhmann on the manifestation of the communication system in society, considers their place in civil society, analyzes information and communication technologies in the organization of government bodies and the human factor of self-government as a component of society.

Keywords: Civil society, communication, information communication tools, information society, communication components, social structures, social system, social institutions.

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ СРЕДСТВ КОММУНИКАЦИИ В РАЗВИТИИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

В статье приводятся теоретические взгляды известного немецкого ученого Никласа Лумана на проявление системы коммуникаций в обществе, рассматривается их место в гражданском обществе, как компонент общества анализируются информационно – коммуникационные технологии в организации органов государственного управления и человеческой фактор самоуправления.

Ключевые слова: Гражданское общество, коммуникация, информационные средства коммуникации, информационное общество, компоненты коммуникации, социальные структуры, социальная система, социальные институты.

Кирриш. Ҳозирги даврда фуқаролик жамиятининг синоними сифатида “ахборот жамияти” атамасининг кенг қўлланилаётганлиги бежиз эмас. Маълумки, замонавий жамиятни “таълим жамияти”, “билимлар жамияти” каби номлашлардан “ахборот жамияти” деб аташга ўтишда таниқли АҚШ олими Фритс Мэкларнинг 1962 йилда билдирган фикри бу соҳадаги назариялар ривожига туб бурилиш даврини бошлаб берди. 1972 йилга келиб япон олими Йонейи Масуда бошчилигидаги тадқиқотчилар гуруҳи томонидан “Ахборот жамияти лойиҳаси – 2000 йилгача миллий мақсад” резолюциясини ишлаб чиқилиши ахборот ва коммуникация воситаларини жамиятнинг муҳим кадрларига айланишига кучли таъсир этди.

Ахборот технологиялари ва унинг инфратузилмалари замонавий жамиятнинг белгилари ва тимсоллари сифатида ўзини намоён қила бошлади. Бу даврга келиб жамиятнинг такомиллашуви ва ҳар томонлама ахборотлашуви натижасида пайдо бўлган янгича шарт-шароитлар таъсирида таниқли немис социолог олими Н. Луман ўзининг “Жамият социал тизим сифатида” номли асарини ёзди. Бу асрда Н.Луман жамиятнинг ўзига турли ости тизимларни қамраб олувчи социал тизим эканлигига доир сифатлари ва тавсифларни ишлаб чиқди. У жамиятнинг ички структурасини тадқиқ этишда энг замонавий қарашларни шакллантириб, у жамиятни коммуникациялар ўзар таъсирлари ва муносабатлари ҳосиласи сифатида таҳлил этди.

Луман замонавий жамиятдаги янги ўзгаришларни чуқур тадқиқ этиб, қуйидаги фикрларни юилдирди: “Биз ишлаб чиққан ёндашувга мувофиқ, жамият назарияси умум қамраб олувчи социал тизимни ифодалайди ва у ўз ичига бошқа социал тизимларни қамраб олади. Бу таъриф дастлаб Аристотель томонидан яратилган. Мазкур таъриф Аристотелнинг ҳаётнинг шаҳар бирлигини (koinonia politike) барча бошқа бирликларни (pasas periechousa tas allas) ўз ичига қамраб олган энг юксак (хукмронлик қилувчи, kyriotate) бирлик сифатида ифодалаган “Сиёсат” асарида ифодалаган дастлабки қоидаларга тегишлидир. Жамият тушунчасини талқин қилишда, албатта, дастлаб эски Европа аъёналарига дуч келамиз. Дарҳақиқат, бу тавсифдаги барча компонентлар (жумладан, бирикиш = periechon: биз тақсимлаш концепциясидан фойдаланиб жамиятни тизимли–назарий бўлакларга ажратсак) бошқачароқ талқинларда намоён бўлади. Модомики, бунда сўз ҳозирги даврга хос бўлган жамиятга оид назария тўғрисида кетмоқда. Шу тариқа, эски Европа аъёналари билан алоқадорлик сақлансада, шу билан бир вақтнинг ўзида, марказий мулоҳаза сифатида янги тавсифни амалга оширишга зарурият туғилади.

Асосий қисм. Авваламбор, жамият тизим сифатида тушунилади, тизимнинг шакли эса тизимларни фарқлашга ва бизни ўраб олган дунёни тасаввурлашга имкон яратади. Лекин, бу тасаввуримиздаги жамиятнинг мантикий жиҳатларини очиб бериш учун умумий

тизимлар назарияси етарли, дегани эмас. Ундан ташқари, социал тимизмлар ва уларнинг хусусиятларини аниқлаш, ундан кейин – социал тимизм назарияси ичини – жамият тимизмларининг ўзига хос хусусиятларини, бинобарин, жамиятни умумкамраб олувчи социал тимизм сифатидаги манзарасини очиб бериш лозим бўлади.

Шу тариқа, жамиятни таҳлил этишининг учта даражасини бир-биридан фарқлашга эҳтиёж туғилади:

- тимизмларнинг умумий назарияси, ва шу билан бирга, аутопойетик[11] тимизмларнинг умумий назарияси;
- социал тимизмлар назарияси;
- жамият тимизи назарияси – социал тимизмининг алоҳида ҳодисаси сифатида [1].

Луманнинг таърифларига биноан, социал тимизм назарияси даражасидаги аутопойетик тимизм тўғрисида сўз кетганида, уни социал тимизм сифатида тушуниш лозим. Бу даражада аутопойетик жараёнларнинг атроф дунёга мос ва хос бўлган социал тимизмларни шаклланишига олиб келадиган ўзига хос мураккаб ўзгаришлар аниқланиши лозим. Бу – коммуникациялардир. Хусусан, социал тимизмлар назариясининг ўзи барча фикр-мулоҳазаларни жамлаган ҳолда барча социал тимизмларга, ҳаттоки, интерактив – узоқ яшамайдиган ва кам аҳамият касб этадиган тимизмларга доир тасаввурларни шакллантиради.

Бу даражада жамият (классик тарзда намоён бўлган “societas civilis” каби) бошқалар ичидаги битта социал тимизм сифатида гавдаланиб, уни бу каби турлар билан ўзаро солиштириш имкониятини беради: тузилмалар тимизмлари ва иштирокчи шахслар ўртасидаги интеракциялар тимизмлари.

Учинчи даражада жамият тимизмининг ўзига хос хусусиятлари аҳамият касб эта бошлайди. Бунда Аристотелнинг “Сиёсат” асаридаги дастлабки ҳолат даражасига кўтарилган “бутунлай камраб олувчи” лик белгиси нимани ифодалашини жамият тимизи нуктан назаридан таҳлил қилишга эҳтиёж туғилади. Кўриниб турибдики, унинг асосида унчалик ақлга сиғмайдиган жиҳатлар учрайди: бошқалари билан тенг бўлган бир социал тимизм (κοινωνία) ўзига барча бошқа социал тимизмларни камраб олишидан иборат ҳодисани англашга зарурат сезилади. Бу муаммони Аристотель ҳис-ҳаяжонлар ёрдамида, охир-оқибатда эса – сиёсатни этикавий нуктан назардан талкин этиш воситасида ҳал этган эди. Бу ақлга сиғмайдиган ҳолат кейинги анъаналар учун уни кўзга кўринмас тушунчага айлантирди. Биз тақлиф этган жамият таҳлили даражаларини фарқлаш ёрдамида бу ақлга сиғмас муаммони ҳал этиш мумкин [1].

Натижалар ва муҳокама. Биз учун зарур бўлган назарий қарорлар хусусиятларини таснифлаш учун ижтимоий тимизми барча даражаларда таҳлил этиш мақсадида биз тимизми-назарий воситалардан фойдаланамиз. Аутопойетик тимизмларнинг умумий назарияси тимизми уни ўраб олган дунёдан чегаралайдиган, шунингдек, тимизмлар аутопойезиси давомида амалга ошадиган айнан ана шу мураккаб жараённинг аниқ вазифаси бўлишини талаб этади. Агар бунда социал тимизмлар назарда тутилган бўлса, у ҳолда бу жараён коммуникация воситасида бажарилади [1].

Коммуникацияга тааллуқли барча нарсалар (унинг ташқи дунёси: одамлар, онг, объектлар) фақат коммуникатив тарзда, яъни жамият тимизи ичида намоён бўлади. Бу каби ҳолатда жамият тимизм сифатида аутопойезсга қобил – фақат бир-бирига тегишли ҳодисаларнинг ёпиқ изчиллигини ифодалайди. Бу билан Луман анъанавий жамият тавсифлари асосланган субъект билан объект ўртасидаги фарқлашларни рад этади. Унинг назариясида белгилаб берувчи асосий рол тимизм дифференцияси – теварак оламга тегишлидир. Тимизм ўзини атрофдан каттик ажратиб турсада, узиз яшашга

қобил эмас. Тимизмлар ва атроф оламнинг ўзаро алоқалари онг тимизмлари билан коммуникациялар тимизмининг бир-бирига структуравий бирикиш жараёни иккита механизм – тил ва схемалар ёрдамида рўй беради. Онг тимизмлари бу каби ўзаро алоқаларда ўзини ўзи уюштириш ва назорат қилишга қобил бўлган коммуникация тимизмига кирган атроф дунё ҳодисаларини назорат қилади. Бунда сўз коммуникация тимизмларининг онг тимизмлари орқали ўзи учун зарур бўлган материалларни долзарблаштириши мумкин эканлиги хусусида бормоқда.

Луманнинг фикрича, жамият таркиби коммуникациядан иборат бўлиб, унда шахс кўзга ташланмайди. Бунини Луман қуйидагича тушунтиради: таркиб ўзининг натижа сифатида шаклланади у тимизмининг дастлабки компоненти ва муқаддимасидир. Агар кимдир бу таркибни тубдан ўзгартиришга уринса, унинг ўзи тимизмга нисбатан ташқи вазият сифатида намоён бўлади. Ва уни тимизмга эмас, балки атрофига тааллуқли вазиятда туришига эътибор бериш лозим. “Тимизм – коммуникация – инсон” ўзаро нисбати Н. Луман билан танқидий герменевтика арбоби Ю. Хабермас ўртасидаги баҳс-мунозаралар объекти бўлди. Ю.Хабермас сўзлаш ҳодисасининг мантикийлигидаги дискурс[12] воситасида амалга ошадиган коммуникатив ақл назариясининг асосчиси сифатида танилди. Коммуникацияларнинг фалсафий ва социологик уюшмалари концепцияси Ю. Хабермас томонидан ишшлаб чиқилди. Бу соҳада унга Н. Луман бас кела олмади. Унинг ижодини ўрганган тадқиқотчилар фикрича Ю. Хабермас билан Н. Луман ўртасидаги баҳслар натижасида Луман ўзининг коммуникациялар концепциясини социологик назариялар таркибига кирита олди. Бу жараённинг ижобий томони шундаки, Н. Луман коммуникация концепциясини тубдан ва чуқур ўрганишга машғур бўлди. Лекин, унинг концепциясида шахснинг иштироки сезилмайди. Ю.Хабермасга биноан коммуникация фаол субъектларни яратади, социал тимизми сақлайди ва уни ўзгартиради. Луманнинг қараши эса бутунлай бошқача – одамлар тимизмининг виртуал имкониятларини эмас, балки унинг салоҳиятини амалга оширувчилар бўлгани учун ҳам коммуникациялашади [2].

Кейинчалик Дж. Ритцер ўзининг издошлари билан биргаликда “бугун тимизмлар назариясининг энг аҳамиятли назариётчиси Никлас Луман” [3] деган тавсифни беради, ва унга нисбатан билдирилган танқидий фикрларга нисбатан қуйидаги хулосани беради [3] биринчидан, Ю.Хабермас тўғри таъкидлаганидек, Н. Луманнинг номақбул социологик ҳодисаларни, хусусан жамиятни функционал дифференциялаш соҳасининг биқик тимизи йўналиши бўйича танқидкидий хулосалар чиқара олиши учун кўрсаткичлар ва изоҳлар етишмайди; иккинчидан, Н. Луманнинг дифференцияция ҳодисасига урғу бериши айрим тимизмларнинг ўзар бир-бирларига киришини ҳисобга олиш йўлини беркитиб қўяди; учинчидан, Н. Луман назарияси салоҳияти тимизмлар ўзаро алоқаларини тавсифлаш учун етарли эмас; тўртинчидан, унинг плюралиزمни изчил эмас, барча тимизмларнинг тенг ҳуқуқли эканлигини эътироф этмайди [2].

Шу тариқа, Луман тасаввурида жамият коммуникациясиз яшай олмайди, коммуникация эса жамиятдан ташқарида мавжуд бўла олмайди. “Жамиятда содир бўлётган барча ҳодсалар – коммуникациялардир” [4]. Албатта, Луман ўз тадқиқотларини замонавий жамият – фуқаролик жамияти (ёки ахборот жамияти) даврида олиб бориб, уни анъанавий жамиятга қиёслаш асносида амалга оширди. У илгари сурган илмий – назарий ишланмалар ва концепцияларга бу соҳада тадқиқот олиб бораётган олимларнинг аксарият қисми таянмасада,

hozirgi jamiyatning kommunikatsiya lar majmuidan iborat ekanligi haqiqatga ancha yaqindir.

Albatta, Lumanning kommunikatsiya lar ga doir nazariy lari rivojlangan mamlatlar ning k upchilik olimlari tomonidan e tirof etildi. Luman ning nazariy qarashlarining muhim jihatlari dan biri – bu an'ana viy tuzum dan fuqarolik jamiyati sari transformatsiya jara'ini ning u z bo shidan kechira etgan mamlatlar uchun muhim ahamiyat kasb etishi hisoblanadi. Jumladan, fuqarolik jamiyatiga u ti sh davri ni u z bo shidan kechira etgan U zбекистон mamlati uchun ham ahamiyati beki edir.

Avval totalitar tuzum sharoitida yashagan mamlatlar da davlat va jamiyat ni modernizatsiya lash da aholini huqukiy va siyosiy madaniyati, dunyoqarashi, ijtimoiy – siyosiy jara'lar da faol ishtirok etishi uchun rivojlangan mamlatlar ni paradigma sifatida u rgani sh da kommunikatsiya lar muhim u rin tuta di. Bundan tashqari kommunikatsiya lar (agar Luman nazariy lariga asoslan sak) aholini fuqarolik jihatlari ni rivojlantirish ga katta imkoniyatlar yaratadi. Boskacha ayt g anda, kommunikatsiya lar e r da mi va ta'siri da aholining ijtimoiy – siyosiy salohiyati o shib bora di. Shuning uchun ham U zбекистон Respublikasi Prezidentining farmon va qarorlari da jamiyat va davlat xizmati k u rsati sh soxalariga axborot kommunikatsiya lar ni k eng k u llash ga doir vazifalar k u yildi. Xususan, U zбекистон Respublikasi Prezidentining “U zбекистон Respublikasi ni ya na da rivojlantirish b u yic ha Xarakatlar strategiya si tu g risi da” gi farmoni k u yida gi vazifalar k u yildi: “davlat va jamiyat ku rili shi ni takomillashtirish ga i y u nal tiri lgan demokratik islohotlar ni chuqurlashtirish va mamlat ni modernizatsiya kili sh da parlamentning ham da siyosiy partiya lar ning roli ni ya na da kuchaytirish, davlat bosqaruvi tizimi ni islo h kili sh, davlat xizmatining tashkiliy–huqukiy asoslarini rivojlantirish, “Elektron huqumat” tizimi ni takomillashtirish, davlat xizmatlari sifati va samarasini o shirish, jamoatchilik nazorati mexanizmlari ni amal da tatbi k etish, fuqarolik jamiyati institutlari ham da omma viy axborot vositalari roli ni kuchaytirish” [5].

U zбекистонning hozirgi b o zor i ktisodiy e tiga va fuqarolik jamiyatiga u ti sh jara'ida axborot kommunikatsiya larini rivojlantirish soxasi da ka tor muam molar pай do b u l di ki, 2017 yildan bo shlab u lar izchillik bilan bartara f etib borilmoq da. U lar jumlasiga k u yida gi lar kira di:

- za mona viy axborot kommunikatsiya larini rivojlantirishning mo liya viy asoslarini ya rati sh u z ni ho ya si ga et ma gan li gi, uni ho ri ji y in ves ti tsia ya lar ga e x ti e j se zi shi, bu so xa da gi mod di y–te x ni ka viy re sur s lar ning e ski rgan li gi, za ru ri y in fra struk tu ra ni shakllan ma gan li gi;

- axborot kommunikatsiya laridan fойdalani sh uchun bar cha fuqarolar ning k u ni k ma va ma la ka la ri ni o shirish ga b u l gan za ru rat ning mav ju d li gi;

- fuqarolar siyosiy va huqukiy madaniyati ning axborot–kommunikatsiya texnologiyalari rivojlani shi dan or qa da ko la e t gan li gi;

- bu so xa da in tel lek tu al sa lo hi ya t ning rivojlani shi ni su st li gi, siyosiy va ijtimoiy jara'lar da gi mu am molar ni k u ta ri b chi ka di gan ju r na list lar ning kam li gi;

- davlat axborot kommunikatsiya larini rivojlantirish siyosatini amal ga o shirish da k u y i ho ki miyat or gan la ri da bu ro kra ti ya ning ha mon sak la ni b ko la e t gan li gi;

- bu so xa da gi bosqaru v ti zi mi ha li de se tra li za tsia is lo ho t la ri a mal ga o shi ri l ma gan li gi;

- fuqarolar va ju r na list la ri u r ta si da e r kin fikr la y di gan, u z at ro fi da gi ho di sa lar ni mu sta kil nu k ta na za r da ta h li l et i sh a ma li e ti ni en di shakllani b ke la e t gan li gi;

- aholining ancha katlamlarini biri necha asr totalitar va avtoritar rejim ostida yashashi natijasi u laro k ha li jamiyat va davlat bosqaruvi da faol ishtirok etish ga ta y e r e mas li gi.

- mamlatka da ha li mu lkdor lar ijtimoiy katla mi ni shakllani sh jara'i ni tu ga ma gan li gi, ya pi i ch ki ma x su lo t ish la b chi ka ri sh b u yic ha hozircha ke yin gi u rin lar da (ya pi i ch ki ma x su lo t 2018 yil da ki shi bo shi ga ha ri d kili sh la e ka ti b u yic ha 7337,56 AQSh \$ ga teng b u lib, so xa da ja ho n da 128–u rin da (BBP na du shu na se le ni ya po pa ri te tu po ku pa tel noy noy so bo so bi no ti) tur gan li ka bi ijtimoiy–iktisodiy vaziyat da axborot kommunikatsiya larining in fra tu zi l ma si va mod di y–te x ni ka viy re sur s la ri ni o shirish mu am m lar ni kel ti ri b chi kar mo q da.

Le kin, shun ga ka ra ma y, U zбекистон da ke yin gi ik ki yil da bu so xa da ja dal rivojlani sh lar k u z ga ta sh lan mo q da. U zбекистон da axborot kommunikatsiya larini rivojlantirish na fa ka t um um dav lat, bal ki um um xal k va zi fa si ga ay lan di. Chu n ki, hozirgi davr da mil lat u z man faa t la ri va hu qu klari ni hi mo y kili ni shi ni fuqarolik jamiyati ku rish da deb bil mo q da.

U zбекистон da axborot–kommunikatsiya viy texnologiyalar (AKT) bo zo ri ni 2017–2021 yil lar da u r ta cha yil li k rivojlantirish su r ya t la ri 12,9 % kili b bel gi lan di. Bu so xa da dav lat or gan la ri bi lan a ho li va ta d bi r ko r lar u r ta si da gi alo ka lar sa ma ra do r li gi ni o shirish uchun in no va tsia ya lar ni k u llash, dav lat hi za ma ti k u rsati sh sa ma ra si ni axborot kommunikatsiya lar ni k eng k u llash aso si da o shirish vazifalari k u yildi.

Ma y lum ki, hozirgi davr ga ke lib axborot texnologiyalari uchun ja ho n da bir u r ta cha 3,5 tr ln. AQSh dol la ri sarflan mo q da. 2020 yil ga ke lib yiri k ko r xo na lar u z la ri ning 90 % da ro ma d la ri ni o lin gan axborot lar – “data as a service” ma y lu mo t la ri, shu ning dek ta h li l ch il ar va e ks pe rt lar ish la b chikan axborot lar va ta vsi ya lar aso si da o li shi ba so rat kili n mo q da. U zбекистон da e sa 2021 yil da AKT bo zo r la ri ning u si sh 83,5 fo iz ga, jum la dan, AKT us ku na lar bi lan ji ho z la sh 76,9 fo iz ga, hi za mat k u rsati sh e sa 171,5 fo iz ga u s di [6].

U zбекистон dav la ti AKT so xa si ni ja dal li k bi lan rivojlantirish ma k sa di da “LG CNS” (Ko re ya), “Veon” (Ni der lan dy), “Telia company” (Sh ve tsia), “Atlas International” (Ger ma ni ya), “Kurt Mitterfellner GmbH” (Ger ma ni ya), “Kurt Mitterfellner Asia Ltd” (Sin ga pu r), “Fingacom AG” (Sh ve tsar i ya) kom pa ni ya la ri bi lan ham ko r li k k il mo q da.

Ho zi ri gi kun da “U zбекистон Respublikasi ni ya na da rivojlantirish b u yic ha Xarakatlar strategiya si” va uni amal ga o shirish ma k sa di da ka bu l kili gan Pre zi dent far mon la ri va hu ku mat qaror la ri da mamlat ka da is ti k bol da AKT so xa si da k u yida gi lar stra te gi k ma k sa d lar sifati da bel gi lan gan:

- te le ko mu ni ka tsia in fra tu zi l ma la ri ni mo der ni za tsia la sh, jum la dan, In ter net tar mo gi ga ki ri sh k u la mi ni k en g ta y ti ri sh, jum la dan, te le fo n alo ka la ri, te le vi de ni e va ra di o e shi t ti ri sh la ri ni t u li k ra vi sh da ra ka m li ti zi m ga u t ka zi shi ni ta y min la sh;

- “elektron huqumat” ni jo ri y et i sh b u yic ha dav lat da stu ri ni amal ga o shirish;

- in ter net tar mo klari da mil li y se g men ti ni shakllani shi jara'i ni ya na da o shirish;

– сохлиқни сақлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, таълим, коммунал хизмат, туризм соҳаларига замонавий ахборот тизимлари, дастурий маҳсулотлар ва маълумотлар базасини жорий этиш;

– Тошкент шаҳрида “Ақлли шаҳар” технологияларини яратиш мақсадида “Ақлли ҳисоблагич” ва “Ақлли транспорт” ва “Ақлли медицина” йўналишларига оид (пилотный проект) лойиҳаларни амалга ошириш;

– 2020 йилгача “рақамли иқтисодиёт” га ўтиш, “блокчейн” технологияларини ривожлантириш дастурини амалга ошириш, 2021 йил 1 январдан бошлаб “блокчейн” технологиясини жорий этиш ва бошқалар.

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистонда замонавий коммуникация воситаларини

ривожлантиришга фуқаролик жамияти қуришнинг асосий омили сифатида қаралмоқда. Мамлакат аҳолисини ижтимоий–сиёсий фаоллиги, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини оширишда ахборот коммуникацияларининг роли ортиб бормоқда, шунингдек бу соҳага инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдаги ўрни ҳам сезилиб бормоқда. Мамлакатда ахборот коммуникацияларини ривожлантириш фуқаролик жамияти қуриш ва давлат бошқарув тизимида маъмурий ислохотларни амалга ошириш ислохотларининг таркибий қисмларидан бири сифатида қаралмоқда. Бу соҳада ўтган икки йилдан кўпроқ вақт ичида бир неча ўн йилликларга тенг бўлган туб ўзгаришлар амалга оширилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Луман Н. Л. Общество как социальная система. Пер. с нем. / А. Антоновский. – М.: Логос. 2004. – с. 84.
2. Канке В.А. История, философия и методология социальных наук. – М., 2014. – с. 109–111.
3. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб.: Питер, 2002. – с. 236.
4. Луман Н. Введение в системную теорию. – М.: Логос, 2007. – с. 92.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги фармони // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6–сон, 70–модда.
6. Ниязатов А. 14 августа 2018, Узбекистан: Реформы в информационно –коммуникационной сфере // [https:// regnu m.ru/news/economy/2464506.html](https://regnum.ru/news/economy/2464506.html).
7. Брушкова Л. А. Социология: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / Л. А. Брушкова. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – с. 362.
8. Касьянов В. В. Социология для журналистов: учебник для академического бакалавриата / В. В. Касьянов. – Москва: Издательство Юрайт, 2022. – с. 197.
9. Сирота Н. М. Социология: учебное пособие для среднего профессионального образования / Н. М. Сирота, С. А. Сидоров. – 2–е изд., испр. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2020. – с. 172.
10. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон –М.: Издательская группа “Прогресс”, “Универс”, 1993.
11. Аутопойезис – бу “шундай тузилмаки, у ўзининг “хусусий ҳолати”ни ўзи ифодалайди, яъни, у тизим компонентларининг шундай унумли ўзаро ҳатти-ҳаракатларики, айни ана шу компонентларнинг ўзи уларнинг натижаси ўлароқ намоён бўлади. Аутопойезиснинг кўринишлари (ҳодисалари) тўплами ҳаддан ташқари кенг: ғишт заводининг ўзи ғиштлардан қурилгани ҳолда ғиштлар ишлаб чиқаради; организм (органлар ва хужайралардан иборат бўлган) органлар ва хужайраларнинг ўзаро ҳатти-ҳаракатлари натижаси ўлароқ ишлаб чиқарилади; тил тиллар ҳақида сўзлашга имкон берувчи алоҳида тизимдир, яъни, унинг ўзи ўзи ҳақида гапиради, ва, шунингдек, тил воситасида қандай сўзлаш ва сўзларни қандай талаффуз қилиш масаласи ечилади. Шундай иккиланиш ёки иккига бўлиниш (дифференциация) функцияси доимо ўз унсурларини туғиб турадиган яхлитликни такрор ва такрор яратиш туради. Ана шу хилдаги воқелик жамият ҳақидаги ўз назарияларини шакллантирган социология (жамиятнинг бир қисми сифатида) учун ҳам тааллуқлидир. Устига-устак ана шу назарияларнинг ўзи коммуникатив ҳаракатлардан иборат бўлганлиги учун ҳам жамиятни ифодалайди. Шунингдек, фанни таҳлил қилувчи билиш назариясининг ўзи фандан иборат ва унинг ўзи бевосита фанларни яратишда иштирок этади.
12. Дискурс – дискурсив [<лот. discursus мулоҳаза, муҳокама] – мулоҳазали; аввалги муҳокамалар билан асосланган (интуиивнинг акси).

Maxmuda QO'LDASHEVA,
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail-kuldasheva80@bk.ru
Namdu dotsenti, (PhD) O.T. Mirzamaxmudov taqrizi asosida

MECHANISMS FOR ORGANIZING VIRTUAL EDUCATIONAL LESSONS IN THE SUBJECT OF ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY

Annotation

In this article, the content of reforms to raise the system of higher education in our country to a new quality stage, to develop the system of higher educational institutions in the direction, and to eliminate existing problems in the field. The use of virtual educational technology in the lessons of economic and social geography, programs working with multimedia, recommendations and suggestions for the application of simulators in the educational process. data on the use of virtual education in foreign countries, as well as a survey analysis conducted on this topic. And in the research methodology, the concept of virtual education, the advantages of its use, the implementation of virtual education in the teaching of economic and social geography, science education are examples of the work developed on virtual education.

Key words: Education system, virtual education, virtual being, simulators, distance learning, electronic textbook, Information Technology, internet, Browser, intellectual map, model, modeling.

МЕХАНИЗМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВИРТУАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ

Аннотация

В данной статье содержится содержание реформ, направленных на поднятие системы высшего образования в нашей стране на новый качественный уровень, дальнейшее развитие системы высших учебных заведений и устранение существующих проблем в этой сфере. Рекомендации и предложения по использованию технологии виртуального обучения на уроках экономической и социальной географии, программам с мультимедиа, применению тренажеров в учебном процессе. данные об использовании образования в зарубежных странах, а также анализ исследований по этой теме. А в методике исследования дается понятие виртуального образования, преимущества его использования, мероприятия виртуального образования в преподавании экономической и социальной географии, примеры разработанных работ по междисциплинарному виртуальному образованию.

Ключевые слова: Система обучения, виртуальное обучение, виртуальное присутствие, симуляторы, дистанционное обучение, электронный учебник, информационные технологии, интернет, браузер, интеллектуальная карта, модель, моделирование.

IQTISODIY VA IJTIMOY GEOGRAFIYA FANIDAN VIRTUAL TA'LIM DARSLARINI TASHKIL ETISH MEXANIZMLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish, oliy o'quv yurtlari tizimini yanada rivojlantirish hamda sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etish bo'yicha islohotlarning mazmuni. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani darslarida virtual ta'lim texnologiyasidan foydalanish, multimedia bilan ishlovchi dasturlar, o'quv jarayonida simulyatorlarni qo'llash bo'yicha tavsiya va takliflar. Vitrula ta'limdan xorijiy mamlakatlarda foydalanish bo'yicha ma'lumotlar hamda ushbu mavzuda o'tkazilgan tadqiqotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasida esa virtual ta'lim tushunchasi, undan foydalanishning afzalliklari, virtual ta'limni iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanini o'qitishdagi tadbir, fan bo'yich virtual ta'lim bo'yicha ishlab chiqilgan ishlardan namunalar berilgan.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, virtual ta'lim, virtual borliq, simulyatorlar, masofaviy ta'lim, elektron darslik, axborot texnologiyalari, internet, brauzer, intellectual xarita, model, modellashtirish.

Kirish. Hozirgi kunda mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarish, oliy o'quv yurtlari tizimini yanada rivojlantirish hamda sohadagi mavjud muammolarni bartaraf etish, pirovardida ilm-fanning yirik o'choqlariga aylantirishga alohida ahamiyat qaratilmoqda.

Bunda asosan, ishlab chiqarishdan ajralmagan holda oliy ma'lumot olish imkoniyatini kengaytirish hamda bosqichma-bosqich masofaviy ta'lim shaklida kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yish maqsad qilingan. Zero, Prezidentimiz ta'kidlab o'tganlaridek, "Ayni paytda axborot texnologiyalari sohasida chuqur bilim va malakaga ega bo'lgan, ulardan unumli foydalana oladigan zamonaviy mutaxassislar milliy iqtisodiyotimiz uchun noihoyatda zarur. Biz esa bu masalani chuqur anglagan holda, shu maqsadga erishish uchun jiddiy harakat qilishimiz shart"[1].

Sh.Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston strategiyasi" kitobidagi ustuvor yo'nalishlar mazmunidan kelib chiqqan holda zamonaviy talablar asosida dars jarayonlarining mazmunini takomillashtirish hamda talabalarning ilg'or ta'lim texnologiyalari va ta'lim jarayonlarida axborot kommunikatsiya qo'llash, global internet tarmog'i, multimedia tizimlari hamda masofadan o'qitish usullarini o'zlashtirish bo'yicha yangi bilim, ko'nikma va malakalarini shakllantirishni nazarda tutadi. Shu maqsadda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani darslarida virtual ta'lim texnologiyasidan foydalanish, multimedia bilan ishlovchi dasturlar, o'quv jarayonida simulyatorlarni qo'llash, panoramic tasvirlar bilan ishlash, virtual ta'lim jarayonini boshqaruvchi tizimlar xizmatidan foydalanish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Geografiya ta'limida ko'plab axborot kommunikatsiya va virtual ta'lim g'oyalarni ilgari surilgan bo'lib, Rossiyada geografiyani virtual modellashtirish holatini tahlil qilishga katta e'tibor qaratilgan, xorijiy davlatlarda – AQShda, Germaniyada, Shveysariyada geografiyani virtual va geografik modellashtirish, multimedia asosida o'qitish tajribasini o'rganib chiqilgan bo'lib, unda asosiy e'tibor o'z mamlakati geografiyasini o'rganishga qaratildi. Rus olimi B. V. Davidov ta'kidlab o'tganidek, "Assimilyatsiya obyekting ta'kidlangan muhim munosabatlari moddiy yoki belgi elementlari xususan, o'rganilayotgan obyektning tanlangan universal munosabatlarini mavzu, grafik yoki ramziy shaklda raqdim etishga model imkon beradi va modelni qo'llash fanga qiziqish xususiyatlarini o'rganish uchun sharoit yaratadi"[3]. Shuningdek, amerikalik olim Tay Vaughan fanni o'qitishda multimediadan foydalanish "Multimedia amaliyotidagi ish tartibi-bu apparat-dasturiy muhit bo'lib, komp'yuterga axborotni kiritish, ishlov berish, saqlash, uzatish va matn, chizmalar, video tasvir, tovush hamda nutqlarni insonga zarur va qulay holatda yetkazish"dir degan fikrini qo'llab-quvvatlaydi. O'z navbatida, Cecília Sík Lányi va Bent B.Andresen qarashlariga qo'shilgan holda virtual ta'lim texnologiyasi "Virtual borliq –bu sun'iy hosil qilinadigan axborot muhiti bo'lib, u atrof-muhitni odatiy usulda tasavvurni turli texnik vositalar asosida hosil qilinadigan axborotlar bilan almashtirishga qaratiladi. Ta'limiy maqsadlarda virtual reallik vositalarini ishlab chiqishga qaratilgan axborotlarni vizuallashtirish vositalarini yaratish boshqa texnik vositalar yordamida erishib bo'lmaydigan pedagogik samaraga erishish mumkin" ekanligiga urg'u beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. "Virtual borliq" atamasi ilk bor Massachusset texnologiya institutida 1970 yillarning oxirida Jaron Lanier tomonidan o'ylab topilgan. U 1984 yilda dunyoda birinchi virtual borliq firmasini tashkil etadi, bu atama komp'yuterda yaratiladigan muhitda insonning mavjudligi g'oyasini nazarda tutgan. "Virtual borliq" atamasini muomalaga amerikalik kinomatografchilar tomonidan kiritilgan bo'lib, ular muayyan sabablarga ko'ra tabiiy yo'l bilan amalga oshirib bo'lmaydigan hayoliy imkoniyatlarni belgili-grafik shaklda sun'iy amalga oshirish mumkinligi haqidagi kinolentani shu nom asosida tayyorlagan[4].

Hozirgi kunda fan-texnikaning keng miqyosda rivojlanishi real-hayotiy tadqiqot uskunalari ushbu rivojlanish bilan bir qatorda olib borishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelinmoqda.

Ta'lim tizimida virtual borliqdan foydalanishning ahamiyati shundan iboratki, inson real borliqda harakata qilayotgani illyuziyasini kompyuterda yaratish imkonini beradi. Ushbu interfaol texnologiyasi orqali obyektiv borliqni tabiiy sezgi organlari yordamida idrok etish o'rni maxsus interfeys, kompyuter grafikasi va ovoz vositasida sun'iy yaratilgan kompyuter axborotidan foydalanish mumkin bo'ladi. Virtual borliq aslida amalda yo'q narsa, uni qo'l bilan tutish, uning ta'mi va hidini xis qilish mumkin emas. Lekin, u mavjud bo'lib, inson hayoliy olamiga kirib, uni nafaqat kuzatadi va boshdah kechiradi hamda unga ta'sir ko'rsatish imkoniga ega bo'ladi.

Biz virtual olam orqali biron mamlakat yoki dengizga sayohat qilishimiz, u yerda shaharlarning turli ko'ngilochar

xiyobonlarida yurishimiz, sanoat korxonalairdafi jarayon bilan tanishishimiz, avtomobil zavodlarida chiqarilgan mashinani boshqarishimiz yoki dengizda cho'milishimiz mumkin. Lekin virtual olam real fizik borliqdek, insonga lazzat baxsh etmaydi. Sababi, bu borliq ta'sirida vujudga keluvchi his-tug'ular ko'p jihatdan uning o'zi bilan emas, balki biz qanday idrok etishimiz va tasavvurimiz orqali amalga oshiriladi.

Hozirgi kunda virtual borliqdan inson madaniy faoliyatining tuli soha va tarmoqlarida foydalanilmoqda. Undan eng avvalo u vujudga kelgan sohada, fanda, jumladan fizikada suyuqlik va gazlar dinamikasini modellashtirish, kimyoda kimyoviy reaksiyalarni modelini tuzishda, geologiya va geografiyada karta sxemalari, rel'ef va vulqonlarni modellashtirishda foydalanilmoqda.

Virtual ta'lim darslarini ishlab chiqishda axborot texnologiyalarining komp'yuter grafikasi, real vaqt rejimi va dasturlash texnologiyalarisiz imkonini yo'q. Bunda hozirgi kunda asosan kompyuter grafikasining OpenGL, Direct3D, Java3D, va VRML kutubxonalaridan, dasturlashdan esa, C++, Perl, Java va Python tillarini qo'llanilmoqda.

Ta'lim jarayonida virtual reallikning qo'llanilishi multimedia ilovalari asosida simulyatsilangan dars turi sifatida matn, rasm, tovush, panorama, animatsiya va video vositalaridan foydalanish mumkin.

Virtual borliqdan internet texnologiyalarisiz foydalanish mumkin emas. Internet aslida XX asr mo'jizasi sifatida kim yndan foydalanishda orqada qolib ketsa, keyin virtual dunyo taraqqiyotiga yetolmaydi. Internet aslida insoniyat qabul qilishining yangi o'lchami bo'lib, uni egallash bir tomondan oson, ikkinchi tomondan murakkabdir. Uning osonligi shundan iboratki, dasturlaning eng osoni oddiy brauzerdan (hamma kompyuterda mavjud bo'lgan "Internet Explorer" brauzerdan) foydalanishni bilsangiz shu kifoya qiladi. Internetni barcha xizmatlaridan foydalanish uchun bu dastur yetarli bo'lib, uning birinchidan, internet xizmatlaridan foydalanish bo'yicha bilim, va malaka talab qilinadi. Ikkinchi tomondan, tarmoqdagi xizmat va ma'lumotlar asosan, xorijiy tillarda berilgan. O'zbek tilida joriy qilingan xizmatlar, nashr qilingan ma'lumotlar hozircha ko'p emas, kamchilikni tashkil etadi.

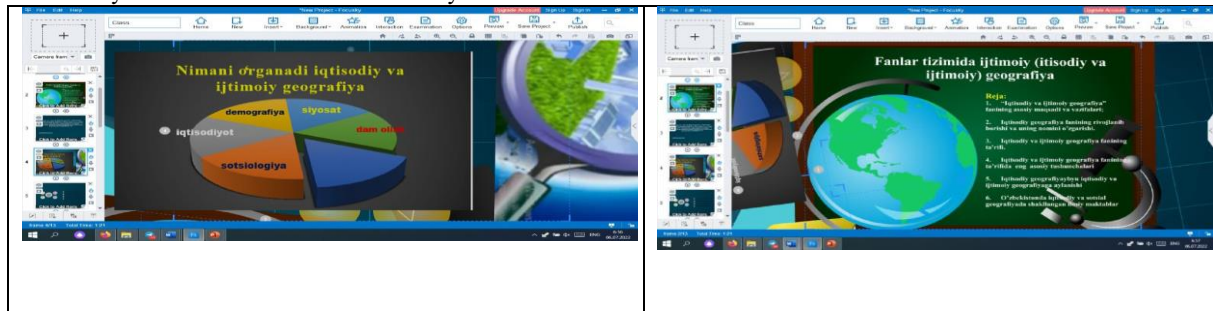
Virtual ta'lim jarayonida geografiya fani uchun intellektual xarita tayyorlash imkoniyati bor hamda xaritadan dars jarayonida foydalanish mumkin. Intellectual xaritadan foydalanish bir necha afzalliklarga ega. Ayniqsa, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanidan intellectual xaritadan foydalabish orqali, talablarda fan bo'yicha erishib bo'lmaydigan samarali pedagogik natijani qayd etish mumkin (1-rasm).

Shuningdek, fanni o'qitishda Gongkongda "Focusky Software Co.Ltd" raqamli taqdimotlar uchun dasturiy ta'minot bo'yicha dunyodagi yetakchi provayderlardan biri tashkil etilgan. Ushbu dasturiy provaydor orqali Maker taqdimot dasturidan foydalabish imoniyati yaratilgan. Maker onlayn taqdimot, video taqdimot, PPT dan videoga o'zgartirgich, aqliy xaritalash dizayni, mahsulot yoki xizmat ko'rsatish va boshqalar kabi turli maqsadlarga erishish uchun cheksiz immoniyatlar yaratilgan. Ushbu dasturiy ta'minotdan foydalangan holda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanidan tayyorlangan elektron darslikdan namuna kelyitiriladi (2-rasm).

1-rasm. Fanni o'qitishda intellektual xaritalarning o'rni va ahamiyati

Ushbu dastur fan bo'yicha virtual electron darslik imkoniga ega. Bu imkoniyatdan foydalanish orqali fanning dasturiy ta'minot bo'yicha muamolarini xal etishda ham yordam beradi.

2-rasm. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyadan "Focusky Software Co.Ltd" raqamli taqdimot

Tahlil va natijalar. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyadan virtual ta'limdan foydalanish orqali dars jarayonida talabalarda umuminsoniy va tarbiyaviy tamoyillarni bosqichma-bosqich shakllantirish metodikasi quyidagicha ishlab chiqildi, ya'ni:

1. Fanni o'qitishda talabalar ongida o'rganilayotgan obyekt obrazini yaratishga mo'ljallangan geografik obyekt (hodisa)ning tashqi ko'rinishi haqidagi tasavvur, masalan, iqtisodiy obyekt, aglomeratsiya, shahar, sanoat rayonlari, transport tuguni kabilar;

2. Iqtisodiy-geografik obyektlarni kosmosda joylashtirish, masalan, elektr stansiyalari, milliy iqtisodiy obyektlarning yer yuzida joylashishini tasavvur eta olish;

3. Iqtisodiy-geografik obyekt va hodisalarning xususiyatlari, masalan: intensiv va ekstensiv dehqonchilik, urbanizatsiya, mehnat taqsimoti kabilar;

4. Iqtisodiy geografiyada migratsiya, urbanizatsiya, demografik faollik, tibbiyot geografiyasida kasalliklarning hududiy xususiyatdan kelib chiqib yuzaga kelishi va tarqalishi va hokazolar;

5. Iqtisodiy-geografik obyektlar (hodisalar) tarkibi, masalan: sanoat va tarmoqlar tarkibi, eksport va import tarkibi, til oilalari va guruhlar tarkibi, din mazhablari guruhlar va tarkibi, tarnasport geografiyasining tarkibi kabilar;

6. Iqtisodiy-geografik obyektlarning tuzilishi, masalan: xalq xo'jaligining tuzilishi, jahonning turli mamlakatlarida bandlik tarkibi va sanoat tarmoqlari, kasblar, qishloq xo'jaligining tuzilishi, joylashuvi, rivojlanish dinamikasi kabilar;

7. Iqtisodiy-geografik obyektlar va hodisalarning aloqalari, sababi, vaqtinchalik, fazoviy, funksional va tarkibiy aloqalar. Masalan: ishlab chiqarishni tashkil etish shakllarining o'zaro bog'liqligi, iqtisodiy munosabatlar, tarmoqlararo va ichki aloqalar, sanoat va qishloq xo'jaligi va xalqaro munosabatlarning aks ettirish kabilar.

Xulosa va takliflar. Fanni o'qitishda virtual ta'limdan foydalanish jarayonida talabalar ma'ruza vaqtda o'rgangan nazariy bilimlarini yanada mustahkamlash bilan bir qatorda nazariya hamda hayotiy tadqiqotlarning rivojlanishiga bevosita xissa qo'shadilar. Bundan tashqari o'sha virtual darslarning ham yanada rivojlanishiga, yanada haqiqiy hayotiy tadqiqotlarga yaqin natijalar beradigan darajaga chiqarishda o'z xissalarini qo'shishlari mumkin. Bu o'z o'rnida talabalarni faqatgina "tinglovchi" vazifasida qolmasdan, bevosita ilmiy-tadqiqot ishlarida qatnashuvchilarga aylantiradi. Bu esa o'z navbatida talabalarda o'qish va tadqiqotlarga bo'lgan qiziqishlarini yanada ortishiga olib keladi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh. "Yangi O'zbekiston strategiyasi" Toshkent. 2021 yil
2. Bent B. Andresen and Katja van den Brink. Multimedia in Education. UNESCO Institute for Information Technologis in Education. 2013. ISBN 978-5-7777-0556-3. p.3
3. Давыдов В.В. Учебная деятельность и моделирование. / [Текст] / В.В. Давыдов, А.У. Варданян - Ереван: Луйс, 1981. - 219с.
4. Cecilia Sik Lányi. Virtual reality and environments. First published April, 2012. Printed in Croatia. Published by InTech. ISBN 978-953-51-0579-4, p.31
5. Вахобов Х., М.Тиллабоева. Иктисодий география асослари. (Ўқитувчи китоби) – Тошкент. Ўқитувчи, 2001. –Б. 4-5
6. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem soving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – P. 4.
7. Komilova N., Jumaxonov Sh. "Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya metodologiyasi". Darslik. "Universitet" 2020 yil. 46-bet
8. Чорли Р. Дж. П. Модели в географии. М.: Прогресс, 1971. 78-с
9. <https://hadoop.apache.org/>
10. <http://spatialhadoop.cs.umn.edu/>
11. <https://registry.opendata.aws>

Малоҳам МАНСУРОВА,
Навоий давлат педагогика институти таянч докторанти
E-mail: m.mansurova1992@gmail.com

Фалсафа фанлари доктори, профессор Сафарова Нигора Олимовна тақризи асосида

ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОН БОШҚАРУВИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЯ РИВОЖИДАГИ АКСИОЛОГИК АҲАМИЯТИ

Аннотация

Ушбу мақолада Марказий Осиё минтақаси IX-XII ва XIV-XV асрларда Шарқ илм-фани ривожига ҳисса қўшган аждодларимиз меросининг бугунги кундаги Янги Ўзбекистоннинг бошқарув тизимидаги аҳамияти кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, мақолада Учинчи Ренессанс атамаси, унинг тарихи ва бугуни, Янги Ўзбекистонни бунёд этишдаги аҳамиятини айнан аждодларимиз Амир Темур ва Алишер Навоийнинг илмий мероси, уларнинг инсонпарварлик, бунёдкорлик, бошқарув тизимида оид қарашлари орқали тарғиб этишга қаратилганлиги билан ҳам эътиборлидир.

Калит сўзлар: Ренессанс, глобаллашув, стратегия, гуманизм, цивилизация, тасаввуф, калом.

АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ НОВОЙ АДМИНИСТРАЦИИ УЗБЕКИСТАНА В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Аннотация

В данной статье показано значение наследия наших предков, внесших свой вклад в развитие восточной науки в Центрально-Азиатском регионе в IX-XII и XIV-XV веках, в системе управления Нового Узбекистана сегодня. Также в статье ставится задача популяризировать термин Третий Ренессанс, его историю и сегодняшний день, его значение в создании Нового Узбекистана через научное наследие наших предков Амира Темура и Алишера Навои, их взгляды на гуманизм, творчество, систему управления.

Ключевые слова: Ренессанс, глобализация, стратегия, гуманизм, цивилизация, мистика, слово.

THE AXIOLOGICAL SIGNIFICANCE OF THE NEW UZBEKISTAN ADMINISTRATION IN THE DEVELOPMENT OF MODERN CIVILIZATION

Abstract

This article shows the importance of the heritage of our ancestors who contributed to the development of Eastern science in the Central Asian region in the IX-XII and XIV-XV centuries in the management system of New Uzbekistan today. Also, the article aims to promote the term Third Renaissance, its history and today, its importance in the creation of New Uzbekistan through the scientific heritage of our ancestors Amir Temur and Alisher Navoi, their views on humanism, creativity, management system.

Keywords: Renaissance, globalization, strategy, humanism, civilization, mysticism, word.

Кириш. Мамлакатимизда 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси доирасида ўтган давр мобайнида давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан ислоҳ этишга қаратилган 300 га яқин қонун, 4 мингдан зиёд Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари қабул қилинди.

Сўнги беш йиллик ислохотларнинг натижасида мамлакатимизда Янги Ўзбекистонни барпо этишнинг зарур сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва илмий-маърифий асослари яратилди. Мана шундай янгиланган бири Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” [2] ги ПФ-60-сонли фармони бўлди. Ушбу фармонда “Ҳаракатлар стратегиясидан – тараққиёт стратегияси сари” тамойилининг етти устувор йўналишидан энг биринчиси ҳам “Инсон кадрини юксалтириш ва эркин фуқаролик жамиятини янада ривожлантириш орқали халқпарвар давлат барпо этиш” деб номлангани бежизга эмас.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев ўзининг “Янги Ўзбекистон стратегияси” номли китобида “Янги Ўзбекистонни барпо этиш – бу шунчаки хоҳиш-истак, субъектив ҳодиса эмас, балки туб тарихий асосларга эга бўлган, мамлакатимиздаги мавжуд

сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий вазиятнинг ўзи такозо этаётган, халқимизнинг асрий орзу-интилишларига мос, унинг миллий манфаатларига тўла жавоб берадиган объектив зарурятдир” [3] деган эдилар.

Шу боис ҳам бу борада тарихий, илмий меросимизга таянмасликнинг иложи йўқ бўлса керак. Чунки Янги Ўзбекистоннинг бугунги киёфасини биз аждодларимизнинг илмий меросидан, уларнинг азму-шижоатидан, халқимизнинг метин иродасидан, баркамол авлодимизга таянган ҳолда жамиятимиз ҳаётини тубдан янгилаш орқали изчил давом эттиришимиз олдимизда турган энг долзарб вазифамиздир.

Бу борада қадимги юнон файласуфи Сукротнинг “Ўзгаларни ўзгартирмоқчи бўлган инсон, аввало, ўзини ўзгартариши лозим. Бунинг учун эса, аниқ мақсад, толмас ирода ва доимий изланиш керак”[4] деган ҳикматли ибораси бу борада ҳаммамиз учун ҳам асосий мезон бўлиши лозим.

Асосий қисм. Юртбошимиз томонидан илгари сурилган Янги Ўзбекистондаги “Учинчи Ренессанс” атамаси мана шу туб бурилишларимизнинг алангали нуқтаси бўлди.

Демак савол туғилади, хўш Ренессанс нима? Нега айнан Учинчи Ренессанс дейилмоқда?

“Ренессанс” сўзининг луғавий маъносига эътибор берадиган бўлсак, бу сўз франсуз тилидан олинган бўлиб “қайта туғилиш” деган маънони англатади”[5]. Атама сифатида унинг мазмуни анча кенг: маданиятда, илм-фанда, санъатда, таълим-тарбияда, умуман, жамият ҳаётида узоқ муддатли турғунликдан кейин қайт жонланиб, тез ривожланишни, ижтимоий онг ва қадриятлар тизими янги сифат босқичига чиқишини билдиради. Илк бор бу атама Европада ўрта асрлар мутаассиблигидан кейин XV- XVI асрлардаги ривожланиш даврига нисбатан қўлланилган. Ренессанс аталмиш мазкур ижтимоий ҳодиса ўзбек тилига “Ўйғониш даври” дея таржима қилинган.

Мустақил юртимизда миллий тикланишдан миллий юксалишга ўтганимиздан кейин, Учинчи Ренессансга эришишни давлат раҳбари стратегик вазифа этиб қўйди. Ҳақиқатан, тарихан олганда биз икки Ренессансни бошдан кечирдик: биринчиси IX-XII асрлар, иккинчиси XIV аср охириги чораги – XVI аср биринчи чораги биринчи Ренессансда юртимиздан Фарғоний, Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Қошғарий, Махмуд Замахшарий каби буюк даҳолар, буюк муҳаддислар - Бухорий, Термизий, мутакаллимлар – Мотурудий ва Абул Муин Насафий ҳамда бошқа атоқли дунёвий ва диний алломалар шуури олами ёритди.

Иккинчи Ренессансда – Улугбек, Ғиёсиддин Жамшид Қоший, Қозизода Румий, Али Қушчи, Лутфий, Жомий, Навоий, Беҳзод, буюк меъморлар, бастакорлар, мусаввирлар, тарихчилар чиқиб, бугун ҳам дунёни лол қолдираётган асарлар яратдилар.

Ҳар икки Ренессанс даврида биз дунёнинг илғор, тараққий этаётган халқлари қаторида эдик. Агар яна шундай даражага эришмоқчи бўлсак, Учинчи Ренессансга амалга оширишга зарур. Шу мақсадда Президентимиз Ш.Мирзиёев томонидан алломалар илмий меросини ўрганиш, Ўзбекистон тарихини асрлар оша этиб келган ёзма мерос асосида ҳолисона ва чуқур ўрганиш тобора долзарб аҳамият касб этаётганлиги, бу мероснинг салмоқли қисмини ватанимиздан етишиб чиққан олимларнинг асарлари ташкил этиши, мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан ажодларимиз томонидан яратилган бебаҳо, маънавий ва маданий меросни қайта тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилишига алоҳида эътибор қаратилганлигини кўришимиз мумкин.

Дарҳақиқат, Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Ҳамма ўз тарихини улуғлайди. Лекин бизнинг мамлакатимиздек буюк алломалар ҳеч қасрда йўқ. Бу меросни чуқур ўрганишимиз, халқимизга, дунёга етказа билишимиз керак. Ўзбекистон Ислом цивилизация марказига келган одам тарихимиз ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиши, катта маънавият олиб кетиши зарур” [3] деган сўзлари инсонни руҳлантirmасдан қўймайди.

Маълумки, IX-XII асрлар анъаналарига кўра, маърифатпарвар мутафаккир ва файласуфлар, олимлар ва шоирлар одатда ҳукмдорлар ва султонлар саройларида паноҳ топганлар. Улар орасида IX-XI асрларда Хивада ташкил этилган Маъмун академияси ва “Байтулҳикма”, яъни “Донишмандлик уйи” деган ном билан шуҳрат қозонган Боғдод академиясида, шунингдек, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улугбекнинг илмий мактабида самарали меҳнат қилган бир гуруҳ олимлар бугун дунёга донг таратдилар.

Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида бошқарувида қадриятларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари билан боғлиқ муаммоларнинг таҳлили узоқ тарихга эга. Кишилар қадим замонларданок ўзларини

ўраб турган олам, ундаги нарсалар, воқеалар ва ҳодисалар, одамлар ўртасидаги муносабатларга баҳо берганлар, уларнинг қадри тўғрисида фикр юритганлар. Замонлар ўтиши, жамият ривожига давомиди бу борадаги муаммолар кўпайган, уларни ҳал қилишнинг аҳамияти ортаверган. Қадриятлар мавзуси бир қатор дунёқарашларнинг асосида ётган, уларнинг марказий қисмини ташкил қилган. Кўпгина фалсафий оқимлар ва мутафаккирлар ҳам бу мавзунини четлаб ўтмаганлар.

Бугун Янги Ўзбекистонни ташкил этишда ҳар бир қарорни халқимиз билан маслаҳатлашиб, бевосита мулоқот асосида олиб бормоқдамиз. Бу борада “Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” деган ғоя бу борадаги фаолиятимиз мезонига айланмоқда.

Маълумки, қадимий маданият ва цивилизациялар чорраҳаси бўлган юртимиз заминида ўрта асрларда минглаб олимлар, буюк мутафаккир ва шоирлар, азиз-авлиёлар етишиб чиқган. Уларнинг аниқ фанлар ва диний илмлар соҳасида қолдирган бебаҳо мероси бугун инсониятнинг маънавий мулки ҳисобланади.

Янги Ўзбекистонимизнинг кўрки бўлган – Тошкент шаҳридаги Миллий боғ ҳудудида мухташам Адиблар хиёбони, бир қатор вилоятларимизда улуғ адибларимизнинг номлари билан аталган ижод мактаблари барпо этилди. Маънавий ҳаётимизда муҳим бўлган ана шундай лойиҳалар ҳақида гапирганда, Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази, Имом Бухорий ва Имом Термизий номларидаги халқаро илмий тадқиқот марказлари, Ислом академияси каби илмий-маърифий муассасалар фаолиятини йўлга қўйиш ишлари бошланганлиги, алломаларимизнинг ёдгорлик мажмуалари қошида ҳадисшунослик, тасаввуф, калом ва ақиди илми каби диний-маърифий йўналишларни ўрганиш бўйича махсус мактаблар ташкил этилганлиги бу ишимизнинг чуқур илмий ва амалий асосларига эгадир[6].

Муҳокама ва натижалар. Янги Ўзбекистонда биз жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш хусусида кўп гапирармиз, албатта маърифат, маърифий билимлар ота-боболаримиз бизга қолдириб кетган китобларда эканлигини ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг китоб фондларида 100 мингдан зиёд қўлёзма асарлар сақланаётганлигидан ҳам англашимиз мумкин. Афсуски бу китоблар ҳали тўлиқ ўрганилмаган, ушбу асарларни ўрганиш орқали бугунги давр ўртага қўяётган жуда кўп долзарб муаммоларга жавоб топишимиз мумкин.

Бунинг учун эса, биз Учинчи Ренессанс вакиллари, Янги Ўзбекистоннинг уйғонган ёшлари бўлишимиз лозим!

Бу борада “Жамиятни сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий модернизация қилиш, маънавий жиҳатдан тиклаш ва юксалтириш, мавжуд қонунларни, давлат бошқарувини, иқтисодий тизимни қайта қўриб чиқиш, таъсирчан ва самарали механизмларни яратиш, демократик тамойиллар ва меъёрларни ҳаётга тадбиқ этиш бўйича мисли қўрилмаган кенг қўламли ва изчил чора-тадбирларни амалга ошириш” [3] деб айтади Президентимиз Ўзбекистон стратегияси” номли китобида.

Биз Янги Ўзбекистонни яратишда “давлат-жамият-инсон” тамойилидан “инсон-жамият-давлат” тамойилига ўтдик. Бунинг мазмуни шуки: халқ билан бевосита мулоқот қилиш. Буюк мутафаккир Алишер Навоий бобомиз айтганидек: “Одамий эрсанг, демасил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами” деган сўзлари бу борада дастуриламал бўлди. Яъни улуғ бобомизнинг бу дунёда инсонларнинг дарду ташвишларини ўйлаб яшаш – одамийликнинг энг олий мезонидир, халқнинг ғамидан узоқ бўлган инсонни одам қаторига қўшиб бўлмайди,

деган маънодаги сўзлари Янги Ўзбекистонни асоси сифатида қайтадан кашф этилди.

Алишер Навоий даҳоси туфайли инсоният тарихида дунёнинг турли жойларида яшаётган туркий халқлар яккалам қилинди, миллат маънавий мероси умумжаҳон хазинасидан мустаҳкам ўрин олди. Мустақил Ўзбекистонда Навоийни англаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Республикадаги энг йирик вилоятлардан бири ва унинг маркази, Ўзбекистон Давлат мукофоти, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институти, опера ва балет академик театри, Ўзбекистон Давлат кутубхонаси, Самарқанд давлат университети ва бошқа юзлаб маданий-маърифий муассасалар улуг шоир номи билан аталди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Навоий вилоятига ташрифи чоғида “Буюк аждодимиз Алишер Навоий бир пайтлар таҳсил олиш учун Хиротдан Самарқанд сари йўлга чиққанларида аини шу воҳадан ўтганлар. Қуш учса каноти, одам юрса оёғи қуядиган бу бепаён дашту чўллар вақти келиб бунёдкор авлодлар томонидан обод шаҳар ва қишлоқларга айланишини орзу қилганлар” [7] деган сўзлари бугун аини ҳақиқатга айланди.

Бугунги ёш авлод бобокалонимиз ижодидан, унинг ғоялари хазинасидан яхшиликка даъватни, ёмонликдан узоқ бўлишни ўрганади. Шу сабабли ҳам А.Навоий асарларида илгари сурилган ғоялар ўз аҳамиятини асло йўқотгани йўқ.

Кези келганда фахрланиш керакки бутун дунёда буюк аждодларимизнинг сўнмас даҳосига ҳурмат-эҳтиром, уларнинг бой илмий меросини ўрганишга қизиқиш ҳамиша юқори бўлган. Бунинг тасдиғини турли мамлакатларда уларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида илмий ва бадиий асарлар яратилгани, улуг аждодларимиз хотирасига ёдгорликлар барпо этилганида ҳам кўриш мумкин. Белгия ва Латвияда Ибн Синога, Латвияда Мирзо Улуғбекка, Япония, Россия ва Озарбайжонда Алишер Навоийга, Мисрда Аҳмад Фарғонийга ўрнатилган ҳайкаллар халқимиз тарихига чуқур ҳурмат ифодасидир.

Янги Ўзбекистонни барпо этишда қонун ва адолат устуворлигини таъминлаш бугун Ўртбошимиз томонидан илгари сурилган тарққий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондасига айланиши лозим деган сўзлари ҳақиқатга айланган даврда яшайпмиз. Бундай қараш 2017-2021 йилларда Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси даврида ўз тасдиғини топди.

Агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак, XIV-XV асрларда рўй берган илм-фан таракқиёти бевосита Амир Темур ва Темурийлар фаолияти билан узвий боғлиқдир. Соҳибқирон Амир Темур мўғул-татар босқинчиларини юртимиз худудидан қувиб чиқариб, марказлашган давлат барпо этди ва феодал тарққликка барҳам берди. Темурийлар даврида илм-фан намоёндалари ўзига хос муносабат шаклланиб, уларнинг ижод қилишлари учун барча шарт-шароитлар яратилиб берилган. Мовароуннахрнинг маркази бўлган Самарқандда Мирзо Улуғбек раҳнамолигида асосан табиий-аниқ фанлар, Хиротда эса, султон Ҳусайн Бойқаро ҳамда Алишер Навоий ҳомийлигида ижтимоий-гуманитар соҳада ижод қилувчи мутафаккирлар фаолият олиб боришган[8].

Биргина Марказий Осиё илмий меросини ўрганишда Амир Темурнинг ҳаёти ва фаолиятида икки давр яққол кўзга ташланади. Биринчи даври (1360-1385) Мовароуннахрни мўғул хонлигидан озод қилиб, ягона марказлашган давлат тузиш, ўзаро урушларга барҳам бериш. Иккинчи даври (1386-1405) эса икки йиллик, уч

йиллик, беш йиллик, деб аталувчи бошқа мамлакатларга юришлари билан характерланади.

Темур давлатни бошқаришга катта эътибор бериб, янги давлат тизими бўйича Девони бузrugдан ташқари, ҳар бир вилоятда Девон деб аталувчи бошқарма тузиб, бу бошқармалар солиқ йиғиш, тартиб сақлаш, ижтимоий бинолар – бозорлар, ҳаммомлар, йўллар, суғориш тармоқларига қараб туриш ва аҳолининг хулқий-ахлоқий ҳаракатларини назорат остига олиш каби ишлар билан шуғулланган. Ҳар бир Девонда қирим ва чиқимларни ҳисобга олиш, қайд этиш турк-ўзбек ва форс-тожик тилларида олиб борилган.

Темурнинг муҳим асари бўлмиш “Тузуқлар”да ҳам жамият ва ижтимоий-сиёсий ҳаётга оид бирлашган қудратли давлатнинг сиёсий ва ахлоқий қоидалари ҳақида гап боради. “Темур тузуқлари”да давлат тизими, давлатдаги турли лавозимларнинг вазифаси, ундаги турли тоифалар ва уларга муносабат, давлатни бошқаришга асос бўлган қоидалар, қўшинларнинг тузилиши, тартиби, уни бошқариш, таъминлаш, рағбатлантириш, қўшин турларининг тутган ўрни ва ўзаро муносабати каби масалалар баён этилади. Давлат ишларини ҳар доим ислом ва шариат ҳукмлари асосида олиб борилгани бир неча бор таъкидланади.

“Салтанатим мартабасини, – деб таъкидлайди Амир Темур, – қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб, зиён етказишга ҳеч бир қимсанинг қурби етмасди” [9]. Бундан ташқари, асарда жамият ишларидаги одамларнинг 12 тоифага бўлиниши, салтанатни бошқаришда 12 қондага амал қилинганлиги, салтанат 4 қатъий қондага асосланиши каби масалалар ҳам тартиб билан баён этилган.

Шаҳарлар ва шаҳар атрофи аҳолисидан на жон солиғи ва на бож олинарди. Бирорта ҳам аскарнинг доимий туриш учун шахсий кишилар уйини эгаллашга ёки фуқароларнинг молини ва бойлигини ўзлаштириб олишга ҳаққи йўқ эди. “Барча ишларда, – деган эди Амир Темур, – бу ишлар қайси ўлка халқига тааллуқли бўлмасин, ҳокимларнинг адолат томонида қаттиқ туришларига буйруқ берилган. Қашшоқликни тугатиш мақсадида бошпаналар ташкил қилдимки, камбағаллар улардан нафақа олиб турардилар”[9]. Бундан ташқари, Темурнинг солиқлар ҳақидаги қондаси жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Темур ёзади: “Солиқлар йиғишда халқни оғир аҳволга солишдан ёки ўлкани қашшоқликка тушириб қўйишдан эҳтиёт бўлиш зарур. Негаки, халқни хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағаллашишига олиб келади, хазинанинг бекуватлиги ҳарбий қучларнинг тарққкланишига, бу эса, ўз навбатида ҳокимиятнинг қучсизланишига сабаб бўлади...” [9]. Амир Темур ҳарбий салоҳиятда жаҳонга машҳур саркарда ва ўз замонасининг энг қудратли ҳукмдори бўлиши билан бирга, унинг ҳарбий назарияси ва амалий ҳарбий санъати, тактика ва стратегияси, армия таркибининг тузилиши ўз даврида нодир ҳолат эди. Унинг ҳарбий маҳорати турли йўналишларда – аскарий қисмларни қайта ташкил этишда, душманга ҳужум қилишда турли-туман усуллардан фойдаланишда, ҳужумдан олдин душман жойлашган ерларни обдон ўрганиб чиқишда, ҳам лашкарбоши – қўмондонликда намоён бўлди.

Таъкидлаш лозимки, Амир Темур давлат, жамият ҳаётида бўлиб ўтадиган ҳар бир муҳим режа олдида кенгаш ўтказар ва бу кенгашга нафақат давлат арбоблари, саркардалар, темурийзодаларни, балки саййидлар, шайхлар, илм-фан арбобларини ҳам таклиф этган ва ўзининг ҳар бир юриш олдида бундай кенгашларни ўтказиб туришни одат тусига киритган.

Бугунги кунда ҳам Муҳтарам Юртбошимизнинг оқилона сиёсатлари туфайли юқори лавозимларда фаолият олиб бораётган раҳбарларга нисбатан “ғалаба рапортлари” ва қилинган ишга доир ҳисоботларга берилмасдан, асосий диққат-эътиборни мавжуд камчиликлар ва уларнинг илдизларини пухта таҳлил қилишга қаратиш зарур” деб айтган сўзлари Янги Ўзбекистонда янгича дунёқараш шаклланаётганлигидан далолат беради.

Хулоса. Ҳар биримиз, энг аввало, давлат бошқаруви органлари раҳбарларининг вазифаси - ўзимиз масъул бўлган соҳа ва тармоқда ишларнинг аҳволини танқидий баҳолаш асосида зиммамизга юклатилган вазифаларни масъулият билан бажаришни таъминлашдан

иборат. Шундай давр келди. Бу Учинчи Ренессанснинг бошланган даври!

Бугунги ёш авлод онгида Ўрта Осиё илмий меросини сингдиришда буюк саркарда Амир Темурнинг тузуклари, Алишер Навоийнинг девонлари, Бухорийнинг ҳикматлари, Ибн Сино тиббиёти, Улугбекнинг кашфиёти ва яъна қанча улуг алломаларимизнинг илмий мероси асосида миллат номини юксакларга кўтаришга, сарф этилган ҳаёти буюк ибрат тимсолига айланди.

Янги Ўзбекистонда маънавий меросга муносабат, уни ўрганиш, тадқиқ этиш ва авлодларга етказиш масаласи давлатнинг маънавият соҳасидаги устувор сиёсатининг ажралмас қисмига ҳамда “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган ғоясига айланганини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январь, ПФ-60-сон 2022-2026 йилларга мўлжалланган янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисидаги Фармони.
2. <https://lex.uz/docs/5841063>
3. Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон стратегияси”. Тошкент-2021, Б-44
4. Шермухаммедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Т, “Алоқачи”, 2008. – 267 б.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, – Т; Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3- жилд. Давлат илмий нашриёти, 2007.
6. Жамият ва бошқарув журнали. Б-9-10;Тошкент-2018 й. 1-сон
7. <https://www.gazeta.uz/uz/2021/08/27/navoiy-visit/>
8. Тошев С. Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври тарихини ўрганишда турк тилидаги манбаларни ўрни. Т., 2020.
9. Муқимов З. Амир Темур тузуклари (Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). Иккинчи тўлдирилган наشري. – Самарқанд: СамДУ, 2008. – 131 бет.

Nargiza MUKHAMMADIEVA,
Tashkent State Oriental Studies University
Department of Western Languages English teacher
E-mail: mukhammadieva.n18@gmail.com

Rewiew PhD G.Otamurodov

ADVANTAGES OF USING NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH LANGUAGE TO HIGHER EDUCATION STUDENTS

Abstract

This article talks about the advantages of using new pedagogical technologies in teaching English to students of higher education. Currently, ensuring the quality of teaching foreign languages to the growing young generation, fundamentally improving the system of training specialists who can speak foreign languages fluently, training mature personnel who meet world educational standards by mastering foreign languages is being carried out in our country is one of the goals of education reform.

Key words: Methodology, pedagogical technology, innovation, pronunciation, pedagogy, teaching methods, critical thinking, quality of education.

OLIIY TA'LIM TALABALARIGA INGLIZ TILINI O'QITISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'lim talabalariga ingliz tilini o'qitishda yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari haqida so'z yuritilgan. Hozirgi kunda o'sib kelayotgan yosh avlodni chet tillariga o'qitish sifatini ta'minlash, chet tillarida erkin so'zlasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish, chet tillarni o'zlashtirish orqali jahon ta'lim standartlariga javob beradigan yetuk kadrlarni tayyorlash yurtimizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotining maqsadlaridan biridir.

Kalit so'zlar: Metodika, pedagogik texnologiya, innovatsiya, talaffuz, pedagogika, o'qitish usullari, tanqidiy fikrlash, ta'lim sifati.

ПРЕИМУЩЕСТВА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ

Аннотация

В данной статье говорится о преимуществах использования новых педагогических технологий в обучении английскому языку студентов высших учебных заведений. В настоящее время обеспечение качества обучения подрастающему поколению иностранному языку, кардинальное совершенствование системы подготовки специалистов, свободно владеющих иностранными языками, осуществляется подготовка зрелых кадров, отвечающих мировым образовательным стандартам, путем овладения иностранными языками в нашей стране – одна из целей реформы образования.

Ключевые слова: Методика, педагогическая технология, инновации, произношение, педагогика, методы обучения, критическое мышление, качество образования.

Introduction. At the present stage of development of education, one of the most urgent problems that require new solutions is the need for a qualitative improvement in the knowledge of the English language. Successful mastery of a foreign language today is a necessary prerequisite for getting an interesting job in the country and abroad, strengthening friendship with representatives of various countries, for continuing education in international higher education institutions and professional growth in the chosen field of specialization. It is necessary to develop and use new approaches and technologies aimed at increasing the motivation of learning activities and accordingly, the level of language proficiency. And active teaching methods meet these requirements, since their essence is to interest students, to make them an active participant in the educational process.

Language is the main means of communication, without which it is difficult to imagine the existence and development of human society. Today, at a time when there are great changes in social relations in our world, communication media (information technologies) require the improvement of students' communicative skills, they can

exchange ideas in different situations during interaction with other participants of communication, language and conversation, requires correct use of norms[2].

In such conditions, the main purpose of a foreign language is the formation of communicative skills, that is, it is required to carry out interpersonal and intercultural communication in a foreign language.

Game method in the development of oral speech in English lessons. The educational possibilities of using the game method have long been known. Many scientists involved in the methodology of teaching foreign languages rightly paid attention to the effectiveness of using the game method.

This is due to the fact that the game manifests itself especially fully and sometimes unexpectedly, the abilities of any person, in particular.

Literature review. However, I would like to note that the use of the game is not well studied in terms of teaching foreign languages. But it is the game that can play the exceptional role of enhancing cognitive interest, facilitating the complex process of learning, creating conditions for the formation of the creative personality of students and also

bringing the teacher's professional skills to the level of modern technologies. Let us turn to the history of the emergence of gaming activity. Game learning has deep historical roots. It is known how multifaceted the game is, it teaches, develops, educates, socializes, entertains and gives rest. But historically, one of its first tasks is teaching. There is no doubt that the game, almost from the first moments of its inception, acts as a form of learning, as the primary reproduction of real practical situations in order to master them[5].

In order to develop the necessary human traits, qualities, skills and habits, to develop abilities. Even in ancient Athens (VI-IV centuries BC), the pathos of the practice of organized education and training permeated the principle of competition (agonistics). Children, teenagers, youth constantly competed in gymnastics, dancing, music, verbal disputes, asserting themselves and honing their best qualities. At the same time, military games were born - maneuvers, staff exercises, playing "battles". In the 10th century, school competitions, in particular, in rhetoric, were also popular among teaching methods[3].

Routine training looked like this: the teacher read, gave examples of interpretation, answered questions, and organized discussions. Students learned to quote from memory, to retell, comment, describe (exphrases), improvise (schedules). In Western Europe, during the Renaissance and the Reformation, T.Companella and F.Rabelais called for the use of the principles of game learning. They wanted the children to get acquainted with all the sciences without labor and as if playing [Rogova G.V., Vereshchagina I.N.: 1988]. Thus, it can be argued that the student is a "little adult" in whom the most important processes begin to form. And it is very important, in our opinion, that the program does not feel a heavy load and the game is able to help this. In the form of gaming activity, you can always easily and quickly explain some new material, work out difficult moments, decorate boring routine daily studies and most importantly, get children interested in learning English from childhood[5].

Research Methodology. At this stage of education, there are important changes that cover almost all aspects of the pedagogical process. They set specific goals and objectives for the educational process.

One of its main tasks is to improve the teacher's pedagogical skills by mastering modern teaching and learning technologies. With the use of any new technologies, new pedagogical ideas of the teacher begin: the clarity of the systematic, methodological language, the emergence of clear tactics in the teaching methodology.

The most important task of the educational process is the student's personal interest. It is necessary to know which technologies should be used in the educational process to obtain the planned results. It is clear that the use of any specific educational technology, no matter how perfect, does not create the most effective conditions for determining and developing students' skills.

Analysis and results. Pedagogical (educational) technology is a well-thought-out model of educational and pedagogical activities combined with a comfortable environment for students and teachers to design, organize and conduct the educational process. Pedagogical technology includes the implementation of the idea of complete control of the educational process [1]. Modern educational technologies include:

- development;
- studying problems;
- multi-level education;
- system of collective education;
- technological study of inventive problems;
- research methods in teaching;
- project teaching methods;

Technology used in teaching game styles:

- role-playing, business and other types of educational games;
- cooperative education (community, group work);
- information and communication technologies;

When it comes to design and interactive teaching methods, their combination and integration is considered to be one of the most effective and efficient tools in the process of teaching English.

Most of the population of today's rapidly developing world can speak two or more languages. Of course, the first of these languages is one's own mother tongue and many linguists believe that special conditions should be created for mastering not only the foreign language being studied, but also the mother tongue. It should be noted that as a result of the reforms in foreign language learning, the new generation growing up from preschool to higher education institutions learns the mother tongue and a foreign language at the same time[6].

It is somewhat easier to study by comparing languages that belong to genetically related and non-genetically related language families and have a high level and experience in international and transnational communication through the existing research methods in linguistics. It is a scientifically proven fact. Currently, the textbooks, educational programs and manuals that are being created in order to fundamentally apply the field of education in our country to foreign languages are the practical proof of these goals. Therefore, only a student who knows his language and culture well can learn other languages with love. Learning foreign languages requires such special preparations. Here the question arises - What is the need for a second language?

Aiming to create a solid foundation for the future prospects of our country, the President of the Republic of Uzbekistan is developing a number of decisions and decrees aimed at learning foreign languages, which are considered the most urgent in order to ensure rapid penetration of Uzbekistan into the world community. By learning foreign languages, we will have the opportunity to be aware of the intellectual potential of the world's youth, exchange ideas with them, analyze the process in depth and compare our achievements and shortcomings with theirs.

Striving to learn foreign languages, acting according to the Uzbek proverb, "Til bilgan el biladi" is a legacy of our great ancestors, such as Farobi, who knew many languages and Kashgari, who had wide observation at the level of comparative study of several languages.

It can be explained as follows that the demand for today's youth is to learn foreign languages: to communicate directly with the countries of the world, to express one's independent opinion fluently and clearly in front of the public, to be a special place of Uzbekistan in the world community. Learning international languages is an urgent issue in order to secure the position and serve to strengthen it.

Ensuring and strengthening the international special place of Uzbekistan means that it is necessary to be aware of and analyze the news in the cultural-educational, socio-economic sphere of the global world, as well as in the field of medicine and sports, the great past of our country and rich culture, as well as the great success of modern youth, should be shown to the peoples of the world. In this case, the language certainly acts as a bridge[1].

But in addition to listing the advantages of language learning that serve only good, it should also be noted that concepts such as state language, national language and mother tongue should always be in the first place for all of us. needed. As every independent country has its own state language, Uzbek language is a symbol of the independence of Uzbekistan. Learning another language should not lead to the

conclusion that the use of one's own language is restricted. Language is a symbol of the state, a mirror of the nation. It is the human duty of every nation to further enrich, polish, expand the scope of its use, in a word, to deliver it to the next generation in an improved form. The perfect study of foreign languages and the use of each in its place to serve the development of the national language is the basis for maintaining the balance of languages in today's society. Using additional resources in teaching foreign languages to students, increasing students' interest and attitude to foreign languages through auxiliary educational tools, conducting each lesson in an interactive, i.e., active-student method, adding to them after the lessons teaching and this process requires extensive use of traditional methods. In the course of classes organized using innovative technologies, students' interest in foreign languages is increased, and their independent creative skills and abilities are improved. According to the etymology of the term "innovative technology" in the scientific literature, it means "innovation" (in English innovation - innovation, invention, newness introduced in science and technology) and "technology" as a linguistic and didactic concept means "less time, represents a set of rational methods of scientific organization of efforts that ensure the achievement of educational goals by spending effort and money. The use of Cinquain, Brainstorming, Case, Zigzag, Cluster, Project, Method, Mind Mapping as specific methods of innovative technology in traditional pedagogy has brought great results[4].

One of them is the project method. The project method is designed to develop a child's active independent thinking and teach him not only to memorize and reproduce knowledge, but also to apply it in practice. It is important that children learn to cooperate when working on a project and cooperative education helps to strengthen mutual support, desire and ability and students' creative abilities and activities are formed. The project method is a set of educational and knowledge techniques that allow solving certain problems as a result of the mandatory presentation of these results as a result of independent actions of students. The project method is an activity that allows students to express themselves independently, individually or in a group, to test their abilities, the teacher to apply his knowledge in practice, to show the results achieved by the public. This method involves solving interesting problems created by the students themselves. For example, "Why am I late for class today?" i.e. "Why am I late for class today?" the question is asked. In this way, students try to express their knowledge through a foreign language and do not repeat this situation by showing their trivial reasons to other students[3].

The design method as a pedagogical technology is a technology that includes a combination of research, research, and problem-solving methods. For students, the project is an

opportunity to increase their creative potential to the maximum level, and in principle, in order to solve the problem, students should have clear creative, intellectual and communicative skills. Therefore, the proper use of the project method requires extensive training, which is carried out in an integrated educational system.

Conclusion/Recommendations. Active or interactive methods include the stimulation of cognitive activity and learner autonomy. Interactive methods are aimed at creating a comfortable learning environment where all students actively communicate with each other. The organization of interactive education includes the modeling of life situations, the use of role-playing games, the general solution of information based on the analysis of tasks and situations, the introduction of information flows into the mind, which causes its active activity. An integral part of interactive approaches are interactive exercises and tasks performed by students. The main differences between interactive exercises and usual work are that they are aimed not only at consolidating the learned material, but also at learning new things[2].

Modern pedagogy is rich in many interactive approaches, including:

- creative tasks
- work in small groups
- educational games (role playing, imitation, business games and educational games)
- use of state resources (inviting specialists, excursions)
- social projects (social projects, contests, radio and newspapers, films, shows, exhibitions, performances, songs and fairy tales)
- learning and strengthening of new materials (interactive lectures, demonstration guides, working with video and audio materials, "student as a teacher", "everyone teaches everyone".
- discussion of complex and controversial questions and problems.

With the interactive education method, students communicate directly in the learning environment, which in turn serves as a source of experience. In the understanding of pedagogical methods, it implies the preparation of students and teachers when the interaction is organized. He does not work as a student-listener or observer, but actively participates in the lesson. With this form of organizing the educational process, students of higher education become full participants. The task of the teacher is mainly to encourage independent activity, to find ways to achieve their goals [2]. Thus, using various pedagogical technologies in the lesson, the process of teaching English can be viewed from a completely new perspective and new mechanisms of personality formation can be mastered and quality results can be achieved under favorable conditions.

REFERENCES

1. Jalolov J., "Methodology of foreign language teaching", Tashkent-2012, pp. 99-100.
2. Vygotsky L.S. The game and its role in the mental development of a child // Developmental psychology. - St. Petersburg: Peter, 2019. - 512 p.
3. Dautova O.B., Krylova O.N. Modern pedagogical technologies in specialized training, an educational and methodical manual for teachers edited by A.P. Tryapitsyna. - St. Petersburg: KARO SPb, 2021 - 176 p
4. Milrud R.P. Methods of teaching English. English Teaching Methodology: a textbook for universities / R.P.Milrud. - M.: Bustard, 2018. - 253 p.
5. Mustafina F.S. Methods of teaching foreign languages: Textbook. - Ufa: Eastern University, 2019. - 30 p.
6. Workshop on the methodology of teaching foreign languages: Textbook for students of pedagogical institutes. - M.: Enlightenment, 2020. - 447 p.

Муяссар НИЗАМОВА,
Наманган давлат университети ўқитувчиси
E-mail: nizamova_m@mail.ru

ТДПУ профессори, н.ф.д. Р.М. Медетова тақризи асосида

DEVELOP THE PROFESSIONAL MOBILITY OF STUDENTS PEDAGOGICAL ESSENCE AND FUNCTIONS

Abstract

The article provides an overview of the development of professional mobility of future managers, comments on the concept of mobility, its implementation, application, content, essence and structure. The content of types of mobility in education and the functions that represent the essence of professional mobility are also covered.

Keywords: Mobility, professional mobility, future managers, functions, structure, mobility, academic, professional, personal, communicative, innovative, informational, cognitive.

РАЗВИВАТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ МОБИЛЬНОСТЬ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ И ФУНКЦИИ

Аннотация

В статье представлен обзор развития профессиональной мобильности будущих менеджеров, комментарии о понятии мобильности, ее реализации, применении, содержании, сущности и структуре. Также освещается содержание видов мобильности в образовании и функции, составляющие сущность профессиональной мобильности.

Ключевые слова: Мобильность, профессиональная мобильность, будущие менеджеры, функции, структура, мобильность, академическая, профессиональная, личностная, коммуникативная, инновационная, информационная, познавательная.

ТАЛАБАЛАР КАСБИЙ МОБИЛЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Аннотация

Мақолада бўлажак менежерлар касбий мобиллигини ривожлантиришнинг долзарблиги, мобиллик тушунчага шарҳлар, унинг амалиётга кириб келиши, қўлланилиши, мазмуни, моҳияти ва тузилмаси келтирилган. Шунингдек, таълимда мобиллик турларининг мазмуни ҳамда касбий мобиллик моҳиятини ифодаловчи функциялар ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: Мобиллик, касбий мобиллик, бўлажак менежерлар, функциялар, тузилма, ҳаракатчанлик, академик, касбий, шахсий, коммуникатив, инновацион, ахборот, когнитив.

Кириш. Ҳозирги даврда педагогларнинг касбий маҳоратига қўйиладиган талабларнинг тўхтовсиз ошиб бораётганлиги ўқитувчининг ўз фаолиятини янгича ёндашувлар асосида ташкиллаштиришни тақозо қилади. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, сифатли таълим хизматлари имкониятларини ошириш, меҳнат бозорининг замонавий эҳтиёжларига мувофиқ юқори малакали кадрлар тайёрлаш сиёсатини давом эттириш” [1] муҳим устувор вазифа сифатида белгиланган. Шу нуқтаи назардан, Олий таълим муассасаларида бўлажак менежерлар касбий мобиллигини ривожлантиришнинг педагогик механизмларини такомиллаштиришда замонавий мутахассис нафақат ўзининг касбий маҳорати, юқори малака даражаси, балки интеллект, инновацион жараёнлардаги фаол иштироки, ахборотларни тезкор топиш, қайта ишлаш, ҳаракатчан ва ташаббускор бўлиши зарур. Мазкур талаблар барча соҳа мутахассисларидан узлуксиз равишда ўқиш, билимларини ривожлантириш, ўзгаришларга тезкор мослашиш ва қарорлар қабул қилиш, миссиясини ростлаши ҳамда доимий фаол бўлишини ифодаловчи касбий мобилликни ўзида ривожлантириш заруриятини белгилайди.

Сўнгги йилларда таълим жараёнида мобиллик атамасидан кўп фойдаланилмоқда ва у истеъмолдаги тушунчага айланиб бўлди. Дастлаб «мобиллик» сўзининг маъносига тўхталсак. “Мобиллик” атамаси латинчада “mobilis” – ҳаракатчан, қўзғалувчан, “ҳаракатчан, тезкор

ҳаракатга, қўзғалишга лаёқатли”, “ҳиссий ҳолатларнинг алмашиши, тафаккур тезлигининг намоиши, енгил ва тез-тез ўзгарувчан, бир жойдан иккинчи жойга тезкор кўчишга лаёқатли бўлиш” каби маъноларни англатади [11].

Демак, луғавий изоҳларга таянган ҳолда, ўз-ўзини доимий ривожлантириб бориш, ўзгаришларга, янги ва қутилмаган вазиятларга тезкор муносабат билдириш ва мослашиш қобилиятига эга касб эгасига нисбатан мобил тушунчасини қўллашимиз мумкин экан. Юқорида санаб ўтилган хусусиятларга эга бўлган бўлажак менежерлар ўзининг бош ғоясини тўла англайди, келажақда менежерлик фаолияти билан шуғулланаётганлигини онгли равишда таҳлил қилади, касбий фаолликни намоиш қилади ва амалий ҳаракатларга киришувчан бўлади [7]. Таъкидлаш жоизки, мобилликни фақатгина шахснинг жисмоний ҳаракатчанликка бўлган қобилияти эмас, балки унинг психологик хусусиятлари, фикрлаши ва ҳиссий жараёнлардаги ҳаракатчанлиги сифатида ҳам изоҳлашимиз лозим [8].

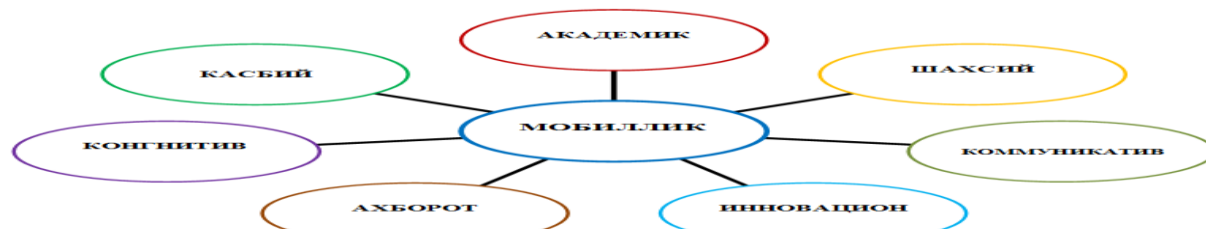
Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Мобиллик тушунчаси дастлаб ўтган асрнинг бошларида америкалик социолог олим П.А.Сорокин тадқиқотларида учрайди. Унинг фикрича мобиллик “инсоннинг ёки ижтимоий объектнинг маълум бир ижтимоий вазиятдан бошқасига кўчиши”ни ифодалайди [12]. Тадқиқотчи индивидуал ва гуруҳли ижтимоий мобилликни тадқиқ қилиш асносида уларни вертикал ва горизонтал турларга ажратади. Мазкур тушунчанинг вужудга келишини дунё микёсида

инсон мақомининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган жараёнлар сифатида ифодалаш зарурияти, деб қайд этади.

Сорокиннинг тадқиқотлари кейинчалик кўплаб социолог олимлар [2] томонидан давом эттирилди ҳамда мобилликнинг инсон капиталининг бойишига, унинг шахсий ривожланиш, янги билимларни эгаллаши ва алмашиши, тилларни ўрганиши, маданиятлараро кўникмаларини ривожлантириши орқали ҳаётда ўз ўрнини топиши ва иш жойи билан таъминлай олиш даражасида кўмак беришига эътибор қаратдилар. Улар, мобиллик

тушунишчасига – таълим воситаси, шарти ёки омили сифатида қараш имкони эканлигини таъкидлайди.

Таълим соҳасига мобиллик атамаси “академик мобиллик”, “касбий мобиллик” тушунчалари шаклида амалиётга кириб келди [4]. Мобиллик тушунчаси педагогик амалиёт ва тегишли адабиётлар таҳлилида [9; 10] қуйидаги кўринишларда шаклланганлиги ҳамда ривожланганлигини эътироф этиш мумкин [8]: академик, касбий, шахсий, коммуникатив, инновацион, ахборот, когнитив (1-расм).

1-расм. Мобиллик турларининг шаклланганлиги

Таълимда мобиллик турларининг мазмунига аниқликлар киритамиз ва улар қуйидагича: Академик мобиллик – талаба ёки ўқитувчиларнинг Олий таълим муассасаларида қилинув асосида маълум муддат ўқиш ёки дарс беришини аниқлади. Касбий мобиллик – “профессионал мобил қобилият” – бу шахснинг тез ва муваффақиятли ишлаш қобилияти ва тайёрлиги лекин янги техника ва технологияни ўзлаштириш, этишмаётган билимларни эгаллаш янги касбга йўналтириш самарадорлигини таъминлайдиган билим ва кўникмалар фаолияти. Шахсий мобиллик – шахсий ҳаракатчанлик ишда индивидуал хусусиятларга (фаоллик, пластика, мослашувчанлик, мослашувчанлик, юқори энергия) асосланган интеграл шахсий сифат сифатида белгиланади ва субъектнинг хатти-ҳаракати ва фаолиятида мақсадлилик, мустақиллик, янги тажрибага очқилик шаклида намоён бўлади. Ижодкорлик, ўз-ўзини ривожлантириш учун мотиватсия, тезкор қарор қабул қилиш. Коммуникатив мобиллик – бу ҳар қандай нутқий вазиятда тез ва адекват жавоб беришга қодир бўлган шахснинг хусусиятлари. Бироқ, нутқ ҳолатлари орасида чет тилини билишни талаб қиладиган ҳолатлар, яъни чет тил маконидаги нутқ вазиятлари бўлиши мумкин. Бундай ҳолда, замонавий мутахассис турли хил ижтимоий ва, албатта, касбий вазиятларда эркин ҳаракат қилишга, тегишли жавоб беришга ва чет тилида мулоқот ҳаракатини бажаришга тайёр бўлиши керак. Инновацион мобиллик – ўқитувчининг инновацион ҳаракатчанлиги – бу нафақат “инновациялар ўртасидаги”, балки “инновациялар доирасидаги” космосдаги ҳаракатчанлиги, нафақат касбий фаолиятда янги нарсаларга ўтиш ёки индивидуал инновацион лойиҳаларни амалга ошириш, балки ушбу соҳада ишлаш қобилиятидир. Ахборот мобиллик – жамиятнинг ахборот ҳаракатчанлигини сезиларли даражада оширади, бу эса капитал ва ишчи кучининг самаралироқ тармоқларга оқилиши тезлаштиради ва шу билан бутун иқтисодиётни янада самаралироқ қиладди. Компютерлаштириш хусусий секторда ҳам, давлат секторида ҳам меҳнат унумдорлигини сезиларли даражада оширади. Когнитив мобиллик – бўлажак мутахассиснинг бошқарув фаолиятидаги ўзгарувчан вазиятларда муаммоларни ўз вақтида ва конструктив ечимини топишга доир тайёрлиги ва қобилиятини таъминловчи шахсий, эҳтиёж-мотивли, мазмунли-фаолиятли, креатив, коммуникатив ва ахборот

компонентларидан иборат бўлган интегратив касбий-шахсий хусусиятидир.

Тадқиқот методологияси. Таъкидлаш мумкинки, бир қатор рус олимлари мобиллик бўйича тадқиқот ишларини олиб борган ва улар томонидан ушбу тушунчага изоҳлар ва таърифлар бериб ўтилган. Жумладан, Л.В.Горюнова касбий мобилликнинг назарий моделини ишлаб чиқди. Унинг фикрича, касбий мобиллик модели шахснинг таълим соҳасида касбий компетенциялардан иборат яхлитлик, ўзгаришларга тайёрлик ва фаоллик каби сифатлардан таркиб топишидир [5]. Тадқиқотчи замонавий дунёнинг “юқори даражадаги турбулентлик” шароитида ўқитувчи учун узлуксиз ўқиш ва қайта ўқиш, ўзгаришларга тезкор мослашиш, мустақил равишда ўз мавқеини ошириб боришни бошқариш имконини берувчи тузилма ва қобилиятларнинг муҳимлигини асослайди.

Рус педагог олими Е.А.Поддубская ушбу тушунчанинг моҳиятини таълим олувчиларнинг ривожланиши ва ўз-ўзини ривожлантириши учун қулай шароитларни яратиш мақсадида бирлашган ҳамда ўзаро боғлиқ бўлган компонентларнинг мураккаб тизимини ифодаловчи таълим жараёни нуқтаи назарида педагогик ходиса сифатида таҳлил қилиш мумкин [3]. Тадқиқотчи когнитив мобилликни педагогик ходиса сифатида талқин қилар экан, уни қадриятли-мазмунли, ривожлантирувчи-башоратловчи, тартиблаштирувчи-коррекция ва рефлексив-рағбатлантирувчи функциялари орқали ёритиш мумкинлигини эътироф этади. Мазкур функцияларни белгилашда когнитив мобилликнинг ифодаланиш даражаси сифатида педагогнинг касбий-шахсий тавсифи ҳамда таълим мақсадлари унумдорлигига эришилиши орасидаги маълум қонуниятларга асосланган алоқалар инобатга олинган.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқот таҳлиллари асосида касбий мобиллик моҳиятини ифодаловчи функцияларга қуйидагича ёндошилди:

Қадриятли-мазмунли – Муқаррар равишда касбий турғунликни вужудга келтирувчи адаптив хатти-ҳаракатлар моделига қарши ўлароқ бўлажак менежерларнинг эркин танлов шароитида онгли равишда касбий ривожланиш имконини афзал қўриши ва қўлдан бой бермаслигини ифодалайди. Бўлажак менежерларнинг узлуксиз ўз-ўзини ривожлантириши ва ўз фаолиятини лойиҳалаштиришга йўналганлигининг таълимий ва ижтимоий-маданий муҳитдаги доимий ўзгаришлар

вазиятида заруриятга айланиши. Бўлажак менежерларнинг касбий-шахсий ривожланишида шахсий ва ижтимоий муҳим бўлган мазмуннинг яратилишига, маданий-маънавий тажрибанинг сақланиши ва бойишига қўмаклашади.

Ривожлантирувчи-башоратловчи – Бўлажак менежерлар учун касбий фаолиятнинг мўлжалланган моделларини лойиҳалаштириш ва уларни амалга ошириш учун истиқболли дастурларни ишлаб чиқишни ифодалайди. Бўлажак менежерларнинг таълим жараёнини тизимли таҳлил қилишга нисбатан турли даражаларда вужудга келадиган зиддиятларни қайд қилиш, кузатиш, ўрганиш ва ташхис қилиш имконини беради. Бу вазиятларда конструктив ечим: бўлажак менежерларнинг таълимга доир эҳтиёжлари ва ўқитувчининг вазиятни ўзгартиришга тезкор муносабати ўртасидаги номувофиклик; шахсий аҳамиятга эга бўлган билимни лойиҳалаш устуворлигининг шаклланиши ва мутахассисда ахборотлар билан мустақил ишлаш кўникмасининг етарли эмаслиги; касбий фаолият давомида вазиятга ва унинг оқибатларига таъсир кўрсатиш ҳақида ахборотга эга бўлмаслик.

Тартиблаштирувчи-коррекцияловчи – Бўлажак менежерларнинг ўз касбий фаолиятини бошқаришга ўргатиш, аввалдан режалаштирилган стратегиялар ва тактикаларни тартибга солиш ва зарур ҳолларда тузатишлар киритишида турли хил ижтимоий-психологик омилларнинг таъсирини ҳисобга олиш имконини ифодалайди. Тартиблаштирувчи-коррекцияловчи функция бўлажак менежерларнинг келажакда бошқарув фаолиятида назорат қилиш, моделлаштириш ва башорат қилишда яққол намоён бўладиган ички аниқловчи вазифасини бажаради.

Рефлексив-рағбатлантирувчи – Бўлажак менежерларнинг ўзини шахс ва ўз касбининг устаси сифатида узлуксиз ижодий қайта тиклашга мотивацион тайёрлигини шакллантириш омили бўлиб, касбий ва шахсий ривожланишда эгалланган даражасини тизимли таҳлил қилиш, баҳолаш ва рағбатлантиришни ифодалайди. Рефлексияга бўлган эҳтиёж, шахсий фаолиятида унумдор бўлмаган натижаларини қайд қилиш кўникмаси бўлажак менежерларда доимий касбий изланишда бўлишга рағбатни пайдо қилиш ҳамда ўзини педагогик воқелик субъекти, деб билиш ва таълим жараёнини бутун ходиса сифатида англашга хизмат қилади.

Бўлажак менежерларнинг касбий мобиллиги унинг фаолияти мазмунини ўзгаришига тезкор мослашиш имкониятини яратади. Яъни, Бўлажак менежерларга касбий мобиллики ривожлантириш – шахсининг маълум қобилиятинигина эмас, балки касбий фаолиятини ташкил

қилиш, ривожлантириш, мослашувчан тафаккурга эга бўлиш, янгилекларни қабул қилиш ва уларни жараёнга самарали сингдиришнинг уйғунлигини ифодалайди.

Бўлажак менежерларда касбий мобилликини ривожлантириш жараёни қуйидагича: ўқув-тарбиявий фаолиятга тайёрлиги, янги шароитларга мослашиши ва ўз-ўзини ривожлантириш қобилияти, касбий фаолиятига оид билимларни ўзлаштиришда бир даражадан юқорисига моҳирлик билан ўтиши, соҳа таълимига доир инновацияларни ўзлаштириши ҳамда касбий ривожланиш суръатини ифодаловчи интеграл сифат шаклида эътироф этилади. Касбий мобиллик шахснинг турли муаммолари вазиятларга нисбатан таъсирчанлиги самарасини ифодаловчи асосни, шунингдек, атроф-муҳит ва руҳиятида кечаётган ўзгаришларга бўлган мустаҳкам шахсий манбаини ташкил қилади.

Касбий мобиллик – касбий фаолиятга доир ўзгарувчан шароитларда ўз-ўзини ривожлантириш, муайян вазиятларда тезкор ечим топиш, касбий эҳтиёжларини англаш ва замонавий талабларга мослаштиришга тайёрлик қобилиятини ривожлантиришни ифодаладиган интегратив хусусиятини тушунамиз. Бўлажак менежерларда ижтимоий ҳаёт, таълим-тарбия муҳити ва касбий фаолиятига оид тушунчаларни билиш фаоллиги, ўзгарувчан вазиятларни бошқариш, тезкор мослашиш, мақсадга интилиш, ўз-ўзини ривожлантириш, ўзаро муносабатларни йўлга қўйиш, ахборотлар билан ишлаш, ҳамкорлик мазмунини тушунишга оид билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиш зарурлигини ифодалайди. Мазкур жараённинг яхлитлиги бўлажак менежерларда ақлий фаолият, рефлексия, мақсадни аниқлаштириш ва амалга ошира олиш кўникмаси ҳамда муҳит, вазият ўзгаришидан қатъий назар ўз имкониятларини рўёбга чиқаришни назарда тутди.

Хулоса ва таклифлар. Ҳозирги даврда педагогика соҳасида олий таълим муассасаларида бўлажак менежерлар касбий мобиллигини ривожлантириш долзарб аҳамиятга эга бўлган масалалардан ҳисобланади. Касбий мобиллик бўлажак менежерларга алоҳида ёндашувни ҳосил қилиш, қўлланма ҳолатлар ва ўзгаришларга тезкорлик билан мослашишга оид билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиш имконини беради. Талабаларнинг юқори мотивацияси, билимдонлиги, ўзгаришларга очиклиги, турли вазиятларга мослашувчанлиги, фикрлаш тезлиги, қизиқувчанлиги, ижодкорлиги ва фаоллиги каби хусусиятлари уйғунлигини ифодаловчи ички тайёрлигини шахсий интегратив сифатлар ташкил этади. Шахсий интегратив сифатлар уларнинг мукамал киёфасини ҳосил қилади ва дунёқараши, тафаккур даражаси, фаолияти маҳсулини ҳис қилиши асосида касбий мобилликини ривожлантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т.: 2017. – Б.39.
2. Амирова Л.А., Багишаев З.А. Профессионально-педагогическая мобильность: сущ-ность, стратегии реализации, векторы развития: Монография. – М.: Мысль, 2004. 190 с.
3. Амирова Л.А. Мотивационные аспекты развития профессиональной мобильности личности // Формирование мотива ции к успеху как фактор развития профессионального самосознания: материалы Международной научно-практической конференции. – М.: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 2011. – С.30–34
4. Горюнова Лилия Васильевна. Профессиональная мобильность специалиста как проблема развивающегося образования России: диссертация... д-ра пед. наук: 13.00.08 Ростов-на-Дону, 2006 427 с
5. Горюнова Л.В. Составляющие профессиональной мобильности современного специалиста // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. – 2007 – № 1 – С. 63-68.
6. Есикова Т.В., Гогленков А.М., Попова М.В., Порцевская Е.Д., Сечина К.А. Формирование профессиональной мобильности молодого специалиста. Методические рекомендации для высших учебных заведений. СПб.: РГТМУ. – 2013. – 88 с.

7. Журавлёва Н.А. Динамика ценностных ориентаций молодёжи в условиях социально-экономических изменений // Психол. журн. – 2006. – Т. 27. – №1. – С. 35–44.
8. Isakova M. Akademik mobillik natijalarini samarali yoyish. // “Erasmus+ Xalqaro kredit mobilligi: ta’lim va ilmiy izlanish sifatini oshirishdagi roli” mavzusidagi talabalar va tadqiqotchilarning 1-ilmiy-amaliy konferensiyasi 6 Dekabr 2017
9. Клементовичус Н.В. Модернизация системы обучения в СПбГУЭФ. Выпуск 6. Академическая мобильность в рамках Болонского процесса: Учебно-методическое пособие / Под. Ред. - СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2008.
10. Мищенко В.А. Профессиональная мобильность в России: история и современность. Монография. – 2010.
11. Низамова М.Н. Бўлажак менежерлар касбий мобиллигини ривожлантиришнинг педагогик мазмуни ва моҳияти // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў ж. Нөкис: 2022. № 3/1-1. 103-108 б.
12. Sorokin P.A. Social and Cultural Mobility. The free Press of Glencoe, Illinois. 2015. – 654 p.

Rayxona NORQOBILOVA,
Termiz davlat Pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: rnorkobilova22@mail.ru

TDPU professori, pedagogika f.d. Sh.A.Abdulleva taqrizi asosida

PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS AS A METHOD FOR INCREASING THE SUCCESS OF EACH STUDENT

Abstract

In this article, the personality characteristics of a successful school student, what is done during primary school education, the term "Universal educational activity", and the pedagogical diagnosis that the teacher conducts three times in each academic year. data are cited.

Key words: School, education, human, success, professional activity, social meaning.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДИАГНОСТИКА КАК МЕТОД ПОВЫШЕНИЯ УСПЕХОВ КАЖДОГО СТУДЕНТА

Аннотация

В данной статье приведены характеристики личности успешного школьника, что делается в процессе начального школьного обучения, термин «Универсальная учебная деятельность», а также данные педагогической диагностики, которую учитель проводит трижды в каждом учебном году.

Ключевые слова: Школа, образование, человек, успех, профессиональная деятельность, социальное значение.

PEDAGOGIK DIAGNOSTIKA HAR BIR O'QUVCHINING MUVAFFAQIYATINI OSHIRISH USULI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada muvaffaqiyatli maktab o'quvchisi shaxsining xususiyatlari, boshlang'ich maktabda o'qish davrida nimalar amalga oshirilishi, "Universal ta'lim faoliyati" atamasi, o'qituvchi har bir o'quv yilida uch marta o'tkazadigan pedagogik diagnostikaga oid ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Maktab, ta'lim, inson, muvaffaqiyat, kasbiy faoliyat, ijtimoiy ma'no.

Kirish. Kichik yoshdagi o'quvchilarda o'rganish qobiliyatining asosini tashkil etuvchi universal o'quv faoliyatini shakllantirmasdan turib, boshlang'ich maktabda muvaffaqiyatli ta'limni amalga oshirish mumkin emas. Ular mavzuning o'ziga xos mazmuniga bog'liq emas. Shu bilan birga, har bir o'quv predmeti mazmunining o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra bu jarayonda o'z o'rnini egallaydi. O'z yoshining imkoniyatlari darajasida bo'lgan o'quvchi kognitiv, ijodiy faoliyat usullarini egallashi, muloqot va axborot ko'nikmalarini egallashi, ta'limni davom ettirishga tayyor bo'lishi kerak.

Tasdiqlash uchun biz boshlang'ich umumiy ta'lim uchun federal davlat ta'lim standartidan (2009 yil) iqtibos keltiramiz. "Boshlang'ich maktabda o'qish davrida quyidagilar amalga oshiriladi: o'rganish va o'z faoliyatini tashkil qilish qobiliyati asoslarini shakllantirish - o'quv faoliyatida maqsadlarni qabul qilish, ularga rioya qilish, o'z faoliyatini rejalashtirish faoliyati, ularni nazorat qilish va baholash, ta'lim jarayonida o'qituvchi va tengdoshlar bilan muloqot qilish". Yangi standartni joriy qilgan holda, har bir o'qituvchi o'z fanining doirasidan tashqariga chiqadi, birinchi navbatda, bolaning shaxsiyatini rivojlantirish, universal ta'lim ko'nikmalarini shakllantirish zarurati haqida o'ylaydi, ularsiz o'quvchi keyingi bosqichlarda ham muvaffaqiyatga erisha olmaydi, ta'lim yoki kasbiy faoliyatda. Keng ma'noda "Universal ta'lim faoliyati" atamasi o'rganish qobiliyatini anglatadi, ya'ni yangi ijtimoiy tajribani ongli va faol o'zlashtirish orqali o'z-o'zini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirish qobiliyati. Tor ma'noda, bu atama o'quvchilarning yangi bilim va ko'nikmalarni mustaqil ravishda egallash qobiliyatini, shu jumladan ushbu jarayonni tashkil etishni ta'minlaydigan harakatlar majmui sifatida belgilanishi mumkin. "O'qituvchi-o'quvchi" sxemasi

murakkabroq pozitsion sxema bilan almashtiriladi - ko'p elementli model yaratiladi, uning barcha qismlari kichik o'quvchining muvaffaqiyati uchun "ishlaydi", u tizimning o'zaro ta'sir markazi hisoblanadi. Bunday tizimning zarur elementlari nafaqat o'qituvchilar va sinf rahbari, balki boshqa maktab mutaxassislari - psixolog, ijtimoiy o'qituvchidir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'lim muassasalari o'quv jarayonini tashkil etishda pedagogik diagnostika metodlaridan foydalanish, pedagogik kadrlar tayyorlash, ta'lim tizimini rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy va pedagogik shart-sharoitlarini o'rganishga mamlakatimiz olimlari: Y.M. Asadov, R.H. Djurayev, H.Saidov, S.Turgunov, J.Tolipova, Q.Shodmonov, shuningdek, MDH olimlari: V.I.Bogatskiy, V.Gurov, Z.Kretsan, V.Lazarev, N.Nemova, T.Shamova, N.Shmirevalar salmoqli hissa qo'shganlar.

Ta'lim muassasalarida tarbiyaviy jarayonlarni tashkil etish, didaktik jihatdan sifatini oshirishda pedagogik diagnostika metodlaridan foydalanish masalalari mamlakatimiz olimlari: SH.A. Abdullaeva, K. Zaripov, J.G'.Yo'ldoshev, M. Qur'onov, B. Farberman, MDH olimlari P.I.Pidkasistiy, I.V.Podlasiy, L.I.Denyakina, YU.Z. Kushner, A.Rogov, A.Nekrasov, Y.Tonkonogaya va boshqalar tomonidan o'rganilgan

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich maktab bitiruvchilarini yakuniy baholash predmeti nafaqat fan, balki standartda ta'kidlanganidek, meta-fan natijalari bo'yicha erishilgan natijalar bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilgan universal ta'lim faoliyati (kognitiv, tartibga soluvchi va kommunikativ), ta'lim ko'nikmalarining asosini tashkil etuvchi asosiy kompetensiyalar va fanlararo tushunchalarni egallashni ta'minlash. Shu munosabat bilan o'qituvchining nazorat-

baholash faoliyati ham o'zgardi: birinchidan, fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar sinovdan o'tkazilsa, ikkinchidan, umuminsoniy tarbiyaviy harakatlarni o'zlashtirish darajasi baholanadi. Bunday tekshiruvlar o'quvchining butun ta'lim davrida amalga oshirilishi kerak. Binobarin, joriy monitoring va baholashning yangi uslublari va shakllari dolzarb bo'lib qoladi, ulardan o'qituvchi o'z o'quvchilarining o'qish muvaffaqiyatini doimiy nazorat qilish, o'rganish qobiliyatining asosi sifatida universal ta'lim faoliyatini o'zlashtirish uchun foydalanishi mumkin.

O'qituvchi har bir o'quv yilida uch marta o'tkazadigan pedagogik diagnostika: o'quv yili boshida, birinchi yarim yillik yakunlari bo'yicha va yil oxirida o'quvchining o'zlashtirish qobiliyatini ham tekshiradi, olingan bilimlarni nostandart vaziyatlarda qo'llaydi. Tabiiyki, boshlang'ich maktabda ta'lim tugashi bilan ham, kichik o'quvchida to'liq ta'lim faoliyati shakllanishini kutish qiyin, uning shakllanishi keyingi ta'lim jarayonida davom etadi. Ammo yetakchi o'quv faoliyatini shakllantirish jarayonini o'z vaqtida baholash ushbu jarayonning qiyinchiliklarini aniqlash, ularning sabablarini aniqlash va natijada o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga erishishini ta'minlaydigan o'z vaqtida tuzatishlar kiritish imkonini beradi, yangi standart bilan belgilanadi. Boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishda pedagogik diagnostikaning alohida ahamiyati shundan dalolat beradiki, uning natijalari o'qituvchiga:

- sinf o'quvchilarining o'quv faoliyati qanday rivojlanayotganligini, uning alohida tarkibiy qismlarini o'zlashtirish darajasi qanday o'zgarganligini aniqlashga imkon beradi;

- shu jumladan o'z-o'zini nazorat qilish va o'z-o'zini hurmat qilish darajasini kuzatish;

- o'quvchilar o'zlashtirgan ish usullarini aniqlash;

- o'quvchilarning mustaqillik darajasini belgilovchi maxsus topshiriqlarni bajarish natijalarini kuzatish.

Bu pedagogik diagnostika odatdagi testlardan, test topshiriqlaridan sezilarli darajada farq qiladi, ular faqat o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarining to'liqligi va mustahkamligini aniqlaydi, ya'ni ularning predmetini tayyorlash. Pedagogik diagnostika o'tkazish, o'qituvchi bolaning o'quv qobiliyatini to'liq obyektiv baholash uchun qo'shimcha material oladi. U mashg'ulot natijasida talaba bilan sodir bo'ladigan sifat o'zgarishlarini kuzatish imkoniyatiga ega. Buni faqat talabalarning bilim va ko'nikmalarini baholashning odatiy usullaridan foydalangan holda amalga oshirish mumkin emas. Muntazam ravishda olib boriladigan diagnostika ishlari natijalarini taqqoslash o'quvchilarning o'zlariga ma'lum bo'lgan ish usullarini qanchalik mustahkam o'zlashtirganliklarini, qo'yilgan o'quv vazifasini qanday bajarganliklarini ko'rsatadi. O'quv jarayonida bolada qanday o'zgarishlar sodir bo'lishini, uning ta'lim talablari haqidagi tushunchasi qanday o'zgarishini, o'qituvchidan qanday yordam kerakligini doimiy ravishda qayd etish muhimdir. Shu asosda o'qituvchi ta'limni yanada samarali farqlash va individuallashtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Monitoring va baholash (tartibga soluvchi) ning muhim tarkibiy qismidir. Shuning uchun ularning shakllanishi bolaning maktabda bo'lgan birinchi kunlaridan boshlanadi. O'qituvchi oldida qiyin vazifa - talabalarni o'z faoliyati natijalarini mustaqil va obyektiv baholashga o'rgatish. Bola o'zini sinfdoshlari bilan taqqoslamasdan, uning yutuqlarini baholashi juda muhimdir. Taqqoslash faqat o'zi bilan bo'lishi kerak, bugungi natijani avvalgisiga bilan solishtirish mumkin. Shu bilan birga, har bir talaba quyidagi fikrlarni aniq tushunishi kerak:

- nimani baholash kerak;
- baholash nima uchun zarur;
- baholashning qanday shakllari mavjud.

Mashaqqatli mehnat natijasida bolalar quyidagilarni o'rganadilar:

- o'z faoliyatidagi qiyinchiliklarni ko'rish;
- ularning sabablarini aniqlash;
- o'zlarining keyingi faoliyatining maqsadini aniqlash va maqsadga erishish uchun vosita va yo'llarni tanlash;
- kerakli ma'lumotlarni qidirish;
- solishtirish, tahlil qilish, xulosa chiqarish;
- o'z fikri va pozitsiyasini shakllantirish, hamkorlikda ishlash.

Har bir o'qituvchi o'z shogirdlarining faqat yaxshi va a'lo baholarga ega bo'lishini xohlaydi. Afsuski, bu orzu har doim ham ro'yobga chiqavermaydi. Har bir bolaning o'ziga xos intellektual qobiliyatlari, o'quv motivatsiyasining turli darajalari borligini va ta'lim dasturlari mazmuni tezda murakkablashayotganini hamma tushunadi. Bunday holda, o'qituvchi eng qiyin holatda. Odatda, umumiy ta'lim maktabining o'rtacha sinfida yaxshi o'quvchilarning chorak qismi o'qiydi, ular orasida ba'zan 1-2 a'lochi, uch o'quvchining to'rtidan ikki qismi va o'quvchilarning to'rtidan bir qismi "xavf" deb ataladigan sinfga tegishli guruh. Bu bolalar barcha fanlardan davlat ta'lim standartini zo'rg'a o'zlashtiradilar, asosiy baholari esa ikkilikdir. Shunday qilib, o'qituvchi hal qilib bo'lmaydigan muammoga duch keladi: "Hammani qanday o'rgatish kerak, chunki ular juda boshqacha?"

Har bir bolaning individual psixofizik xususiyatlari va moyilligidan qat'i nazar, sinfda joy bo'lishi kerak. O'qituvchi esa tez o'zgaruvchan vaziyatga tez va moslashuvchan munosabatda bo'lishi, har bir talaba uchun o'quv materialini rejalashtira olishi, natijalarni tahlil qilishi, talaba va o'qituvchi rivojlanishining uzoq muddatli vazifalari ustida o'ylashi kerak.

"Kichik o'quvchining muloqot qobiliyatlari va qobiliyatlarini, adabiy ijodini rivojlantirish uchun nutq tushunchalarini shakllantirish" ilmiy-metodik mavzusida ishlashda men o'quv yili bo'yicha talabalarning so'z boyligi va nutqining rivojlanish darajasini bilishim kerak edi. Natijalarni tahlil qilib, uslubiy tavsiyalarimda sinfdan sinfga o'quvchilar nutqini rivojlantirishni ko'rsatdim, so'z, gap, matn ustida ishlash usulini va insho yozish usulini taklif qildim. Ushbu usullarni tanlashning to'g'riligi, o'quvchilar nutqi rivojlanishining sezilarli o'sishi nafaqat mening kuzatishlarim, balki diagnostika ma'lumotlari bilan ham tasdiqlanadi.

Shaxslararo munosabatlarni tahlil qilish va shaxsning yo'nalishi xususiyatlarini aniqlash ("Sotsiometriya", "Gul - yetti gul" metodologiyasi), to'g'ri rejalashtirilgan darsdan tashqari va tarbiyaviy ishlar bolaga shaxsiy fazilatlarini maksimal darajada oshirishga yordam beradi.

Barcha o'quv yillari davomida o'quvchi va sinfning ta'lim muvaffaqiyati darajasini, o'quv faoliyatining tarkibiy qismlarini (GV Repkin usuli) shakllantirishni aniqlash mumkin. Barcha tadqiqotlar har bir talaba uchun "portfel" deb ataladigan shaklda tuziladi, bu sizga o'quv yili bo'yicha yutuqlarni kuzatish imkonini beradi.

Tadqiqot ishlari bilan shug'ullanadigan har qanday o'qituvchi uchta rolda namoyon bo'lishi mumkin. Bu o'qituvchi - psixolog, o'qituvchi - eksperimentator, o'qituvchi - tarbiyachi. Barcha tadqiqotlar qo'llaniladi:

- birinchidan, ishni o'qish yili bo'yicha tahlil qilganda, chunki bolaning o'ziga nisbatan taraqqiyoti ko'rinadi;

- ikkinchidan, talabaning bevosita rivojlanishi uchun maqsadlarni belgilashda.

Bu o'qituvchilar uchun ham, ota-onalar uchun ham qimmatlidir. Diagnostika, ayniqsa, ota-onalar bilan ishlashda yordam beradi. Mening talablarim asossiz emas. Ota-onalar bilan gaplashadigan narsa bor. Muloqot ishonarli, vaznli bo'ladi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida aytilganlarning barchasi xulosa qilishimizga imkon beradi: agar barcha ishlar bolaning barcha individual xususiyatlarini hisobga olgan holda

rejalashtirilgan bo'lsa, unda ta'lim bilimlarini o'zlashtirish koeffitsienti, shakllantiriladigan ko'nikmalar har bir o'quvchi uchun imkon qadar yuqori bo'ladi. Va agar diagnostika tizimda amalga oshirilsa, ta'sirga erishish mumkin, ya'ni bolaning rivojlanishining maqsadli monitoringi amalga oshiriladi. Monitoring jarayonida quyidagi asosiy savollarga oydinlik kiritiladi:

- birinchidan, ta'lim jarayonining maqsadiga erishiladimi;
- ikkinchidan, oldingi diagnostik tadqiqotlar natijalariga nisbatan talabning rivojlanishida dinamika bormi;
- uchinchidan, o'qituvchi faoliyatini takomillashtirish uchun zarur shart-sharoitlar mavjudmi;
- to'rtinchidan, o'quv materialining murakkablik darajasi o'quvchining imkoniyatlariga mos keladimi.

Bundan tashqari, monitoring o'qituvchining aks ettirish qobiliyatini, natijalarni bashorat qilish qobiliyatini, o'qituvchining o'zi tomonidan o'z amaliy tajribasiga tuzatishlar kiritish qobiliyatini shakllantiradi. Va, ehtimol, u hal qilib

bo'lmaydigandek tuyulgan "Hammani qanday o'rgatish kerak?" Degan muammoni hal qilishga yordam berishi mumkin.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, shuni ta'kidlaymizki, diagnostika ishlari natijalarini taqqoslash muvaffaqiyatli boshlang'ich sinf o'quvchisi shaxsiyatining asosiy tarkibiy qismi sifatida o'quvchilarning o'qishga bo'lgan motivatsiyasini shakllantirishga yordam beradi.

Kichik yoshdagi o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalashning muvaffaqiyati muammosi boshlang'ich ta'limning asosiy muammosidir. Yangi standartni joriy qilgan holda, har bir o'qituvchi o'z fanining doirasidan tashqariga chiqadi, birinchi navbatda, bolaning shaxsiyatini rivojlantirish, universal ta'lim ko'nikmalarini shakllantirish zarurati haqida o'ylaydi, ularsiz talaba keyingi bosqichlarda ham muvaffaqiyatga erisha olmaydi. ta'lim yoki kasbiy faoliyatda. Shu munosabat bilan o'qituvchining nazorat va baholash faoliyati o'zgardi: yangi usullar dolzarb bo'lib qoldi.

ADABIYOTLAR

1. Abdullayeva Sh.A., Ro'ziyeva D.I. Pedagogik diagnostika va korrektsiya. Darslik, Toshkent: 2018 yil, 6-8 b.
2. Abdullayeva Sh. A. O'quvchilarni pedagogik tashxislashda qo'llaniladigan metodlar//Xalq ta'limi, 2016, №3, 40-45 b.b.
3. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya.-Moskva: Logos, 2002. 284 b.
4. Xoliqova P.A. "Leksik tushunchalar haqida ma'lumot" Science and education. 458-465 betlar.
5. Norqobilova R.D., Nazarova P. "Pedagogical Possibilities of education of young generation at Abu Rayhan Beruni teaching".Web of Scientifical Research Journal.ISSN:2776-0979, Volume 3,Issue 6,June 2022.1908-1911
6. Abduhalimova. Y.N "Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini darslarda kreativligini shakllantirish pedagogic muammo sifatida"Oriental renaissance: innovative, educational, natural and social sciences scientific journal (1042-b)
7. Tursunova S.I."Uzbekistan is a country of friendship".Web of Scientist: International Scientific Research Journal.185-189 B volume 2, ISSUE 7 , JULY-2021
8. Azimova D.U. On the Example of Abdulla Avloni, The Hero of the National Awakening Period. Middle european 179 sciarch bulletin. 2022, [177/180] ISSN 2694-9970
9. Olloqulova F.U. Value relationships in young people and the uniqueness of their decision making. In Volume 3, Issue 9 of Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS) Sep., 2022.
10. Muminovna U.Q. Important problems of uzbek anonymity in the works of kasghari. In Volume 3, Issue 9 of Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS) Sep., 2022.

УДК: 321/323(584.4).

Равшанжон ОМОНОВ,

ЎзМУ Журналистика факультети Ёшлар билан ишлаш бўйича декан ўринбосари

ЎзМУ доценти Ф.Журакулов тақризи асосида

ИНТЕРАКТИВ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИНИ КЎРСАТИШДА ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ ТАЖРИБАСИ (ЯПОНИЯ, ЖАНУБИЙ Корея, МАЛАЙЗИЯ, СИНГАПУР ДАВЛАТЛАРИ МИСОЛИДА)

Аннотация

Мазкур мақолада интерактив давлат хизматларини кўрсатишда Жануби-шарқий Осиё давлатлари тажрибаси Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур давлатлари мисолида илмий таҳлил этилган. Шунингдек, мақолада дунёнинг ривожланган мамлакатларида ахборот-коммуникацион технологиялар бўйича ўтказилган бир қатор ислохотлар фуқароларга қулай давлат хизматларини кўрсатиш ёритилган.

Калит сўзлар: Давлат, ислохот, интерактив, хизмат, модернизация, ахборот, коммуникация, глобаллашув, Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур

ОПЫТ СТРАН ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ ПО ПРЕДОСТАВЛЕНИЮ ИНТЕРАКТИВНЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ (НА ПРИМЕРЕ ЯПОНИИ, ЮЖНОЙ КОРЕИ, МАЛАЙЗИИ, СИНГАПУРА)

Аннотация

В данной статье научно проанализирован опыт стран Юго-Восточной Азии в предоставлении интерактивных государственных услуг на примере Японии, Южной Кореи, Малайзии и Сингапура. Также в статье освещается ряд реформ в области информационных и коммуникационных технологий в развитых странах мира для предоставления удобных государственных услуг гражданам.

Ключевые слова: Государство, реформа, интерактив, сервис, модернизация, информация, коммуникация, глобализация, Япония, Южная Корея, Малайзия, Сингапур

EXPERIENCE OF THE COUNTRIES OF SOUTH-EAST ASIA IN THE PROVISION OF INTERACTIVE PUBLIC SERVICES (ON THE EXAMPLE OF JAPAN, SOUTH KOREA, MALAYSIA, SINGAPORE)

Annotation

This article scientifically analyzes the experience of Southeast Asian countries in providing interactive public services on the example of Japan, South Korea, Malaysia and Singapore. The article also highlights a number of reforms in the field of information and communication technologies in the developed countries of the world to provide convenient public services to citizens.

Keywords: STATE, reform, interactive, service, modernization, information, communication, globalization, Japan, South Korea, Malaysia, Singapore

Кириш. Бугунги кунда дунёнинг ривожланган мамлакатларида ахборот-коммуникацион технологияларидан самарали фойдаланиши натижасида давлат бошқаруви тизимида бир қатор ислохотлар ўтказила бошланди. Айниқса, давлат бошқаруви тизимининг самарадорлигини ошириш ва фуқароларга қулай давлат хизматларини кўрсатиш учун электрон давлат тизимини яратиш бўйича бир қатор ишлар амалга оширилиб келинмоқда. Электрон давлат хизматларининг асосий мақсади давлатнинг бошқарув ва маъмурий фаолиятида иш унумдорлиги ва самарадорлигини кўтариш орқали фуқароларга юқори даражадаги сифатли давлат хизматларини кўрсатиш асосий вазифа ҳисобланади.

Глобаллашув шароитида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш нафақат мамлакатимизда балки, дунё миқёсида долзарб вазифага айланиб бормоқда. Жаҳонда интерактив давлат хизматларини барча соҳаларда фаол ривожлантириш, жумладан давлат бошқаруви, таълим ва соғлиқни сақлаш тизимида кенг жорий этиш муҳим аҳамият касб этиб, унинг қўлаи кундан-кунга тобора кенгайиб бормоқда.

Айниқса, бу борада, кейинги йилларда Шарқ мамлакатлари ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг кўплаб соҳаларида юксак натижаларга эришиб келинмоқда. Хусусан, Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур каби мамлакатларда ушбу хизматларни жорий

этиш ва улардан самарали фойдаланиш натижадорлиги алоҳида эътироф этилиб, жаҳоннинг энг олдинги давлатлари қаторидан ўрин олиб келмоқда.

Шу ўринда, Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур тараққиёт моделининг самарадорлиги сабаблари:

биринчидан, давлат иқтисодиёт соҳаларига доимо раҳнамолик қилиши; иккинчидан, устувор тармоқларга юксак техника, технологияларни қўллаш учун имтиёзли кредит, солиқ преференциялари берилиши; учинчидан, минтақадаги хукуматлар импортга тўсиқ қўйилиб, протекционизмни қўллашида намоён бўлади[1]. Албатта, мазкур шарқ мамлакатларини Европа давлатларининг ривожланиш босқичида бирозгина фарқ мавжуд. Яъни: Фарба макро-даража (молия, пул тизими, ташқи савдо), Шарқ давлатларида микро-даража (нархлар ва корхоналарни ислох қилиш, нодавлат секторини қўллаш, кичик бизнесни ривожлантириш) механизмга кўпроқ таянилади. Албатта, Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур каби мамлакатларининг ривожланишида бу давлатларга хос миллий урф-одатлар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу давлатларга хос қуйидаги жиҳатларни ажратиш кўрсатиш мумкин. Жумладан, Япония, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур мамлакатларининг иқтисодий

моделли энг авалло, давлат ва бизнес ҳамкорлиги билан ўзаро боғлиқдир.

Таҳлиллардан маълум бўлишича, Шарқ давлатлари жамият иқтисодий оёққа тургандан кейин модернизацияга қўл уришади. Ҳар бир мамлакат нафақат ўзининг тузилиши, иқтисодий тараққиёт даражалари, имкониятлари, интеллектуал имкониятлари, балки ўз халқининг менталитети, турмуш тарзи, урф-одат ва қадриятлари билан ҳам фарқ қилади. Ўтиш даврида давлатнинг муҳим вазифаси жамиятда тўпланиб қолган ижтимоий зиддиятларнинг кескинлигини камайтиришдир[2].

Шу ўринда, Жануби-шарқий Осиё давлатлари иқтисодий ютуқлари замирида миллий руҳият ва илғор технологияларни қўлланилиши муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Малайзия ҳукумати қошидаги Миллий комитетга ёшларни “оммавий маданият”нинг ҳалокатли таъсиридан ҳимоя этиш чора-тадбирларни амалга ошириш вазифаси юклатилган. “Япон руҳияти ва ғарб технологияси” шиори тарихда ўзини оқлаб, японларни пешқадам давлатлар қаторига қўшди. Сингапурда пора олишдан бош тортган чиновникларга мукофотлар тарқатилади. Яқинда матбуотда чоп этилган Сингапурда Ли Куан Ю иқтисодий модернизацияси[3] га доир ўзбек олимнинг ажойиб мақоласида бу ҳақида эътиборга молик маълумотлар келтирилган. Японияда давлат сектори ходимларининг виждонлигини баҳолаб борилиш механизмини ўрганиш эътиборга молик ҳодисадир. Яна айтадиган бўлсак, “Конфуцийча капитализм”, “Сухарточа сиёсат, Махатхир (руху нигара) ғоялари мазмун-моҳияти, Малайзияга хос бўлган “интеллектуал мия ҳужуми” – инсоннинг ички қувватини очиб берадиган тадқиқотлар ҳам навбат кутиб ётибди. Уларнинг ажралиб турадиган асосий жиҳати шундаки, бозор механизми роли “қаттиқ сиёсий қўллар”да, яъни давлатнинг қўлида маҳкам ушлаб турилибди.

Шу ўринда, электрон ҳукумат тизими самарасини Корея Республикаси мисолида кўрадиган бўлсак, фуқароларга кўрсатиладиган хизматлар (G2C) асосида амалга оширилиб келинган. Фуқаролар турли сабаблар билан давлат органларига йилида ўртача 11 марта бевосита ташриф буюриб, ўз мурожаат қилишган бўлса, давлат интерактив хизматлари портали жорий этилгандан кейин мурожаат этувчилар сони бир мартагача камайиб, сарфланадиган харажатлар сони тахминан 1 млрд. АҚШ доллари тежаб қолинган. Шу билан бирга, давлат органларига ташриф буюришга сарфланадиган вақтнинг тежаб қилиниши натижасида мамлакат ҳаётида бир қатор қулайликлар вужудга келган.

Жанубий Кореяда давлат хизматчилари учун АКТ бўйича профессионал ўқув дастурини ишлаб чиқиб уни ўқитишни белгилаб қўйиш талаб қилинади. Яъни Жанубий Кореяда 2000-2002 йиллар давомида мамлакат миқёсида 10 мингга яқин одам компьютер саводхонлиги бўйича таълим олишган. Бунинг натижасида давлат бошқаруви идораларида бир қатор қулайликлар яратилган. Натижада бугунги кунда Жанубий Кореяда кўчиш, туғилганлик ҳақидаги гувоҳнома ва бошқа 4,997 турдаги маълумотлар фуқароларга 100 фоиз онлайн тақдим этилган бўлса, компанияларни рўйхатга олиш ва бошқа 3020 турдаги аризаларнинг 76 фоизи онлайн тарзда амалга оширилади. Шу билан бирга фуқароларни рўйхатга олиш ва у ҳақда маълумотнома нусхаси ва бошқа 1208 турдаги ҳужжат олиш билан боғлиқ хизматларнинг 99 фоизи интернет ёрдамида бажарилмоқда.

Шу ўринда, Жанубий Кореяда давлат идорасига келиб тушаётган хатлар, аҳоли мурожаатларининг факатгина 3-10 фоизига давлат идораси раҳбариятининг муносабати билдирилиб ўтилса, қолган ҳужжатларни

аксарият қисми эса ўз-ўзидан идоранинг қуйи бўғинларида бевосита масъул ходимлар томонидан автоматик тарзда ҳал этилади. Албатта, бу давлат идораларига келган мурожаатларни бир неча босқичлардан ўтиши орқали ҳужжатлар ижросини ўз вақтида таъминлашга хизмат қилади.

Жанубий Корея электрон ҳукуматни ривожлантиришда улкан муваффақиятга эришган давлат ҳисобланади. У БМТнинг электрон ҳукумат институтларининг ҳамда аҳолининг давлат бошқарувидаги электрон иштирокининг ривожланганлик даражаси бўйича рейтингда биринчи ўринда туради. Жанубий Кореяда электрон ҳукуматни шакллантириш бўйича ташаббус 2001-йилда юридик кучга эга бўлди. Мамлакатда электрон ҳукуматни ривожлантириш бўйича ишлаб чиқилган дастур ҳукумат органларининг ишида самардорликни оширишга қаратилган бўлиб, у уч босқичда амалга оширилиши лозим бўлган.

Биринчи босқичда (2001-2003) комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларнинг натижасида Кореянинг ҳукумат органлари ташқи дунё билан Интернет орқали учта асосий йўналишда-G2C (давлатдан фуқарога), G2B (давлатдан-бизнесга) ва G2G (давлатдан-давлатга) схемалари бўйича алоқа қила бошлади. Бундан ташқари, давлат бошқаруви тизимида идоралараро электрон алоқаларни таъминлашга қаратилган ахборот-технологик архитектура ҳам ишлаб чиқилган. Унда, хусусан, электрон ҳужжат айланиши, электрон рақамли имзо ва бошқа технологиялар фаол қўлланилган. Умумий ҳисобда, биринчи босқич учун жами 225 миллион АҚШ доллари миқдорида маблағ сарфланган. Натижада, Корея рақамли имкониятлар индекси бўйича жаҳонда 4-ўринга кўтарилиб олди[4].

Иккинчи босқичда (2003-2007) Корея ҳукумати ўз олдига анча катта мақсадни қўйган - дунё давлатлари ичида нисбатан очиқ ва шаффоф электрон ҳукуматни шакллантириш. Кореянинг “Электрон ҳукумат куришнинг миллий асослари ва тамойиллари” номли дастурига мувофиқ тўртта соҳага оид лойиҳалар ишга туширилган:

- давлат бошқаруви органларининг фаолият кўрсатиши
- давлат хизматларини кўрсатиш
- ахборот ресурсларини бошқариш
- қонун ижодкорлиги тизими.

Ушбу лойиҳаларни амалга ошириш учун жами 981 миллион АҚШ доллари миқдоридаги маблағ сарфланган. Натижалар кутилганидан ҳам аъло даражада бўлган. 2007-йилга келиб Кореяда марказий бошқарув органларининг фойзида давлат аппаратининг 96,6 фоиз ходимлари ахборотларни қайта ишлашнинг миллий электрон тизими-“Он-Нара” (корейсча, онлайн-мамлакат) тизимидан фойдаланишга ўтган[5].

Жанубий Корея Республикаси бугунги кунда рақамли иқтисодиётни жадал ривожлантириш йўлидан бормоқда. Жумладан, 2021-йилда мамлакат Сингапур, Гонконг ва АҚШ билан бир қаторда мазкур соҳада юқори кўрсаткичларга эришди. Айниқса, мамлакатда иқтисодиётни рақамлаштириш даражаси, инновацион технологияларни ривожлантириш ва рақамли инфратузилмани яратиш учун фаол сармоялар киритишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Бунинг натижаси ўлароқ, фуқароларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш муддати 30-44 кундан 7-13 кунгача қисқарган.

Давлат тузилмаларида маълумотларни қайта ишлашнинг инновацион тизими - “Он-Нара” 2007-йилдан тўлиқ ишга тушган бўлиб, унинг олдига қуйидаги мақсадлар қўйилган:

- маълумотларни қайта ишлаш ва алмашиш доирасида барча бошқарув жараёнларини стандартлаштириш;

- давлат органларининг марказлашмаган операцияларини бошқаришни ягона тизимга солиш;

- тизим иштирокчилари ўртасида ахборотларни алмашиш ва тарқатишни таъминловчи турли жараёнларни ўзаро боғлаш ва бир-бирига интеграция қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Учинчи босқич мамлакатда 2008-йилдан бошланган. Бу босқичда асосий эътибор барча мавжуд тизимлар ва турли даражадаги электрон ҳукуматлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш ва уларни бир-бирига интеграциясини таъминлашга қаратилган. Бу фуқароларга ва компанияларга комплекс давлат хизматларини тақдим қилиш имконини беради. Ушбу босқичда Корея Республикаси бошқа давлатларга (жумладан, Эквадор, Индонезия, Бангладеш, Шри-Ланка, Мали) электрон ҳукуматни шакллантириш учун технологик ечимларни етказиб бериш бўйича шартнома ҳам тузган[6]. Бунгача, 2004-йилдан бошлаб Жанубий Кореяда электрон ҳукумат учун ишлаб чиқилган технологияларни импорт қилувчи асосий давлат Япония бўлган. Жанубий Корея ҳукумати турли соҳаларда ахборот технологияларни қўллаш борасида илғор давлатлар қаторига қиради. Мамлакатда, божхона ишидан тортиб то интеллектуал мулк масалаларигача автоматлаштирилган тизимга ўтган. Шунинг учун ҳам у ҳозирда дунёда электрон ҳукуматнинг ривожланиш даражаси бўйича биринчи ўринда туради.

Сингапурда Интерактив давлат хизматларини кўрсатиш АКТни ривожланиши билан алоқадор ҳолда юксалиб борди. Компьютер инқилоби ҳаёт ва иш тарзимизни ўзгартиради. Интернет ва унинг кўп сонли иловалари “янги иқтисодиёт”нинг бир қисмига айланишини истайдиганлардан компьютер саводхонлигига эга бўлиш ҳамда интернетдан фойдаланиш талаб этилади[7].

Сингапурда импорт/экспортга лицензия олиш одатда 15-20 кунни олар ва 21 та ҳар хил шаклларни тўлдиришни талаб этар эди. Ҳукумат TradeNet – онлайн тизимини жорий этди. У онлайн режимида атиги битта шаклни тўлдиришни ва 15 секундда лицензия берилишини талаб этади.

Сингапурда 2001 йил октябрь ойида фуқароларга онлайн режимида янги интеграциялашган давлат хизматлари кўрсатадиган eCitizen портали очилди (“хизматларни интеграциялаш”нинг янги концепцияси асосида). eCitizen портали орқали интерактив хусусиятга эга бўлган (бунда тармоқ орқали хизматларнинг фақат бир қисми кўрсатилади) ва транзакцион хусусиятга эга бўлган (бунда тармоқ орқали бутун хизматлар яхлит кўрсатилади) давлат онлайн хизматларининг 70 фоизи тақдим этилади. eCitizen порталининг контенти 14 тоифага бўлинади ва фуқароларнинг яқка тартибдаги эҳтиёжларини акс эттирган ҳолда интиутив равишда уларга хизматларни тақлиф қилади. Портал қуйидаги тоифаларга бўлинади: бизнес, муҳофаа, таълим, сайловлар, иш, оила, соғлиқ, уй-жой, кутубхона, дам олиш, хавфсизлик, спорт, транспорт, саёҳат. Онлайн хизматларининг тўлиқ доираси спорт мусобақаларига чипталарни брон қилишни, врач қабулига ёзилишни, йўл солиғи тўлаш учун маълумотларни тақдим этишни, фуқаролик никоҳларини рўйхатдан ўтказишни, янги жойга қўчишни расмийлаштиришни, янги компанияларни рўйхатдан ўтказишни, даромад солиғи тўлаш, жарима тўлаш учун декларация тўлдиришни ва ҳатто васиятнома тузишни ўз ичига олади. Коррупцияга қарши муваффақиятли курашиш намунаси сифатида

Сингапурдаги ислохотларни кўрсатиш мумкин[8]. Бу давлат қисқа вақт ичида Осиёнинг қолоқ мамлакатидан дунёнинг энг ривожланган давлатларидан бирига айланди. Бунинг замирида эса коррупцияга қарши кураш ётади.

Ҳукумат бу борада махсус дастур ишлаб чиққан бўлиб, унга кўра барча даражадаги амалдорларнинг фаолияти тўлиқ шаффоф бўлиши таъминланди. Коррупцион алоқалар илдиз отмаслиги учун мажбурий ротация тартиби жорий этилди. Барча даражадаги амалдорларнинг фуқаролар билан муносабатларида тизимли назорат ўрнатилди ва турли бюрократик тўсиқлар олиб ташланиши учун бу муносабатлар механизми такомиллаштирилди.

Бундан ташқари, барча мансабдорларнинг маошлари сезиларли даражада оширилди, суд тизими мустақиллиги таъминланди, пора олганлик ва берганлик учун жазо кескинлаштирилди. Шу билан бир вақтда коррупциянинг ҳар қандай кўриниши ҳақида жамоатчиликни хабардор қилиб турувчи мустақил ОАВ шакллантирилди.

Сингапур етакчиси Ли Куан Юнинг коррупция устидан ғалаба қозонишни истаган инсон ўз қариндошлари ва яқин дўстларини ҳам қамашга тайёр бўлиши кераклиги ҳақидаги машҳур ибораси мамлакатда коррупцияга қарши кураш аёвсиз бўлганидан далолат беради[9].

Агар Сингапурда коррупциячи амалдор маълум бир муддатга қамоқ жазосини олган бўлса, Хитойда бунинг учун бир умрлик қамоқ ёки ўлим жазоси жорий этилган. Маълумотларга кўра, 2003 йилдан бери бу давлатда 10 мингга яқин мансабдор отувга ҳукм қилинган, 120 минг нафари эса узок муддатларга қамалган. Айрим ҳолатларда пора билан ушланган амалдорларнинг қўллари чопилган.

Бундан ташқари, хитойликлар пора олиш иллатига қарши курашиш бўйича махсус курсларга қатнашади. Давлат хизматчилари руҳий ва жисмоний машқлар орқали ақл ва таналарини соғломлаштиришади. Шунингдек, Хитойда онлайн-ўйин ишлаб чиқилган бўлиб, бу ўйинда фойдаланувчилар порахўр амалдорларни бутун қариндошлари билан кириб ташлашлари керак бўлади.

Шу ўринда таҳлилимизни Малайзия давлатидан бошлаймиз. 1981-2003 йилларда Малайзиянинг бош вазири лавозимида ишлаган Махатхир Муҳаммад қолоқ аграр иқтисодиётли мамлакатни “Осиё йўлбарслари” даражасига етказган кучли арбоб эди. У ғарбий кадриятларга зид ўлароқ, “осиёча кадриятлар”нинг ташвиқотчиси, халқаро қўшилмаслик ҳаракатини раҳбари бўлди. “Кишиларнинг фаровонлиги ҳукуматнинг ташаббускорлигига боғлиқдир. Давлат тарафидан кичик бизнесга яратилган енгилликлар туфайли, Малайзияда маҳаллий ва хорижий инвесторлар ўзларини қайта ишлаш саноатини барпо этишди”[10].

Давлат раҳбари модернизациялашда етакчи ролни ўйнайди, унинг мамлакат тараққиётини белгилашдаги қобилияти ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Лидер бу ишга жон-жаҳди билан берилиши, миллий тараққиёт йўлини ҳаётга татбиқ этишга шахсан раҳбарлик қилиши, бошқарувда, сиёсатда, молия ва савдо соҳаларида юқори малакага эга бўлиши керак. Собиқ бош вазир Хитой тажрибасини яхши таҳлил қилади. “Мао ажойиб ҳарбий қўмондон эди, бироқ мамлакатни бошқариш уруш олиб боришдан фарқ қилади. У олға сурган коммунистик мафкура тараққиётга йўналтирилган эмас эди. Натижа шу бўлдики, Хитой ривожланишда ортда қола бошлади. Маонинг вориси Дэн Сяопин бутунлай бошқа одам эди. У Хитойни ривожлантиришга интилар, “ҳамонки мушук сичқонларни овлар экан, унинг қора ёки оқлиги муҳим эмас”[11] деб ҳисоблар эди. Хулоса қилиб айтганда,

интерактив давлат хизматларини дунё микёсида татбиқ этилиши ва сифатли хизмат кўрсатиши энг авалло, барқарор тараққиётга эришиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, мазкур ҳолат, жамиятдаги сансалорлик, бюрократия

ва коррупцияни бартараф этиш орқали вақт ва маблағларни тежаш ҳамда уни унумдорлигини оширишга хизмат қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. uza.uz/uz/posts/zhanubi-sharqiy-osiyo davlatlari-islohotlari-tazhribasi-05-05-2020
2. Бахтиёр Омонов. Янгиланган Ўзбекистонда модернизация жараёнида электрон ҳукуматнинг ўрни. *Konsensus xalqaro jurnali international journal of consensus* №3 (2021) doi <http://dx.doi.org/10.26739/2181-0788-2021-3>. – Б.5
3. Шодиев Т. Кто автор “вакцины честности” в Сингапуре? А в Узбекистане?”. 4 февраля 2020 года, № 25 (7496)
4. Шпакова А., Горюнова А. Стратегические программы по цифровизации экономики Южной Кореи. *Журнал Белорусского государственного университета. Экономика*. 2018. № 1. С. 102–121.
5. Шпакова А., Горюнова А. Стратегические программы по цифровизации экономики Южной Кореи. *Журнал Белорусского государственного университета. Экономика*. 2018. № 1. С. 102–121.
6. e-Government Applications, by Nag Yeon Lee and Kwangsok Oh, printed in Scand-Media Corp., Ltd., Republic of Korea, in 2011, pages – 109.
7. Истеъдодли инсонлар мамлакатнинг бебаҳо бойлигидир. Ли Куан Ю ҳикматлари. Тошкент. 2019. – Б 64.
8. Jon S.T. Quah. Lee Kuan Yew's role in minimising corruption in Singapore. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/PAP-04-2022-0037/full/pdf?title=lee-kuan-yews-role-in-minimising-corruption-in-singapore>
9. Jon S.T. Quah. Lee Kuan Yew's role in minimising corruption in Singapore. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/PAP-04-2022-0037/full/pdf?title=lee-kuan-yews-role-in-minimising-corruption-in-singapore>
10. Галина Тойвовна Тюнь. Идея глобализации махатхира мохамада и мусульманская банковская сеть в Малайзии. *Ученые записки петрозаводского государственного университета*. № 3 (156). с. 43–50
11. uza.uz/uz/posts/zhanubi-sharqiy-osiyo davlatlari-islohotlari-tazhribasi-05-05-2020

Жалол ПУЛАТОВ,
СамДУ таянч докторанти
E-mail: jalolpulatov7@gmail.com

СамДУ доценти С.Рўзимуродов тақризи асосида

ЁШЛАРНИНГ ЯНГИЧА ТАФАККУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АХБОРОТ МАДАНИЯТИНИНГ РОЛИ

Аннотация

Ушбу мақолада ахборот тушунчаси ва унинг бугунги кунда тутган ўрни тўғрисида фикр юритилган. Тараққиётнинг янги босқичида эркин информатсион муҳитнинг яратилиши, инсонларнинг тафаккур даражасининг ошиб боришига хизмат қилаётганлиги илмий асосланган. Тарихан қисқа давр мобайнида ахборот соҳасини эркинлаштириш, цензурага йўл қўймаслик ҳамда ахборот эркинлигини оптималлаштиришга қаратилган чора тadbирларни қўламини кенгайтириш борасида қиллинаётган ва қилиниши керак бўлган ишлар тўғрисида фалсафий тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Ахборот, ахборот олиш ҳуқуқи, мулоқот, информатсион муҳит, ислохот.

ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ В ФОРМИРОВАНИИ НОВОГО МЫШЛЕНИЯ МОЛОДЕЖИ РОЛЬ

Аннотация

В данной статье была рассмотрена концепция информации и ее роль на сегодняшний день. Показано, что на новом этапе развития создание свободной информационной среды способствует повышению уровня мышления людей. В течение исторически короткого периода философски обсуждался вопрос о предпринимаемых и необходимых мерах по либерализации информационной сферы, недопущению цензуры и расширению спектра мер, направленных на оптимизацию свободы информации.

Ключевые слова: Информация, право на информацию, коммуникация, информационная среда, цензура, реформа.

OF INFORMATION CULTURE IN FORMING NEW THINKING OF YOUTH THE ROLE

AOInnotation

This article discusses the concept of information and its role today. It is indicated that the creation of a free information environment at a new stage of development contributes to an increase in the level of thinking of people. In a historically short period of time, a philosophical observation has been made on the work that is being done and should be done to liberalize the information sector, prevent censorship and expand the scope of measures aimed at optimizing the freedom of information.

Key words: information, right to information, communication, information Environment, censorship, reform.

Кириш. Жамиятимизда фуқароларнинг ахборот соҳасидаги ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш бугунги куннинг ҳуқуқий демократик давлат қуриш моделининг асосий жиҳатларидан бири ҳисобланади. Жамиятимизда амалга оширилаётган ижтимоий соҳадаги демократик ислохотлардан қўзланган асосий мақсад ёшларнинг юксак маънавиятга эришувини таъминлаш, баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш, ижтимоий тараққиёт жараёнида ҳар томонлама камол топган инсонни шакллантириш ва уларни миллий ва умуминсоний кадриятлар рўҳида тарбиялашдан иборат. Ахборотлашган жамиятда маънавий самарадорлик иқтисодий, маданий ва технологик ютуқларни аниқлашнинг асосий омилига айланади. Ахборотлашган жамиятда фалсафий, инновацион фикрлаш талаб этилади. Ахборотлашган жамиятнинг бундай характерли белгиларини таҳлил қилсак, бу тизим айрим мамлакатларда амалга ошаётганлиги ҳақида, ёки аксинча, узоқ келажақда содир бўлиши ҳақида ҳам ҳулоса чиқариш мумкин.

Шу боис мустақилликнинг илк йилларидан бошлаб юртимизда матбуот эркинлиги ва жамиятни ахборотлаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўтган йиллар мобайнида оммавий ахборот воситалари учун мукамал ҳуқуқий база яратилди. Ҳозирги шиддатли давр тезкор ахборот ва янгиликлар талқинига катта эҳтиёж уйғотди.

Асосий қисм. “Глобал медиа муҳити нафақат оммавий ахборот воситаларининг жамиятдаги ҳукмронлигини билдиради, балки бизни кибермақондаги

ҳақиқий санъат тақдири ҳақида ўйлашга мажбур этади. Медиа маданиятнинг энг муҳим хусусиятларидан бири унинг плюралиزم, яъни турли маданиятлар билан ўзаро боғлиқлигидир. Шу нуқтаи назардан, замонавий медиа маданият китоб, экран, визуал ва аудиовизуал маданиятнинг йиғиндисидир”[1]. Шундай мақсадни қўзлаган қўпмиллатли Ўзбекистон бир мақсад сари интилиш, ёшларнинг келажагини ўйлаш, фуқаролик жамиятини ривожлантиришда ёшларнинг ўрни ва уларда янгича дунёқарашни шакллантириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Бу ҳақда Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев “Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюк тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган улғ аждодларимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган бекиёс бойликларимиз бор. Ва ишонаман худо хоҳласа ҳавас қилса арзийдиган буюк келағимиз ҳам бўлади”[2] – деб таъкидлайдилар. Шу нуқтаи назардан, маданиятли ёндашуви доирасида ахборотлашган жамиятда инсоннинг яшаш фаолияти усули сифатида, инсоният маданияти шаклланиши жараёнининг ташкил этувчиси сифатида қаралади. Ахборот ёндашуви доирасида эса унга ахборот талабини қондиришга қаратилган барча ахборот фаолияти билимлари мажмуаси сифатида қаралади.

Жамиятдаги ислохотлар биринчи навбатда ёшлар руҳияти, миллий кийёфасига таъсир этиши табиий эди. Одамзод ўз табиатида кўра шижоатли, ғайратли, куч-қувватга тўлган ҳаётга, чанқоқ бўлади. Ана шу фазилатларни тўғри йўлга солиш, тарбиялаш вазифаси

жамият зиммасига тушади. Ижтимоий тараққиётда баркамол авлод тарбияси фақат жисмоний жиҳатдан чиникқан, камол топган ёшларнигина эмас, шунингдек, шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий маънавий кадриятлар асосида тарбия топган шахсни ҳам кўзда тутати.

Юртимизда ривожлантирилаётган эркин демократик давлат қоида ва талабларини халқимизнинг миллий-маънавий кадриятлари билан уйғун бирлаштириш ижтимоий тараққиётнинг белгилловчи тамойилига айланди. Бу ҳақда Ислом Каримов “Бугунги кунда катта умид, орзу мақсадлар билан, Ватаним тараққиётга ҳисса қўшаман, деб белини маҳкам боғлаб майдонга чиқаётган азму шижоатли ёшларимизни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш барчамизнинг нафақат вазифамиз, балки бурчимизга айланиш керак”[3] – дея таъкидлайди.

Бугунги кунда демократик ва фуқаролик жамиятида яшаб фаолият кўрсатаётган ёшларнинг турмуш тарзи, ҳаёт кечириши, хушмуомала бўлиши, меҳнатга, касб-хунарга нисбатан фидойилик кўрсатиши замон талаб этадиган миллий маданиятнинг ахлоқий тарбия меъёрларига мос келишидан далолатдир. Ахлоқий ва миллий тарбия натижаси бўлган ёшларда янгича дунёқарашни шакллантириш ва ривожлантиришда жамият ва жамоатчилик, таълим-тарбия тизими, адабиёт ва санъат ахли олдида улкан вазифалар мавжуд. Мулоқот – бу кишиларнинг ўзаро бевосита ёки билвосита учрашиши, кўришиши, қабул қилиш орқали ўрнатиладиган муносабатлари натижасида ахборотлар алмашадиган, олинган маълумотлар бўйича тегишли хулосалар чиқаришга асос бўладиган кўп қиррали жараёндир[4]. Ахборотлашган жамиятни шундай жамият сифатида тавсифлаш мумкинки, бунда турмуш сифати, ўзгаришлар истиқболи ва иқтисодиётнинг ўсиб бориш босқичида ривожланиши ахборот ва ундан фойдаланишга боғлиқ бўлади ва шу билан бирга жамиятда ижтимоий турмуш даражалари, меҳнат ва дам олиш шакллари, таълим тизими ва бозор ахборот ва билимлар соҳасига эришишнинг сезиларли таъсири остида бўлади. Натижада жамиятда билимларга ва ахборот иқтисодиётига асосланган рақамли иқтисодиёт шаклланади. Ваҳоланки, баркамол авлод тарбиясида ёшлар фазилатларининг миллий тараққиёти, унда биринчи ўринда маънавий-маърифий ва руҳий жиҳатлар, муҳит, фаолият ва муносабатларнинг инсонийлашувида катта аҳамият касб этади. Ахборотлаштириш жараёнида инсон дунёқарашининг барча элементлари тубдан ўзгаради: асосий дунёқараш, дунёни идрок этиш жараёни, моддий ишлаб чиқаришнинг ўзи, таълим соҳаси, кундалик ҳаёт, санъат ва ниҳоят, интеллектуал ишлаб чиқариш илмий билимларни ишлаб чиқаришнинг ўзига хос шакли сифатида ўзгаради. Натижада, ишлатилган билим миқдори, инсон диди, фикрлаш услуби ва ҳатто инсоннинг дунёқарашини сезиларли даражада ўзгаради. Ўзгаришлар шу тариқа концептуал бўлиб, инсон ҳаётининг моҳиятига таъсир қилади. Ёшларда янгича дунёқарашни шакллантириш, миллий руҳда тарбиялаш ва уларни олижаноб ҳис-туйғулар билан камол топтириб бориш маънавий баркамолликка етишишдаги биринчи

қадамдир. Бундай ёш авлоддаги юксак маънавий фазилатлар қандайдир ғайритабиий кучлар ёки тақдирнинг инъоми эмас, у ижтимоий ҳаётнинг турли жаҳбалари, маънавий ворислик ва муайян давр, жамият таълим-тарбия тизимининг, оила ва муҳитнинг маҳсулидир. Ёшларда ахборот маданиятини юксалтириш жараёнида унинг барча ҳуқуқий, сиёсий, ахлоқий, маданий ва мафкуравий тасаввурлари ижтимоий тузум ва тизимларнинг таъсири туйғайли шаклланиб ва ривожланиб боради. Маънавий-маърифий жиҳатдан камол топган ёшлар демократик ислохотларни истеъмоличисигина бўлиб қолмай, уларнинг фаол яратувчиси ва химоячисига айланади. Шу боисдан, “ҳозирги кунда янгича тафаккурлаш, ижодий фикрлаш, юксак маънавийли кишиларни ахборот маданияти доирасида тайёрлаш жамиятимиз олдида турган энг долзарб муаммолар туркумига киради. Биз келажаги буюк мустақил давлатни барпо этаётимиз. Шундай экан, мана шу олижаноб мақсадимизнинг моҳияти, унга эришишимиз йўллари нимадан иборат эканлигини ҳар бир фуқаронинг онгига, унинг қалбига синдириб, тафаккурлаш маданиятини, бунёдкорлик фаолиятини такомиллаштиришимиз зарур”[5]. Инсон шахсининг камолоти учун фуқаролик жамияти зарур бўлиб, фақат фуқаролик жамиятидагина шахс ўзининг барча қобилиятларини тўла намоён эта олади. Демократик анъаналарнинг ривожланиш жараёни мамлакат иқтисодий салоҳияти, фуқаролар савиясининг юқорилиги ва уларнинг сиёсий фаоллиги билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бугунги кунда Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш жараёнида ёшларда ахборот олиш учун фуқаролик масъулиятини шакллантириш масаласига эътибор янада кучайтирилмоқда. Ёшларни ахборотга бўлган муносабати жамият ҳаётида муҳим ўрин тутати, хусусан, улар турлича ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифодалайди, фуқароларнинг фаоллигини оширади, мамлакатда рўй бераётган турли демократик ўзгаришлар қўламини кенг ёйишда муҳим омил саналади, жамоатчилик назоратини юзага келтиради, ҳуқуқий онг ва маданиятни шакллантиради, ҳуқуқий давлатни барпо этиш ишига катта ҳисса қўшади.

Юқорида баён қилинган фикрлардан қуйидаги хулосаларга келамиз:

Биринчидан: глобаллашув даврида ахборот эркинлиги долзарб масаладир. Ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш ва унинг функцияларини тўғри тақсимлаш борасида қилинаётган ишларнинг салмоғини ошириш зарурдир.

Иккинчидан: ахборотлашган жамият тизимини кенгайтириш, ахборотдан фойдаланиш қўникмаларини ёшларнинг онгига амалий жараёнлар ёрдамида сингдиришга доир ижтимоий-фалсафий концепсиялар ишлаб чиқиш ҳар қачонгидан муҳим бўлмоқда.

Учинчидан: ахборот манбаларини топишда ўзаро мулоқот воситасидан фойдаланар эканмиз, бу борада ахборот етказувчи ва уни қабул қилувчида мустақил дунёқарашни шакллантириш фалсафий фанларнинг олдида турган вазифалардан биридир.

АДАБИЁТЛАР

1. Рашкофф Д. Медиавирус. Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание. М., 2003. –С.56.
2. Мирзиёев Ш.М. Озод ва обод ватаннинг баркамол фарзлари // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Т. 1. Т.: „Ўзбекистон“, 2018, 415-бет.
3. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. -Тошкент: Ўзбекистон, 2015, - 235 б.
4. “Muloqot” arabcha soʻz boʻlib, oʻzbek tilida “uchrashish”, “Koʻrishish”, “qabul qilish” degan maʼnolarni anglatadi. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. J.2. – Т.: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2006. -B.636.

-
5. Рустамова М. Ёшларда янгича тафаккур маданиятини шакллантиришнинг фалсафий жиҳатлари. - Тошкент: Меҳнат, 2000, - 10 б.

УДК:37.013.2

Ойбек РАЖАБОВ,
Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси
Одил РИЗАЕВ,
Чирчиқ давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: boymurodovadha09@gmail.com

Доцент, н.ф.д. (DSc), Д.М.Махмудова тақризи асосида

ТИББИЁТДА ЭЛЕКТРОН РЕЦЕПТЛАР ОНЛАЙН ПЛАТФОРМАСИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АФЗАЛЛИКЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада мамлакатимизда тиббиёт соҳаси ривожлантиришда инсоннинг энг катта бойлиги ҳисобланган соғлиғини барқарорлигини таъминлашда хизмат қиладиган дори воситаларида фойдаланишда муҳим ҳисобланган қоғоз ва факс орқали юборилган ретсептлар ўрнини босувчи тиббий ретсептни замонавий ахборот технологияларига асосланган электрон шаклда яратиш, узатиш ва тўлдиришни амалга оширувчи тизимни жорий қилиш механизмларини янада такомиллаштириш ёритилган.

Калит сўзлар: Электрон рецепт, QR код, модернизация, рецепт базаси.

ADVANTAGES OF ORGANIZING THE ONLINE PLATFORM OF ELECTRONIC PRESCRIPTIONS IN MEDICINE

Abstract

In this state, the further improvement of mechanisms for the introduction of system creation, transmission and formulation of prescriptions for drugs and electronic video is described on the basis of modern information technology, replacing paper and faxed prescriptions, which are considered important in the application of medicinal products, serving to ensure the stability of human health in development. meditsinskoy otrasli v nashey strane.

Key words: Electronic recipe, QR code, modernization, recipe database.

ПРЕИМУЩЕСТВА ОРГАНИЗАЦИИ ОНЛАЙН-ПЛОЩАДКИ ЭЛЕКТРОННЫХ РЕЦЕПТОВ В МЕДИЦИНЕ

Аннотация

В данной статье описано дальнейшее совершенствование механизмов внедрения системы создания, передачи и оформления рецептов на лекарства в электронном виде на основе современных информационных технологий, заменяющих бумажные и отправленные по факсу рецепты, которые считаются важными при применении лекарственных средств, служащих для обеспечить стабильность здоровья человека при развитии медицинской отрасли в нашей стране.

Ключевые слова: Электронный рецепт, QR-код, модернизация, база рецептов.

Кириш. Мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни фаол ривожлантириш, барча тармоқлар ва соҳаларда, энг аввало, давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалигида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш бўйича комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Республика аҳоли саломатлигини сақлаш ва яхшилаш имконини берадиган сифатли соғлиқни сақлаш тизимини ташкил этиш, соғлом авлод тарбияси учун шарт-шароит яратиш давлат сиёсатининг устувор йўналиши ҳисобланади. Соғлиқни сақлаш соҳасидаги миллий қонун ҳужжатларини бирхиллаштириш ва тўғридан-тўғри таъсир кўрсатадиган қонунлар қабул қилиш орқали норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштириш. Фармацевтика тармоғини янада ривожлантириш, янги дори воситалари ва тиббиёт буюмлари ҳамда тиббий техникани рўйхатга олиш тартиб-таомилларини халқаро стандартлар билан уйғунлаштириш, нарх белгилаш механизмларини такомиллаштириш, дори воситалари, тиббиёт буюмлари ва тиббий техникани ишлаб чиқариш ҳажмлари ҳамда турларини кенгайтириш, уларни маркировкалаш ва трекинг тизимлари жорий этилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 25 майдаги ПҚ-5124-сон қарорига асосида 2021 йил 15 июндан бошлаб бирламчи тиббий-санитария

муассасаларида дори ва тиббий буюмлар учун бириктирилган аҳоли жон бошига ажратилган маблағ миқдори ўртача 3 барабарга оширилди[1]. Шунингдек қарорда соғлиқни сақлаш тизимини рақамлаштириш учун замонавий компьютер ва ахборот техника воситаларини энг яхши тақдирларни танлаб олиш йўли билан харид қилишга, истисно тариқасида, рухсат берилди. Соғлиқни сақлаш соҳасида ахборот тизимларини яратиш, такомиллаштириш ва жорий этиш, шунингдек, ахборот коммуникация ва технологиялари инфратузилмасини ривожлантириш мақсадида давлат бюджетидан маблағлар ажаратилмоқда.

Асосий қисм. Ўзбекистон Республикаси фармацевтика бозорини шаклланиши ва ушбу соҳада вужудга келадиган ислохотларни, тузилмавий ўзгаришларни, дори воситалари фармацевтика бозорини илмий ёндашув асосида ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Фармацевтика саноати инсон соғлиғини сақлаш тизимини барқарор ривожланишини таъминловчи энг муҳим ижтимоий аҳамиятга эга соҳа ҳисобланиб, ушбу соҳани ривожлантириш барча мамлакатлар учун энг долзарб йўналишга айланди. Ўзбекистонда фармацевтика тармоғига тегишли бўлган вазифаларни амалга оширишда бир қатор меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар дастурул амал бўлиб хизмат қилмоқда. Тизимда кенг қўламли

идентификация рақами булутли хотирада рецет берувчи ходим ҳақидаги маълумотлар бемор исм, ёш, жинс, берлиган сана, ташхис каби қидириш мумкин бўлган маълумотларни (ёзилган) маълумотлар базаси яратиш кўзда тутилган. Шунингдек Ретсепт тасвирини юклаш учун “Ретсепт бўйича” саволи терилади ва жавоб варианты “Файлни юклаш” сифатида танланади ва фақат “ПДФ” ва “Расм”ни юклашга рухсат берилади.

Платформадаги маълумотлардан кириш имконига эга бемор ва рўйхатдан ўтган ходим ҳар бир киши тиббий ёзувларни кўриши мумкин. Берилган рецетлар тўғрисидаги маълумотлар махфий маълумотлар бўлиб, улар шифокорлар, беморлар ва соғлиқни сақлаш муассасасига кириш ҳуқуқи берилиши кўзда тутилган, айрим соғлиқни сақлаш эҳтиёжлари ёки тиббий-ҳуқуқий ҳолатлар бундан мустасно (2-расм).

Фармацевтика маркетингида ижтимоий-ахлоқий фармацевтика маркетинги жамият, дори воситаси ва тиббий буюмларни ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг манфаатларини муҳофаза қилган

ҳолда истеъмолчиларнинг эҳтиёжини рақобатчилардан кўра самарали усуллар асосида қондиришни кўзда тутди. Бунда истеъмолчиларга ва жамиятга зиён етказадиган, атроф-муҳитга хавфхатар келтирадиган дори воситаси ва тиббий буюмларни ишлаб чиқаришдан воз кечиш зарурдир. Ижтимоий-ахлоқий фармацевтика маркетинги фармацевтика бозори иштирокчиларидан фармацевтика маркетинги сиёсати доирасида уч омилни ўзаро боғлиқликда ҳисобга олишни талаб этади, бу омиллар – фармацевтика фирма фойдаси, истеъмолчилар, беморлар эҳтиёжи ва жамият манфаатлари ҳисобланади. Ушбу манфаатларни химоя қилишда жараёнда ахборот технологияларини жорий этиш орқали авторитет яъни харидга таъсир ўтказувчи шахс, қарорни қабул қилувчи шахс – харидни ёки унинг асосий таркибий қисмларини амалга оширувчи шахс, истеъмолчилар, беморлар – амалда харид қилаётган шахс, фойдаланувчи – дори воситалари ёки дорихонада хизмат кўрсатишдан фойдаланувчи шахс тўғрисидаги маълумотлар базасини яратиш ва таҳлил қилиб бориш зарур.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://lex.uz/docs/5434358>
2. “Электронные рецепты и электронные медицинские карты в Москве” Врач и информационные технологии, по. 4, 2014, pp. 78.

Sherzod RAXMONOV,
Toshkent davlat texnika universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: Gulnora74@mail.ru

Navoiy davlat pedagogika instituti dotsenti.p.f.b.PhD. M.Sh.Ahadov taqrizi asosida

UMUMIY O'RTA TA'LIM KIMYO KURSINI O'QITISHDA STEAM YONDASHUVNING SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Umumiy o'rta ta'lim kimyo kursini o'qitishda STEAM ta'limdan foydalanish yuqori natijalarga erishda interfaol metodlarning ahamiyati to'g'risida fikr yuritilgan va STEAM metodikasi o'rganilgan, xulosalar va tavsiyalar keltirilgan.

Kimyo darslarida o'quvchilarni STEAM yondashuv asosida rag'batlantirishning 9 usuli keltirilgan hamda interfaol mashg'ulotlarning afzalliklari haqida g'oyalarda biz birinchilardan emasmiz, ammo ko'plab maktablarda individual topshiriqlar asosiy ish shakli bo'lib qolmoqda. O'quvchilarda tashqi motivatsiya va ichki motivatsiyani shakllantirish, o'quvchining mavzuni yoki kontseptsiyani tushunishga, boshqalarga qaraganda yaxshiroq ishlashga yoki boshqalarga yaxshi taassurot qoldirishga intilishini rivojlantirish metodlari to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: STEAM, tashqi motivatsiya, ichki motivatsiya, individual topshiriq, rag'batlantirish, intellekt.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СТАЕМ ПОДХОДА В ПРЕПОДАВАНИИ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО КУРСА ХИМИИ

Аннотация

Обсуждена значимость интерактивных методов в использовании STEAM-образования при преподавании курса химии общего среднего образования и изучена методика STEAM, представлены выводы и рекомендации. Вот 9 способов мотивировать учащихся на уроках химии на основе STEAM-подхода, и мы не первые, кто задумался о пользе интерактивных занятий, но индивидуальные задания остаются основной формой работы во многих школах.

Обсуждаются методы формирования у студентов внешней мотивации и внутренней мотивации, развития у студента стремления разобраться в теме или понятии, работать лучше других или произвести на окружающих хорошее впечатление.

Ключевые слова: STEAM, внешняя мотивация, внутренняя мотивация, индивидуальное задание, мотивация, интеллект.

EFFECTIVENESS OF THE STAEM APPROACH IN TEACHING THE GENERAL SECONDARY EDUCATION CHEMISTRY COURSE

Annotation

The importance of interactive methods in the use of STEAM education in the teaching of the chemistry course of general secondary education was discussed and the STAEM methodology was studied, conclusions and recommendations were presented.

Here are 9 ways to motivate students in chemistry lessons based on the STEAM approach, and we are not the first to think about the benefits of interactive activities, but individual assignments remain the main form of work in many schools. Methods of forming external motivation and internal motivation in students, developing a student's desire to understand a topic or concept, to work better than others or to make a good impression on others are discussed.

Key words: STEAM, external motivation, internal motivation, individual task, motivation, intelligence.

«Mamlakatimiz o'z taraqqiyotining yangi davriga qadam qo'ygan hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasini 2017-2021-yillarda rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nallishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi asosida barcha sohalarida keng ko'lamli o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Ana shu islohotlarning muvaffaqiyati, mamlakatimizning dunyodagi rivojlangan, zamonaviy davlatlar qatoridan munosib o'rin egallashi, avvalo, ilm-fan va ta'lim-tarbiya sohasining rivoji bilan, bu borada bizning dunyo miqyosida raqobatdosh bo'la olishimiz bilan uzviy bog'liq. . . »

Shavkat Mirziyoyev

Kirish. Mamlakatimizda kimyo va biologiya fanlarini rivojlantirish, ushbu yo'nalishlarda ta'lim sifati va ilm-fan natijadorligini oshirish bo'yicha 2020 yil 12 avgustda «Kimyo va biologiya yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifati va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»[8]gi prezident qarori imzolandi. Mazkur qarorda mamlakatimizda kimyo va biologiya fanlarini rivojlantirish, ushbu yo'nalishlarda ta'lim sifati va ilm-fan natijadorligini oshirish ustuvor vazifa qilib belgilangan.

Kimyo va biologiya fanlari bo'yicha ta'lim sifati tubdan oshirish, umumta'lim maktablarida ushbu fanlarni o'qitishning mutlaqo yangi tizimini joriy etish, ta'lim muassasalarini zamonaviy laboratoriyalar, darsliklar va

boshqa o'quv jihozlari bilan ta'minlash, ushbu yo'nalishlarga malakali o'qituvchi-murabbiylarni jalb etish, kadrlar tayyorlash va ilm-fan natijalaridan foydalanishda ta'lim, ilm-fan va ishlab chiqarish sohalarida o'rtasida o'zaro yaqin muloqot va hamkorlikni yo'lga qo'yish masalasi qo'yildi.

STEAM ta'limining amaliy ahamiyati, o'quvchilarni fanlardan savodxonligini baholashga xizmat qiladigan bilim va ko'nikmalarini hayotiy vaziyatlarda qo'llash, oqilona qaror chiqarish, mustaqil fikrlash, dunyogarashni shakllantirishga qaratilgan.

Xalqaro tadqiqotlardagi natijalarni yaxshilash uchun o'qituvchilarni maqsadli tayyorlash va ta'lim jarayonida o'qitish metodikasi va ustuvor tamoyillarni

o'zgartirish zarur. Buning uchun biz o'qituvchilarni tayyorlashimiz, rivojlantiruvchi ta'limning yanada faol tizimini tatbiq etishimiz va o'qituvchilarni ta'lim jarayonida yanada muvaffaqiyatli foydalana oladigan materiallar bilan ta'minlashimiz kerak.

Metodlar. Agar o'quvchi uy vazifasini bajarishda g'azablana boshlasa (va kimyoviy masalalarning shartlarini o'qigandan keyin) va reaksiya tenglamalari ular uchun dahshatli ko'rinsa, o'quvchi bu predmetni shunchaki yomon ko'rib qolishi mumkin. Bilimdagi bo'shliqlar qanchalik ko'p

bo'lsa, o'rganish shunchalik qiyin bo'ladi. Chunki bu uzoq, tushunarsiz va qiyin vaziyatni yuzaga keltiradi.[1]

Bu holatda o'quvchilarda motivatsiya yo'qoladi. Shundan keyin o'qituvchi, albatta, nimadir qilishi kerak.

Tashqi motivatsiya - o'quvchi mavzudagi muvaffaqiyati uchun o'qituvchi tomonidan mukofotlanmaydi. Bunga maktabda yaxshi o'qiganligi uchun ota-onalar tomonidan pul bilan rag'batlantirishlar, sinfdoshlarining hurmati, past o'zlashtirish uchun oladigan jazodan ozod bo'lganligi, maqtoqlar va boshqalar kiradi.

Ichki motivatsiya o'quvchining mavzuni yoki kontseptsyani tushunishga, boshqalarga qaraganda yaxshiroq ishlashga yoki boshqalarga yaxshi taassurot qoldirishga intilishini o'z ichiga oladi.

1. Sinfdagi bo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilarningizning bilim bo'shliqlariga e'tibor bering. O'quvchining mavzu bo'yicha bilimlari kamligini aniqlab, unga yangi narsalarni o'rganish istagi paydo qilishimiz kerak.

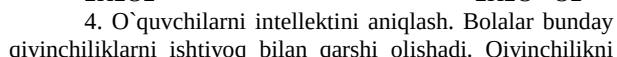
Masalan, siz mavzu bo'yicha ba'zi kimyoviy elementlarning belgilanishi, nomlanishi va massasini o'rganish kabi oddiy misollarni, so'ngra o'sha elementlar hosil qilgan murakkab moddalar massalari yig'indisini hisoblashga oid mavzu bo'yicha murakkabligi pastdan yuqoriga ko'tariladigan masalalarni keltirishingiz mumkin. O'quvchi bilimidagi bo'shliqlarni qanchalik aniq ta'kidlasangiz, uning motivatsiyasi shunchalik samarali bo'ladi.

2. Har darsda o'quvchilaringizni natijalarini ya'ni yutuqlar ketma-ketligini ko'rsating. O'quvchilarga o'rganilayotgan tushunchalarning bir-birining mantiqiy davomi ekanligini ko'rsating. Ushbu uslub, avvalgisidan farqli o'laroq, o'quvchini faqat bittasini to'liq tushunishga e'tibor berish o'rniga, mavzuga tegishli keyingi mavzularni o'rganishga undaydi.

3. Namunani aniqlash. O'quvchilar to'g'ri yechim modelini topishi kerak bo'lgan qiyin vaziyatni yaratish. Modelni izlash o'quvchilarni kuchli rag'batlantiradi, chunki ularning har biri avval uni topishga intiladi va o'zini g'oya muallifi deb e'lon qiladi.

Misol:reaksiya tenglamalarini o'ng va chap tomonini aralash tarzda o'quvchiga bering shunda o'quvchilar reaksiya tenglamalarini tuzishni oson o'rganadilar.

reaksiyaning o'ng tomoni reaksiyaning chap tomoni

4. O'quvchilarni intellektini aniqlash. Bolalar bunday qiyinchiliklarni ishtiyoq bilan qarshi olishadi. Qiyinchilikni to'g'ri tanlash juda muhimdir. Misol (agar u tanlov uchun tanlangan bo'lsa) dars mavzusi bilan bog'liq bo'lishi va o'quvchilar imkoniyatlari doirasida bo'lishi kerak. Qiyinchilik darsdan chalg'itmasligi, balki muammosiz ravishda unga olib borishi kerak.

5. Kimyodagi qiziqarli fokuslarni ko'rsating. Bunday tajribalar o'quvchilarda juda katta qiziqish va ishtiyoqni keltirib chiqaradi.

Masalan, oq qog'ozga NaOH eritmasi bilan biror rasm chiqizing va suv purgagichga fenolftalein eritmasidan tayyorlab oling, rasm qurigandan so'ng suv purkagichdagi eritmani sepsangiz chizilgan rasm pushti rangda paydo bo'ladi.

Kaliy radonid eritmasini stakanga tayyorlab oling FeCl₃ eritmasini ham stakanga tayyorlab oling, so'ng bir o'quvchini taklif qiling va o'quvchingiz qo'lga birinchi eritma bilan bir chiziqli torting so'ng pichoqmi ikkinchi eritmaga botirib oling va chiziqli ustidan torting qizil qon hosil bo'ladi. Paradoksning ajoyib natijasi o'quvchilarni quvontiradi.

6. Har bir mavzuni bilishning afzalliklarini aniq ko'rsating. Dars boshida yangi bilimlarni amalda qanday qo'llash mumkinligini ko'rsating. Masalan, kislotalar darsida siz o'quvchidan kislotalardan kundalik turmushda qanday maqsadlarda foydalanishlarini, gugurt qanday qilib olov hosil qilishini, muzlatgichdagi noxush hidni qanday ketkazishni so'rashingiz mumkin.

Bunday misollar o'quvchilarni mashg'ulotga jalb qilmaslik va undan chalg'itmasligi uchun qisqa va sodda bo'lishi kerak.

7. Sinfdagi qiziqarli kimyoviy topshiriqlardan foydalaning. Ko'ngil ochish jumboqlarni, o'yinlarni, paradokslarni o'z ichiga oladi. Ushbu mashg'ulotlar sodda va ko'p vaqt talab qilmaydigan bo'lishi kerak. Ushbu texnikani muvaffaqiyatli qo'llash o'quvchilarni kimyo darslarga tezda jalb qiladi. Ushbu o'yinlarning ta'siriga katta e'tibor berishga arziydi - o'yin-kulgi darsning o'zidan chalg'itmasligi kerak.

8. Kimyoga oid qiziqarli voqea va hodisalarni aytib bering. Tarixiy voqea haqida (masalan, Chumoli tishlagan kimyogar chumoliga haykal qo'yib, chumoli so'lagidan asal olganmi? Ha. Buyuk kimyogar A.M. Butlerov zo'r ovchi bo'lgan va ov o'ljasini poylab chumolilarga ko'p bora talangan. U hasharotlarga hurmati ramzi sifatida o'z tomorqasida chumoliga mo'ljazgina haykal o'rnatgan. Chumoli so'lagida HCHO va HCOOH doimo bo'ladi. Tajriba o'tkaza turib u dunyoda birinchi marta chumoli aldegididan shirin sharbat hosil qilgan: $6\text{HCOH} \rightarrow \text{C}_6\text{H}_{12}\text{O}_6$). Bu kabi muvaffaqiyatlar o'quvchilarni yaxshi rag'batlantiradi. Asosiysi, voqega yetarlicha vaqt ajratish. Aks holda, u kerakli effektini keltirib chiqarmaydi.

9. O'quvchilaringiz bilan kundalik turmushdagi qiziqarli kimyoviy muammoli vaziyatlarni muhokama qiling. O'quvchilarni rag'batlantirishning eng samarali usullaridan

biri bu qiziquvchan kimyoviy faktlar to'g'risida o'z fikrlarini bildirishlarini so'rashdir: masalan,

Nima uchun kumush idishlar va taqinchoqlar qorayib qoladi?

Nima uchun qaynab turgan suvga tuz qo'shsak qaynashdan to'xtaydi?

Oddiy tuxum bilan qaynatilgan tuxumni suvga solganda qaynatilgan tuxum suv betiga qalqib chiqadi. Nima uchun?

Natija: Albatta, bu faktlarning barchasi o'quvchilarga yaxshi ma'lum bo'lishi kerak yoki o'zlarining fikrlarini tinglab xulosa chiqarishlari kerak bo'ladi. Biz ma'lumotlarni qanday o'zlashtiramiz:

O'qigan vaziyatda – 10%

Eshitgan vaziyatda – 20%

Ko'rgan vaziyatda – 30%

Eshitgan va ko'rgan vaziyatda – 50%

Boshqalar bilan bahslashganda – 70%

Xususiy kechinmalarni boshdan kechirganda -90%

Boshqalarni o'qitgan vaziyatda – 90% - 100%

Munozara. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda ta'lim sohasiga katta e'tibor berilib, bir qator qarorlar va farmonlar imzolanmoqda. Qarorlar ijrosini ta'minlashning negizida albatta fanni o'quvchilarga ilg'or pedagogik texnologiyalardan

foydalanib o'rgatish yotadi. Mazkur yo'nalishda bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Kimyo o'qituvchilari hozirgi paytda o'quvchilarining qanday motivlari borligini tushunishlari kerak. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib, o'qituvchi o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshirishi va o'quv jarayoni samaradorligini oshirishi mumkin. Kimyoga oid ilmiy izlanishlar, innovasion pedagogik texnologiyalarni ta'limga qo'llashga oid ishlar maqolada olib borilgan.

Yaxshi natijalar ko'rsatish uchun hech bo'lmaganda 2 maqsadga ega bo'lish kerak: birinchisi, o'qituvchilar va ular ishlaydigan, foydalanadigan materiallarni tayyorlashdir. Zero xalqaro tadqiqotlarda bejizga maktablarda ta'lim sifati o'qituvchilarning kasbiy darajasiga bog'liq, deb aytishmaydi.

Xulosa. O'qituvchilarni tayyorlashga mablag' ajratish va yangi o'quv materiallarini yaratish kerak. Xalqaro tadqiqotlardagi natijalarni yaxshilash uchun o'qituvchilarni maqsadli tayyorlash va ta'lim jarayonida o'qitish metodikasi va ustuvor tamoyillarni o'zgartirish zarur. Buning uchun biz o'qituvchilarni tayyorlashimiz, rivojlantiruvchi ta'limning yanada faol tizimini tatbiq etishimiz va o'qituvchilarni ta'lim jarayonida yanada muvaffaqiyatli foydalana oladigan materiallar bilan ta'minlashimiz kerak.

ADABIYOTLAR

1. Azizxojayeva N.N. Ta'lim jarayoni samaradorligini oshirishda pedagogik texnologiyalar. Oliy o'quv yurti o'qituvchilari va malaka oshirish kurslari tinglovchilari uchun metodik qo'llanma. T.: 2007.
2. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi: Nasaf, 2000.
3. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Moliya, 2003. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. Учебное пособие. М.: Народное образование, 1998. www.ziyouz.com kutubxonasi
4. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya ta'limi texnologiyalari. — T.: O'qituvchi, 2002.
5. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi. Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. — T., Moliya-iqtisod, 2007.
6. Kimyoni o'qitishda zamonaviy texnologiyalar oq'uv qo'llanma/ Ixtiyarova G. Bekchanov D. Ahadov M. Toshkent-2019.223-230 bet.
7. “Biz bilgan va bilmagan kimyo” M.Primqulov, R.Ziyayev, B.Akbarov, U.Haydarov “O'qituvchi” Nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent - 2011.
8. <https://lex.uz/docs/-4945470>. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 12.08.2020 yildagi PQ-4805-son

Санжар САИДОВ,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети доценти

УрДУ профессори, ф.ф.д.М.С.Хажиева тақризи асосида

MECHANISMS FOR INCREASING THE ACTIVITY OF CITIZENS IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Abstract

This scientific article analyzes the phenomenon of civic activity, the mechanisms of its formation and development. The issues of increasing the socio-political activity of citizens in the conditions of the formation of a legal democratic state, a free civil society and market relations are revealed.

Key words: Civic activity, social and political life, democracy, volunteerism, civil society, NGOs.

ЖАМИЯТ БАҲҚАРОР ТАРАҚҚИЁТИДА ФУҚАРОЛАР ФАОЛЛИГИНИ ОШИРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация

Мазкур илмий мақолада фуқаролар фаоллиги феномени, унинг шаклланиш ва ривожланиш механизмлари таҳлил этилган. Ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти ва бозор муносабатларининг шаклланиши шароитида фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш масалалари очиб берилади.

Калит сўзлар: Фуқаролар фаоллиги, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, демократия, волонтерлик, фуқаролик жамияти, ННТ.

МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ АКТИВНОСТИ ГРАЖДАН В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной научной статье анализируется феномен гражданской активности, механизмы его формирования и развития. Раскрываются вопросы повышения общественно-политической активности граждан в условиях становления правового демократического государства, свободного гражданского общества и рыночных отношений.

Ключевые слова: Гражданская активность, общественно-политическая жизнь, демократия, волонтерство, гражданское общество, ННО.

Кирриш. Бугунги кунда фуқаролик фаоллиги тушунчаси илмий соҳалар (сиёсатшунослик, тарих, психология, фалсафа, педагогика, социология, иқтисодиёт) ва сиёсий баҳс-мунозараларда кўп ишлатилмоқда. Фуқаролар фаоллиги – атамаси турли фанларро тадқиқотлар предметига айланган бўлсада, ханузгача унинг яхлит маъно жиҳатдан нимани англатиши борасида бирон бир яқдил тўхтамга келинмаган. Илмий адабиётларда фуқаролар фаоллиги категориясининг турли ишчи вариантлари ишлатилмоқда. Бирок, унинг умумий жиҳатларига тааллуқли бўлган хусусиятлар сақланиб қолмоқда. Барча вариантларда фуқаролар фаоллиги категорияси ўзининг маъно жиҳатдан «фундаментал ядросини» сақлаб қолган. Шунинг учун ҳам кўплаб илмий изланишларда инсонни фаол фуқаро сифатида тадқиқот объектига айланиши катта аҳамият касб этади. Тадқиқотларда фуқаролар фаоллигини инсоннинг ижтимоий етуклигига сабаб бўлувчи омиллар – психологик, ақлий, интеллектуал, меҳнатга лаёқатлилиги, сиёсий, ҳуқуқий, маданий савиясининг юқорилигига эътибор қаратилмоқда. Бунда инсонни ижтимоий-сиёсий мавжудот эканлиги ва уни ҳар қандай ҳолатда ҳам ижтимоийлашувга интилишига алоҳида урғу берилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Шунинг учун ҳам фуқаролар фаоллиги тушунчаси моҳиятини очиб беришда масалага чуқурроқ ёндашувни талаб қилади. Масалан, фуқаролар фаоллиги масаласи ижтимоий фанларда кўпроқ ўрганилган категориялардан бири сифатида алоҳида эътироф этиш лозим. Н.Аберкромби, Д.Джери, Б.Тернер ва С.Хилл каби тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, фуқароларнинг ўз ихтиёрлари билан ННТларда иштирок этиши социумнинг

интеграциялашувига ва ижтимоий баҳамжиҳатликка олиб боради[1].

Фуқаролик фаоллиги энг аввало инсонларнинг «кўнгилли» (волонтер) сифатида фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Америкалик сиёсатшунослар Х.Анхер ва Л.Саламонларнинг фикрига кўра, «кўнгиллилар» тушунчасининг ғарб мамлакатларидаги таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, “volunteering” атамаси Буюк Британия ва АҚШда, французча “voluntariat”, шведча “frivillig verksamhet”, италиянча “voluntariato”, немисча “ehrenamt” каби атамалар тарихан вужудга келишининг мазмун-моҳияти бир-бирига мутаносибдир. Бирок тушунчаларни ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ишлатиш усул ва услублари турлича дейишимиз мумкин. Уларнинг таъкидлашича, Буюк Британия ва Австралияда кўнгиллилар, яъни фуқаролар фаоллиги фуқаролик жамияти институтлари, давлат ва хусусий сектордан алоҳида фаолият юритувчи жамоат сектори сифатида тан олинади. Бошқа тадқиқотларда фуқаролар фаоллиги давлат ва жамиятга ижтимоий фойдали хизматларни келтирувчи фаолият тури сифатида баҳо берилади[2].

Тадқиқот методологияси. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, дунё бўйича (немис, француз, рус ва бошқа тилларида) кенг қўлланилаётган «Волонтер» атамаси ўзининг моҳиятига кўра, инглиз тилидаги “Volunteering” тушунчасининг эквиваленти ҳисобланади. Волонтерлик – бу ихтиёрий равишда амалга ошириладиган, жамият фаровонлигига ҳисса қўшадиган фойдали иш маҳсулидир. Буларнинг барчаси фуқаролар фаоллиги билан чамбарчас боғлиқ. Ушбу атамани турли тилларда ишлатилиши унга қўшимча равишда ўзгача маъно, моҳият ва функцияларни юклайди. Volunteering –

атамаси фақатгина инглиз тилида гаплашадиган давлатлар учунгина эмас, балки бутун дунёда кенг миқёсда ишлатиладиган ва қўлланиладиган тушунчадир. Volunteering бу ихтиёрийликка асосланган, ижтимоий фойдали бўлган ва ниҳоят, фуқаролар фаоллиги натижасида амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар йиғиндиси[3].

Бошқача қилиб айтганда, волонтерлик ихтиёрий ва шахсий мажбурият бўлиб, волонтер иш ҳажми, қаерда ишлаши, қанча муддат ишлашини ўзи белгилайди. Волонтернинг қанча вақт мобайнида ишлаши ва иш ҳажмининг оз ёки кўплиги аниқ бўлиб, кўп ҳолларда у волонтернинг қайси ташкилотда фаолият олиб бориши билан боғлиқдир.

Немис олимларининг таърифига кўра, «фуқаролар фаоллиги» (Bürgerliches Engagement), фуқаролар амалга ошириши зарур бўлган мажбуриятлар, яъни уюшган, индивидуал ҳолда ижтимоий-сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиши, шунинг билан бирга, общиналар ҳаётини яхши томонга ўзгартиришга эришиш тушунилади[4]. Берилган таърифларга кўра, фуқаролар фаоллиги қуйидан бошлаб юқориға фуқароларнинг ташаббуслари ва иштироки асосида амалга ошириладиган ижтимоий-сиёсий фаолият тури эканлиги маълум бўлади ва бу ҳол фуқаролик жамиятининг ажралмас феномени сифатидан тан олинади.

Шунинг билан бирга, инглиз тилидан олинган “voluntary work”, “volunteer labour” («кўнгиллилар фаолияти») ёки «кўнгиллилар меҳнати») каби тушунчалар ҳам кенг тарқалган.

Таҳлил ва натижалар. Х.Анхер ва Л.Саламонларнинг кросс-маданий таҳлилига кўра, фуқаролар фаоллиги (волонтерлик) тушунчасини халқаро, миллий ва маҳаллий даражада қиёсий ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда шуни айтиш жоизки, фуқаролар фаоллиги бир қанча кўрсаткичлар ва ўлчовларни ўзида мужассамлаштиради: вақт ўлчовида (кўнгиллиларни тўлиқ ёки қисман иш кунида банд бўлиши); иқтисодий жиҳати (волонтер фаолияти учун пул оладими ёки йўқми); ижтимоий жиҳати (волонтер индивидуал ёки жамоа бўлиб фаолият олиб борадими) каби саволлар муҳим аҳамият касб этади[5].

Европа ва АҚШда кўнгиллилар фаолияти қисман иш вақтида шуғулланиши ва ҳақ тўланмайдиган фаолият тури сифатида қўрилади. Ривожланаётган давлатларда эса, тўлиқ бўлмаган иш кунига қисман ҳақ тўлаш тушунилади. Лекин, унинг асосий туб моҳияти шундаки, фуқаролар фаоллиги шахс ва жамият томонидан ижтимоий қадрият сифатида тан олингандагина фуқаролик жамиятига муносиб ҳисса бўлиб қўшилади. Фуқаролар фаоллиги субъекти ўзи учун қадрият сифатида ўз ғоялари, қарашлари, манфаатлари, ҳаётий позициясини қарор топиши, тобора сайқаллашиб бориши ва ниҳоят жамиятда ижтимоий капиталнинг ривожини учун асос сифатида хизмат қилади.

Р.Стеббинс берган таърифига кўра, волонтерлик – ижтимоий фаолият сифатида жамият манфаатлари ва фаровонлиги йўлида ўзгаларга ёрдам берувчи шахслар ёки ижтимоий гуруҳлар тушунилади[6]. Албатта буларнинг барчаси, икки кўринишда амалга оширилиши мумкин. Биринчиси, шахснинг келгуси ҳаётидаги жиддий мақсадлар – карьера қилиш йўлида фуқаролар фаоллиги билан шуғулланиши. Унда фаолият юритиш мобайнида назарий ва амалий билим, кўникмаларини, тажрибасини оширишга катта эътибор қаратилади. Иккинчиси, бўш вақтларини мазмунли ва бирор манфаат кўзламаган ҳолда ижтимоий фойдали ишларга йўналтириш тушунилади.

Бутунги кунда, фуқаролар фаоллиги ўз табиати ва моҳияти жиҳатидан дунё бўйича жуда тез суръатларда ривожланиб бормоқда. Масалан, БМТ томонидан 2001 йилни «Кўнгиллилар йили» деб эълон қилиниши ҳамда ҳар йили 5 декабрда «Халқаро кўнгиллилар кунининг» нишонланиши фикримизнинг исботидир. Ўз навбатида Европа Иттифоқи, Иқтисодий ривожланиш ва ҳамкорлик ташкилоти (ОЭСР), Жаҳон банки ва бошқа халқаро ташкилотлар фаолиятида ҳам фуқаролар фаоллиги ва у билан боғлиқ ижтимоий капитал омилини ривожлантиришга катта эътибор бериб келинади[7].

Бундай тенденцияни Англия, Австрия ва Франция мамлакатларида ҳам кузатиш мумкин. Айтиб ўтиш жоизки, Европада йирик сиёсий партиялар, уюшмалар, клублар, касаба уюшмаларининг етакчилари айнан анъанавий черковлардан етишиб чиққан. Ғарб мамлакатларида йирик общиналар, уюшмаларнинг кўп йиллар давомида фаолият олиб боришининг асосий омили, ҳайрия, жамоат ташкилотлари анъаналарининг ворислиги ва бардавомийлиги билан узвий боғлиқ. Немис тадқиқотчиси Сюзанна Хутнинг «фуқаролар фаоллигининг муҳимлиги шундаки, у инсонларни жамиятда муваффақиятли интеграция қилишга ундайди», дея таъкидлаши ҳам бежизга эмас[8].

Швейцария моделида фуқаролар фаоллиги халқ ҳаракати ва давлатнинг ижтимоий хизматлар, дастурларни амалга оширишда яқиндан ҳамкорлик қилишини кўришимиз мумкин. Швейцарияда фуқаролар фаоллиги асосан уч асосий шаклга бўлинади. Булар, формал фаолият (яъни ижтимоий-сиёсий жараёнларда, черков, экологик ҳаракатлар, жамоат ташкилотларида иштирок этиш), ноформал фаолият (худуд (район, квартал) миқёсида дўстларга, ночор оилалар, кексалар, ногиронларга ёрдам бериш, ҳолидан хабар олиш) ва ҳомийлик фаолияти (ижтимоий лойиҳаларни амалга ошириш учун натурал ёки пул маблағлари орқали қўллаб-қувватлаш).

2010 йилда ўтказилган сўров натижаларига кўра, Швейцариянинг 15 ёшдан катта бўлган аҳолисининг 33 фоизи кўнгилли сифатида ННТлар фаолиятида иштирок этишга тайёр эканлигини билдиришган. Аҳолининг ҳар бешинчиси турли ННТда у ёки бу шаклда қатнашиб келади. Шуниси алоҳида аҳамиятга моликки, 40-54 ёшдаги аҳоли қатлами фуқаролар фаоллигида жонбозлик кўрсатишади. Кўнгиллилар томонидан йилига ижтимоий фойдали ишларга 750 млн. соат вақт сарфланган бўлиб, уларнинг фаолиятидан келадиغان иқтисодий самара давлат ЯИМнинг деярли 37 фоизини ташкил этади[9].

Италияда ННТлар, жамғармалар ва кўнгиллилар фаолиятини мувофиқлаштирувчи доимий кўмита фаолият олиб боради. Ҳозирда Италияда 2 млн. фуқаро фуқаролар фаоллиги – волонтерлик билан доимий асосда шуғулланади. Мамлакатда фуқаролар фаоллигини янада ривожлантириш мақсадида «Ижтимоий кўнгиллилар тўғрисида»ги қонун қабул қилинган.

Жанубий Кореяда 2001 йилда 4 млн. фуқаро кўнгиллилар сифатида ННТларда фаолият олиб борган ва 450 млн. соат вақтларини ижтимоий фойдали ишларга сарфлаганлар. Японияда эса бу кўрсаткич аҳолининг 26 фоизга яқинини ташкил этади.

Европа тадқиқот институтларидан бири Values Survey томонидан фуқаролар фаоллиги ва волонтерликни ривожланиши доимий равишда тизимли баҳолашиб, таҳлил этиб борилади. Тадқиқот натижаларига кўра кўнгиллилар ҳаракати, фуқаролар фаоллигининг ошиши охир-оқибат фуқаролик жамиятининг ривожига олиб келади. Волонтерлик фаолиятига йилдан йилга кўпплаб инсонлар жалб қилинмоқда ва у ўз мамлақати равақига ҳисса қўшиш истагида бўлган барча инсонларни

бирлаштирадиган глобал жараёнга айланиб улгурди. Фикримиз исботи сифатида, 1990 йилда Халқаро Волонтерлар Ассоциацияси Конгресси томонидан қабул қилинган «Бутун дунё волонтерлар декларацияси»ни алоҳида эътироф қилишимиз лозим.

1996 йилда ЕИ томонидан «Европа волонтерлик хизмати» (EVS) ташкил этилди. Унинг асосий вазифаси сифатида ёшларнинг ижтимоийлашуви, жамиятда фуқаролар фаоллигини оширишга ҳамда ижтимоий капиталнинг мустаҳкамланишини рағбатлантириб боради. Бу билан ташкилот ёшларни фаол фуқаролик позицияси, маданияти, демократик тамойилларга амал қилишлари ва фуқаролик жамиятини ривожланишига тўғридан-тўғри кўмаклашади[10].

Бугунги кунда, дунё бўйича кўнгилчилар фаолияти жамиятнинг турли соҳаларини қамраб олиб, давлатнинг ижтимоий сиёсатида катта роль ўйнамоқда. Жумладан, улар:

жамиятнинг кам таъминланган, ёлғиз кексалар, оғир касаллар, ота-онасиз ва васийликсиз қолган болаларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш;

гиёҳвандлик, алкоголизм ва ВИЧ инфекцияга қарши кураш ва профилактика қилиш;

инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳамда уларнинг манфаатларини илгари суриш (Advocacy);

моддий ва маънавий тарихий қадриятларни сақлаш, қайта тиклаш ва келажак авлодга тўлиқлигича етказиб бериш;

ижтимоий аҳамиятга молик тадбирларни (илмий, маданий-маърифий, спорт-кўнгилчор ва б.) ташкиллаштириш ва уларга фуқароларни кенгрок жалб қилиш;

атроф-муҳит ва экологияни асраш;

турли конфликтлар ва ижтимоий ихтилофлар жабрдийдаларини қўллаб-қувватлаш ҳамда реабилитация қилиш.

Ўзбекистонда волонтерлик фаолияти замонавий кўринишда мустақилликдан сўнг шаклланди, дейишимиз мумкин. Бугунги кунда, у Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бир қанча қонунларга асосланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида: «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш, шунингдек, давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади», дея белгилаб қўйилган.

Ҳуқуқий демократик давлат ва кучли фуқаролик жамияти шаклланишига фуқаролар фаоллигисиз эришиб бўлмайди. Бугунги кунда мамлакатимизда фуқаролар фаоллиги тушунчаси доимий равишда соғлиқни сақлаш,

спорт, маданият, дам олиш, фан-таълим, тарбия соҳаларида кенг ишлатилмоқда.

2019 йил 3 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Волонтерлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни ҳам бу борада катта ижтимоий аҳамият касб этади. Қонунга мувофиқ, волонтерлик фаолияти – жисмоний ва (ёки) юридик шахсларнинг манфаатларини кўзлаб бепоул асосда амалга ошириладиган, жамоат учун фойдали бўлган ихтиёрий фаолият тури ҳисобланади.

Волонтерлик фаолияти қуйидаги шаклларда амалга оширилиши мумкин:

якка тартибдаги волонтерлик фаолияти;

волонтерлар гуруҳи таркибидаги волонтерлик фаолияти;

волонтерлик ташкилоти орқали волонтерлик фаолияти.

Волонтерлик волонтер ва волонтерлик фаолиятининг ташкилотчиси ўртасида ёзма шаклда тузилган шартнома асосида амалга оширилиши мумкин. Волонтерлик фаолиятининг ташкилотчиси, агар у волонтерлик фаолияти билан ойига 20 соатдан кўпроқ банд бўлса, волонтер билан волонтерлик шартномасини тузиши шарт. Волонтерлик фаолиятининг ташкилотчиси волонтерга махсус кийим-бош беради ҳамда волонтерлик акцияси ўтказилаётган жойга келиб кетиши учун йўл ҳақи, яшаш, овқатланиш ва бошқа харажатларининг ўрнини қоплайди[11].

Хулоса ва тақлифлар. Мустақиллик йилларида мамлакатимиз ёшларининг сиёсий фаоллиги ҳам сезиларли даражада ошди. Мисол учун, ҳозирги кунда 1) ЎзЛиДепнинг 40%, 2) «Миллий тикланиш» ДПнинг 42,3%, 3) Халқ демократик партиясининг 31,2%, 4) «Адолат» СДПнинг 30,5% аъзолари ёшларни (30 ёшгача) ташкил этади[12]. Ҳар бир сиёсий партиялар тизимида электорат билан ишлаш, маънавий-маърифий тарғибот ишларини кучайтириш, «ёшлар қанотлари» орқали сиёсий партиялар сафига иктидорли, ташаббускор ва фаол йигит-қизларни жалб қилиш борасида тизимли ишлар олиб борилмоқда.

Ўтган қисқа давр мобайнида, Ўзбекистонда демократик давлат ва фуқаролик жамияти шаклланишининг ташкилий-ҳуқуқий асослари яратилди. Айни пайтда турли фуқаролик жамияти институтлари, улар таркибида ташаббускор фуқароларимиз давлат ва жамият ишларини бошқаришда фаол қатнашиб келмоқда. Давлат томонидан фуқаролик жамияти ривожланиши, амалга оширилаётган ижтимоий-сиёсий ислохотларда аҳоли фаоллигини ошириш учун зарурий шарт-шароитлар яратилди. Мамлакатимизда қонунчилик базаси, махсус институционал асослар шаклланиши изчиллик билан давом этмоқда. Мазкур жараёнларда эса, фуқароларимиз, айниқса, ўсиб келаётган ёшларимизнинг фаоллиги ва ташаббускорлиги энг муҳим факторлардан бири бўлиб қолаверади.

АДАБИЁТЛАР

1. Аберкромби Н. Социологический словарь. – 2-е изд., перераб. и доп. изд. – М.: ЗАО «Экономика», 2004. – С.188.; Джери Д. Большой толковый социологический словарь: русско-английский, англо-русский. том 1. – М.: Вече-АСТ, 1999. – С.83.
2. Anheier H. K., Salamon L. M. Volunteering in cross-national perspective: Initial comparisons. Civil Society Working Paper 10. 2001. – P.5.
3. Кристиане Б. Координация работы добровольцев и менеджмент волонтерских программ в Великобритании. Перевод: Санникова М., Мюллер И. М., 2014. С.6-7.
4. Eva More-Hollerweger a. o. Univ.-Prof. Dr. Arno Heimgartner. 1. BERICHT ZUM FREIWILLIGEN ENGAGEMENT IN ÖSTERREICH. Erstellt vom Institut für interdisziplinäre Nonprofit Forschung an der Wirtschaftsuniversität Wien (NPO-Institut). Wien, Juni 2010. S.15.
5. Anheier H. K., Salamon L. M. Volunteering in cross-national perspective: Initial comparisons. Civil Society Working Paper 10. 2001. – P.8.

7. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады) // Социологические исследования. – 2000. №7. – С.66.
8. Katherine Gaskin and Justin Davis Smith (1995), A New Civic Europe: A Study of the Extent and Role of Volunteering, London, Volunteer Centre, P.20.
9. Susanne Huth (2010) Die Bedeutung bürgerschaftlichen Engagements für eine gelingende Integration. Engagement für alle! Kooperation zwischen Engagementförderung und Integrationsarbeit. Fachtagung des Hessischen Ministeriums der Justiz, für Integration und Europa am 14 Januar 2010 in Frankfurt am Main. [Электрон манба] URL: www.inbas-sozialforschung.de
10. Freiwilligenarbeit in der Schweiz. 2010. 20 Wirtschaftliche und soziale Situation der Bevölkerung. Bundesamt für Statistik (BFS). Neuchâtel, 2011. -S.4.
11. «Европа волонтерлик хизмати» (European Voluntary Service) билан ташкилотнинг расмий сайтида танишиш мумкин. URL: <https://europeanvoluntaryservice.org>.
12. Ўзбекистон Республикасининг «Волонтерлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни. www.lex.uz
13. Фукаролик жамияти институтлари салоҳиятини мустаҳкамлаш, жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ва ижтимоий фаоллигини оширишга оид Ўзбекистон тажрибаси. Ўқув қўлланма. Т., 2017. Б.49.

Исмоилжон САЙДАЛИЕВ,
Андижон машинасозлик институти катта ўқитувчиси
E-mail: ismoiljonsaydaliyev@mail.ru

“Автомобилсозлик” кафедраси профессори, т.ф.н. Алматаев Т.О. тақризи остида

THE ROLE OF THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION IN THE PROBLEMS OF INTEGRATION IN THE TRAINING OF FUTURE ENGINEERS

Аннотация

The article considers the integration of higher education and production in the training of future engineers, the meaning of synergy terms, the scope of the terms, the implementation of synergistic integration, the synergistic integration of higher education and production. Opinions were expressed on joint activities, taking into account the mutual interests of universities and industrial enterprises. Requests were received from managers and employees of manufacturing enterprises. As a result, in order to develop educational, methodological and scientific work, train qualified, competitive personnel, and form a base of specialists, the necessary directions were chosen.

Key words: Integration, synergy, synergetic integration, higher education, laboratory, practice, production, training of engineers.

РОЛЬ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПРОБЛЕМАХ ИНТЕГРАЦИИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ИНЖЕНЕРОВ

Аннотация

В статье рассмотрена интеграция высшего образования и производства в подготовке будущих инженеров, значение терминов синергии, области применения терминов, реализация синергетической интеграции, синергетическая интеграция высшего образования и производства. Высказаны мнения о совместной деятельности с учетом взаимных интересов вузов и производственных предприятий. Поступили запросы от руководителей и работников производственных предприятий. В результате в целях развития учебно-методической и научной работы, подготовки квалифицированных, конкурентоспособных кадров, формирования базы специалистов выбраны необходимые направления.

Ключевые слова: Интеграция, синергия, синергетическая интеграция, высшее образование, лаборатория, практика, производство, подготовка инженеров.

БЎЛАЖАК МУҲАНДИСЛАРНИ ТАЙЁРЛАШДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИНГ ИНТЕГРАЦИЯ МАСАЛАЛАРИДАГИ ЎРНИ

Аннотация

Мақолада бўлажак муҳандисларни тайёрлашда олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси, синергия атамаларининг маънолари, атамаларнинг ишлатилиш соҳалари, синергетик интеграцияни амалга ошириш, олий таълим ва ишлаб чиқаришнинг синергетик интеграцияси ҳақида тушунчалар баён этилган. Олий таълим ва ишлаб чиқариш корхоналарининг ўзаро манфаатларини ҳисобга олган ҳолда биргаликдаги фаолияти бўйича фикрлар илгари сурилган. Ишлаб чиқариш корхоналари раҳбар ва ходимларидан сўровномалар олинган. Натижада ўқув-услугий ва илмий ишларни ривожлантириш, малакали, рақобатбардош кадрларни тайёрлаш, мутахассисларни базасини шакллантириш мақсадида, керакли йўналишлар танлаб олинган.

Калит сўзлар: Интеграция, синергия, синергетик интеграция, олий таълим, лаборатория, амалий, ишлаб чиқариш, муҳандисларни тайёрлаш.

Киритиш. Республикаміздаги фаолият юритаётган таълим тизими энг замонавий талабларга жавоб берадиган таълим муассасаларини барпо этиш билангина чекланиб қолмасдан, авваламбор, сифатга, яъни ўқитувчилар, ўқувчилар, талабалар, имконияти чекланган ёшларни билим олишига қаратилиб, ўқув дастурлари ва адабиётлар билимлар сифатини оширишга асослангандир. Кадрлар сиёсатининг, шу жумладан кадрларни режалаштиришнинг самарали воситаларидан бири мутахассисларни мақсадли тайёрлаш тизими бўлиб, унинг илмий-услугий асоси касбий стандартлар талабларига ва замонавий ишлаб чиқариш корхоналарининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ихтисослаштирилган ўқув дастурлари ишлаб чиқиш ҳисобланади [1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Техник олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш, олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини жорий этиш тизимини такомиллаштиришга доир тадқиқотлар

республикаміз олимларидан Р.Х.Джураев, Ш.С.Шарипов, Ў.Қ.Толипов, Б.Ш.Усмонов, М.Б.Уразова, У.И.Иноятов, П.Т.Мағзумов, Н.А.Муслимов, У.Н.Нишоналиев, Қ.Т.Олимов, Н.С.Сайдахмедов, Ш.С.Абдураимовлар, меҳнат ва касб таълимининг методик ҳамда дидактик жиҳатларини, З.Э.Азимова, А.А.Абдукодиров, Б.С.Абдуллаева, У.Ш.Бегимкулов, О.А.Абдуқуддусов, А.И.Авазбоев, С.Ю.Ашурова, М.Жуманиёзова, Р.А.Мавлонова, М.М.Мамадазимовлар, Россия ва МДХ давлатларида таълим жараёнида интеграция ва педагогик интеграцияни таъминлашнинг назарий-методологик асослари бўйича З.С.Сазонова, И.Д.Зверев, С.Я.Батышева, С.Л.Рубинштейн, Р.С.Сафин, Н.К.Чапаев каби олимлар томонидан махсус тадқиқотлар олиб борилган [2]. Синергия тушунчаси "биргалик" ва "энергия" сўзлари ёрдамида аниқланади. Синергетиканинг маъносини очишда синергия деярли бир хил маъно сифатида қўлланилади [3]. Бўлажак муҳандисларни тайёрлашда

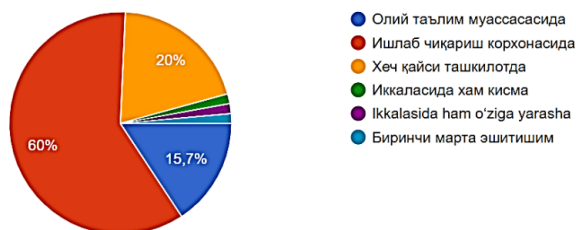
синергетик интеграцияни таъминлаш жараёнини самарали ташкил қилишда муҳим йўналишларни белгилашимиз зарур. Олий таълим ва ишлаб чиқаришнинг синергетик интеграциясида асосан икки томонлама манфаатга эришиш кўзда тутилади. Фаолиятни амалга оширишимизда юзага келадиган қийинчиликлар, муаммолар, ҳал қилиниши керак бўладиган масалаларни ҳал қилишда педагогларимиз олдида янги вазифаларни қўймоқда [4-5].

Тадқиқот методологияси. Синергетик интеграцияни таъминлаш жараёнини муҳим йўналишларини аниқлаш мақсадида техник олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилардан сўровнома ўтказилди [6, 10]. Ушбу методикалар асосида йўналишларни танлаш ва муҳандисларни мақсадли тайёрлаш белгилаб олинади [7]. Сўровномада техник олий таълим муассасаларидан Андижон машинасозлик институти, Тошкент давлат техника университети, Фарғона политехника институти, Урганч давлат университети, Жиззах политехника институти, жами 184 та профессор-ўқитувчилари қатнашдилар. Сўровнома ўтказишдан асосий мақсад, техник олий таълим муассасаларини ишлаб чиқариш билан ҳозирги ҳолати,

бўлажак муҳандисларни тайёрлашда яна қандай ҳамкорлик ишларини ташкиллаштириш кераклини билишдир [8-11].

Таҳлил ва натижалар. Техник олий таълим муассасаси ўқитувчилари қатнашган сўровнома саволларига берилган жавоблар таҳлил қилиниб, барча жавоблар 0-100 % гача баҳоланди.

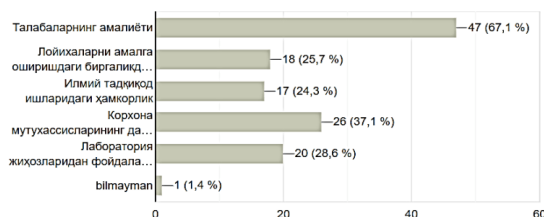
Олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясининг амалга ошириш жихатларини аниқлаш мақсадида “Сизнингча, ҳозирги даврда, олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясининг қандай жихатларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?” деган саволга тажрибали мутахассислардан маслаҳат олиш керак (8%), техника ва технологияларидан фойдаланиш (9%), амалий машғулотларни бевосита корхоналарда ўтиш (23.9%), барча санаб ўтилган омиллардан фойдаланиш (64.8%) кераклини қайд этилган. Жавоблардан билиш мумкинки, олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясидан самарали фойдаланиш учун мутахассислар билими тажрибасидан, замонавий техника ва технологиялардан фойдаланган ҳолда амалий ва лаборатория ишларини олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

1-расм. “Ҳозирги кунда амалий ва лаборатория машғулотларини ўтиш имкони кўпроқ қайси ташкилотда мавжуд?” саволига жавоблар

1-расмдаги диаграммада олинган жавоблардан таҳлил қилиш мумкинки, ишлаб чиқариш корхоналари лаборатория базасидаги замонавий жиҳозлардан

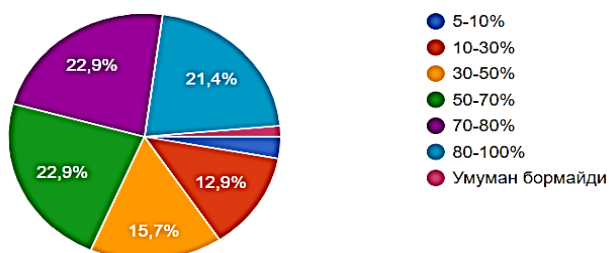
фойдаланиб, мутахассислик фанларидан амалий ва лаборатория машғулотларини ўтишда самарали фойдаланилмаётганлиги аниқланди.

2-расм. “Олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясини қайси туридан кўпроқ фойдаланилади?” саволига жавоблар

2-расмдаги диаграммада олинган жавоблардан шуни айтиш мумкинки, ҳозирги кунда олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси асосан талабаларни ишлаб чиқариш корхоналарида амалиётини ўташида, диплом лойиҳа ва магистрик диссертация ишларига раҳбарлик

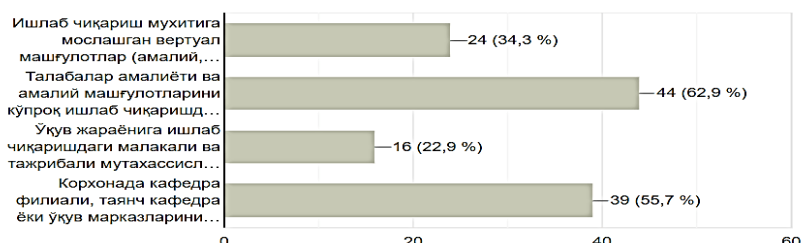
қилиш ва якуний давлат аттестациясида қатнашиш орқали амалга оширилаётганини билиш мумкин. Корхона лаборатория базасидаги жиҳозлардан талабаларга амалий ва лаборатория машғулотларини ўтишда фойдаланиш даражасини пастлиги мисол қилишимиз мумкин.

3-расм. “Талабалар амалиётига раҳбарлик қилганингизда йўналишига мос ишлаб чиқариш корхоналарида қанча қисми амалиётни тўла ўтайди?” саволига жавоблар

3-расмдаги диаграмма жавоблардан айтишимиз мумкинки, ўқув йили охирида барча олий таълим муассасаси, техникум, коллеж ҳамда касб-хунар мактабларида таҳсил олаётган талабаларни бир муддатда тўғри келиб қолишини айтишимиз мумкин. Шунинг учун

талабалар амалиёти фақат ўқув йили якунида эмас, балки ўқув йили мобайнида корхона мутахассислари билан келишган ҳолда, тасдиқланган график асосида ўтказилиши мақсадга мувофиқ эканлиги кўриниб турибди.

4-расм. “Битирувчи талабалар мутахассислик йўналиши бўйича ишлаб чиқариш муҳитига қандай ҳолатда тез мослашади?” саволига жавоблар

4-расмдаги диаграмма жавобларидан айтишимиз мумкинки, олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграцияси асосан талабаларни ишлаб чиқариш корхоналарида амалиётини ўташи, диплом лойиҳа ва магистрлик диссертация ишларига раҳбарлик қилишдан ташқари, эътибор берадиган ва амалга оширилиши зарур бўлган амалий ишлар мавжуд. Буни олинган жавоб кўрсаткичларидан кўрадиган бўлсак, талабалар амалиёти ва амалий машғулотларини кўпроқ ишлаб чиқаришда ташкил қилинганда (62.9%), корхонада кафедра филиали, таянч кафедра ёки ўқув марказларини ташкил қилинганда (55.7%), ишлаб чиқариш муҳитига мослашган вертуал машғулотлар (амалий, лаборатория ва бошқа)ни ташкил қилинганда (34.3%), ўқув жараёнига ишлаб чиқаришдаги малакали ва тажрибали мутахассисларни кўпроқ жалб қилинганда (22.9%) бўлажак муҳандисларни касбий кўникмалари янада ривожланиши ва мутахассис сифатида шаклланиши деб жавоб беришган.

Хулоса ва тақлифлар. Юқоридаги жавоблардан бўлажак муҳандисларни тайёрлашда олий таълим ва ишлаб чиқаришнинг синергетик интеграция йўналишларини белгилашимиз мумкин. Олинган жавоблар асосида:

олий таълим ва ишлаб чиқариш интеграциясининг компаративистик таҳлили асосида синергетик

интеграциянинг модернизацияланган йўналишлари ишлаб чиқилди.

техник таълимнинг идентив мақсадлари ва мазмуни янги методологиясининг замонавий концепцияси асосида олий таълим ва ишлаб чиқариш синергетик интеграциясининг инновацион модели ишлаб чиқилди.

ишлаб-чиқариш - таълим корпорациялари (картел, концерн, концерциум, трест) интеграцияси шакли ва даражалари, ўқув жараёни “мувофиқлик жадвали” (амалий лаборатория ишлари, ўқув, ишлаб чиқариш, амалиётлар ва диплом ишлари, магистрлик диссертациялар) ва имитацион моделлаштириш воситасида такомиллаштирилди.

корхона лаборатория базасидан фойдаланиб амалий ва лаборатория ишларини ўтказиш, илмий тадқиқот ишларини ўтказиш, мақсадида таянч кафедра ташкил қилиди.

Олий таълим муассасасининг иш берувчилар билан ўзаро ҳамкорлиги мутахассислар касбий тайёргарлиги тизимининг барча элементлари (таълим жараёни субъектлари, таълим воситалари, мазмуни ва технологиялари)га жиддий мазмун беради. Бунда ўқитиш технологиялари сезиларли даражада ўзгаради, битирувчиларни корхоналарга мақсадли тақсимлаш билан мутахассисларни эгиловчан интенсив тайёрлаш қирралари юзага келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон республикасининг таълим тўғрисидаги қонуни. Тошкент ш., 2020 йил 23 сентябрь, ЎРҚ-637-сон. <https://lex.uz/docs/5013007>
2. Сайдалиев И.Н. Замонавий муҳандисларни тайёрлашда олий таълим ва ишлаб чиқариш синергетик интеграциясининг аҳамияти ва истиқболлари.// Андижон давлат университети. Илмий хабарнома. 2020/6 (50). 25-35 б.
3. Сайдалиев И. The role of industrial enterprises in the training of future engineers. universiteti xabarlari, 2022,[1/6] ISSN 2181-7324.
4. Сайдалиев И. Н. (2021). Бўлажак муҳандисларни тайёрлашда синергетик интеграциянинг муҳим йўналишлари. Academic research in educational sciences, 2(NUU Conference 1), 128-130.
5. Saydaliev I. N. (2020). Improving the training of modern engineers in a simulated production environment. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(9), 365-370.
6. Алматаев Т. О., Сайдалиев, И. Н., Турсунов, О. А., & Касимов, И. С. К вопросу синергетической интеграции образования, науки и производства в узбекистане. Section of biological and medical sciences, 20.
7. Гедулянова Н.С., Гедулянов М.Т. Компетентностный подход в подготовке инженеров педагогов // Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2013. № 4.
8. Saydaliev I. N. (2020). The Essence Of The Organization Of Synergetic Integration Of Science, Education, Industry In Uzbekistan. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(11), 137-141.
9. Saydaliev I. N. (2020). The essence of the content of synergetic integration of higher education and production. In International scientific-practical conference: Andijan Machine-Building Institute (pp. 278-287).

-
10. Заварзин В.И., Гоев А.И. Интеграция образования, науки и производства // Российское предпринимательство. – 2001. – Том 2. – № 4. – С. 48-56.
 11. Заварзин В.И. Непрерывная научно - производственная практика. // Всероссийская научно-практическая конференция "Стратегия развития университетского технического образования в России". Москва, 23-24 ноября 2000 г.: Тезисы докладов. - М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана. 2000. С.93, 94.

Durdona SAYFUTDINOVA,
Andijon davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: Saydur010473@mail.com

ADU dotsenti f.f.nomzodi D.Nurmonova taqrizi asosida

THE ESSENCE OF INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Abstract

The article describes the methodological basis for the use of innovative educational technologies in modern education. This topic is very important in the development of students' speech, enrichment of their active vocabulary, formation of speech culture, formation of grammatical concepts.

Key words: Innovations, innovative education, innovative educational technologies, problem-based learning, problem situation, learning task, educational games.

СУЩНОСТЬ ИННОВАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

В статье описаны методологические основы использования инновационных образовательных технологий в современном образовании. Эта тема очень важна в развитии речи учащихся, обогащении их активного словарного запаса, формировании культуры речи, формировании грамматических понятий.

Ключевые слова: Инновация, инновационное образование, инновационные образовательные технологии, проблемное обучение, проблемная ситуация, учебная задача, развивающие игры.

INNOVATION TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING MOHIYATI

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta'lim berish jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning metodik asosi yoritilgan. O'quvchilarning nutqini o'stirishda, ularning faol lug'atini boyitishda, ularda nutq madaniyatini shakllantirishda, grammatik tushunchalarni hosil qilishda mazkur mavzu katta ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Innovatsiyalar, innovatsion ta'lim, innovatsion ta'lim texnologiyalari, muammoli o'qitish, muammoli vaziyat, o'quv muammosi, ta'limiy o'yinlar

Kirish. Zamonaviy tezkor o'zgarishlar davrida odatiy g'oyalardan voz kechib, ba'zi yangi yo'nalishlarda doimo takomillashib borish kerak. Ilmiy va ijtimoiy taraqqiyot odamlarning mehnat sharoitlari va mazmunini tezlik bilan tubdan o'zgartirmoqda. So'nggi o'n yillikdagi mahalliy pedagogik tizimda juda ko'p o'zgarishlar yuz berdi.

Bunday sharoitda o'qituvchi keng ko'lamlı innovatsion texnologiyalar va g'oyalar yo'nalishlarida harakatlanishi kerak, ma'lum bo'lgan narsalarni kashf etish uchun esa vaqt sarflamasligi kerak. Bugungi kunda ta'lim texnologiyalarini o'rganmasdan turib, pedagogik jihatdan malakali mutaxassis bo'lish mumkin emas.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirda ta'limning innovatsion texnologiyalariga katta e'tibor berilmoqda.

Innovatsiya (ingliz tilidan "Innovation - yangilik, yangilik kiritish") – muayyan tizimning ichki tuzilishini o'zgartirishga qaratilgan faoliyat. Pedagogik talqinda va eng umumiy ma'noda esa pedagogik tizimdagi ta'lim jarayonining borishi va natijalarini yaxshilaydigan yangiliklarni nazarda tutadi.

Pedagogik yangilikning mohiyatini tushuntirishlar juda ziddiyatli. "Kasbiy pedagogika" da quyidagi ta'rif berilgan: "Innovatsiyalar - bu texnika, texnologiya, pedagogika va ilmiy izlanishlar sohasida yangi amaliy vositalarni (yangilik) yaratish, tarqatish va ishlatishning murakkab jarayoni".

Demak, yangi amaliy vositalar yo'q bo'lsa innovatsiya ham yo'q. Biroq, hamma narsa shunchaki oddiy emas: pedagogikada juda ko'p "yangi amaliy vositalar" mavjud emas. Bu shuni anglatadiki, innovatsiyalar faqat vositalarni

yaratish bilan kifoyalanmaydi. Innovatsiyalar - ham g'oyalar, ham jarayonlar, ham vositalar va natijalar birgalikda pedagogik tizimni sifat jihatidan takomillashtirishni amalga oshirilishidir.

Innovatsion ta'lim – ta'lim oluvchida yangi g'oya, me'yor, qoidalarni yaratish, o'zga shaxslar tomonidan yaratilgan ilg'or g'oyalar, me'yor, qoidalarni tabiiy qabul qilishga oid sifatlar, malakalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadigan ta'lim.

Innovatsion ta'lim jarayonida qo'llaniladigan texnologiyalar innovatsion ta'lim texnologiyalari yoki ta'lim innovatsiyalari deb nomlanadi.

Innovatsiyalarning ob'ektlari quyidagi muammolardir: o'qitish va ta'lim faoliyati motivatsiyasini qanday oshirish kerak; darsda o'rganiladigan materiallar hajmini qanday oshirish kerak; o'rganish tempini qanday tezlashtirish kerak; vaqtning behuda sarflashini qanday bartaraf etish va h.k.

Ta'lim jarayonining faol metodlaridan, o'qitish va tarbiyalashning yangi texnologiyalaridan foydalanishning puxta usullarini joriy etish innovatsion g'oyalarni rivojlantirishning doimiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Pedagogik texnologiya ilmiy asosga ega bo'lishi, ma'lum bir ilmiy kontseptsiyaga tayanishi, ta'lim maqsadlarini ilmiy asoslashi kerak. Pedagogik texnologiya tizimning barcha belgilariga ega bo'lishi kerak.

Innovatsiyalar turli ko'rinishga ega. Quyidagilar innovatsiyalarning asosiy ko'rinishlari sanaladi: yangi g'oyalar; tizim yoki faoliyat yo'nalishini o'zgartirishga qaratilgan aniq maqsadlar; no'anaviy yondashuvlar; odatiy bo'lmagan tashabbuslar; ilg'or ish uslublari

V.P. Bepalko "Pedagogik texnologiyaning tarkibiy qismlari" asarida shunday yozadi: "Ta'lim va tarbiyaning yaxshi ilmiy asoslangan texnologiyasi - bu pedagogik mahoratning o'zi".

Bugun har bir o'qituvchi va tarbiyachi, oliyog' domlasi ta'lim va ilm-fan sohasidagi eng so'nggi ijobiy yangiliklarni o'quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va dunyoqarash egasi, bir so'z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning eng ilg'or vakillari bo'lishlari kerak (SH.Mirziyoyev) [1].

Bolaning ongi va tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang'ich sinflarda o'qituvchining mahorati, uning zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tatbiq eta olishi, ta'limning yangi-yangi yo'l va usullarini izlashi, ilg'or pedagogik tajribalardan ijodiy foydalana olishi juda muhimdir. Shuning uchun ham bo'lajak o'qituvchilarni kelgusi faoliyatga tayyorlashda, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishga tayyorlash bugungi oliy ta'lim oldiga qo'yilgan muhim talablardan biridir. Chunki zamonaviy pedagogik texnologiyalar birinchidan, o'quvchilarni bilim, ko'nikma va malakalarni oson va qiziqib o'rganishlari uchun imkoniyat yaratsa, ikkinchidan, o'qituvchining ham professional o'sishiga, ham ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi.

Farzandlarimiz maktabdan qanchalik bilimli bo'lib chiqsa, yuqori texnologiyalarga asoslangan iqtisodiyot tarmoqlari shuncha tez rivojlanadi, ko'plab ijtimoiy muammolarni yechish imkonini tug'iladi. Shunday ekan, Yangi O'zbekiston ostonasi maktabdan boshlanadi desam, o'ylaymanki, butun xalqimiz bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi (SH.Mirziyoyev) [1].

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagog tomonidan ta'lim jarayonida innovatsion xarakterga ega turli faol metodlarning qo'llanilishi, talabalarni rivojlantirish, qobiliyatlarini yanada o'stirishga xizmat qiladi. Xususan, muammoli izlanish, kichik tadqiqotlarni olib borish, debat, bahs-munozara, evristik suhbat, alternativ mashqlar, kichik guruhlarda ishlash va b.

Mashg'ulotlarni tashkil etishda pedagoglar o'quv axborotlarining talabalar bilim, ko'nikma, malaka va tajribalariga tayangan holda ularni qiziqitira oladigan, fikrlashga, ijodiy yondashishga undaydigan imkoniyatga ega bo'lishini ta'minlashga alohida e'tibor qaratishlari zarur.

Ta'lim jarayonida pedagoglar tomonidan:

- turli shakl, metod, vosita va texnologiyalardan samarali, maqsadli foydalanish;
- o'quv topshiriqlarini bajarishda talabalarga usullarni mustaqil tanlash imkonini berish;
- o'quvchilarni juftlikda, kichik guruhda va jamoada ishlashini ta'minlash;
- mashg'ulotlarning loyihalashtirilishiga e'tiborning qaratilishi nafaqat o'qitish sifatini yaxshilaydi, samaradorligini oshiradi, shu bilan birga o'quvchilarni shaxsning rivojlanishi uchun qulay sharoitni vujudga keltiradi.

Innovatsion faoliyat pedagogning ruhiy, aqliy, jismoniy kuchini ma'lum maqsadga yo'naltirish asosida nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni egallash, amaliy faoliyatni nazariy bilimlar bilan to'ldirib borish, bilish, loyihalash, kommunikativ nutq va tashkilotchilik mahoratini rivojlantirishni talab etadi.

Pedagogik innovatsion faoliyati quyidagi belgilar asosida namoyon bo'ladi:

- ijodiy faoliyat falsafasini egallashga intilish;
- pedagogik tadqiqot metodlarini egallash;
- mualliflik konsepsiyalarini yaratish qobiliyati;
- tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish va amalga oshira olish;
- o'zidan boshqa tadqiqotchi-pedagoglar tajribalarini qo'llay olish;
- hamkasblar bilan hamkorlik;

- fikr almashish va metodik yordam ko'rsata olishlik;
- ziddiyatlarning oldini olish va bartaraf etish;
- yangiliklarni izlab topish va ularni o'z sharoitiga moslashtirib borish.

Yangi pedagogik bilimlar ko'lami Ta'lim to'g'risida"gi Qonun talablari asosida kengayib bormoqda, tadqiqot yo'nalishlari erkin shaxsni shakllantirish muammolariga qaratilyapti. Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonida ta'limning turli o'qitish metodlaridan unumli foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ona tili darslari innovatsion texnologiya asosida tashkil qilinganda, asosan, o'quvchilarda hamkorlikda ishlash ko'nikmasi shakllanadi, umumiy vazifalar yechimini topishda bir-birlariga ko'mak beradilar, o'quvchilarda ijodiy va mustaqil fikrlash malakalari tarkib topadi, o'quvchilar o'z ishlari natijasiga, o'qishga, ta'lim olishga shaxsan mas'ullikni his qiladilar. Ayni paytda har qanday o'quv maskanlarida muammoli o'qitish texnologiyasi samarador hisoblanadi. Uning vazifasi faol bilish jarayoniga undash va tafakkurda ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirish bo'lib u ijodiy, faol shaxs tarbiyasi maqsadlariga mos keladi, Muammoli o'qitishning mohiyatini o'qituvchi tomonidan o'quvchilarning o'quv ishlarida muammoli vaziyatni vujudga keltirish va o'quv vazifalarini, muammolarini hamda savollarini hal qilish orqali yangi bilimlarni o'zlashtirish bo'yicha ularning bilish faoliyatini boshqarish tashkil etadi [10].

O'qitishning har qanday harakati asosida inson faoliyatining muayyan qonuniyatlari, shaxs rivoji va ular negizida shakllangan barcha fanlarning tamoyillari va qoidalarini yotadi. Insonning bilish faoliyati jarayoni mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishda ob'yektiv qonuniyatlari, didaktik tamoyil-muammolilikka tayanadi.

Muammoli o'qitish natijasida o'quvchilarda bilimlarga mustaqil erishish qobiliyati shakllanadi hamda mavzu bo'yicha turli g'oyalar topish, uni isbotlash orqali yangi aqliy harakat usullarini topish va bilimlarni bir muammolaning boshqasiga ko'chirish ko'nikmasi hosil bo'ladi. O'quvchilarda diqqat va tasavvurlari rivojlanadi, o'quv materiallarini idrok qilish orqali ularning bilish faolligi oshadi [10].

Ona tilini o'qitish metodikasida o'quvchilarning savodini chiqarish, grammatik tushunchalarni shakllantirish, ularning nutqiy va ilmiy savodxonligini oshirishda qo'llaniladigan usullar, mashqlar variantlari ko'p. Quyi sinf o'quvchilari uchun eng sevimli dars shakli - bu o'yin darsi. Fonetik, grammatik, orfografik tushunchalarni mustahkamlash, nutqiy malakalarni mukammal shakllantirishda metodika fanidan belgilangan mashqlar qatorida ta'limiy o'yinlar muhim o'rin tutadi. Ta'limiy o'yinlarning boshqa mashq turlari (ko'chirish, yozuv, tahlil, diktant, bayon, insho)dan farqi shuki, bunda bir tomondan, o'quvchilarning zerikishi, charchog'iga barham berilsa, ikkinchi tomondan, bolalarning fikrlash jarayonini tezlatadi, muayyan belgilangan malakalarning mufassal shakllanishi osonlashadi.

Tahlil va natijalar. Rolli darslarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bolalarning psixologik asoslarini xayol mexanizmi tashkil etadi: bolalar o'zlarini ma'lum rollarda tasavvur qilishadi, o'zlarini ma'lum bir vaziyatda topishadi va berilgan vazifalarni birgalikda hal qilishadi. Ana shu mexanizmdan asos sifatida foydalanib, hatto eng murakkab materialni ham hayotga tatbiq etish mumkin. Bunday darsning muvaffaqiyati nimada? Menimcha, ham o'ziga xosligi bilan (afsonaviy, hayoliy syujetdan foydalanish; sevimli qahramonlarni taklif qilish), ham materialni tushunarli taqdim etilishida va jozibali ko'rgazmalarning qo'llanilishida. Axir bolalar darsdan darsgacha darslik materialini "yod olish"dan charchaydilar. Ammo, agar siz, masalan, cho'l oroliga yoki boshqa sayyoraga tushib qolganingizni tasavvur qilsangiz va qabiladoshlaringizga yordam berishingiz kerak bo'lsa, har

qanday mashaqqatni yengib o'tasiz: siz nafaqat tog'larni siljitasiz, balki barcha turlanish va tuslanish qoidalarini, qo'shib va ajratib yozish qoidalarini ham yodlab yuborasiz.

Ma'lumki, o'quvchi qancha yosh bo'lsa, darsda qo'llaniladigan qiziqarli o'yin elementlari shunchalik ko'p bo'lishi lozim. Chunki darsda qo'llanadigan didaktik o'yin, bir tomondan, ayrim bolalar tabiatiga xos bo'lgan qiziquvchanlik, sho'xlik kabi xususiyatlariga muvofiq kelsa, ikkinchi tomondan, ba'zi bolalardagi odamovilik, indamaslik, uyatchanlik kabi jihatlarini bartaraf etib boradi. Demak, o'yin jarayoni o'quvchi psixologiyasida keskin o'zgarishlar yasaydi. O'yin davomida o'quvchi mavxum grammatik-orfografik tushunchalar mohiyatini aniqlay boshlaydi, uning xotirasida ko'pgina so'zlar uchun umumiy bo'lgan belgilar o'rin ola boshlaydi, og'zaki va yozma nutqidagi orfoepik-orfografik nuqsonlar kamaya boshlaydi. Ta'limiy o'yinlar sinf

jamoasining erkin tutishlarini ta'minlaydi. Darsning samaradorligi ortadi. O'yinda ko'pchilik o'quvchilarning faol ishtiroki ta'minlanib, reyting ballarini qo'yib borish imkoniyati tug'iladi.

O'yinlarning yana bir diqqatga sazovor joyi shundaki, sinfda inoqlik, yaxshi kayfiyat, shiddat hukm suradi. O'quvchilar bir birlariga yordam bergilari kelib, sinf jamoasining jipsligi yanada mustahkamlanadi.

Xulosa va takliflar. Ta'limiy o'yinlar bola lug'atidagi so'zlarni faollashtirishning asosiy metodlaridan biridir. Ta'limiy o'yin o'quvchilarning amaliy faoliyati hisoblanadi, chunki unda bolalar mashg'ulotlarda olgan bilimlaridan foydalanadi. Bolalarning aqliy faoliyatini kuchaytiradi, olgan bilimlaridan har-xil usulda foydalanishlari uchun imkoniyat yaratib beradi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqidan. 2021 yil.
2. Abdullaeva X.A. Mashg'ulotlarda faol ta'lim usullaridan foydalanish. – Farg'ona: FarDU, 2008.
3. Avliyakov N.X., Musaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar. – T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008. – 164 b.
4. Avliyakov N.X., Namozova N.J. Muammoli o'qitish texnologiyalari. – T.: "Fan va texnologiyalar" nashriyoti, 2008. – 80 b.
5. Aminova S. Ona tili darslarida noan'anaviy usullar // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 1995. – № 1. – B.
6. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., «Педагогика», 1995.
7. Bektoshev Sh. Ona tili darslarida o'yin usulidan foydalanish // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 1993. – № 5-6. – B.
8. Bobomurodova A.Ya. Ona tili ta'limi jarayonida o'yin-topishmoqlardan foydalanish: Ped. fan, nomz. ... yozilgan diss. – Toshkent, 1996
9. Muslimov N. va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari – Toshkent: 2015. 208 b
10. Sayfutdinova D. Boshlang'ich sinflarda sifat so'z turkumini o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyalari. Academic research in educational sciences. Volume 2 | Issue 9 | 2021. ISSN: 2181-1385. Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723. Directory Indexing of International Research Journals-CiteFactor 2020-21: 0.89 DOI: 10.24412/2181-1385-2021-9-159-163

Dildora SARIMOVA,
Toshkent viloyati XTXQTMOHM
"Aniq va tabiiy fanlar metodikasi" kafedrası mudiri,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
E-mail: dsarimova22@bk.ru

Pedagogika fanlari doktori, prof. Yu.Mahmudov taqrizi asosida

KIMYO DARSLARIDA KIMYOVIY EKSPERIMENTNI O'TKAZISH VA KASBIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Annotatsiya

Maqolada kimyoviy eksperimentni to'g'ri va qiziqarli, samarali tashkil qilish bo'yicha tavsiyalar berilgan. Ruhning gram-ekvivalentini hajm usuli bilan aniqlashni kimyoviy eksperiment orqali o'rganish yuzasidan metodik tavsiyalar bayon etilgan. Mavzuni o'rganish jarayonida o'quvchilarda o'quv-tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish usullari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Kimyoviy eksperiment, moddalar ekvivalenti, analitik tarozi, barometr, xona termometri, shtativ, byuretkalar, rezina nay, Vyurs kolbasi, o'lchov silindri, kolba, chinni kosacha, qizdirish asbobi.

МЕТОДЫ ПРОВЕДЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ И ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА УРОКАХ ХИМИИ

Аннотация

В статье даны рекомендации по правильной и интересной, эффективной организации химического эксперимента. Представлены методические рекомендации по изучению определения грамм-эквивалента спирта объемным методом с помощью химического эксперимента. В процессе изучения предмета даются методы формирования учебных и исследовательских умений учащихся.

Ключевые слова: Химический опыт, эквивалентность веществ, аналитические весы, барометр, комнатный термометр, штатив, бюретки, резиновая трубка, колба Вюрца, мерный цилиндр, колба, фарфоровая чашка, нагревательное устройство.

METHODS FOR CARRYING OUT CHEMICAL EXPERIMENTS AND FORMING PROFESSIONAL COMPETENCE IN CHEMISTRY LESSONS

Annotation

The article gives recommendations on the correct and interesting, effective organization of a chemical experiment. Guidelines are presented for studying the determination of the gram equivalent of alcohol by the volumetric method using a chemical experiment. In the process of studying the subject, methods are given for the formation of educational and research skills of students.

Key words: Chemical experiment, equivalence of substances, analytical balance, barometer, room thermometer, tripod, burettes, rubber tube, Wurtz flask, measuring cylinder, flask, porcelain cup, heating device.

Kirish. Jamiyatning ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanishi, O'zbekistonning jahon hamjamiyatidagi tutgan o'rnı bevosita mamlakatimizda tayyorlanayotgan kadrlarning salohiyati va saviyasi bilan belgilanadi. Jahon miqyosida yoshlarga ta'lim berish, xususan, aniq va tabiiy fanlarni o'qitishning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirish, o'qitish tizimining amaliy-tatbiqiy mazmunini boyitish, o'quvchilarga bilim berish asnosida kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'limda o'qitish sifatini o'rganish, amaldagi davlat ta'lim standartlarini xorijiy davlatlarning ta'lim oluvchilarning mantiqiy fikrlashi, har tomonlama rivojlanishini ta'minlash maqsadida ijodiy yondashuvga ustuvorlik berilayotganligi tabiiy fanlarni o'qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish kompetentligini rivojlantirish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Asosiy qism. Kimyoviy eksperimentni to'g'ri tashkil qilishning shartlaridan biri kimyo laboratoriyasida kerak bo'ladigan idishlar, jihozlar, asbob va qurilmalarni mavjud bo'lishiga hech bo'lmaganda minimal darajada erishishdir. Bu kimyo o'qituvchisi oldiga qo'yiladigan dastlabki vazifadir. Kimyo xonasi va laboratoriyasining jihozlanganlik darajasi

kimyo o'qituvchisi salohiyatini baholovchi mezonlardan biridir. O'quv muassasasining kimyoviy reaktiv va asboblardan bilan ta'minlanganlik darajasi qanday bo'lishidan qat'iy nazar kimyoviy eksperiment muhitini yaratish kimyo o'qituvchisi zimmasida qolaveradi. O'qituvchi o'quvchilarni aniq ishlashga, boshlagan ishlarini yakuniga yetkazishga, o'lchov asboblari va o'quv jihozlari bilan to'g'ri munosabatda bo'lishga, laboratoriya ishlarini bajarishga maslahatgo'y bo'lib, ularni eksperimentni mustaqil o'tkazishga va olingan natijalarni solishtirish, tahlil qilish hamda umumlashtirishga tayyorlaydi.

Ruhning gram-ekvivalentini hajm usuli bilan aniqlashni kimyoviy eksperiment orqali o'rganaylik.

Ishning maqsadi: Moddalar ekvivalenti bo'yicha o'quvchilar olgan bilimlarini chuqurlashtirish, ko'nikma hosil qilish.

Kerakli jihozlar: Analitik tarozi, barometr, xona termometri, shtativ, byuretkalar, rezina nay, Vyurs kolbasi, o'lchov silindri, kolba, chinni kosacha, egov, qizdirish asbobi.

Kerakli reaktivlar: kimyoviy toza rux metali, xlorid kislotaning 10% li eritmasi, suyultirilgan nitrat kislota, Mg,

Fe, Al va boshqa metallar, ishqoriy, ishqoriy-yer metallari, Cu, Ag singari passiv metallar.

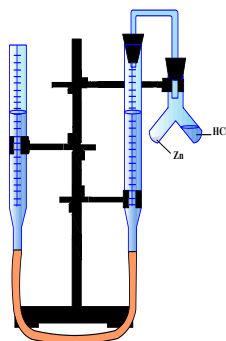
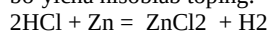
Nazariy qism. Metallarning ekvivalenti uni tashkil etuvchi element atomining massasi (A) ning valentligi (V) ga nisbatiga teng. Ekvivalentlar qonuniga asosan reaksiyaga kirishayotgan moddalarning ekvivalentlar nisbati ularning massalari nisbatiga to'g'ri proporsional. Metallarning ekvivalentini bir necha xil usullar bilan topish mumkin. Kislotalardan vodorodni siqib chiqara oladigan metallarning ekvivalenti odatda, ajralib chiqqan vodorod hajmidan foydalanib topiladi. Ishqorlar bilan reaksiyaga kirishib vodorod ajratadigan metallarga (aluminium, rux) kislotaga o'rni ishqorlar ta'sir ettirish ham mumkin. Metallarning ekvivalentini yana qizdirilganda ularga birikadigan

kislorodning massasidan foydalanib ham aniqlash mumkin (masalan, misning ekvivalenti).

Ishning bajarilish tartibi. Tajribani bajarish uchun rasmda ko'rsatilgan asbobni yig'ing va uning germetikligini tekshiring. Buning uchun tenglashtiruvchi (b) byuretkani shu darajada pastga tushiringki, natijada undagi suvning sathi byuretkadagi suv sathidan 5-10 sm pastda bo'lsin. Shu holatda tenglashtiruvchi byuretkani shtativga mahkamlab o'rning.

Agar 2-3 minut davomida byuretkadagi suvning sathi o'zgarmasa, asbobni germetik deb hisoblash mumkin.

Taxminan 20-25 ml vodorod hosil qilish uchun kerak bo'lgan rux metalli miqdorini quyidagi reaksiya tenglamasi bo'yicha hisoblab toping:

Vodorodni siqib chiqarish usuli bilan metall ekvivalentini aniqlovchi asbob:

a) bo'linmali byuretk; b) tenglashtiruvchi byuretk; v) rezina nay;

g) Ostvalt probirkasi.

Hisoblab topilgan metall miqdorini analitik tarozida 0,0001 g aniqlik bilan tortib oling (metallni shisha plastinka ustida torting). 50 ml sig'imli Vyurs kolbasiga 5-10 ml 10% li xlorid kislotaga eritmasidan quying. Bunda kolbaning ichki bo'g'ziga kislotaga tegmasin (ehtiyot uchun kolba bo'g'zining ichki yuzasini filtr qog'oz bilan arting). Kolbani gorizontal holatda shtativga o'rning. Tortib olingan metallni kolba bo'g'ziga joylashtiring va ehtiyotlik bilan (metall kolba ichiga tushib ketmasin) kolbani probka bilan berkiting.

Tenglashtiruvchi byuretk (b) ni yuqoriga ko'tarib yoki pastga tushirib, yana bir marta asbobning germetikligiga ishonch hosil qiling, so'ngra byuretk (a) dagi suv sathi

ko'rsatgichini belgilab oling (V1) Vyurs kolbasi (g) ni tiklatib, metallni kislotaga tushiring.

Shu onda vodorod ajralib chiqib boshlaydi va u siqib chiqargan suv ikkinchi byuretkaga o'ta boshlaydi. Reaksiya tamom bo'lishi bilan ikkala idishdagi suv sathini tenglashtiring (byuretkadagi gazning chiqib ketmasligi va unga havo kirmasligi) va byuretk bilan kolbadagi gaz xona haroratiga kelgunicha 5-10 minut tinch qoldiring. Ko'rsatilgan vaqt o'tgandan so'ng ikkala byuretkadagi suv sathini tenglashtiring, bunda bir minut davomida suv sathida o'zgarish yuz bermasa byuretk (a) dagi suv sathi ko'rsatgichini belgilang (V2).

Byuretk (a) dagi ko'rsatgichlaridan olingan natijaga asosanib, ajralib chiqqan vodorod hajmini hisoblang:

$$V_{H_2} = V_2 - V_1$$

Barcha kuzatishlarni yozing.

Natijalarni quyidagicha yoziladi:

Metallning shisha bilan massasi	g1
Shishaning massasi	g2
Metallning massasi	g1-g2
Ajralib chiqqan vodorodning hajmi	VH2
Tajriba o'tkazilgan xona harorati, oC	T
Absolyut harorat	T=273+t
Atmosfera bosimi (mm. sim. ust.)	P
Muayyan haroratdagi to'yingan suv bug'i bosimi (jadvaldan olinadi)	h
Vodorodning parsial bosimi	P=P-h

Natijani hisoblash.

Mendeleyev-Klapeyron tenglamasi asosida reaksiyada ajralib chiqqan vodorodning n.sh. dagi hajmi topiladi:

$$V_{H_2}^o = \frac{P_{H_2} \cdot V_{H_2} \cdot T_o}{P_o \cdot T}$$

To = 273o K, Po = 760 mm.sim. ust.

2) Ajralib chiqqan vodorodning normal sharoitdagi hajmi (VoH2) dan foydalanib, rux metalining ekvivalentini topiladi:

$$\mathcal{E}_{Zn} = \frac{g \cdot \mathcal{E}_{H_2}}{V_{H_2}^o}$$

Bu yerda: E H2 = 11,2l = 11200 ml.

3) Tajribada yo'l qo'yilgan xatoni % hisobida aniqlanadi:

$$Xato = \frac{E_n - E_t}{E_n} \cdot 100$$

bu yerda : En - ruxning nazariy hisoblangan ekvivalenti.

Et - ruxning tajribada topilgan ekvivalenti.

Vazifalar. Berilgan noma'lum metall kukuni bilan yuqorida berilgan tartibda jarayonlarni amalga oshiring va metall ekvivalentini aniqlang. Reaksiya tenglamalari va xulosalarni yozing.

Ushbu tajribani amalga oshirishda o'quvchilarda eksperimentni kuzatish va eksperiment funksiyalari haqida ikki xil o'zaro qarama – qarshi mushohada mavjudligini, bularning birinchisiga ko'ra, har qanday eksperiment bevosita

bilim manbai deb qaralgani holda, ikkinchisi eksperiment paytida yangi bilimlarni olishning bilvosita imkoni mavjudligini tushunadi.

Xulosa. Hodisa va jarayonlar mohiyatini aniqlash, u to'g'risida bilimlarga erishish, aksariyat nazariy va eksperimental metodlar orqali tadqiq etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Xususan, ularni eksperimental darajada o'rganish, o'rganilayotgan ob'ektlar haqida ilmiy faktlar, axborotlarni yig'ish bilan kechadi. Bular tajriba yordamida kuzatish, o'lchash va natijalarni solishtirish orqali amalga oshiriladi.

ADABIYOTLAR

1. Sarimova D.S., M.A.Kuchkarov. Kimyodan laboratoriya mashg'ulotlari. Toshkent – 2022.140 b.
2. Qodirxodjaev A.A., G'oziyev S.I., Axmedova G. Anorganik kimyodan amaliy va laboratoriya ishlari. - T. Fan va texnologiya, 2005.
3. Suyarov K.T., Fizik eksperimentlar asosida o'quvchilarda o'quv –tadqiqotchilik ko'nikmalarini rivojlantirish. Dis. Ped.fan.fal.dok., PhD ilmiy darajasini olish uchun. – Chirchiq -2019. -149 b.
4. Raximov X.R. Anorganik kimyodan praktikum. -T.: O'qituvchi, 1980 y.
5. To'xtashev X., Ismoilov A. Anorganik kimyodan amaliy va laboratoriya ishlari. - T.: O'qituvchi, 1984.

УДК: 1/14.

Тухтасин ТАШМЕТОВ,

Чирчиқ давлат педагогика университети доценти фалсафа доктори (PhD)

E-mail: toshmetovtuxtasin@gmail.com

Фалсафа фанлари номзоди доцент Ш.Х.Тогаев тақризи асосида

FORMATION OF IDEOLOGICAL IMMUNITY OF YOUTH IN THE ERA OF GLOBAL CHANGES IS A REQUIREMENT OF THE TIME

Abstract

At present, the era of global changes attracts more and more new territories and regions, all spheres of human activity. This is especially evident in the issue of attitude to culture and the spiritual and moral values that make up its main core. Therefore, in the era of global changes, it becomes urgent to form ideological immunity in the minds and hearts of our youth to fight various alien and harmful ideas.

Key words: Globalization, spirituality, national idea, ideology, education, upbringing, innovative technologies, immunity, society, information and communication technologies, universalization, integration, Internet, social threat, network, propaganda, universal values, humanism.

ФОРМИРОВАНИЕ ИДЕОЛОГИЧЕСКОГО ИММУНИТЕТА МОЛОДЕЖИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛЬНЫХ ПЕРЕМЕН ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

Аннотация

В настоящее время эпоха глобальных изменений притягивает к себе все новые и новые территории и регионы, все сферы человеческой деятельности. Особенно ярко это проявляется в вопросе отношения к культуре и духовно-нравственным ценностям, составляющим ее главный стержень. Поэтому в эпоху глобальных перемен становится актуальным формирование идеологического иммунитета в умах и сердцах нашей молодежи для борьбы с различными чуждыми и вредными идеями.

Ключевые слова: Глобализация, духовность, национальная идея, идеология, образование, воспитание, инновационные технологии, иммунитет, общество, информационно-коммуникационные технологии, универсализация, интеграция, интернет, социальная угроза, сеть, пропаганда, общечеловеческие ценности, гуманизм.

ГЛОБАЛ ЎЗГАРИШЛАР ДАВРИДА ЁШЛАРНИНГ МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ДАВР ТАЛАБИ

Аннотация

Ҳозирги кунда глобал ўзгаришлар даври янги-янги ҳудуд ва минтақаларни, инсон фаолиятининг барча соҳаларини ўз домига тортмоқда. Айниқса бу – маданият ва унинг бош томирини ташкил этган маънавий-ахлоқий қадриятларга бўлган муносабат масаласида ёрқин намоён бўлмоқда. Шу боисдан, глобал ўзгаришлар даврида ёшларимизни турли хил ёт ва зарарли ғояларга қарши қурашиш учун уларнинг онги ва қалбида мафкуравий иммунитетни шакллантириш долзарб аҳамият касб этиб бормоқда.

Калит сўзлар: Глобаллашув, маънавият, миллий ғоя, мафкура, таълим-тарбия, инновацион технологиялар, иммунитет, жамият, ахборот коммуникацион технологиялар, универсаллашув, интеграциялашув, Интернет, ижтимоий таҳдид, тармок, тарғибот-ташвиқот, умуминсоний қадриятлар, гуманизм.

Кириш. Инсоният таракқиётининг бугунги босқичида энг катта масштабдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлардан бири, шубҳасиз, глобаллашув жараёнлари дейишимиз мумкин. Глобаллашув жараёнлари жамиятнинг сиёсий, иқтисодий соҳалари билан бир қаторда ижтимоий-маънавий жиҳатларига ҳам ўз таъсирини ўтказиб келмоқда, ижтимоий онгнинг турли кўринишлари янгича моҳият касб этиб, мутлақо бошқача кўринишда намоён бўлмоқда. Бугунги кунда содир бўлаётган барча ўзгаришлар, жадаллашув жараёнлари бир сўз билан «глобаллашув» деб номланади.

Глобаллашув турли мамлакатлар иқтисоди, маданияти, миллий ва мафкуравий ғояси, маънавияти, одамлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши билан содир бўладиган ҳодисадир. Зеро, глобаллашиб бораётган бугунги дунёда содир бўлаётган воқеалар тадрижини кузатиш кишига жаҳонда кузатилаётган табиий, ижтимоий ҳамда тарихий ҳодисалар асосида миллий ғоя ва маънавият тобора устувор аҳамият касб этаётганлиги ҳақида ҳулоса чиқариш имкониятини беради. Бу ҳақида

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев: «Жаҳон тарихига назар солсак, ҳар бир халқ, аввало, маънавий бирлашуви, миллий ғояси билан юксалган. Бугун янги ҳаёт қуриш, ривожланган давлатлар қаторига чиқиш йўлидан бораётган мамлакатимизда ҳам миллий ғоя масаласи жуда муҳим аҳамиятга эга.»[1] деб таъкидлайди.

Миллий ғоянинг глобал ўзгаришлар даврида энг характерли хусусиятларидан бири ахлоқий муносабатлар ва меъёрлар ижтимоий аҳамиятнинг ортиши ҳамда минтақавий хусусиятлар аҳамиятнинг сезиларли даражада ошишида кўзга ташланади. Бунинг муайян сабаблари мавжуд. Чунончи, глобал ўзгаришлар ушбу жараёнга қарши бўлган антиглобалистлар ҳаракатининг вужудга келиши ва ривожланишига олиб келди.

Ҳозирги кунда глобал ўзгаришлар даври янги-янги ҳудуд ва минтақаларни, инсон фаолиятининг барча соҳаларини ўз домига тортмоқда. Рус тадқиқотчиси М.Решетников глобаллашувнинг вужудга келиши ва ривожланишида ахборот технологияларининг ўрни катта

эканлигини таъкидлайди. Олим глобаллашув жараёнидаги асосий ҳаракатлантирувчи куч сифатида «юқори технологияларнинг ривожланиши, ахборот узатиш тезлигининг ўсиши ва шаклининг мураккаблашиб боришини кўради»[2]. Дарҳақиқат, ахборотлашув жараёни глобал ўзгаришлар даврининг характерли хусусиятларидан бири ҳисобланади.

Маълумотларга кўра, дунё ОАВларида тарқатилган ахборотларнинг 8 фоизи ҳолис, 92 фоизи манипуляцияга қаратилган. Интернетнинг ижтимоий тармоқлардаги “Facebook”, “Ttvitter”, “Odnoklassniki” “V kontakte” “Telegram”, “Viber”, “WhatsApp”, “Instagram”, “Imo” каби месенжерлар ёшларга идеал “улашмоқда”. Хусусан, Ўзбекистон ёшларининг ҳам кўп вақтлари шу тармоқларда кечмоқда. Бу эса маълумот олишнинг энг тез ва арзон усули сифатида қабул қилинмоқда. Ижтимоий тармоқлар орқали тарқалаётган ёт ва зарарли ғоялар оҳанграбодек ёшларни ўзига жалб этиб бораётганлиги ачинарли ҳолдир. Ислоҳ Каримов “Тафаккур” журналига берган интервьюсида, “...баъзан беозор бўлиб туюладиган мусика, оддийгина мультфильм ёки реклама лавҳаси орқали ҳам маълум бир мафкуравий мақсадлар ва интилишлар ифодаланади”[3] деб таъкидлайди. Шу ўринда, аҳолининг қайси қатламга мулжалланганлигига, уларнинг ёши билан боғлиқ психологик жиҳатларга алоҳида эътибор берилишини ҳам инобатга олиш зарур.

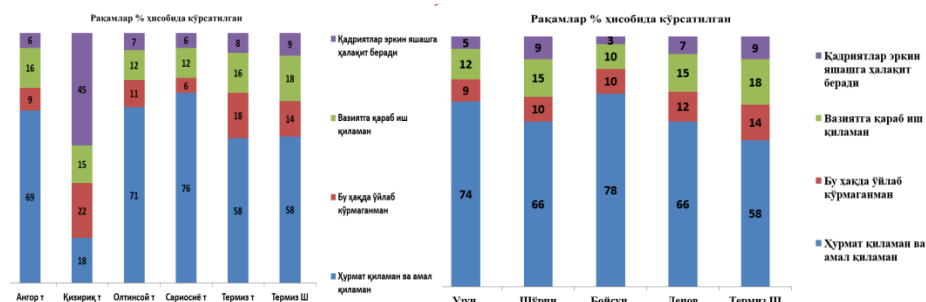
Глобаллашув жараёнлари энг илғор, замонавий ахборот технологиялари воситасида ишлаб чиқариш соҳасининг ривожланиши инсонлар учун чекланмаган имкониятларга йўл очмоқда. Шу билан бирга глобал ўзгаришларнинг ҳозирги дунёда бир қатор ихтилоф ва зиддиятларни келтириб чиқараётган жиҳатлари ҳам мавжуд. Булар қаторида, аввало, маданият ва унинг бош томирини ташкил этган маънавий-ахлоқий қадриятларга бўлган муносабат масаласини келтиришимиз мумкин. Шу жиҳатдан глобал ўзгаришларга бутун дунёни қамраб олган маданий инқилоб, дея таъриф бериш ҳам мумкин. Бугунги кунда, глобал ўзгаришлардан самарали фойдаланилган тақдирда, ҳар қандай мамлакат, хусусан, Ўзбекистон учун ҳам олға ҳаракат қилишнинг самарали шарти, кучли давлат сифатида жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашига бўлган умид таянчи сифатида қараш мумкин.

Бизнинг фикримизча глобал ўзгаришлар даврида ғоявий кураш тобора кучайиб борар экан, у, ўз навбатида, миллий ғоя ва маънавиятни янада юксалтиришни тақозо қилади. Шу боисдан ҳам миллий ғоя, унинг асосий мазмун-моҳияти, биринчи навбатда, миллатимиз маънавияти, миллий ва умумбашарий қадриятлари,

мустақил давлат барпо этиш йўлидаги бой тажрибаларимизга асосланади ва улардан озиқланади. Қолаверса, миллий ғоя тарғиботининг кутилган самараларни бериши учун уни жамиятнинг барча аъзолари манфаати нуктаи назаридан муттасил равишда ривожлантириб, глобаллашиб бораётган замон талабларига мослаштириб бориш талаб этилади. Чунки миллий ғоя халқимизнинг келгуси тараққиёт йўлларини кўрсатиб берувчи умуммиллий дастур бўлиб, унда жамиятимизнинг ривожланиш диалектикаси ўз аксини топган.

Шу жиҳатдан, глобал ўзгаришлар даврида зарарли мафкуравий таъсирларга қарши кураш миллий ғоянинг бунёдкор мазмун-моҳиятини кишиларимиз, айниқса, ёшларимиз орасида мақсадга мувофиқ тарзда тарғиб ва ташвиқ этиш давомийлигини тақозо этади. «Бирок, мамлакатимиз тинчлиги, жамиятимиз барқарорлиги, умуминсоний, миллий ва диний қадриятларимизга қарши қаратилган, миллий ўзликни англаш, халқимизнинг асрлар давомида шаклланган ҳаёт тарзини барбод қилишга йўналтирилган мафкуравий таҳдидларга қарши курашишнинг самарали усул ва воситаларини ишлаб чиқиш, қўллаш ишлари замон талабидан ортда қолмоқда»[4]. Бинобарин, ўтмишимиз ва келажакимиз учун қудрат бағишлайдиган миллий ифтихор туйғуси билан биз янги авлодларни тарбиялашимиз, ўз миллий давлатчилигимизни мустаҳкамлаб боришимиз лозим. Бу қарашда миллий ва умуминсоний қадриятларни ёш авлодга етказишнинг замонавий инфраструктураси ва технологиясини янада такомиллаштириш масаласи зарарли ва ёт ғояларни, мафкуравий таҳдидларни бартараф қилишнинг муҳим омили эканини ҳаётий тажрибанинг ўзи исботламоқда.

Шу нуктаи назардан, 2018-2019 йилларда Республика Маънавият ва маърифат маркази томонидан Сурхондарё, Бухоро, Навоий, Самарқанд, Фарғона вилоятлари аҳолисининг маънавий киёфасини ўрганиш мақсадида ижтимоий тадқиқотлар ўтказилди. Масалан, Сурхондарё вилояти сўровномада жами 702625 та хонадондан 395408 таси (56,2%) иштирок этди. Унга кўра «Миллий қадриятларга муносабатингиз қандай?» деган саволга «Қадриятлар эркин яшашга ҳалақит беради» деб жавоб берганлар 10.4 %, «Бу ҳақда ўйлаб кўрмаганман» деганлар 12.3 %, «Вазиятга қараб иш қиламан» деганлар 14.45 %, «Ўҳурмат қиламан ва амал қиламан» деб жавоб берганлар эса 62.9 %ни ташкил этгани ижобий ҳолат бўлса, аммо баъзиларнинг миллий қадриятларнинг ўзи нима эканлигини тушунмаганликлари салбий ҳолат сифатида баҳоланади. (1.1. диаграммалар)

1.1.-диаграмма «Миллий қадриятларга муносабатингиз қандай»? %

Мафкуравий иммунитетни шакллантириш учун эса ватанпарварликни, эркин тафаккур тарзини, нозик дид ва юксак ахлоқийликни тарбиялаш зарур. Ёш авлод онгига ватанпарварлик каби универсал тамойиллар, мезонлар ҳисобланадиган гуманизм (инсонпарварлик), халқчиллик ва тараққийпарварлик ғояларини замонавий технологияларидан фойдаланиб сингдирилиши лозим.

Бугунги кун ёшларида мафкуравий иммунитетни шакллантириб бориш муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Мафкуравий иммунитет биринчидан, у ҳар бир ёш авлод учун ўзига хос хусусиятга эга бўлмоғи лозим. Иккинчидан, иммунитет тизими шакллангандагина жамиятда мафкуравий дахлсизликни таъминлаш лозим.

Бизнинг фикримизча, мафкурaviй иммунитет – бегона, зид, бекарорлаштирувчи ғоя, қараш ва мафкураларга қарши курашиш, уларни қабул қилмаслик ва улар таъсири остида қолмаслик қобилияти дея таърифлаш мумкин.

Мафкурaviй иммунитет тизимининг асоси – билимдир. Аммо билимлар кўп. Мисол учун, буюқ давлатчилик шовинизми ёқ агрессив миллатчилик мафкураси ва амалиёти тарафдорлари ҳам муаян билимларга таянадилар. Шундай экан мафкурaviй иммунитет тизимидаги билимлар обектив бўлиши воқеъликни тўғри ва тўлиқ акс эттирилиши, Ватан ва миллат манъфаатлари билан ўзвий боғлиқ ҳолда инсон маънавиятини бойишига, жамият тараққиётига хизмат қилиши лозим.

Мафкурaviй иммунитет шаклланишининг иккита асосий омили анашундай билимлар замирида шаклланадиган қадриятлар тизимидир. Яъни билимлар қанчалик обектив чуқур бўлса унинг замирида юзага келган қадриятлар, қадрлаш мезонлари ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади.

Мафкурaviй иммунитет тизим сифатида ўзида қуйидаги компонентларни бирлаштиради: биринчи компонент билимдир. Аммо шу ўринда аниқлик талаб этилади. Масалан, вайронкор ғоя тарафдорлари ҳам маълум «билимлар тизими»га таянадилар. Бу, бир томондан, ғоявий иммунитет тизимидаги билимлар ҳолис бўлиши, воқеъликни тўғри акс эттириши, жамият тараққиётига хизмат қилиши лозим. Иккинчи томондан, бу билимлар ўз моҳият эътиборига кура, Ватан ва халқ манфаатлари, умуминсоний қадриятлар устиворлиги билан узвий боғлиқ бўлмоғи лозим.

Мафкурaviй иммунитет тизимининг иккинчи компоненти қадриятлар тизимидир. Зеро, билимлар қанчалик ҳолис ва асосли бўлса, унинг замирида юзага келган маънавий қадриятлар ҳам шунчалик мустаҳкам

бўлади. Шундай экан, тизим ичидаги қисмлар ўзаро узвий ва боғлиқ. Бир сўз билан айтганда, шахс, миллат ёқ давлатнинг қадриятлар тизими мафкурaviй иммунитетнинг имкониятларини белгилаб беради ва мафкурaviй таҳдидлар қаршида мустаҳкам қалқон бўлиб хизмат қилади.

Ёшларимизни турли ғоявий ва мафкурaviй таҳдидлардан асраш, жамиятда мафкурaviй иммунитет ҳосил қилиш учун уни, аввало, тараққиёт қонунларини чуқур акс эттирадиган соғлом, инсонпарвар ғоя ва мафкура билан қуроллантириш керак. Ўзлимизни, одоб-ахлоқимизни, меросимиз, қадриятларимиз ва миллий руҳимизни зарарли ғоялар ва мафкуралар таъсиридан авайлаб-асраш, уларга қарши ёшларимиз қалби, онги ва ички дунёсида мафкурaviй иммунитетни шакллантириш орқалигина миллатни асраш мумкин.

Хулоса сифатида шуни таъкидлаш лозимки, глобал ўзгаришлар даврида миллий ғояни ҳар бир инсон, айниқса ёшларнинг қалби ва онгига сингдириш орқали уларда мафкурaviй иммунитет шаклланиши, маънавий, ахлоқий, тарбиявий сифатларни ҳар томонлама янада юксалтириш мақсадга мувофиқдир. Бинобарин, ҳар қандай янгилик, энг аввало, ғоядан бошланади. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётининг мафкурaviй соҳасини мунтазам равишда такомиллаштириб бориш учун, аввало, замонaviй миллий ғоя керак бўлади. Бундай ғоя, олимлар, зиёлилар ва жамиятнинг бошқа фаол фуқаролар томонидан илгари сурилади.

Модомики, жамият ҳаётини ривожлантиришнинг инновацион ғоялар тизими ҳақида илмий фикрлар баён қилинган экан, энди уни амалга ошириш механизмни ишлаб чиқиш лозим бўлади. Бунда эътиборни яратилган инновацион миллий ғоя асосида илм-фан ва техника-технологиялар орқали амалга оширилган илмий-ишланмаларнинг қандай натижалар беришига қаратиш зарурдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 19 январь куни маънавий-маърифий ишлар тизимини тубдан такомиллаштириш, бу борада давлат ва жамоат ташкилотларининг ҳамкорлигини кучайтириш масалалари бўйича видеоселектор йиғилиши // Халқ сўзи, 2021 йил 20 январь № 13.
2. Решетников М.М. Глобализация - самый общий взгляд. Часть 1. - СПб., Восточно-Европейский институт психоанализа, 2002. - 76 с.
3. Каримов И.А. “Жамиятимиз мафкураси халқни-халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин” “Тафаккур”, 1998 йил. 2-сон, Б-6.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ф-5465-сонли Фармойиши Ўзбекистон тараққиётининг янги босқичида миллий ғояни ривожлантириш контсепциясини ишлаб чиқишга доир чора-тадбирлар тўғрисида // «Халқ сўзи», 2019 йил 8-апрель.

Gulxumorxon TOJIBOYEVA,
Andijon davlat universiteti dotsenti
E-mail: tojiboyevaguli@gmail.com

P.f.n v.b dotsenti T.G'.Suleymanova taqrizi asosida

NIZOLARNI BARTARAF ETISHNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK PROFILAKTIKASI

Annotatsiya

Ushbu maqolada shaxslararo nizo profilaktikasi tadqiq etish yo'nalishlari, shaxslararo nizoning mexanizmlari va tuzilmaviy-dinamik xarakteristikalariga tegishli va istiqbolli modellar, nizoni profilaktik, propedevtik, diagnostika, rivojlantiruvchi, korreksion, ma'rifiy va ekspert faoliyatini amalga oshirish bilan to'ldirish, ularni psixologik xizmatning tegishli va istiqbolli modeli mafkurasiga muvofiq yechish mansub faktik materiallar va uning amaliy ahamiyati, qo'llanilish nuqtai nazaridan empirik va nazariy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Nizo, idrok, shaxs, xarakter, latent, emotsional, negativ, hissiyot, bifurkatsiya, destruktiv, konstruktiv dinamika, nevrotizm.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОФИЛАКТИКА РАЗРЕШЕНИЯ КОНФЛИКТОВ

Аннотация

В данной статье рассмотрены направления исследования межличностной конфликтологии, механизмы и структурно-динамические характеристики межличностной конфликтности, актуальные и перспективные модели, конфликтопрофилактическая, пропедевтическая, диагностическая, развивающая, коррекционная, воспитательная и экспертная деятельность, их психологическая идеология. эмпирически и теоретически анализируется целесообразная и перспективная модель обслуживания, фактический материал и ее практическое значение, применение.

Ключевые слова: Конфликт, восприятие, личность, характер, латентная, эмоциональная, негативная, эмоция, бифуркация, деструктивная, конструктивная динамика, невротизм.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PREVENTIVE RESOLUTION OF CONFLICT

Annotation

In this article, directions for researching the phenomenon of interpersonal conflict, relevant and prospective models of the mechanisms and structural-dynamic characteristics of interpersonal conflict, supplementing the conflict with the implementation of preventive, propaedeutic, diagnostic, developmental, corrective, educational and expert activities, In accordance with the ideology of the appropriate and promising model of psychological service, the factual materials and its practical significance, applied, were analyzed empirically and theoretically.

Key words: Conflict, perception, personality, character, latent, emotional, negative, emotion, bifurcation, destructive, constructive dynamics, neuroticism.

Kirish. Nizo ishtirokchilarining xatti-harakati nizoning borishi mumkin bo'lgan variantlarning xilma-xilligi tufayli, shuningdek, raqiblarning ongli xatti-harakati qarama-qarshi tomondan yashirin bo'lganligi sababli nizoning borishiga noaniqlik keltirib chiqaradigan omil hisoblanadi. raqibning niyatlarini turlicha talqin qilish va tushunish, natijada turli javob bosqichlariga.

Nizodagi xulq-atvor raqibning xohish-istaklari va rejaları bilan ham bog'liq bo'lib, raqibni muayyan harakatlarga majbur qiladi.

Nizodagi xatti-harakatlar ko'pincha umidsizlik, qarama-qarshi tomonning xatti-harakatidan kelib chiqalgan stress bilan bog'liq, shuning uchun raqiblar ham yuqori samarali, ham noto'g'ri, noadekvat harakatlarni bajarishlari mumkin. O'tkir, ochiq, hissiy jihatdan qizg'in o'zaro ta'sir sharoitida zudlik bilan harakat qilish zarurati, tahliliy harakatlar va qaror qabul qilish jarayoni ko'pincha siqilgan vaqt oralig'ida yuzaga keladi, har doim ham oqilona va puxta o'ylangan holda, barcha imkoniyatlarni hisobga olgan holda amalga oshirilmaydi. xulq-atvorning muqobillarini baholash, barcha muqobillarni amalga oshirish mumkin emas, doira tanlash torayishi mumkin, natijada odatiy yoki ongsiz javoblar paydo bo'ladi. Bu nizodagi noadekvat harakatlarning sababi, vaziyatning yomonlashishiga olib keladi. Faqat o'z xatti-harakatlarini etarlicha kuchli ixtiyoriy tartibga solishga qodir

bo'lgan shaxslar haqiqiy niyatlarni yashiradigan "mojaro tili" ni oqilona tanlash bilan tavsiflanadi.

Nizoli harakatlarni to'g'ridan-to'g'ri nizo ob'ektiga qaratilgan asosiy va asosiylarini ta'minlaydigan yordamchi harakatlarga bo'lish mumkin.

Nizoning rivojlanishi quyidagilar bilan birga keladi: nizo ishtirokchilari sonining bosqichma-bosqich ko'payishi; muammoli vaziyatlar sonining ko'payishi va birlamchi muammoli vaziyatning chuqurlashishi; ishtirokchilarning nizo faolligining kuchayishi, nizo xarakterining keskinlashuv yo'nalishi bo'yicha o'zgarishi; ishtirokchilarning xulq-atvoriga ham safarbar, ham tartibsiz ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan hissiy taranglikning kuchayishidir.

Tomonlarning manfaatlariga tajovuz qilishga qaratilgan nizoli xatti-harakatlarning kuchayishi bilan kechadigan, keyingi harakatlar avvalgilarga qaraganda yuqori intensivlikdagi nizoning kuchayishi nizoning kuchayishi deyiladi.

Nizoning kuchayishi, qoida tariqasida, nizoni boshqarishga o'rganishlar bo'lmasa sodir bo'ladi. Mojarolarni boshqarish, shubhasiz, nizoga nisbatan eng konstruktiv munosabatning namoyonidir. Mojaro qarshi harakatning bevosita ishtirokchilari tomonidan ham, uchinchi shaxslar tomonidan ham boshqarilishi mumkin (uchinchi tomonlarning nizoni qo'zg'atishga qaratilgan harakatlari so'zsiz buzg'unchi

va provokatsion sifatida "mojarolarni boshqarish" ta'rifiga kirmasligi kerak).

Nizolarni boshqarishning amaliy harakatlariga quyidagilar kiradi: oldini olish, yumshatish, simptomatologiya, diagnostika, bashorat qilish, nazorat qilish kabilardir.

Nizolarni boshqarish harakatlari butun jamoaning ham, uning alohida a'zolarining ham rivojlanishi uchun muhimdir, chunki nizo natijalarini tahlil qilish va amaliy foydalanish ularni nizodagi konstruktiv xatti-harakatlar tajribasi bilan boyitadi.

Mojaroning natijasi yoki uning tugashi ko'pincha mojaro rivojlanishining so'nggi bosqichiga ishora qilish uchun ishlatiladigan "hal qilish" tushunchasidan ko'ra kengroq tushunchalardir. Yechish nizoni tugatishning mumkin bo'lgan variantlaridan faqat bittasi bo'lib, ular orasida o'zaro yarashish, foyda olish, nizoning boshqa qarama-qarshilikka o'tishini, susaytirishini nomlash mumkin.

Nizoni hal qilish, ya'ni uning ishtirokchilari o'rtasidagi ziddiyatli o'zaro munosabatlarning tugashi, to'xtatilishi nizoli vaziyatni bartaraf etish bilan bog'liq. Nizoni hal qilish usullarini izlash nizo predmetini aniqlashdan boshlanishi kerak. Nizoni tugatishning zarur va yetarli sharti bir vaqtning o'zida ikkita shartni bajarishdir: birinchidan, raqiblarning o'z maqsadlariga erishishi (to'liq yoki qisman), ikkinchidan, nizo ishtirokchilarining nizo harakatlaridan voz kechishi.

Uning tarkibiy qismlarining o'zgarishiga qarab, ziddiyatni tugatishning turli xil variantlari mavjud:

■ Nizo maqsadini o'zgartirish, agar vaziyat ta'siri ostida yoki raqiblarning o'zaro ta'siri natijasida (har xil turdagi hamkorlik, hamkorlik, murosas) o'zgarishi mumkin. Bunday holda, har bir raqib o'zining o'zgartirilgan maqsadiga erishadi.

■ Nizo ob'ekti boshqa ob'ekt bilan almashtirilishi mumkin.

■ O'z ixtiyorida bo'lgan ob'ektdan tashqari barcha raqiblar yo'q qilinishi yoki ob'ektdan bittasi foydasiga voz kechishi mumkin.

■ "Raqib-ob'ekt" munosabati o'zgarishi mumkin: ob'ektning raqibga kirish imkoniyati o'zgarganda, ushbu ob'ektni manipulyatsiya qilishda cheklovlar qo'yilganda yoki ob'ektning raqib uchun jozibadorligi yo'qolganda.

■ Raqiblar o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishi, birinchi navbatda, raqiblar safidagi o'zgarishlar tufayli.

■ Raqiblarning ajralishiga olib keladigan tarkibiy o'zgarishlar, buning natijasida ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir imkonsiz bo'lib qoladi, bir raqibni boshqasining tarkibiga kiritish yoki birini boshqasining tashkiloti tarkibidan ajratish.

Mojaroni hal qilishning barcha mumkin bo'lgan variantlari bilan, odatda, eng tipik to'rttasi ajralib turadi:

■ nizoning boshqa ishtirokchisiga (opponent) to'liq yoki qisman bo'ysunishi;

■ murosaga kelish;

■ ziddiyatli harakatlarni to'xtatish (muammodan qochish);

■ integratsiya (o'zaro manfaatli maqsadga erishish uchun hamkorlik).

Ushbu variantlarning har biri muayyan shartlarga qarab oqlanishi mumkin va ham afzalliklarga, ham kamchiliklarga ega.

Bir raqibni bo'ysundirish (bo'stirish) agar qaror imkon qadar tezroq qabul qilinishi kerak bo'lsa yoki raqib o'zini to'g'ri deb hisoblasa va bilimi yoki professionalligi yuqori bo'lgan holda buni isbotlashi kerak bo'lsa, oqlanadi. Ushbu variantning kamchiligi shundaki, faqat bitta raqib g'alaba qozonadi, ikkinchisi mag'lub bo'ladi, bu esa ikkinchisida salbiy his-tuyg'ularga va mojaro natijasidan norozilikka olib kelishi mumkin.

Agar raqib ochiq to'qnashuvga kirishishga tayyor emasligini his qilsa va tayyorgarlik ko'rish uchun vaqt topmoqchi bo'lsa, nizodan qochish usulidan foydalanish mumkin. Ushbu ziddiyatni hal qilishning asosiy salbiy tomonlari - nizolarni o'zaro ta'sir qilish tajribasining etishmasligi va tashabbusni boshqa raqib tomonidan ushlab turish. Mojaroni konstruktiv hal qilish uchun vaqt o'tkazib yuborilishi mumkin, bu esa uning qiyin kechishiga olib keladi.

Murosaga kelish mojaroni hal qilishning yanada samarali variantidir, ammo ikkala tomon ham o'z ehtiyojlarini qisman qondirishiga qaramay, ular ma'lum yo'qotishlarga duch kelishadi. Bundan tashqari, doimiy ravishda murosaga kelish taktikasini tanlagan holda, odam o'z pozitsiyalaridan doimiy ravishda (qisman bo'lsa ham) taslim bo'lishga mahkumdir.

Va faqat integratsiyaning deyarli hech qanday salbiy tomonlari yo'q va har doim qo'llaniladi, chunki bu har ikki tomonning manfaatlari to'liq qondiriladigan nizoni hal qilishning eng samarali variantidir.

Nizo ham ob'ektiv, ham sub'ektiv darajada hal qilinishi mumkin.

Ob'ektiv darajada to'liq hal qilish ob'ektiv ziddiyatli vaziyatni o'zgartirish orqali amalga oshirilishi mumkin (masalan, nizolashayotgan tomonlarni fazoviy ajratish yoki tomonlarga ilgari etishmayotgan resurslarni taqdim etish). Ob'ektiv darajada qisman hal qilish nizoli xatti-harakatlardan foydalanish noo'rin holga kelganda (qo'shimcha rag'batlantirish tufayli odam xatti-harakatlarning muayyan stereotiplarini rad etadi) vaziyatni yo'nalishlarga aylantirish orqali sodir bo'ladi.

Subektiv darajada nizo nizoli vaziyat obrazlarining tubdan o'zgarishi bilan to'liq hal qilinadi, bu esa raqiblar nizo mohiyatiga munosabatini o'zgartirganda sodir bo'ladi; qisman hal qilish cheklangan, ammo vaqtinchalik qarama-qarshilikni bartaraf etish uchun etarli bo'lishi mumkin, ziddiyatli vaziyat tasvirlarining o'zgarishi (bir muammoni boshqalar tomonidan chalg'itishi, muhimroq, birinchi vaziyatga nisbatan nizoli xatti-harakatlarni minimallashtiradi).

Mumkin bo'lgan xatti-harakatlarning xilma-xilligi va tasodifiy va shuning uchun oldindan aytib bo'lmaydigan omillarning ta'siri tufayli nizolar natijasining noaniqligi katta. Muxoliflar ko'pincha dezinformatsiyadan foydalanib, o'zlarining haqiqiy niyatlarini yashirishga murojaat qilishadi, bu esa mojaroga barham berishning mumkin bo'lgan variantlarini yanada oshiradi.

Shunday qilib, mahalliy va xorijiy mualliflarning ta'riflarini qiyosiy tahlil qilish va umumlashtirish natijalariga ko'ra, shaxslararo ziddiyat ikki yoki undan ortiq shaxslarning hissiy jihatdan to'yingan (og'zaki yoki jismoniy) o'ziga xos aloqasi sifatida belgilanishi mumkin. qarama-qarshilik va qarama-qarshiliklarga asoslangan qarama-qarshilik, manfaatlar, pozitsiya klassik shaklda nizo quyidagi bosqichlardan o'tadi: salohiyat; yashirin; ochiq nizo bosqichi; yakunlash.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, real hayotda barcha nizolar har bir bosqichdan o'tmaydi: nizo rivojlanmasligi va potentsial bosqichda qolishi mumkin; vaziyatni hech qanday sababsiz nizo sifatida qabul qilish mumkin; nihoyat, rezolyutsiya uning idrokiga darhol ergashishi mumkin.

Nizolarning borishiga ta'sir etuvchi omillarning keng doirasi, ularning natijalarining ko'p xilma-xilligiga olib keladigan sabab-oqibat munosabatlarining murakkab o'zaro bog'liqligi ularni aniq tasniflashni talab qiladi. "Har qanday tipologiyaning ma'nosi berilgan ishning xususiyatlaridan kelib chiqib, nizoni hal qilishning mos yo'lini topishdan iborat".

Shaxslararo qarama-qarshiliklar, birinchi navbatda, ikki guruhga bo'linadi: manfaatlar to'qnashuvi va qarashlar to'qnashuvi. Birinchisi ishtirokchilar manfaatlarining

to'qnashuvi asosida yuzaga kelsa, ikkinchisi (kognitiv) turli nuqtai nazarlarning to'qnashuvi tufayli yuzaga keladi.

Mualliflar rolli shaxslararo nizoni mos kelmaydigan yoki qarama-qarshi rollarni ijro etuvchi shaxslarning rol kutishlari o'rtasidagi qarama-qarshilik oqibati sifatida ajratadilar.

Nizo ishtirokchilari manfaatlarining mos kelishiga ko'ra nizolar antagonistik va antagonistik bo'lmaganlarga bo'linadi. Antagonistik to'qnashuvda raqiblar bir vaqtning o'zida maqsadga erisha olmaydilar. U "hammasi yoki hech narsa" tamoyiliga ko'ra rivojlanadi: raqiblarning har biriga faqat qarama-qarshi tomon ustidan to'liq g'alaba, o'z ehtiyojlarini to'liq qondirish kerak. Antagonistik bo'lmagan to'qnashuv raqiblardan birining o'z maqsadiga yaqinlashishi boshqa raqibni maqsadlaridan uzoqlashishi yoki oldinga siljishning mumkin emasligi bilan tahdid qilganda rivojlanadi. Antagonistik bo'lmagan to'qnashuvlarda qarama-qarshi maqsadlar o'rtasida, demak, raqiblar o'rtasida murosaga erishish mumkin.

Konstruktiv nizolar qarama-qarshilik ishbilarmonlik munosabatlari va tortishuvlardan tashqariga chiqmasligi bilan tavsiflanadi. Raqiblar bir-birining shaxsiy jihatlariga tegmasdan, jamoa va uning a'zolari hayotining asosiy jihatlarini va muammolariga to'xtashadi.

Konstruktiv nizolar bir qator ijobiy funktsiyalarga ega:

- jamoaning rivojlanishini rag'batlantirish;
- turg'unlikning oldini olish;
- yangi norma va qadriyatlarini SHakllantirish;
- kelishmovchilik manbasini oshkor qilish;
- tashqi muammolar oldida guruhni birlashtirish va

yig'ish;

■ ichki stressdan xalos bo'lish va umidsizlik holatidan xalos bo'lish;

■ bunday nizolarni hal qilish jamoani yuqori va samarali faoliyat va rivojlanish darajasiga olib keladi;

■ jamoa a'zolari nizolarni hal qilish natijasida yuzaga kelgan yangi SHaroitlarga yaxshiroq moslashgan.

Buzg'unchi to'qnashuvlarda bir yoki ikkala raqib raqibni bostirishga, boshqalarning ko'z o'ngida obro'sizlantirishga, jamoaning g'azabiga va qoralanishiga intilib, qarama-qarshilikning nomaqbul usullariga murojaat qiladi. Bunday nizolar quyidagi salbiy tomonlarga ega:

- salbiy, halokatli rol o'ynash;
- xato tushunilgan vaziyat, manfaatlar, intilishlar, xudbin maqsadlarning keskin tafovuti natijasidir;
- guruhning qadriyatlarga yo'naltirilgan birligini zaiflashtirish;
- jamoadagi ijtimoiy-psixologik iqlimni yomonlashtirish;

■ faoliyati samaradorligini pasaytirish [28]. Nizolarni boshqa sabablarga ko'ra ham tasniflash mumkin: ishtirokchilar soni, hal qilish darajasi, motivlar, davomiyligi (uzoq muddatli va qisqa muddatli), resurslar (moddiy, ma'naviy, ijtimoiy), ta'sir darajasi bo'yicha. makon va vaqt chegarasi, ochiqlik darajasi, SHaxs yoki guruhga ta'sir qilish xarakteri [43, 48].

Shaxslararo ziddiyatni muvaffaqiyatli hal qilish faqat uning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan sabablar aniqlangan taqdirdagina mumkin.

Sotsiometrik nazariya muallifi J.Moreno va uning izdoshlari (G.Jennings, J.Gurvich va boshqalar) nizoning sabablarini shaxs va guruh manfaatlarining mos kelmasligida, individlarning o'z manfaatlarini qura olmasligida ko'rgan. munosabatlar [86]. Yondashuvning ma'lum bir cheklanishini ta'kidlab o'tish mumkin emas, bunda ziddiyatli munosabatlar faqat guruh a'zolarining hissiy munosabatlari bilan bog'liq bo'lib, faollik omiliga va birgalikdagi faoliyat vositasida guruhning manfaatlariga etarlicha e'tibor berilmagan. shunga qaramay, nizolarni boshqarish amaliyoti nizolarning rivojlanishiga guruh ichidagi munosabatlarning ta'sirini tasdiqlaydi.

Ko'rib turganimizdek, sub'ektiv (shaxsning hissiy munosabati) va ob'ektiv (guruh a'zolarining shaxsga nisbatan hissiy munosabati) omillarining simbiozini ifodalovchi sotsiometrik nazariyada ob'ektiv, ijtimoiy ta'sirlarning nisbati. ancha yuqoridir.

Nizolarning sabablarini tushunishga neo-bixevior yondashuv tarafdorlari ob'ektiv omillarga yanada ko'proq e'tibor berishadi.

Xulosa. Nizolarni tadqiq qilishning xulq-atvoriga oid bo'lmagan yo'nalishining boshqa vakillaridan farqli o'laroq, nizolarning sababini shaxsning maqsadga erishish yo'lida ijtimoiy muhit qo'ygan tashqi to'siq bilan to'qnashuvda ko'rgan (bu to'qnashuv umidsizlikni keltirib chiqaradi), A. Bass. ziddiyatning ikkita sababini birlashtirdi - ichki, shaxsiy (tajovuzkorlik) va tashqi, ekologik (fruziya) biriga. shaxsni dushmanlik rag'batlari bilan ta'minlaydigan har qanday harakatga murojaat qilish uchun "hujum" tushunchasini kiritib, u ularni nizolarga olib keladigan umidsizlik manbai sifatida ko'rdi. A. Bass insonga xos bo'lgan tajovuzkorlikning shaxs tomonidan o'zlashtirilgan madaniy va submadaniy me'yorlarga, shuningdek temperamentga, xususan, impulsivlik va mustaqillik kabi o'zgaruvchilarga bog'liqligini ko'rsatdi. shubhasiz, guruh bosimidan himoyalaniish va o'z-o'zini hurmat qilishga intilishda namoyon bo'ladigan mustaqillik eng ziddiyatli xususiyatdir, chunki unga ega bo'lgan odam uchun uning kundalik o'zaro munosabatlarida ko'proq bezovta qiluvchi omillar mavjud.

ADABIYOTLAR

1. Adler A. Praktika i teoriya individual'noy psixologii. – M.: 1995.117-128 s.
2. Andreeva G.M. Sotsial'naya psixologiya. – M.: Aspekt-Press, 2003 96-113 s.
3. Andreeva A.D., Voxmyanina T.V., Voronova A.P., CHutkina N.I. / pod red. Dubrovinoi M.V. / Rukovodstvo prakticheskogo psixologa. Psixicheskoe zdorov'ye detey i podrostkov. M., 1995.
4. Antsupov A.Ya., SHipilov A.I. Konfliktologiya. – SPb.: Piter, 2008. – 490 s.
5. Akimova M.K. Vvedenie v psixodiagnostiku: Ucheb. posobie. - Moskva: Akademiya, 2000. - 234 s.
6. Bayyard R.T. Vash bespokoyuny podrostok/ Per. s angl. A.B.Orlova. - M.: Akademicheskii proekt, 2008.-207s.

Севара ТОЖИБОЕВА,
Қўқон давлат педагогика институтини ўқитувчиси
E-mail:boburmajid@mail.ru

ТДПУ профессори, п.ф.д. Абдуллаева Ш.А. тақризи асосида

IMPROVING THE METHODOLOGY OF TEACHING BIOLOGICAL SCIENCES BASED ON THE TEACHINGS OF AVICENNA

Abstract

The article emphasizes that the use of the views of Avicenna on specific topics included in the curriculum of biological science courses in the general school curriculum would be effective. It is also reported that as a result of the formation of knowledge about nature and human health, students are trained in environmental education and responsible attitude towards nature.

Key words: Biological science, lessons, educational program, idea, using, result, pupil, nature, human, health, knowledge, developing, education, practice.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ НАУК НА ОСНОВЕ УЧЕНИЯ АВИЦЕННЫ

Аннотация

В статье подчеркивается, что использование учение Авиценны по конкретным темам, включённым в учебную программу предмета биологии в общеобразовательных школах, будут эффективными. Также отмечается, что в результате накопления знаний о природе и здоровье человека в воспитании учащихся будут формироваться навыки ответственного отношения к природе и окружающей среде.

Ключевые слова: Предмет биологии, уроки, учебная программа, использование, результат, учащиеся, природа, человек, здоровье, знание, формирование, воспитание, навык.

АБУ АЛИ ИБН СИНО ТАЪЛИМОТЛАРИ АСОСИДА БИОЛОГИЯ ФАНЛАРИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Аннотация

Мақолада умумтаълим мактабларининг биология фани дарслари ўқув дастурига киритилган муайян мавзулар бўйича Абу Али ибн Синонинг қарашларидан фойдаланиш самарали натижа бериши таъкидланган. Шунингдек, ўқувчиларда табиат ва инсон саломатлигига оид билимларнинг шаклланиши натижасида, улар тарбиясида атроф-муҳитга, табиатга масъулиятли муносабатда бўлиш кўникмалари таркиб топиши қайд этилган.

Калит сўзлар: Биология фани, дарслар, ўқув дастури, қарашлар, фойдаланиш, натижа, ўқувчилар, табиат, инсон, саломатлик, билим, шаклланиш, тарбия, кўникма.

Кириш. Таълим мазмунига миллий ва умуминсоний қадриятлар ғояларини сингдириш асосида ёш авлодни ҳар томонлама етук қилиб тарбиялаш тарбия жараёнининг долзарб вазифаларидан биридир. Ўқувчиларни глобаллашув даврининг энг муҳим муаммоларидан бири – инсон саломатлиги ва табиатга оид ҳавфни бартараф этишга имкон берувчи билимлар билан қуроллантириш алоҳида аҳамият касб этади. Ўқувчиларда инсон саломатлиги ва табиатни асрашга оид фикрларни вужудга келтиришда ҳуқ-атвор сифатларининг шаклланиши ва мустаҳкамланишида муҳим ўрин тутувчи муайян имкониятлар мавжуд. Шу жумладан, биология дарсларида ўқувчиларни Ўрта Осиё алломаларининг инсон саломатлиги ва табиатни асрашга оид қарашлари билан таништириш муҳим аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўқувчилар онгида Ўрта Осиёлик буюк алломаларнинг инсон саломатлиги ва табиатни асрашга оид қарашларига асосланган билимларни ҳосил қилиш уларда атроф-муҳитга, табиатга масъулиятли муносабатда бўлиш кўникмаларини тарбиялайди. Ўзбекистон педагог олимларидан М.М.Алиқулованинг таъкидлашича: “Ўрта Осиё алломаларининг инсон ва табиатга оид ғояларидан фойдаланишда иккита муҳим: инсон саломатлигига оид ғояларни ифода этувчи намуналар; атроф-муҳитга масъулиятли ва табиатни асраб-авайлаш тўғрисидаги

билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга оид омиллар юзага келади” [2].

Аллома томонидан яратилган асарларнинг сони 450 дан ортиқ бўлиб, уларнинг 80 дан ортиғи табиат ва инсоннинг унга бўлган муносабати масаласига бағишланган [9]. Абу Али ибн Синонинг ер юзасидаги табиий жараёнлар даврлар ўтиши билан ўзгаришига оид ғоялари биология фанининг ривож учун муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, ўрта таълим муассасаларининг 10-синфи ўқувчиларига мўлжалланган биология дарслигида қайд этилган “Ҳаётнинг организм даражасидаги умумбиологик қонуниятлар” деб номланган IV бобига тегишли 24-§. “Генетик ва инсон саломатлиги” мавзуси мазмунини такомиллаштиришда ташқи муҳитнинг киши организмга кўрсатадиган таъсири, инсон саломатлигини сақлаш, парҳез, шахсий гигиена тўғрисидаги масалалар аллома томонидан яратилган “Тиб қонунлари” асарига сингдирилган муҳим ғоялар сирасига қиради.

Алломанинг инсон танасида касалликларни келтириб чиқарувчи омиллардан бири сув, ер ва ҳавода мўътадилликнинг бузилиши билан боғлиқлиги, яшаш жойларининг торлиги, озода бўлмаслиги, юқумли (мохов, чечак, вабо иситмаси, йиринг, тошма каби) касалликларнинг тез тарқалиши учун қулай шароит яратиши, юқумли касалликларнинг аҳоли зич жойлашган

жойларда ҳаво ва бошқа омилар орқали юкишига доир илмий хулосалари, ҳозирги даврда ҳам муҳим ижтимоий, тарбиявий аҳамиятга эгадир. Мутафаккирнинг “Агар ҳавода чанг ва губор бўлмаганида эди, инсон минг йил умр кўрган бўлар эди” [10] - деган машҳур фикри эса ўқувчиларда ҳавони ифлослантирмаслик, атроф-муҳитни озода сақлаш ва табиатга зиён етказмасликга оид кўникма ва малакаларига эга бўлишларига ёрдам беради.

Олимнинг фикрича, инсон табиатдан моддий ҳаёт манбаларини ўзлаштирибгина қолмай, балки рухий ва жисмоний кувват ҳам олади. Шунингдек, мутафаккир айрим касалликларни даволашда табиий манбалар, хусусан, кум, тупроқ, сув ва ўсимликлардан самарали фойдаланиш зарурлигини уқтириб, илмий асосланган тавсиялар беради.

Тадқиқот методологияси. Абу Али ибн Сино “Тиб қонунлари” асарида касалликларни даволаш, улардан фориғ бўлиш усулларини кўрсатади ва бу жараёнда инсон саломатлиги учун жисмоний тарбиянинг аҳамиятини ҳам асослаб берган. Аллома ўсмир ёшларда соғлигини сақлашнинг энг муҳим омиллари сифатида куйидагиларни эътироф этган: бадан тарбия; тўғри овқатланиш ва дам олиш; етарли ва самарали бўлган уйку [1].

Мутафаккир бадан тарбияни кишининг ёшига, саломатлигига ва касаллиги ҳолатини ҳисобга олиб, турли усулларда ўтказиш кераклигини таъкидлайди. Айниқса, болалик, ўсмирлик, йигитлик ва қарилик даврида инсон жисмоний машғулотларга турлича муносабатда бўлиш керак. Абу Али ибн Сино таъкидлайдики, “Жисмоний машқ кишини кетма-кет чуқур нафас олишига мажбур қиладиган ихтиёрий ҳаракат” эканлигини қайд этган ҳолда мунтазам равишда бадан тарбия билан шуғулланган кишига дард яқин йўламаслиги, табибга ҳам, дори-дармонга ҳам муҳтожлик сезмаслигини қайд этади.

Аллома болалар томонидан бадан тарбия бажарилаётган жараёнда куйидаги уч ҳолатга алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлайди:

Терининг рангига – агар у яхшилана борса, машқларни давом эттириш мумкин, агар тер чика бошласа, ҳаракатни тўхтатиш лозим.

Машқларнинг енгиллигига – жисмоний машғулот давомида киши танаси енгил бўлиб турса машқни давом эттириш мумкин.

Аъзоларнинг ҳолатига – агар уларнинг кўпчиши давом этса, машқни давом эттириш мумкин, агар кўрсатилган белгилар йўқола борса, машқни дарҳол тўхтатиш керак [4] Улуғ аллома Абу Али ибн Синонинг бадан тарбияни самарали ва узлуксиз ташкил этишга оид тавсиялари билан ўқувчиларни таништириш ва уларда жисмоний фаоллик, бадан тарбия кўникмаларини шакллантириш уларнинг ҳар томонлама етук бўлиб вояга етишларига ёрдам беради.

Абу Али ибн Сино бадан тарбиянинг турли кўринишлари ва улардан инсон саломатлигини мустаҳкамлашда қандай фойдаланиш йўллари ҳам кўрсатиб берган. Олим бадан тарбия машқларини куйидаги гуруҳларга бўлади: “Кичиги ва каттаси, жуда кучли ва кучсиз, тез ва суст ёки тез ва шиддатли ҳаракатлардан иборат ёхуд суст тури” [5]. Аллома болаларнинг бадан тарбия билан шуғулланишлари учун қулай бўлган вақтларни ҳам тавсифлаган. Чунончи, бадан тарбия учун баҳор фаслида тушга яқин вақт қулай бўлиб, машқ ўртача ҳароратли уйда бажарилиши, ёзда эрталаб, кишда эса кечкурун жисмоний машқлар билан шуғулланиш мақсадга мувофиқдир. Мутафаккирнинг фикрича, бадан тарбияси билан шуғулланишда яна куйидаги шартларга ҳам риоя қилиш зарур: кишда уйни ўртача ҳароратда иситиш, машқларни овқат ҳазм бўлгач амалга ошириш тиббий жиҳатдан тўғри саналади.

Биология фани дарслигининг “Ҳаётнинг организм даражасидаги умумбиологик қонуниятлари” номли IV бобининг 12-§. “Ҳаётнинг организм даражаси ва унинг ўзига хос жиҳатлари” мавзуси бўйича эса дарс куйидагича ташкил этилиши тавсия этилади. Дарс мавзуси бўйича суҳбат ташкил этилиб, унда ўқитувчи кўргазмали қуроллар ёрдамида ўқувчиларга нафас олиш органлари, ўпка ва унинг вазифалари ҳақидаги маълумотларни беради. Дарсда Ўрта Осиё алломаларининг ташқи муҳитнинг инсон организмга кўрсатадиган таъсирлари ва инсон саломатлигини сақлашга оид қарашларидан фойдаланишга эътибор қаратилади. Жумладан, Абу Али ибн Сино кўмир газининг зарарли хусусиятини биринчи бўлиб илмий жиҳатдан тавсифлаган: “Кўмир ҳиди микдори билан эмас заҳарлилик куввати ҳисобига миёни киздиради, қуритади ҳамда унинг қувватини заифлаштиради” [6], - деб таъкидлаган (1-расм).

1-расм. Абу Али ибн Сино томонидан берилган кўмир газининг зарарли хусусияти тўғрисидаги тавсифи

Таъкидлаш лозимки, ҳавонинг таркибида чанг ва ҳамма вақт турли микроблар мавжуд бўлади. Чанг ҳаво таъсирида инсон саломатлиги салбий таъсир этади, натижада турли юкумли касалликлар келиб чиқади. Ибн Синонинг табиатни асраб-авайлашга доир илмий

қарашларидан фойдаланиш ҳам ўқувчилар учун амалий аҳамият касб этади.

Таҳлил ва натижалар. Табиатни асл ҳолича асраш тўғрисида кишилар қадимдан ўйлаб келганлар. Агар аждодлар табиатни асрашга бефарқ қараганларида

эди, табиат ҳозирги ҳолатида бўлмаган бўлар эди. Бугунги кунда ҳаво, сув ва тупроқ борган сари ифлосланиб бормоқда. Айрим завод ва фабрикалар ҳавони чанг ва захарли тутунлар билан ифлослантиради, сув ҳавзалари ва тупроққа эса зарарли моддалар тушади. Агар табиат чанг ва тутун билан копланса, табиий бойликлар инсонлар эҳтиёжлари учун қириб ташланса, ҳайвонат дунёси кўпаймайди, ўсимликлар ўсмайди.

Ҳозирги даврда далалардан кўп ҳолларда ўсимликлар илдизи билан юлиб олинади, ҳайвонлар мўйна ва гўшти учун тобора кўпроқ овланмоқда. Республикамиз ҳудудида илгари лола, чиннигул, тоғ эчкиси, капча илон ва кичик бурғулар тез-тез учраб турган бўлса, бугунги кунда уларнинг сони кескин камайган. Улуғ бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур табиатининг ўша давридаги ҳолатини қуйидагича тасвирлайди: “Сайхун дарёсининг Аҳси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-морал, қирғовул ва товушқони кўп топилир” [2]. Эндиликда далаларда оқ кийик, буғу-морал, қирғовул ва товушқонлар йўқ ҳисоб, уларни фақатгина қўриқхоналардагина учратиш мумкин. Тобора йўқолиб бораётган ёки йўқ бўлиб кетган ҳайвонлар, қушлар ва ўсимликлар ҳақидаги маълумотлар Ўзбекистон Республикасининг “Қизил китоб”ига киритилган. Бу каби салбий кўринишлар ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамлар ҳаётидаги уйғунликни бузади.

Умумий ўрта таълим муассасаларининг 10-синф Биология дарслигида келтирилган “Ҳаётнинг тур ва

популяция даражасидаги умумбиологик қонуниятлар” деб номланган IV бобига таълуқли 37-§. “Эволюцион ғояларнинг пайдо бўлиши” [8] мавзуси мазмунига самарали сингдириш мумкин бўлган яна бир ғоя – бу Абу Али ибн Синонинг сув, ер ва ҳавонинг мунтазам ифлосланиши, инсон яшаш жойларининг озода бўлмаслиги турли юқумли касалликлар (мохов, чечак, вабо, йирингли тошмалар ва бошқалар)нинг тез тарқалиши учун қулай шароит яратиши ҳақидаги фикридир.

Биология фани предметига доир ўқув дарслигидаги материални ўрганиш жараёнида юқорида қайд этилган бобнинг 41-§. “Яшаш учун кураш ва унинг турлари” мавзусидаги “Организмлар орасидаги муносабатлардан инсоннинг фойдаланиши” банди мазмунини такомиллаштиришда ўқувчиларда саломатлигида учраши мумкин бўлган муаммолар ечими учун ҳуқуқий билимларни ҳам интеграция усуллар асосида сингдириш мақсадга мувофиқ (1-жадвал).

Ўқувчилар саломатлигини муҳофаза қилишнинг самарали йўлларида яна бири – турли зарарли одатларни ўзлаштирмаслик (масалан, спиртли ичимликлар ва наркотик моддаларни истеъмол қилмаслик, тамаки маҳсулотларини чекмаслик) зарурлиги ўқувчиларга алоҳида уқтирилади. Зарарли одатлар инсон организмда турли касалликларни келтириб чиқаришига алоҳида урғу берилади [7].

1-жадвал.

10-синф Биология фани дарсларида Абу Али ибн Сино таълимотидан фойдаланишнинг интеграцион усуллари

№	Мавзулар	Дарслигидаги мавзулар мазмунига оид таълимотлар
IV боб. Ҳаётнинг организм даражасидаги умумбиологик қонуниятлар		
1.	24-§. Генетик ва инсон саломатлиги.	Инсон танасида касалликларни келтириб чиқарувчи омиллардан бири сув, ер ва ҳавода мўтадилликнинг бузилиши билан боғлиқлиги, юқумли касалликларнинг аҳоли зич жойлашган жойларда ҳаво ва бошқа омиллар орқали юқиши. “Агар ҳавода чанг ва ғубор бўлмаганида эди, инсон минг йил умр кўрган бўлар эди”.
2.	12-§. Ҳаётнинг организм даражаси ва унинг ўзига хос жиҳатлари.	“Кўмир ҳиди миқдори билан эмас захарлилик қуввати ҳисобига мияни киздиради, қуритади ҳамда унинг қувватини заифлаштиради”
V боб. Ҳаётнинг тур ва популяция даражасидаги умумбиологик қонуниятлар		
3.	37-§. Эволюцион ғояларнинг пайдо бўлиши	Сув, ер ва ҳавонинг ифлосланиши, яшаш жойларининг торлиги, озода бўлмаслиги турли юқумли касалликлар (мохов, чечак, вабо, йирингли тошмалар ва бошқалар)нинг тез тарқалиши учун қулай шароит яратишини, шунингдек, юқумли касалликлар кўп ҳолларда аҳоли зич жойлашган жойларда кенг тарқалади. доимо шахсий гигиена (имкон қадар шахсий буюмлардан фойдаланиш, жуда яқин бўлмаган кишилар билан ўпишиб саломлашмаслик, ҳожатхонадан чиққандан сўнг албатта қўлни ювиш); оддий санитария қоидалари (меваларни ювиб истеъмол қилиш, овқатланишдан аввал қўлларни совунлаб ювиш; турар-жойларни озода тутиш, озик-овқат маҳсулотларини фақатгина махсуслаштирилган дўконлардан харид қилишга риоя қилиш.

Дарс жараёнида Абу Али ибн Сино таълимотининг таълим, шу жумладан биология фани тараққиётидаги беқиёс амалий аҳамиятга эга эканлиги таъкидланади.

Хулоса ва таклифлар. Умумтаълим мактабларининг биология фани дарслари мазмунини такомиллаштиришда мунтазам суратда ибн Сино асарларига мурожаат этиш мақсадга мувофиқдир.

Биринчидан: Биология дарслари мавзулар бўйича мутафаккирнинг табиат ва инсон саломатлигига оид қарашларини ўқувчиларга етказиб беришда интеграцион (гуманитар фанлар, география, биология) таълим асосида ёндашиш ижобий натижаларни беради [3].

Иккинчидан, ўқувчиларга биологияга доир билимларни бериш жараёнида, мамлакатимизда янги ривожланиш босқичида (ўқувчи яшаётган ҳудуд мисолида ҳам) табиатни асраш, флора ва фаунани сақлаш ва унинг инсон саломатлиги учун аҳмиятга молик ишлардан мисоллар келтириш мақсадга мувофиқ.

Учинчидан, биология дарсларида ибн Сино асарлари нусхаларини ўқувчиларга кўрсатиш, намоиш этиш, аллома ижодида доир кўргазмалар материал, плакат, ўқув ва ҳужжатли фильмлардан фойдаланиш ўқувчиларнинг биология фани дарсига бўлган қизиқишини кучайтиради.

Тўртинчидан, ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарининг бутун дунёга машҳурлиги, жаҳондаги етакчи университетларда дарслик сифатида фойдаланиб келинаётганлигини таъкидлаш, ўқувчиларда ватанпарварлик ва ғурур хиссини кучайтиради, келажакда илм фан билан шуғулланишга ундайди.

Бешинчидан, ўқувчи учун муҳим бўлган инсон саломатлиги яъни, унинг ижтимоий иқтисодий ҳаётдаги фаоллигини таъминловчи асосий омиллардан бири эканлигини буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино фикрлари асосида тушунтирилиши уларнинг биология фанига бўлган қизиқишини орттиради ва ўқувчиларнинг фан бўйича ўзлаштирилиши яхшилайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I жилдлик сайланма / Тузувчилар: У.Каримов, Х.Хикматуллаев. - Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1996. – 542 б.
2. Аликулова М.М. Бўлажак ўқитувчиларда экологик маданиятни шакллантириш (Ўрта Осиё алломаларининг экологияга оид қарашлари асосида). Монография. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 2010. – 117 б.
3. Асанова Ш.Б. Интегрatív ёндашув асосида ўқувчиларда таянч ва фанга оид компетенцияларини шакллантириш методикаси (9-синф, биология фанини ўқитиш мисолида). 13.00.02–Таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (биология) (педагогика фанлари). фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. 2020 й.
4. Тожибоева С.Х. Биология дарслари жараёнида Абу Али ибн Сино таълимотидан фойдаланишнинг педагогик технологиялари // Услубий қўлланма. «Adabiyot uchqunlari» нашриёти, 2020 й. – 75 б.
5. Тожибоева С.Х. Methods Using Great Thinkers' Teachings about Nature and Human Health at Biology Lessons // Eastern European Scientific Journal, - Dusseldorf-Germany, 2019. –№1. – P. 379-384. (ISSN 2199-7977)
6. Тожибоева С.Х. The Importance of Using the Scientific Heritage of ibn Sina in the Teaching of Biology in General Secondary Education // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, - Great Britain, 2020. – Vol. 8 No.12, – P. 146-155. ISSN 2056-5852
7. Тожибоева С.Х. Технология конструирования учения Авиценны на уроках биологии // Педагогические науки журнал. - Москва, 2020. - № 2 (101), – С. 12-15. ISSN 1728-8894.
8. Tolipova J.O. Biologiyani O'qitishda pedagogik texnologiyalar. Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. – Т.: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. – 160 б.
9. Хайруллаев М.М. Маънавият юлдузлари. – Т.: А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2001. – 406 б.
10. Ҳомидов Ҳ. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2004. – 205 б.

Feruz TOXIROV,
Navoiy davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: toxirovferuz@mail.ru

p.f.n., dots. A.M. Pulotov taqrizi asosida

PRACTICAL EFFICIENCY OF INFORMATION EDUCATIONAL ENVIRONMENTS IN FORMING ALGORITHMIC THINKING OF PROGRAMMING STUDENTS

Abstract

This article is aimed at the development of students' algorithmic thinking and is substantiated by the introduction of information educational environments in the development of algorithmic thinking. Also, proposals and methodological recommendations have been developed based on the use of electronic educational resources and various levels of productive, reproductive, partly research and creative tasks designed to develop students' algorithmic thinking.

Keywords: Algorithm, programming, algorithmic thinking, information educational environment, video lesson, tasks, logical sequence.

ПРАКТИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕД В ФОРМИРОВАНИИ АЛГОРИТМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПО ПРОГРАММИРОВАНИЮ

Аннотация

Данная статья направлена на развитие алгоритмического мышления учащихся и обосновано внедрением информационных образовательных сред в развитии алгоритмического мышления. Также разработаны предложения и методические рекомендации на основе использования электронных образовательных ресурсов и различных уровней продуктивных, репродуктивных, частично исследовательских и креативных заданий, предназначенных для развития алгоритмического мышления учащихся.

Ключевые слова: Алгоритм, программирование, алгоритмическое мышление, информационная образовательная среда, видео урок, задания, логическая последовательность.

TALABALARNING DASTURLASHGA OID ALGORITMIK FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA AXBOROT TA'LIM MUHITLARINING AMALIY SAMARADORLIGI

Annotatsiya

Ushbu maqola talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, unda algoritmik fikrlashni rivojlantirishda axborot ta'lim muhitlarini tadbiq etish mumkinligi asoslangan. Shuningdek, talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishga mo'ljallangan elektron ta'lim resurslari va turli darajadagi produktiv, reproduktiv, qisman izlanishli va kreativ topshiriqlardan foydalanish bo'yicha taklif hamda metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Algoritm, dasturlash, algoritmik fikrlash, axborot ta'lim muhiti, video-dars, topshiriqlar, mantiqiy-izchillik.

Kirish. Har qanday jarayon algoritmik fikrlash orqali amalga oshiriladi. Ya'ni muammolarni aniqlash va ularning yechimini topishda algoritmik fikrlash talab qilinadi. Algoritmik fikrlash muammolarni yechishga qaratilgan aqliy harakatlar va usullar majmui bo'lib, bunda inson faoliyatining o'ziga xos mahsuli bo'lgan algoritm yaratiladi.

Ushbu fikrlash usuli formallik, mantiqiylik, aniqlik, har qanday mavhum g'oyani izchil ko'rsatma bilan ochib berish qobiliyati orqali ajralib turadi. Bu g'oyani bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali muammo yechiladi. Shu bilan birga dasturlash texnologiyalarini o'rganishda asosiy poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Talabalarning algoritmlashga oid fikrlashini rivojlantirish orqali, ularning dasturlashga o'rgatishni, ya'ni buyruqlar ketma-ketligini tuzish, tuzilgan dasturni bosqichma-bosqich bajarish kabi vazifalar amalga oshirishda muhim sanaladi. Shu sababli, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bo'lajak informatika mutaxassislarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishning yangicha yondashuvlarini, ya'ni dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishning shakl, usul va vositalarini takomillashtirish taqozo etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Dasturlash tillarini o'qitish samaradorligini oshirishda, jumladan talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini

rivojlantirish uchun axborot ta'lim muhitlari va unga joylashtirilgan didaktik elektron ta'lim resurslarini joriy etish lozim. Buning uchun dastlab sohaga oid olimlarning ishlarini tahlil etish va ularning dasturlash amaliyotida axborot ta'lim muhitlari va elektron ta'lim resurslarining imkoniyatlariga oid keltirilgan fikrlarini o'rganish maqsadga muvofiq sanaladi.

Bu borada, ya'ni dasturlashni o'rgatishda axborot ta'lim muhitlari va elektron ta'lim resurslarining imkoniyatlariga oid tadqiqotlar M.R.Fayziyeva [1], N.M.Babaxodjayeva [2], F.V.Shkarban [3], T.V.Atyaskina [4], J.K.Nurbekova [5], N.V.Bujinskaya [6], J.Skalka [7], M.Yagci [8], A.Manso [9] kabi olimlar tomonidan olib borilgan.

Ammo ularning tadqiqotlarida dasturlashni, xususan talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishda axborot ta'lim muhitlari va elektron ta'lim resurslarining imkoniyatlaridan foydalanishga doir tadqiqotlar yetarlicha tadqiq etilmagan.

Shu bilan birga M.R.Fayziyevaning tadqiqotlarida webga yo'naltirilgan dasturlash [1], J.Skalkaning tadqiqotlarida virtual o'quv muhitidan foydalangan holda dasturlash tillarini o'rganish va o'qitishda avtomatlashtirilgan baholash [7], A.Mansoning tadqiqotlarida algoritmlashni o'rgatish uchun integratsiyalashgan o'quv muhitidan foydalanishga oid izlanishlar olib borilgan bo'lsada [9],

ularning tadqiqotlarida talabalarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishga yetarlicha e'tibor qaratilmagan. Shu bois, ilgari surilayotgan tadqiqot bugungi ta'lim tizimi uchun dolzarb hisoblanadi.

Ushbu muammoning yechimlaridan biri, talabalarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantiruvchi axborot ta'lim muhitlari yaratish va ulardan ta'lim jarayonida foydalanishga doir tadqiqotchilarning ishlarini tahlil qilish lozim degan xulosaga keldik.

Bu borada F.V.Shkarbanning izlanishlarida obyektga yo'naltirilgan dasturlash asoslarini o'qitish metodikasining maqsadli, mazmunli va prosessual komponentlarini vizual o'quv muhitlaridan foydalangan holda ishlab chiqish lozimligi aytib o'tilgan [3].

Shu bilan birga N.V.Bujinskayaning tadqiqotida algoritmlash va dasturlash asoslarini o'rgatishda axborot ta'lim muhitlari va unga joylashtirilgan elektron ta'lim resurslaridan foydalanish metodikasi ishlab chiqilgan [6].

Shuningdek, M.Yagcining tadqiqotida axborot ta'lim muhitlaridan foydalanish elektron yoki masofaviy ta'limni auditoriyadagi ta'lim bilan integratsiyalash, turli xil ta'lim tushunchalari va usullarini birlashtirish hamda turli onlayn texnologiyalar bilan qo'llab-quvvatlash mumkinligini ta'kidlaydi [8].

Yuqorida qayd etilgan tadqiqotchi va olimlarning ishlari tahliliga ko'ra, talabalarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishda dastlab, dasturlashga oid axborot ta'lim muhitlarini yaratish va ulardan foydalanish metodikasini ishlab chiqish lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Dasturlash tillarini o'rgatishga oid xorijiy davlatlarda thenewboston.com, proglib.io, hexlet.io, www.coursera.org, www.freecodecamp.org, www.udemy.com, www.wibit.net, code.org, Mustaqil davlatlar Hamdo'stligida javarush.ru, pythonworld.ru, proglang.su, programbeginner.ru, ru.codebasics.com, intuit.ru, rstdn.org, skillbox.ru, gb.ru hamda Respublikamizda dasturlash.uz, dasturchi.uz, skillbox.uz, mohirdev.uz, uzbekcoders.uz, e-dastur.uz, dasturchi.zn.uz kabi axborot ta'lim muhitlarini misol sifatida keltirish mumkin.

Ushbu axborot ta'lim muhitlarida dasturlash tillarini o'rgatishga bag'ishlangan turli elektron ta'lim resurslar

mujassamlashgan. Mazkur elektron ta'lim resurslar yordamida dasturlash tillari fanini o'qitish samaradorligini oshirishga va talabalarining dasturlashga oid ijodiy qobiliyatini, mantiqiy fikrlashini rivojlantirishga, algoritmik fikrlashini oshirishga yo'naltirilgan elektron ta'lim resurslari mavjud bo'lsa-da, ammo ushbu muhitlarda masalalarning berilishida mantiqiylik va izchilligini ta'minlashga yetarli darajada e'tibor qaratilmagan, shuningdek, zamonaviy dasturlash tillarini o'qitishga mo'ljallangan o'quv resurslari yetarli darajada emasligi hamda professor-o'qituvchilar uchun metodik yordam berish masalalari nazarda tutilmagan.

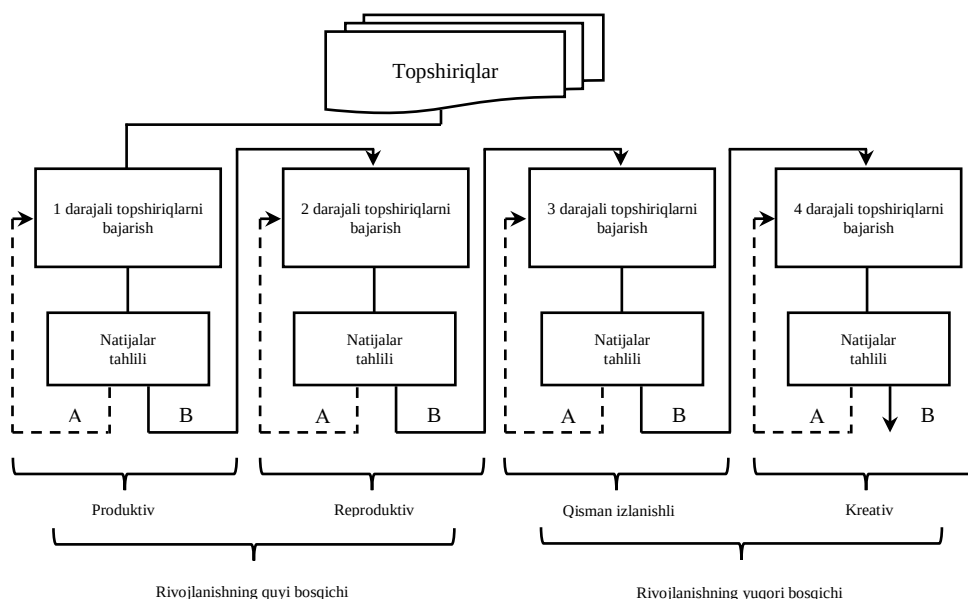
Shu bois, tadqiqot doirasida talabalarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishga mo'ljallangan o'quv axborot ta'lim muhitini yaratish va uni sinovdan o'tkazish orqali oliy ta'lim muassasalariga joriy etish lozim, degan fikrga keldik.

Buning uchun dastlab, tadqiqotchilar tomonidan axborot ta'lim muhitlari va unga mos elektron ta'lim resurslar yaratishga oid taklif etgan talablar va tamoyillarni o'rganish talab etiladi. Shuning uchun, tadqiqot doirasida elektron ta'lim resurslar va axborot ta'lim muhitlari, ta'lim portallari, veb-saytlari yaratishga oid M.H.Lutfillayev [10], U.M.Mirсанov [11], V.A.Krasilnikova [12], T.V.Atyaskina [4] kabi olimlarning ishlari tahlil etildi.

Yuqorida qayd etilgan olimlar tomonidan tavsiya etilgan talablar va tamoyillar asosida talabalarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishga mo'ljallangan best-programming.uz axborot ta'lim muhiti yaratildi.

Yaratilgan axborot ta'lim muhiti "Video darslar", "Topshiriqlar", "Algoritmik fikrlashini rivojlantirish" va "Metodik yordam" bo'limlaridan iborat bo'lib, bunda talabalar ochiq foydalanish imkoniyatiga ega.

Ushbu axborot ta'lim muhitiga joylashtirilgan didaktik elektron ta'lim resurslar talabalarga mustaqil ravishda algoritmlashni va dasturlashni o'rgatishga hamda o'zini-o'zi baholashga mo'ljallangan. O'zini-o'zi baholashga mo'ljallangan elektron ta'lim resurslar dasturlashtirilgan ta'lim tamoyillari asosida yaratilgan bo'lib, bunda to'rt xil darajadagi, ya'ni produktiv, reproduktiv, qisman izlanishli va kreativ topshiriqlar mujassamlashgan (1-rasm).

1-rasm. Talabalarining o'zini-o'zi baholashga mo'ljallangan elektron ta'lim resursining tarkibiy tuzilmasi.

Mazkur yaratilgan elektron ta'lim resursi tarkibida talabalarining dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantiruvchi kontentlar, shular qatorida mantiqiy ketma-

ketlik asosida tanlab olingan masalalar uchun C++, Java va Python dasturlash tillaridagi dastur

kodlari o'rin olgan. Ishlab chiqilgan elektron ta'lim resursi chiziqli, tarmoqlanuvchi, takrorlanuvchi algoritmlar, funksiyalar, massivlar, satrlar va fayllar bilan ishlashga doir bo'limlarga ajratilgan. Har bir bo'limdagi dasturlar tizimli va izchillik tamoyillari asosida shakllantirilgan.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishga mo'ljallangan axborot ta'lim muhitining samaradorligi aniqlash maqsadida tajriba sinov ishlari olib borildi. Tajriba-sinov ishlarning muvaffaqiyati, ushbu jarayonda uning tashkiliy-pedagogik jihatlarini inobatga olish zaruriyatini ko'rsatadi. Shu bois, mazkur jihatlariga alohida e'tibor qaratildi. Tajriba-sinov ishlari 2022-yilda Navoiy davlat pedagogika institutining "Informatika o'qitish metodikasi" va "Matematika-informatika" ta'lim yo'nalishlarida ta'lim oluvchi talabalar o'rtasida o'tkazildi.

Bunda tajriba va nazorat guruhlariga uchun jami 124 nafar talaba jalb etildi. Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda olib borildi: ta'kidlovchi; shakllantiruvchi; yakunlovchi. Tajriba-sinov ishlarning ta'kidlovchi bosqichida talabalar bilan axborot ta'lim muhitining asosiy xususiyatlariga oid suhbat va kuzatuvlar olib borildi.

Shakllantiruvchi bosqichida taklif etilayotgan axborot ta'lim muhiti asosida tajriba guruhiga mashg'ulotlar o'tkazilib, talabalarning o'zlashtirish samaradorligini baholash uchun quyidagi mezonlar ishlab chiqildi: motivatsion; kognitiv; texnologik; kreativ.

Yakunlovchi bosqichida tajriba va nazorat guruhidagi talabalarning natijalarni ishonchligini tekshirish maqsadida Styudent-Fisher kriteriyasi asosida matematik-statistik tahlili qilindi.

Mazkur kriteriyadan foydalanishda tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar $\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$, tarqoqlik $D_n = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{X})^2}{n-1}$, o'rtacha kvadratik koeffitsiyentlarini $\sigma_n = \sqrt{D_n}$, variatsiya ko'rsatkichlarini

$$\delta_n = \frac{\tau_n}{\bar{X}}, \text{ baholashning ishonchli chetlanishlarini } \Delta_n = t_{\alpha} \cdot \frac{D_n}{\sqrt{n}},$$

o'zlashtirish ko'rsatkichlarini aniqlashda esa

$$P = \frac{\bar{X}}{3} \cdot 100\% - \frac{\bar{Y}}{3} \cdot 100\%$$

formulalardan foydalanildi.

Hisoblash natijasiga ko'ra, tajriba guruhining o'rtacha o'zlashtirish ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan yuqori ekanligi, ya'ni 9,5 % ga oshganligi ma'lum bo'ldi.

Xulosa va takliflar. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirish uchun dastlab fan dasturlarini takomillashtirish hamda yangi avlod darsliklarini yaratish muhim hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda talabalarning mustaqil o'quv faoliyatini tashkil etish tizimini takomillashtirish lozim. Buning uchun esa talabalarga kreativ fikrlashga yo'naltirilgan amaliy topshiriqlarni berib borish va ularni yechimiga amaliy yordam beruvchi elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqish talab etiladi.

Shu bois talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishda yuqorida keltirilgan axborot ta'lim muhitidan foydalanishni tavsiya etamiz. Ushbu axborot ta'lim muhiti talabalarni mustaqil ravishda ishlashga va tanqidiy fikrlashga yo'naltiradi. Buning natijasida talabalarning kompetentligini shakllantirishga erishish mumkin.

Yuqorida olib borilgan statistik-tahlillardan aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning dasturlashga oid algoritmik fikrlashini rivojlantirishda taklif etilayotgan axborot ta'lim muhitidan foydalanish uchun ommalashtirish mumkinligiga asos bo'ladi.

Taklif etilayotgan axborot ta'lim muhiti talabalarning darsdan bo'sh vaqtini mazmunli o'tkazishida, bilimlarni mustaqil o'zlashtirishida, dasturlashga oid kompetentligini oshirishda hamda algoritmik fikrlashini rivojlantirish uchun muayyan darajada xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Файзиева М.Р. Ўқув жараёнига мослашувчи WEB тизимларни яратиш // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017. – 189 б.
2. Бабаходжаева Н.М. Олий таълимда алгоритмлар назарияси фанини ўқитишни такомиллаштиришда ахборот технологияларини қўллаш методикаси (Амалий математика ва информатика таълим йўналиши мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Термиз, 2021. – 55 б.
3. Шкарбан Ф.В. Методика обучения основам объектно-ориентированного программирования бакалавров прикладной информатики с использованием визуальных учебных сред // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Волгоград, 2018. – 28 с.
4. Атяскина Т.В. Электронные ресурсы как средство формирования умений самообразования будущих техникув-программистов // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Оренбург, 2018. – 24 с.
5. Нурбекова Ж.К. Теоретико-методологические основы обучения программированию: Монография. – Павлодар, 2004. – 225 с.
6. Бужинская Н.В. Применение электронных образовательных ресурсов в процессе обучения программированию будущих учителей информатики // Педагогика: традиции и инновации (II): материалы между-нар. заоч. науч. конф. – Челябинск, – 2012. – С. 199-202.
7. Skalka J., Drlik M., Obonya J. Automated assessment in learning and teaching programming languages using virtual learning environment // 2019 IEEE Global Engineering Education Conference (EDUCON). – IEEE, 2019. – P. 689-697.
8. Yagci M. A Web-Based Blended Learning Environment for Programming Languages: Students' Opinions // Journal of Education and Training Studies. – 2017. – T. 5. – №. 3. – P. 211-218.
9. Manso A. et al. Algorithmi IDE-Integrated learning environment for the teaching and learning of algorithmics // 2019 International Symposium on Computers in Education (SIIE). – IEEE, 2019. – P. 1-6.
10. Лутфиллаев М.Х. Олий таълим ўқув жараёнида такомиллаштиришда ахборот технологияларини интеграциялаш назарияси ва амалиёти (Информатика ва табиий фанлар мисолида) // Педагогика фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007. – 246 б.
11. Мирсанов У.М. Умумий ўрта таълим мактабларида математикани амалий дastурлар ёрдамида ўқитиш самарадорлигини ошириш методикаси (5–6-синфлар мисолида) // Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2019. – 52 б.
12. Красильникова В.А. Теория и технологии компьютерного обучения и тестирования // Монография. – М.: Дом педагогики, ИПК ГОУ ОГУ, 2009. – 339 с.

Наргиза ТУРДИЕВА,

*Старший преподаватель Международного университета туризма и культурного наследия «Шелковый путь» Узбекистан
nargiza.turdieva@univ-silkroad.uz*

На основы рецензии доктор педагогических наук О.Туракуловой

РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В СФЕРЕ ТУРИЗМА ПОСРЕДСТВОМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА ПРОЕКТНОЙ ТЕХНОЛОГИИ

Аннотация

Использование метода проектной технологии в сфере туризма является актуальной темой сегодняшнего дня, поэтому в воспитании эрудированных, созидающих, высококультурных, творческих и ответственных лиц большую роль играет грамотное преподавание. Использование проектной технологии способствует привить эти качества студентам и развить в них самостоятельное мышление, креативность, коммуникабельность, что является очень важными качествами будущих специалистов в сфере туризма.

Ключевые слова: Инновация, туризм, лойиха, проектная технология, рефлексия, метод, ИКТ, дидактика, процесс, лингвистика, интерактивные методы, менеджмент.

DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE SKILLS OF STUDENTS IN THE FIELD OF TOURISM, THROUGH THE USE OF PROJECT TECHNOLOGY METHOD

Annotation

The use of project technology in the field of tourism is a hot topic today, so in the education of erudite, creative, highly cultural and responsible persons a great role is played by competent teaching. The use of project technology helps to instill these qualities in students and develop independent thinking, creativity, communication skills, which are very important qualities of future specialists in tourism.

Key words: Innovation, tourism, project work, reflection, method, informational communicational technology, didactics, process, linguistics, iterative methods, internet resource.

ЛОЙИХА ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИ АСОСИДА ТУРИЗМ ЙЎНАЛИШИ ТАЛАБАЛАРИДА МУЛОҚОТЧАНЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Аннотация

Туризм соҳасида лойиха технологияси усулидан фойдаланиш бугунги куннинг долзарб мавзусидир, шунинг учун малакали ўқитиш билимдон, ижодкор, юқори маданиятли, ижодкор ва масъулиятли одамларни тарбиялашда муҳим рол ўйнайди. Лойиха технологиясидан фойдаланиш талабаларга ушбу фазилатларни сингдириш ва уларда туризм соҳасидаги бўлажак мутахассисларнинг жуда муҳим фазилатлари бўлган мустақил фикрлаш, ижодкорлик, ҳушмуомалаликни ривожлантиришга ёрдам беради.

Калит сўзлар: Инновация, туризм, лойиха, лойиха технологияси, метод, АКТ, дидактика, жараён, тилшунослик, менеджмент, интерфаол усуллар.

Введение. Туризм, как развивающая область человеческого пространства в нашей стране, является отраслем межнационального, межкультурного и меж цивилизационного общения. Туризм является мощнейшим фактором разноплановых контактов различных культур и наиболее распространенной формой общения. Грамотно организованное общение с учетом психологических особенностей контактирующих субъектов, их культурного развития и многих других факторов невозможно в профессиональной деятельности специалиста в сфере туризма без развития его коммуникативной компетентности. Умение использовать педагогические и психологические методы воздействия на слушателя, умение предотвращать и разрешать конфликтные ситуации, создает положительный эмоциональный фон в процессе общения. Высокий уровень коммуникативной компетентности является профессионально важным качеством для выпускников высших учебных заведений в области туризма, обеспечивающим успешную профессиональную деятельность, связанную с построением межличностных коммуникаций[1].

Развитие реформ во всех сферах в нашей стране сегодня во многом зависит от духовного облика и личностного развития будущих специалистов, подготовленных в этих областях, реализация которых требует глубокого осмысления демократических начал в человеческих общественных отношениях. Для будущих специалистов в сфере туризма большое значение имеют социальные отношения между людьми.

В нашем развивающемся обществе большое внимание уделяется подготовке высококвалифицированных специалистов. Одним из важных качеств высококвалифицированных специалистов в сфере туризма является культура общения. Без недостаточно развитой культуры общения сложно выполнять задачи в сфере туризма на международном уровне.

Коммуникация является неотъемлемым условием жизни и деятельности человека. Благодаря диалогу у людей появляется возможность совместной работы по освоению природы и удовлетворению своих потребностей. Передача знаний в области психологии общения молодежи, особенно у будущих специалистов в

сфере туризма, повышает их профессиональную грамотность, духовно-нравственное образование[2].

Анализ литературы. Учебник под названием «Основы туризма», созданный И.С.Тухлиевым[3], Р.Хаитбоевым[4], Б.Ш. Сафаровым[5], Г.Р.Турсуновым[6], где освещены вопросы, связанные с развитием исторических основ туризма, национальная модель развития туризма, международный туристский рынок и тенденции его совершенствования, является методологической основой инновационного прогресса национального рынка туристических услуг, а также одним из основных пособий по подготовке кадров в области туризма в системе высшего образования.

Такие вопросы, как маркетинг в туризме Узбекистана и его улучшение в глобальной среде, были решены путем освещения экономических аспектов туризма такими учёными из Узбекистана как М.Абдусаломова, М.Т.Алимова, Б.С.Бердиёров, Е.В.Голышева, О.Х.Джалилов, У.Р.Матякубов, А.Н.Норчаев, З.О.Рахимов, С.С.Рузиев, К.Х.Абдурахманов.

Также ими были широко освещены такие вопросы как: развитие маркетингового процесса в международном туризме, пути повышения конкурентоспособности туристических услуг на основе управления трудовыми ресурсами, экотуризм и его роль на рынке туристических услуг Узбекистана, применение концепции управления дестинацией в развитии международного туризма в Узбекистане, направления и перспективы повышения эффективности туризма с учетом потребностей.

Т.Каверина[11] проводила свои исследования над проблемами ускорения процесса обучения через деловые игры у учеников лицея, обучающихся в сфере туризма, И.М.Асанова[14] создала педагогическую модель развития начального профессионального образования в сфере туризма.

Изучением научно-теоретических и методологических основ повышения квалификации и компетентности педагогических кадров в сфере туризма и путешествия в системе высшего образования а также, в целях совершенствования деятельности школ туризма с использованием деловых игр, профессиональной подготовки студентов к рекламной деятельности, развития экологической культуры будущих работников туристической отрасли, формирования социально-психологической компетентности менеджеров туризма, содержания методических аспектов подготовки кадров для развития региональных туристских дестинаций занимались В.П.Скараманга[15], Т.И.Галицкая[16].

Совершенствование профессиональной подготовки будущих специалистов в системе высшего образования, как средство подготовки менеджеров туризма, формирование профессиональной личности профессионалов туризма в процессе подготовки педагогов, повышение творческой активности студентов туристических вузов на основе модульной образовательной технологии, проблемы идентичности, были изучены в научных исследованиях Е.В.Вакулич, М.А.Булаева, Д.Ф.Лаврова, О.Ю.Михайловой, С.В.Филиппова.

Зарубежными учеными как Petrova Petia[218], Yi Sangchoul[229], Wang Yifong[227], Sorensen Matthew John[222] были затронуты вопросы коммуникативной толерантности, культуры речи, межличностной доверительности. изучили проблемы коммуникативной толерантности в сфере туризма.

Методы исследования. В ходе исследования использовались методы анализа педагогической, психологической литературы и нормативных документов по образованию (ГСО, уставы, типовые учебные планы и научные программы), а также в ходе опытно – экспериментальной работы были использованы проблемные кейс – стадии, проектные и ситуационные роли, контроль, выполнения практических заданий, социально-педагогические методы (наблюдение, интервью, анкетирование, тест). Полученные сведения прошли математическую и статистическую обработку.

Чтобы узнать проблемы развития коммуникативных навыков у студентов в сфере туризма была организована беседа между студентами респондентами. По содержанию данной беседы был проведен открытый опрос для определения уровня коммуникативных навыков студентов. Опрос проводился у студентов Самаркандского института экономики и сервиса, Международного университета туризма и культурного наследия «Шелковый путь», Ташкентского государственного экономического университета.

Анкета для определения общего уровня коммуникативности. Опросник на тему: “Умеете ли вы слушать?”. Этот опросник разработан В.Ф.Ряховскими используется для определения общего уровня коммуникативности студентов.

Опросник “Вы умеете слушать?”. Запишите, какие из следующих ситуаций, которые могут возникнуть во время разговора, могут расстроить или оскорбить вас. Неважно, кто ваш собеседник – друг, коллега, начальник или другой человек.

Анкета для определения коммуникативного контроля. Этот опросник разработан американским психологом М.Снайдером [17] и служит для изучения уровня развития у человека способности осуществлять коммуникативный контроль, то есть проявлять необходимое поведение в зависимости от ситуации при общении.

М.Снайдер указывает [13], что люди с высоким уровнем коммуникативного контроля умеют вести себя в ситуации, контролируют выражение своих эмоций. Однако им трудно вести себя естественно, они не любят такие ситуации, когда ход событий непредсказуем. Люди с низким уровнем коммуникативного контроля ведут себя естественно и открыто, но при изменении обстановки им трудно приспособиться к новой ситуации.

Открытые опросники и анкетирование показали, что у студентов туристского направления слабо развиты коммуникативные навыки, и на какие именно проблемные аспекты необходимо обратить внимание при реализации программы экспериментальных работ и на последующих этапах.

Нами были разработаны следующие критерии коммуникативности.

Критерии коммуникативности

Мотивационные	Патриотизм, навыки работы в команде
Дидактические	Культура речи (устная и письменная), знание специальных видов туризма, навыки организации экскурсионного обслуживания
Активные	Креативность, поиск, обработка данных
Акмеологические	Коммуникативные, быстрая адаптация к ситуации,

Ниже представлены результаты предварительной оценки, основанные на разработанной нами заданиями с использованием различных педагогических технологий,

направленные на развитие коммуникативных навыков у студентов в сфере туризма.

Из этих диаграмм видно, что обе выделенные группы имеют низкий уровень знаний.

Рис. Показатели усвоения по критериям в начальном этапе

Развитие коммуникативных навыков у студентов в сфере туризма представляет собой совокупность целенаправленных действий в сфере услуг, направленных на удовлетворение потребностей туриста, в соответствии с принципами туризма, характером и направленностью туристских услуг, оперативностью к туристическим продуктам, всеобщей этике и порядку.

С этой целью по результатам начального этапа были проведены образовательные мероприятия, студентам были предоставлены задания с использованием проектных технологий, направленные на развитие коммуникативных навыков, организована опытно – экспериментальная работа на основе исследовательских идей, и получены итоговые результаты оценивания.

Согласно этим результатам, показатель степени усвоения в экспериментальных группах по каждому из

критериев составило от 12,5% до 24% у высокого уровня, от 54% до 70,8% у среднего уровня и от 12,5 до 26,9% у низкого уровня, а показатели степени усвоения в контрольных группах были ниже, оказалось в 2 раза ниже, чем на высоком и среднем уровнях, и в 2 раза выше на нижних уровнях.

Было определено, что показатели коммуникативных критериев, после предоставления заданий по проектным работам, направленные на развитие коммуникативных навыков в образовательном процессе, имеют более высокие результаты, чем в первоначальных этапах.

Предоставляем диаграмму, которая представляет общие заключительные показатели эффективности в экспериментальной работе.

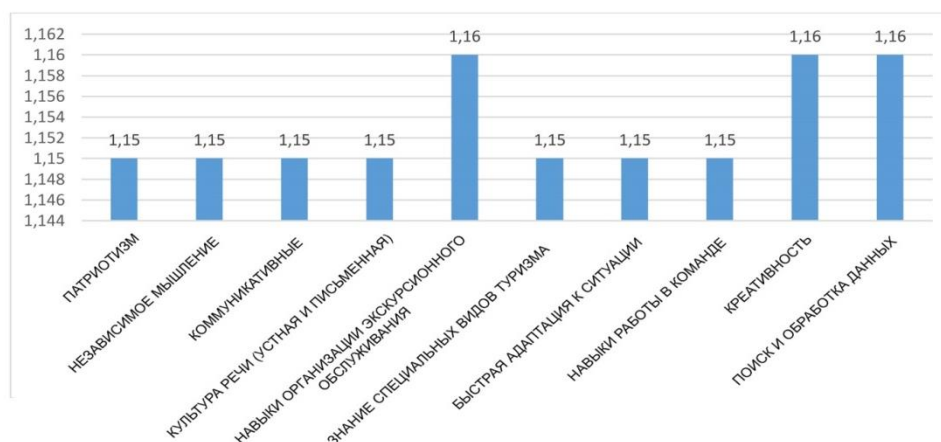

Рис. Итоговые показатели эффективности

Согласно результатам статистических расчетов, средние значения различны в каждой группе, а показатели доходности выросли в 1,14 – 1,16 раза в среднем на 16% по каждому критерию, так что доверительный интервал средних значений не превышает один другого. С учетом того, что статистическая ценность студента больше критической, гипотеза Н 1 принята во всех учебных заведениях, то есть исследования, проведенные в экспериментальных группах, оказались выше, чем в контрольных группах.

Заключение. Развитие навыков коммуникативной навыков у студентов туристского направления требует наличия у них четкого представления о профессии, относящейся к сфере туризма. Мы использовали педагогические и психосоциальные критерии развития коммуникативных навыков у студентов туристского направления.

Психологические критерии проявляются в результатах осознания учащимися своих представлений о общении, в их представлениях о мотивационной, дидактической, деятельностной, акмеологической

коммуникативности. Необходима образовательная работа, посредством использования проектных заданий, направленная на развитие у студентов туристского направления коммуникативных навыков таких как, патриотизм, организованность мышления, культура речи,

навыки организации экскурсионного обслуживания, знание специальных видов туризма, умение быстро адаптироваться к ситуации в процессе общения, умение искать и обрабатывать информацию, а также навыки творческой и командной работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахмонов К.Х. Управление туризмом: учебное пособие.-Т.: Филиал ФГБОУ ВАО «РЭУ им.Г.В.Плеханова». – Т., 2013. – 248 с.
2. Абдусаломова Н. М. Развитие маркетингового процесса в международном туризме (на примере национальной компании «Узбектуризм»): дисс... кандидата экономических наук – Т., 2001. – 172 с.
3. Алимова М. Т. Особенности развития и тенденции развития регионального туристического рынка (на примере Самаркандской области): дисс...доктора экономических наук – Самарканд, 2017. – 352 с.
4. Асанова И.М. Педагогическое моделирование раннего профессионального образования в сфере туризма: диссертация ... кандидата педагогических наук: – Московская обл., Сходня, 2002. – 158 с.
5. Бердиров Б.С. Экотуризм и его место на рынке туристических услуг Узбекистана. дисс... кандидата экономических наук. – Самарканд, 2010. – 155с
6. Булаев М.А. Туристская общественная организация как средство развития дополнительного образования молодежи: диссертация кандидата педагогических наук. – М., 2003. – 167 с.
7. Вакулич Е.В. Моделирование как средство обучения в профессиональной подготовке менеджеров туризма: дис. ... кандидата педагогических наук. – Сходня, 2003. – 239 с.
8. Голышева С.М. Развитие творческой активности студентов туристских вузов на основе модульной технологии обучения: дис. ... кандидата педагогических наук. – М., 2002. – 135 с.
9. Галицкая Т.И. Формирование социально-психологической компетентности менеджеров туристской сферы в процессе профессиональной подготовки в туристском вузе: дис. ... кандидата педагогических наук. – Сходня, Московская обл., 2002. – 157 с.
10. Джалилов О.Х. Проблемы и перспективы развития историко-культурного туризма в Узбекистане (1991-2010гг.): дисс. кандидата историч. наук. –Т., 2011. – 180б.
11. Здоров А.Б. Экономика туризма. Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2005. – 272 с.
12. Каверина Т.П. Интенсификация обучения в лицах туристского профиля с использованием деловых игр при первом выполнении дисциплины «Введение в туризм»: диссертация кандидата педагогических наук. – Сходня, Московская обл., 1999. – 166 с.
13. Лавров Д.Ф. Содержание и методы подготовки кадров для общетуристских организаций: диссертация кандидата педагогических наук. – Сходня, 2003. – 136 с.
14. Матякубов У.Р. Направления и перспективы повышения эффективности туризма с учетом экологической ситуации (на примере Хорезмской области): дисс... кандидата экономических наук – Самарканд, 2011. – 174 с.
15. Михайлова О.Ю. Профессиональная подготовка менеджмента туризма в системе непрерывного образования: диссертация ... кандидата педагогических наук. – М., 2006. – 201 с.
16. Норчаев А.Н. Влияние развития международного туризма на экономический рост (на примере Испании): дисс... кандидата экономических наук – Т., 2004. – 150 с.
17. Рахимов З.О. Совершенствование организационного механизма стратегического планирования в туристических дестинациях (на примере г. Самарканда): дисс... доктора экономических наук. – Т., 2012. – 190 с.

Ислом УМУРЗАКОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: islomilxomovichumurzakov@mail.ru

ЎЗМУ профессори ф.ф.д. Н. Абдуллаева тақризи асосида

МУСИҚА САНЪАТИНИНГ ТАРИХИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада мусиқа санъатининг келиб чиқиши, тарихий ривожланиш босқичлари ҳамда назарий асослари ўрганилган. Жумладан, мусиканинг пайдо бўлишига оид илмий фаразлар, Марказий Осиёлик мутафаккирларнинг мусиқа ҳақидаги фикрлари, мусиқа илмининг услубий йўналишлари ёритилган.

Калит сўзлар: мусиқа, ибтидоий давр, маросим, най, оҳанг, товуш, Марказий Осиё, мутафаккир, бастакор, созанда.

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

В данной статье рассматриваются зарождение, этапы исторического развития и теоретические основы музыкального искусства. В частности, освещены научные гипотезы относительно возникновения музыки, мнения мыслителей Средней Азии о музыке, методологические направления музыковедения.

Ключевые слова: музыка, первобытный период, церемония, флейта, мелодия, звук, Средняя Азия, мыслитель, композитор, музыкант.

HISTORICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE ART OF MUSIC

Annotation

This article illustrates the stages of historical development and theoretical spheres of the art of music. For instance, it is observed the scientific hypotheses regarding the emergence of music, the opinions of Central Asian scientists about music, and the methodological directions of music.

Key words: music, primitive period, ceremony, flute, melody, sound, Central Asia, scientist, composer, musician.

Мусиқа энг қадимги санъат турларидан бири бўлиб, генезиси ибтидоий даврга бориб тақалади. Бунга жаҳон мамлакатлари, жумладан Ўзбекистонда топилган кўплаб археологик ёдгорликлар гувоҳлик беради. Масалан, Самарқанд вилоятининг Ургут тумани Мўминобод қишлоғида ўтказилган археологик қазилмалар давомида одам скелетини топишган. Скелетни ёнидан эса най топилган. Мутахассисларнинг фикрича, мазкур найнинг ёши тахминан беш минг йилга тенг бўлиб, бронза даврига тегишли, “бу най Зарафшон водийсида яшаган энг қадимги қабилалар бундан 5 минг йил аввал мусиқа созидан унумли фойдаланганликларидан ва умуман мусиқа улар ижтимоий-маданий ҳаётининг таркибий қисми бўлганидан далолат беради.” [1]. 5 минг йиллик тарихга эга мусиқа чолғусини юртимиз ҳудудидан топилиши халқимизнинг қадимдан мусиқага бўлган баланд ихлоси, юкори эстетик дидидан дарак беради.

Умуман олганда, музикаий оҳанглар – бу товушлар демакдир. Мантиқан олиб қараганда, дунё пайдо бўлибдики, товушлар мавжуд. Шунингдек, ҳар бир товушнинг муайян нотаси мавжуд.

Ибтидоий даврда одамлар турли маросимларда мусикадан фойдаланишган. Илмий фаразларга кўра, дастлаб, ушбу маросимларда одамлар маълум оҳангга қарсақ чалишган, оёқларини ерга уриб, рақсга тушишган, кейинчалик эса тошлар, ёғочлар ва бошқа турли буюмлардан фойдаланган ҳолда музикаий оҳанг чиқаришга ҳаракат қилишган.

Вақт ўтиши, инсон онгининг ривожланиши ва тараққиёт натижасида маросимлар ва байрамларнинг янги кўринишлари, турлари пайдо бўлгач, музикаий чолғу асбоблари ҳам ўзгариб борган.

Археологик манбаларга қараганда, ибтидоий даврда дастлаб, уриб, чертиб ва пуфлаб чаладиган чолғу

асбоблари яратилган. “Узоқ ўтмишда дастлаб урма ва зарбли халқ чолғулари пайдо бўлган. Чунки энг қадимги меҳнат кўшиқлари ишнинг ритмик тузилиши билан бевосита боғлиқ. Кейинчалик шовкинли чолғулар пайдо бўлган. Ижрочилар қарсақ чалиб, ритмни таъкидлаганлар. Ижрочи аёлларнинг чапак зарблари ўзига хос, тақорланмас, гўзал ҳолатни вужудга келтирар эди. Кейинроқ халқ усталари томонидан камиш ёки бамбук поясида сурна, хуштак ва ниҳоят найлар ясалди. Вақт ўтиши билан у чолғулар янада такомиллашди. Кейинчалик торли музроб ва торли камонлик мусиқа чолғулари пайдо бўлди. Улардан сарой аёнларининг маросимларида, ҳарбий юришларда фойдаланилди” [2; - Б.7]. Шунингдек, илк чолғу асбобларидан ибтидоий одамлар “овдан олдинги” ва “овдан кейинги” маросим, ўйинларда фойдаланганлар.

Музиканинг пайдо бўлиши масаласида турли илмий фаразлар мавжуд, масалан, “хиссиётга тўлган нутқ оҳанги (Г. Спенсер), қушларнинг сайраши ва ҳайвонларнинг ўз жуфтларини қақариши (Ч. Дарвин), ибтидоий одамларнинг меҳнат усуллари (К. Бюхер) ва уларнинг қақариқ товушлари (К. Штумпф), жоду-сеҳрлаш маросимлари (Ж. Комбарье) [3]. Замонавий музикашунослик фани эса музикани инсонларнинг амалий фаолияти натижасида келиб чиққан, деган назарияни илгари суради. Бунда у археология натижаларига таянади. Шунингдек, музикашуносликда мусиқа рақс, кўшиқчилик каби санъат турлари билан синкретик тарзда пайдо бўлган, деган фикр илгари сурилади. Айрим тадқиқотларда музикани пайдо бўлишини меҳнат жараёни билан ҳам боғлашади.

Вақт ўтиши билан музикаий чолғу асбоблари, ўзгариб, мукаммаллашиб борди. Қўлдорлик тузуми даврида мусиқа бирмунча такомиллашди. Бунга археологик қазилма натижалари ҳамда илмий

таджикотлар гувоҳлик беради. Кулдорлик тузуми даврида “Мароканд, Нисо, Тупроққалъа, Термиз ва бошқа шаҳарлар мавжуд эди. Ушбу шаҳарлар ҳудудида олиб борилган қазилма ишлари чоғида турли чолғуларнинг тасвирлари акс этган бадиий ҳунармандчилик буюмлари топилди. Кулдорчилик жамияти Ўрта Осиё халқлари маданияти ривожига муҳим босқич бўлди. Халқ мусикаси янада юксалиш билан биргаликда чолғулар ҳам такомиллашди.” [2; -Б.8].

IX-XII асрлар, яъни Уйғониш даврига келиб, Ўрта Осиёда мусикий маданият янада ривожланди, байрам, маросимчилик, меҳнат, қаҳрамонлик қўшиқлари пайдо бўлди. Бу даврда Ўрта Осиё олимларининг аксарияти бошқа фанлар билан биргаликда мусика илми билан ҳам шуғулланганлар. Таъкидлаш ўринлики, Ўрта Осиёлик олимларга мусика устида таджикотлар ўтказишда Пифагор ва унинг математика услублари ўзининг маълум даражада таъсирини ўтказган.

Бу давр мусикий маданиятининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, инсонлар нафақат созандалик билан шуғулландилар, шу билан биргаликда куй ҳам басталай бошладилар.

Марказий Осиёлик машхур файласуф, комусий олим Абу Наср Форобий ҳам мусика илми билан фаол шуғулланган. Жумладан, унинг “Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи” асарида 30 дан ортиқ фан номи келтирилган бўлиб, улар 5 та гуруҳга ажратилган. Булар:

- 1) тил ҳақидаги илм (грамматика, орфография, шеърят, тўғри ёзув ва бошқаларни ўз ичига олади);
- 2) мантиқ (8 бўлимдан иборат бўлиб, тушунча, муҳокама, ҳулоса, силлогистика, диалектика, софистика ва бошқани ўз ичига олади);
- 3) математика (арифметика, геометрия, мусика, астрономия, механика, оптика ва оғирлик ҳақидаги илмдан иборат);
- 4) табиий илмлар, илоҳий илмлар ёки метафизика;
- 5) шаҳар ҳақидаги илм (сиёсий илм, фикҳ, педагогика, ахлоқшунослик ва калом киради) [4].

Мусиканинг математика бўлимига кириши сабаби сифатида шуни айта оламизки, мусика дарҳақиқат аниқ фанлар сирасига киради. Чунки, мусикада ҳам санок, такт, ўлчов ва шу каби тушунчалар мавжуд. Мутахассислар орасида “мусикий билимларни эгаллаш учун математикани ўрганиш мақсадга мувофиқ”, “математикани билган инсонни мусикани яхши ўрганиш эҳтимоли баланд” каби фикрлар мавжуд.

Абу Наср Форобий “Мусика ҳақида катта китоб” номли кўп жилдли асар ёзди ва ўрта асрнинг машхур мусикашуноси сифатида танилди. Форобий “мусика илмини амалий ва назарий тармоқларга бўлиб, куйларнинг ички тузилиши ва қонуниятларини ҳисобга олиб, тариф ва илми иқога ажратиб берди” [5]. У мусика илмини математик, геометрик принциплар орқали асослайдиган, мураккаб чизмалар яратди. Форобий нафақат мусикашунос, шу билан биргаликда бастакор ҳамда моҳир созанда ҳам бўлган. У ўз асарида қатор мусика асбобларида куй ижро этиш қоидаларини ҳам келтириб ўтган. Шунингдек, Форобий мусиканинг инсон соғлиғи ва руҳиятига ижобий таъсирини ҳам асослаган.

Буюк комусий олим Абу Али ибн Сино мусикашунос ҳам ҳисобланади. У санъатни икки турга, яъни шеърят ва мусикага бўлиб ўрганади. Таджикотларда келтирилишича, “Шифо китобининг “Жавоми илм ал мусика”, яъни “Мусика илми тўплами” деб номланувчи бўлаги, “Нажот” китобининг “Муҳтасар илм ал мусика”, яъни “Мусикфа илми ҳақида қисқача маълумот”, “Донишнома”нинг мусикага оид қисмлари Ибн Синонинг мусикага оид энг йирик асарлари ҳисобланади” [6]. Ибн Сино ўзининг мусикага доир рисоаларида “Латиф мусика ёқимли кайфият яратади ҳамда кўнгилни очади,

ёмон мусика эса зардани қайнатади”, [7] деган фикрни баён этган.

Ўрта асрларда ҳам мусика ва адабиёт ўзаро чамбарчас ривожланиб борди. Жаҳон адабиётшунослари юксак бадиий асарлар яратиш билан бир қаторда мусика соҳаси билан ҳам фаол шуғулланганлар ва у ёки бу мусика асбобида куй ижро эта олганлар. Жумладан, Абу Абдулло Рудакий уд созида, Абул Қосим Фирдавсий чанг чолғу асбобида, Носир Ҳисрав ғижжак созида куйларни маҳорат билан ижро этганлар.

Буюк Соҳибқирон Амир Темур даврида маданият ва санъат янада ривожланди. Соҳибқирон салтанатида ўтказиладиган ҳар қандай маросим мусикасиз ўтмаган. Мулло Салоҳиддин ибн Мулло Алоиддин ҳожа Эшон Салоҳиддин Тошкандийнинг “Темурнома” асарида Соҳибқирон ҳар қандай жангга киришидан аввал ёки ғалаба билан қайтганидан сўнг албатта қарнай ва ноғоралар садоси янграгани қайд этилган [8].

Амир Темурнинг набираси, буюк астроном ва математик, ҳукмдор, давлат арбоби Мирзо Улуғбек ҳам мусика илмини яхши билган, мусика ҳақида асар ёзган ҳамда созандалик ва бастакорлик билан шуғулланган. Жумладан, “Мирзо Улуғбек Тарағайнинг “Рисола дар илми мусика” (Мусика илми ҳақида рисола) китобининг “Дар баёни дувоздах мақом” (ўн икки мақом зикрида) бобида шундай фикрлар келтирилади: Хожа Абдулқодир ибн Абдурахмон Мароғий, Хожа Сайфиддин Абдулмўмин, Султон Увайс Жалоирийларнинг сўзларига қараганда, аввалда мақомлар еттита бўлгон: “Мақоми рост”, “Мақоми Ушшоқ”, “Мақоми Наво”, “Мақоми Роҳоб”, “Мақоми Хижоз”, “Мақоми Ирок”, “Мақоми Хусайний”. Яна ушбу рисолада улуғ бобомиз Улуғбекнинг ўзи танбур ва ноғорани жуда яхши чалганлигини, “Булужий”, “Шодиёна”, “Ахлокий”, “Табризий”, “Усули равон”, “Усули отлиғ” сингари куйларни ихтиро қилганлигини таъкидлаб ўтади” [9]. Демак, юртимизда қадимдан мусикага бўлган ихлос баланд бўлган, у билан ҳатто ҳукмдорлар ҳам шуғулланганлар.

Сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг ҳам мусикага ихлоси баланд бўлганлиги, бир нечта чолғу асбобларини чалишни билганлиги ҳамда бастакорлиги ҳақида тарихий манбаларда маълумотлар келтирилган. Жумладан, Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг ёзишича, Навоий “мусикада ҳам яхши оҳанглар яратган. Яхши нақшлари, пешравлари бор” [10]. Хўш, нақш нима? Пешравчи? Абдурауф Фитратнинг таъкидлашича: “у замоннинг истилоҳида ашулал куйларга “нақш”, ашуласиз куйларга “пешрав” дер эканлар” [11]. Демак, Алишер Навоий ҳам қўшиқларга куй басталаган, ҳам мусика ёзган бастакор бўлган.

Мавлоно Кавкабий Бухорий “Мусика ҳақида трактат” асарида мусиканинг алоҳида ўрни, фарқи ҳамда унинг афзалликларини эътироф этган. Инсонлар мусикани тушуниши учун руҳан пок ва мусика тўғрисида маълум даражада билим ва кўникмаларга, шунингдек, энг яхши инсоний ҳислатларга эга бўлишлари зарурлигини билдириб, “Мусика – бу ҳақиқатдан олижаноб фан ва нафис санъатдир. Унинг сирлари фақат олижаноб кишиларгагина маълум” деб айтиб ўтган.

Марказий Осиё маданиятида мусика илми асосан 3 та услубий йўналишда ривожланган. Булар:

- мусика ижодиёти анъаналарини Юнонистон мантиқ илми, математика ва физика қонун-қоидалари негизида умумлаштиришга асосланган илмий-рационалистик йўналиш;

- муайян бир ижодий услуб, мактаб ёки мусиканинг маълум бир соҳасини амалий ўзлаштиришга мўлжалланган амалий-эмпирик йўналиш;

- Куръон, ҳадислар, ва тасаввуф ғоялари нуктаи назаридан келиб чиқиб, мусиқанинг маънавий моҳияти, тарбиявий аҳамияти ва инсонга таъсири масалаларини ўрганишга бағишланган диний-маънавий йўналиш [12].

Ўзбек миллий чолғу ижрочилиги санъатининг тарихига юзланар эканмиз, унинг турли қўринишлари, усуллари, йўллари ва оҳанглари рағбат-баранглигига гувоҳ бўламиз. Бугунги кунга келиб, ушбу йўналишлар тобора сермазмун ва мукаммаллашиб бораётганини ҳам кўриш мумкин.

Хулоса шуки, мусиқа инсониятни илк кунларидан бошлаб, унга ҳамроҳлик қилиб келаяпти. У инсонни

кайфиятини кўтариши, тушириши мумкин. Мусиқа ҳатто инсоннинг онгостига ҳам ўз таъсирини ўтказа олади. Бугунги кунда мусикадан шифокорлар, психологлар ва ҳаттоки спортчилар ҳам ўз фаолиятларида кенг фойдаланадилар. Шу билан бирга, мусиқа – эстетик ва маънавий завокнинг энг катта манбаидир.

Шу билан бирга, мусиқа – таржимон талаб қилмайдиган, аммо, бутун дунё халқлари вакиллари тушуна оладиган ва мулоқот қиладиган тил эканлиги барчага маълум.

АДАБИЁТЛАР

1. Ҳамидов Ҳ. Ўзбек анъанавий қўшиқчилик маданияти тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996. -11 б.
2. Умаров Ш. Мусиқа чолғуларини ўрганиш (Қашқар рубоб) китоби. – Тошкент, 2018. – Б.7; -Б.8.
3. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/musiq-a-uz/>
4. <https://uz.denemetr.com/docs/768/index-281754-1.html>
5. <https://saviya.uz/hayot/tarjimai-hol/abu-nasr-forobiy-873-950/?imlo=k>
6. Сафаров О.А. Ибн Синонинг мусиқа илмига бағишланган асарлари // Oriental Art and Culture. Scientific-Methodical Journal / ISSN 2181-063X. - Volume 3 Issue 3 / September 2022. –P. 288-292.
7. <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13662-2021-07-09-04-21-58>
8. Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. –Тошкент: Чўлпон, 1991. -350 б.
9. Мусиқа меросимиз тарихига назар // <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/13468-2021-06-29-11-35-08>
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Тошкент: Ўқитувчи, 2008. –Б.133.
11. Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. –Тошкент: Фан, 1993. –Б. 41.
12. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-m/musiqashunoslik-uz/>

УДК: 174

Наргиза УМИРЗАКОВА,
Тошкент давлат стоматология институти доценти, PhD
E-mail: n.a.umirzakova@mail.ru

Ф.ф.д Ў.Тилавов тақризи асосида

EVOLUTION AND DIALECTICS OF DEVELOPMENT OF THE PHILOSOPHICAL AND ETHICAL FOUNDATIONS OF BIOETHICS

Abstract

Bioethics is a part of applied ethics and is considered a field of scientific and philosophical research that combines interdisciplinary knowledge. This is a new science aimed at analyzing problematic situations and solving controversial issues that arise in modern medicine. Bioethics is an interdisciplinary science that combines biomedical knowledge and universal values; it assesses human actions regarding human life and health from the point of view of moral values and principles. Understanding the role of bioethics in modern science requires a deep study of the development of philosophical and ethical theories. Based on this, this article discusses the evolution and dialectics of the philosophical teachings of traditional classical ethics, which are the theoretical basis of bioethics.

Key words: Bioethics, interdisciplinarity, modern science, ethical theories, morality, medicine, life, kindness.

ЭВОЛЮЦИЯ И ДИАЛЕКТИКА РАЗВИТИЯ ФИЛОСОФСКИХ И ЭТИЧЕСКИХ ОСНОВ БИОЭТИКИ

Аннотация

Биоэтика является частью прикладной этики и считается областью научно-философских исследований, объединяющих междисциплинарные знания. Это новая наука, направленная на анализ проблемных ситуаций и решение спорных вопросов, возникающих в современной медицине. Биоэтика, является междисциплинарной наукой, объединяющей в себе медико-биологические знания и общечеловеческие ценности, она даёт оценку действиям человека касательно жизни и здоровья человека с точки зрения нравственных ценностей и принципов. Для понимания роли биоэтики в современной науке требуется глубокое изучение развития философских и этических теорий. Исходя из этого, в данной статье рассматривается эволюция и диалектика философских учений традиционной классической этики, которые являются теоретической основой биоэтики.

Ключевые слова: Биоэтика, междисциплинарность, современная наука, этические теории, нравственность, медицина, жизнь, добро.

БИОЭТИКАНИНГ ФАЛСАФИЙ-АХЛОҚИЙ НЕГИЗЛАРИ ЭВОЛЮЦИЯСИ ВА РИВОЖЛАНИШ ДИАЛЕКТИКАСИ

Аннотация

Биоэтика амалий этика соҳаси бўлиб, ўзида фанлараро билимларни жамлаган фалсафий-илмий тадқиқотлар йўналиши саналади. У замонавий тиббиётда рўй бераётган муаммоларни вазиятларни таҳлил қилиш ва зиддиятчи масалаларни ҳал этишга қаратилган янги фан. Биоэтика ўзида биологик ва тиббий билимларни умумлашувчи қадриятлар билан уйғунлаштириб, инсон ҳаёти ва саломатлигини ўрганиш доирасида инсон ҳуқуқ-атвори ахлоқий қадриятлар ва принциплар нуктаи назаридан баҳолайдиган фанлараро янги илм соҳаси ҳисобланади. Замонавий илм-фанда биоэтикани англаш учун фалсафа ҳамда ахлоқ назарияларини чуқур ўрганиш талаб этилади. Шу нуктаи назардан, мазкур мақолада биоэтиканинг назарий пойдевори бўлган анъанавий мумтоз ахлоқшунослигининг дастлабки негизлари бўлган фалсафий таълимотлар эволюцияси тадқиқ ва таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Биоэтика, фанлараро илм соҳаси, замонавий фан, ахлоқий таълимотлар, ахлоқ, тиббиёт, ҳаёт, эзгулик.

Кирриш. Биоэтика ўтган асрнинг 70-йилларида яратилган таълимот бўлиб, у биотиббий фактлар ва ахлоқий қадриятлар ўртасида боғловчи бўлган сифатида талқин этилди. Замонавий илм-фанда биоэтикани юзага келиши генезисини тушунтиришда фалсафий ҳамда ижтимоий-ахлоқий назарияларни чуқур ўрганиш талаб этилади. Дастлаб биоэтикани фан сифатида шаклланишида ахлоқий ҳодисаларни тушунтириш учун яратилган анъанавий мумтоз ахлоқшунослик таълимотлари назарий пойдевор деб қараб келинган. Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, биоэтика фан сифатида тасодифан пайдо бўлмаган, балки у тарихан таркиб топган яққол назарий ва фалсафий, ижтимоий-ахлоқий негизларга эга бўлиб, уларга Аристотелнинг фазилятлар назарияси, Иммануил Кантнинг ахлоқий бурч ҳақидаги таълимоти, эзгулик ва яхшилик тўғрисидаги утилитаристик концепциялар, натуралистик ахлоқ

таълимоти, У.Д.Россинг ахлоқий мажбуриятлар назарияси, Дж.Ролзинг адолат назарияси, постмодернизм этикасининг баъзи йўналишлари таълимотларини таълуқли саналади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Биотиббиёт ва унга асосланган технологик инновациялар соҳасидаги илмий тараққиётнинг жамият ҳаётидаги самарасини тўғри таъминлаш учун клиник тиббиётда янги назарий билимларни қўллашдан олдин уларнинг инсон соғлиги ва ҳаётига таъсирларини оптимал прогноزلаш, ҳар томонлама ҳолис баҳолаш зарурияти кун сайин ортиб бормоқда. Илмий тадқиқотларни ижтимоий баҳолаш ҳилма-ҳил, кўп қиррали ва ўта зиддиятчи жараён бўлиб, фаннинг ижтимоий-маданий ҳодиса сифатида ривожланишининг ўзига хос хусусиятларининг ранг-баранглиги билан белгиланади. Тиббий ахлоқ ҳақидаги қарашлар мохиятан тиббиётни инсонпарварлаштириш

масаласига мос бўлиб, илк бор Гиппократ, Гален маънавий меросида содда шаклда ифода этилган. Шарқ мутафаккирлари Исҳоқ ибн Ал-Руховий, Закарийе ал-Розий, Абу Али Ибн Синолар «Одоб ал-табиб» ахлокий кадриятлар тизимини яратдилар. Ғарб мутафаккирлари биоэтиканинг назарий асосларини ўрганиб, унинг эволюциясини таҳлил қилишган. Америкалик Д.Каллахан, Э.Пеллегрини, У.Т.Райх, Т.Энгельгарт, германиялик Х.Йонас, франциялик Д.Грасиа, англиялик М.Чарльзворт, италиялик Э.Сгречча, В.Тамбоне каби хориж олимлари биоэтика бўйича фундаментал тадқиқот ишларини олиб боришган. Ғарбда биоэтиканинг инсоният томонидан ўзлаштирилган ва маълум бир даврнинг ижтимоий-маданий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари биоэтика фанини юзага келиши ва шаклланишида ҳам акс этган. МДХ олимлари А.Я.Иванюшкин, Г.П.Микиртичан, Т.В.Мишаткина, И.В.Силуанова, П.Д.Тищенко, Б.Г.Юдин, Я.С.Яскевич илмий асарларида биоэтиканинг фалсафий асосларини, унинг дунёқараш ва фан сифатида пайдо бўлиши, шаклланиши тасодикий рўй бермаганлиги, бир қанча зарурий омиллар, шарт-шароитлар, объектив сабаблар таъсири оқибатида юзага келгани ҳақида илмий далиллар келтирган. М.С.Абдуллаходжаева, З.М.Мухамедова, Д.А.Асадов каби юртимиз олимлари томонидан Ўзбекистонда биоэтиканинг долзарб муаммолари ўрганилган [1].

Тадқиқот методологияси. Биоэтика замонавий тиббиёт, табиатшунослик фанларининг фундаментал ютуқлари ва ижтимоий-гуманитар фанлар интеграцияси ва синтезининг ноёб шакли бўлиб, бу омиллар биоэтикани фалсафий фан деб аташга асос бўлади. У ижтимоий фанлар тизимида муносиб ўринга эгаллиги мақолада асосланди. Биоэтиканинг касаллик, ўлим ва янги тиббиёт технологияларининг оқибатларини маданий жараёнларга таъсири муаммоларини ўрганиши мамлакатимизда ижтимоий антропологияни замонавий талқин этиш ва ривожлантириш учун имкониятларини кенгайтиради. Замонавий фан ва таълимнинг бу янгиликлари универсал ҳуқуқ ва шахс эркинлиги масалаларига ҳам ўз таъсирини ўтказиши, ўз навбатида, бугунги кунда биоэтикани ўрганиш, ривожлантириш долзарб эканлигини далили саналади [2]. Шу боис, мақолада илмий билишнинг қиёсий таҳлил, тизимли таҳлил, анализ, синтез каби умумилмий ва умумфалсафий усуллари қўлланилди ҳамда тарихийлик, мантикийлик, объективлик тамойилларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Ўрганишимизча, Аристотелнинг фазилатлар назарияси биоэтиканинг дастлабки фалсафий-ахлоқий негизи саналади. Ҳозирда «фазилат» тушунчаси инсоннинг ижобий ахлоқий сифатларининг умумлашган характеристикаси сифатида тушунилади. Аристотель ахлоққа оид тушунчаларни мавҳум ғоялар сифатида эмас, балки инсонлар ҳаётида, уларнинг бахтга интилишларида, одамларнинг онгли фаолиятида, яъни инсонларнинг ҳақиқий ҳаётида аҳамиятли эканлигини тушунтиришга интилди. Ушбу изланишларга кўра, унингча, жасорат, эҳтиёткорлик, саҳийлик, шуҳратпарастлик, дўстлик, ростгўйлик, хушмуомалалик каби хислатлар инсоннинг асосий фазилатлари саналади [3]. Аристотелнинг қарашлари милоддан аввалги давр инсонлари ҳаётидан келиб чиққан бўлсада, улар бугунги кунда ҳам барчага тегишли. Биз тадқиқотимизда буларнинг қаторига инсонпарварликни шакллантирадиган омилларни, яъни меҳр, мурувват, раҳм-шафқат каби фазилатларни киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Инсон ҳаёти эҳтиросларга кўр-кўрона эргашиш учун берилмаган. Одамлар учун эҳтиросларнинг нафақат орқигачаси, балки етишмаслиги ҳам ҳалокатлидир, чунки

иккисидан бузуқликка хос бўлган ахлоқсизлик келиб чиқиши мумкин. Ахлоқий фазилат бу икки бузуқлик ўртасидаги ўрта ҳолатдир. Бизнинг фикримизча, шифокорлик касбида меҳр-муҳаббат, мурувват, раҳм-шафқат, беморга эътиборлилик, унинг дардини хис эта олиш, соғлигини яхшилаш учун астойдил ҳаракат қилиш каби фазилатлар бўлиши муҳим саналади. Бемор соғлиғи ва ҳаёти учун юқори масъулиятли бўлиш ва касбий бурчини инсонпарварлик билан уйғунлаштириш шифокор одоб-ахлоқининг асосини ташкил этиши зарур[4].

Биоэтика таълимоти шаклланишида утилитаристик эзгулик концепциясининг ўрни алоҳида. «Утилитаризм» атамаси латинча «utilitas» - фойда, манфаат, деган маънони англатади. Утилитаризм назариясининг асосчилари XVIII-XIX асрларда яшаган инглиз файласуфлари Дэвид Юм, Иеремия Бентам, Джон Милль ҳисобланади. Утилитаристик назарияларга кўра, одам ҳаракатининг натижалари, фойда ёки зарарни баҳолашдан келиб чиқади. Шунга қарамай, бу ҳаракатлар гўё орқа фонда тургандек билинмайди ёки умуман ҳисобга олинмайдиган сабабларга боғлиқ. Утилитаризм нуктаи назарига кўра, ҳатти-ҳаракатлар, агар бу номақбул яхшиликнинг ошишига олиб келадиган бўлса ҳам, ахлоқий жиҳатдан маъқулланади. Масалан, соғлиқ, гўзаллик, билим, завқ, лаззат кабилар шунга тааллуқли бўлиши мумкин.

Шу сабабли, тиббиёт, санъат, фан каби соҳаларда инсоннинг ахлоқий муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган фаолияти аҳамияти ёки ахлоқий баҳолалиши лозимлиги эътироф этилади. Утилитаристик назарияда фойда кўришнинг ягона принципи тан олинади, унга қуйидагича изоҳ бериш мумкин: ҳар бир ахлоқий танловнинг натижаси зарар келтирмаслиги керак. Чунки биз ҳар доим ҳаракатларимизнинг ижобий ва салбий оқибатлари ёки томонларини кўра олишимиз керак. Агар минимал зарар келтирса ҳам, яхши боғлиқликни таъминлаш йўлини қидириш лозим. Ушбу қарашлар бугунги кунда биология фанлари ва тиббиётда ўтказиладиган тадқиқотларга тааллуқли саналади. Бизнингча, уларнинг зиёидан кўра фойдаси кўп бўлиши лозим, бундай тадқиқотларда ҳеч кимнинг ҳаёти хавф-хатарга қўйилмаслиги даркор деб, қатъий ҳисоблаймиз. Ҳар бир инсоннинг ҳаёти ноёб ва бетакрор, шу сабабли у дахлсиз бўлиши лозимлиги ҳар бир шифокор, ҳар бир инсоннинг эътибори марказида бўлиши шарт[5]. Демак, инсонпарварлик – инсон ҳаётини ноёб, бетакрор, олий кадрят деб билиш, шу асосда инсон ҳаётига нисбатан масъулиятли муносабатда бўлишни такозо этадиган тамойил саналади.

И.Кантнинг (1724-1804) ахлоқий бурч ҳақидаги таълимоти (этика) биоэтиканинг фалсафий негизи саналади. «Тиббий деонтология» атамаси (юнонча. deontes – бурч ва logos – мантикий сўз, таълимот; яъни бурч ҳақида таълимот) ўтган асрнинг 30-йилларида пайдо бўлди, унга кўра, «Нафақат шахсларнинг ҳатти-ҳаракатлари ва уларнинг натижалари, балки уларнинг мақсад ва интилишларини баҳолаш билан боғлиқ ҳолатларни ҳам ўрганишга хизмат қиладиган назария яратилди». Бироқ, деонтологик мазмунга асосланган биринчи назария И. Кантнинг этикаси эди. Инглиз утилитаристик позициядаги файласуфлардан фарқли ўлароқ, И.Кант мавҳум фикрлаш орқали ахлоқнинг асосий қонунларини тушунтирди. «Бизнинг бурчларимиз онгимиз асосидир, улар фойда ёки ҳамдардлик туйғуларидан келиб чиқмайди, балки инсон онгининг хусусиятини англатади»[6], деб ҳисоблайди И.Кант. Деонтологик ёндашув нуктаи назарича, ҳаракатларимиз, биринчи навбатда, бурчлар (мажбуриятлар) ва ҳуқуқларга нисбатан тушунчаларни баҳолашда қўлланилади. Шунга

мувофиқ, бу фойда келтириши учун эмас, балки ўз бурчимизни бажараётганимиз учун бунни қилишга мажбурмиз. Масалан, беморни бирон-бир нарсада алдаш нотўғри, чунки у нафақат бемор ёки унинг қариндошларига зиён бўлади, балки ёлғон - нотўғри хатти-ҳаракат ҳисоблангани учун ҳам уни ишлатиш ножоиз саналади.

Аксарият ҳолларда, утилитаристик назариялар каби, деонтологик назариялар монистик шаклга эгадир, бунда фундаментал принцип сифатида фақат битта принцип қабул қилинади. Мисол учун, И.Кант ахлоқий қарашларининг асоси ҳисобланган категорик императив мутлақ ахлоқий қонун сифатида Инжилда ёзилган «Одамлар сизга қандай муносабатда бўлишларини истасангиз, сиз ҳам уларга шундай муносабатда бўлинг», деб эътироф этилган ахлоқнинг «олтин қондаси»га жуда яқин. Бу объектив тамойил, И.Кант сўзларига кўра, ақл-идрок амри бўлиб, уни ирода бажариши мажбурий. Бундай объектив қонунга бўйсунуш, И.Кантнинг сўзларига кўра, ҳаракатнинг ахлоқийлигини белгилайди. Категорик императив объектив равишда зарурий тарзда маълум бир ҳаракатни ўзида ифодалайди. И.Кант «Фақат бир вақтнинг ўзида уни умумбашарий қонунга айлантиришни истасангиз, унда ўзингиз хоҳлаганингизча иш тутинг», деб категорик императивни изоҳлади. Бизнингча, шифокор доимо ўз иродасини бемор соғлиғи ва ҳаётини сақлаш, ҳимоя қилишга бўйсундириши лозим, шунда у инсонпарварлик тамойилига риоя этган деб ҳисоблаш мумкин.

Олим, гуманист ва инқилобчи П.А.Кропоткин (1842-1921) ўзининг «Этика» асарида ахлоқнинг натуралистик назариясини илгари сурган бўлиб, Ч.Дарвин ва бошқа эволюцион назария тарафдорларининг қарашларидаги ҳайвонот оламига мансуб бўлган ўзаро ёрдам феномени умуминсоний ахлоққа ҳам тегишли эканлигини асослади ва «универсал ахлоқ» тушунчасини яратди. П.А.Кропоткин XIX асрнинг 60-йилларида Сибирга экспедиция пайтида табиат ҳодисаларини ўрганди, ҳайвонот олами ва жамиятни йиллар давомида кузатган, шу асосда далиллар келтирган табиатшунос, антрополог, тарихчи ва иқтисодчи олимлар томонидан яратилган таълимотларни таҳлил қилди ҳамда эволюция жараёнида ўзаро ёрдам тамойили турнинг яшаб қолишида зарурий шартлардан бири эканлигини эътироф этди»[7]. Натуралистик назарияда биоэтикавий ҳодисалар ўрганилган, шунинг учун унга яқин таълимот ҳисобланади. Фикримизча, инсонпарварлик ўзаро ёрдам тамойилидан ҳосил бўлади. Ҳаётда инсон инсонга, соғлиқни сақлашда эса шифокор беморга ёрдам бериши инсонпарварликни таъқозо этади.

XX асрнинг биринчи ярмида америкалик ахлоқшунос В.Росс томонидан илгари сурилган ахлоқий мажбуриятлар назарияси плюралистик қараш деб ном олган. Плюралистик ёндашувнинг афзаллиги шундаки, у бизнинг кундалиқ ахлоқий тажрибамизга жуда яқин. Одатда, биз битта тамойил ёки қоидага амал қилмаймиз, гарчанд бир-бирига зид бўлса ҳам ҳар хил нормаларни ҳисобга оламиз. «Муносабатдош» деб аташ мумкин бўлган бундай ёндашув билан принцип ва қоидаларга риоя этишдан ёки аниқ вазиятларнинг ўзига ҳосиллигини тўлиқ ҳисобга олишдан бош тортмаймиз. «Муносабатдош» ёндашувининг моҳияти шундан иборатки, муайян принципдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бузилиши мумкин, аммо рад этилмайди. Шу билан бирга, принципларнинг ҳар бири ўз аҳамиятини сақлаб қолади, бунда устун ва унга бўйсунадиган принципларни аниқлаш масаласи аҳамиятли ҳисобланади[8]. Ҳар қайсиси ҳар доим ҳам амал қилмасда, лекин маълум бир вазиятда бошқалар билан

зиддиятга келмагунча у ёки бу принцип қўлланилиши мумкин. Агар бу вазиятда бошқа принцип таъқозо этган талаблар мажбурий бўлса, унда биз биринчи принципдан келиб чиқадиган талабларга зид ҳаракат қилиш ҳуқуқига эгамиз. Масалан, Инжилдаги «ўлдирма» панд-насихатини ҳар қандай ўлдиришга тақиқ деб тушуниш тўғри бўлмайди. Ҳатто, Инжилга қатъи риоя қилиб яшаган яҳудийлар қавмида ҳам ўзини ҳимоя қилиш мақсадида ўлдириш, уруш пайтида душманни ўлдириш ёки энг юқори жазо сифатида жиноятчини ўлдиришга рухсат этилган. Ҳозирги вақтда ҳам юқоридаги уч ҳолат қарама-қаршилиги Инжилдаги панд-насихатга зид келса ҳам, аммо уларнинг ҳар бири ахлоқий принцип сифатида қўлланилиши мажбурийдир: ўзини ҳимоя қилиш, Ватанни ҳимоя қилиш, адолат ўрнатишда. У ёки бу «оқланган» қотиллик тури шунинг учун амалга оширилади. Бизнингча, тиббиётни инсонпарварлаштиришда шифокор томонидан биоэтика принциплари қўлланилишини ниҳоятда муҳим деб санаймиз, зеро шифокор, энг аввало, бемор манфаатини кўзлаган ҳолда ўз касбий бурчини амалга ошириши лозим.

Ўзининг «Адолат назарияси» китобида Дж.Ролз рефлексив мувозанат ғоясини илгари суриб, «Ахлоқ фалсафасининг асл мақсади бўлган ҳалоллик ва адолат аввалида танланиши керак бўлган ахлоқий қарорларимизга мос келадиган тамойилларга айланиши керак, шунинг учун ушбу тамойиллар адолат ҳисларимизни тавсифлайди»[9], деб фикр юртади у. «Шуни тан олиш керакки, бизнинг анланган қарорларимиз, шубҳасиз, адолат ҳисларимизни тушунтиришда, барча шароитлар учун ўзгармаган ҳолда асосли бўлиши керак»[10], деб ҳисоблайди. Дарҳақиқат, адолат мезонлари барчага бирдек бўлиши шарт. Дж. Ролз «Инсоннинг адолат туйғусини яхшилаб кўриб чиқиш, одил судловнинг муайян тушунчасини синашдан олдин унинг фикрларига мос келадиган нарса сифатида эмас, аксинча, унинг фикрлари мувозанат билан акс эттирилган бўлиши керак»[11], деган фикрни билдиради. Кўриб турганимиздек, бу ҳолатга турли хил қарашлардан бирига рози бўлиш учун ўз мулоҳазаларини қайта кўриб чиққанидан ёки асл эътиқодига (ёки тегишли қарашига) қайтганидан ёхуд қарашларни инсон ўзи таҳлил қилиб, ўлчаб олгандан сўнг эришилади. Биламизки, шифокор ўз фаолиятида адолат тамойилига асосланиши, ҳар бир беморга эътиборли бўлиши талаб этилади. Шифокор беморнинг физиологик ва руҳий ҳолатини чуқур ўрганиши ва таҳлил қилиши лозим, бунда эса унинг кундалиқ фаолиятида биоэтикавий билимлар зарурий асос бўла олади.

Постмодернистик этиканинг вакиллари Ж.Ф.Лиотар, М.Фуко, Ж. Деррида қарашларига кўра, биоэтика, ҳавф ва ноаниқлик ҳукм сурган жамиятга татбиқ этиладиган, ахлоқ мақомини қайта кўриб чиқиш мақсади ва умумий хусусиятлар билан фарқланиши мумкин. Фикримизча, биоэтика шифокор ахлоқи, касбий бурчи ва масъулиятни турли вазиятлар учун муайянлаштиради ҳамда касбий фаолиятида қўллаш учун замин тайёрлайди. Бу ахлоқий назарияларнинг барчаси биоэтика принциплари шаклланишида асос, пойдевор бўлиб хизмат қилди, деб ҳисоблаймиз.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, АҚШда бўлиб ўтган Конгресс комиссияси юқорида санаб ўтилган ахлоқий назариялар асосида ўзининг машҳур Бельмонт ҳисоботида биоэтиканинг шахс автономияси, ҳайр-саховат ва адолат принципларини шакллантирди. Шахс автономияси И.Кантдан, саховатлилик принципи Ж.С.Милльдан, адолат принципи эса Дж.Ролз фалсафий-ахлоқий қарашларидан олинди. Шуни қўшимча қилиш керакки, амалий муҳаббат, раҳм-шафқат, ўзаро боғлиқлик,

шериклик каби биоэтикавий тамойиллари шаклланишида П.А.Кропоткиннинг натуралистик ахлоқ назарияси муҳим роль ўйнади. В.Росс томонидан илгари сурилган ахлоқий мажбуриятлар назарияси постмодернистик ахлоқ назариялари жавобгарлик, мослашувчанлик, ижтимоий масъулият каби биоэтикавий тамойилларни янада

тўлиқроқ очишга имкон берди. Айнан шу тамойиллар индустриал жамиятда инсон, бемор ҳуқуқларини таъминлашга, яъни тиббиётни инсонпарварлаштиришга ҳисса қўшди, деб ҳисоблаймиз ҳамда янги илмий йўналиш бўлган биоэтикани фан сифатида шаклланиши учун назарий ва услубий замин яратди.

АДАБИЁТЛАР

1. Умирзакова Н.А. Таълимни инсонпарварлаштириш контекстида биоэтиканинг онтологик ва гносеологик жиҳатларининг методологик таҳлили: фалс. фанлари ... доктори дисс... – Тошкент: ЎзМУ, 2022, - 133 б.
2. Umirzakova N.A. The Roles of Bioethics in the Formation of Professional Competence of Students of Medical Universities in Uzbekistan // Eubios journal of Asian and international ejaib. Vol. 31(5). July. 2021. – P. 258-260. (№3; SCOPUS); (№40, ResearchGate).
3. Мишаткина Т.В. Социальная биоэтика сквозь призму глобальной биоэтики. – Минск.: ИВЦ Минфина. 2018. – С. 517.
4. Мухамедова З.М., Умирзакова Н.А. Биоэтика. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Lesson-press. 2021. – Б.135.
5. Умирзакова Н.А. Биоэтиканинг пайдо бўлиши, фан сифатида шаклланиши ва ўрганадиган муаммоларининг фалсафий-методологик таҳлили // Фалсафа ва ҳаёт. – Тошкент, 2020. - №1(8). - Б. 56-69.
6. Кант И. Основоположения метафизики нравов // Кант И. Собр. соч.: В 8 т. Т. 4. М., 1994. С. 195.
7. Пустовит С.В. Глобальная биоэтика: становление теории и практики (философский анализ). – М.: Арктур, 2009. – С. 77.
8. Мухамедова З.М. Нравственная компонента медицинских знаний будущего врача в контексте биоэтики / O'zbekiston tibbiyoti jurnali. – 2004. №3. – С. 161-168.
9. Джон Ролз. Теория справедливости. / под редакцией В.В.Целищева. Издательство Новосибирского университета, 1995.- ISBN 5-7615-0365-4.
10. ўша манба: 1995.- ISBN 5-7615-0365-4.
11. ўша манба: 1995.- ISBN 5-7615-0365-4.

УДК: 327.8

Сарварбек ФАЙЗУЛЛАЕВ,

Тошкент давлат шарқишунослик университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail: fayz55@mail.ru

Халқаро Ислом академияси профессори, сиёс.ф.д.М.М. Муҳаммадсиддиқов тақризи асосида

ЗАМОНАВИЙ ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРДА ЭРОН ИСЛОМ РЕСПУБЛИКАСИНING ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ВА СИЁСИЙ ҚИЁФАСИ

Аннотация

Мақолада муаллиф томонидан Эрон Ислом Республикасининг замонавий дунёда геосиёсий иштирокчи сифатидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қиёфаси ўрганилган.

Калит сўзлар: Ядро дастури, қўшма кенг қамровли ҳаракатлар режаси, ташки сиёсат, санкциялар, “Шарққа нигоҳ” сиёсати, Эроннинг ЯИМ, “Қора бозор” сектори, “Юмшоқ куч” сиёсати, қаршилиқ иқтисодиёти.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В статье автором исследуется социально-экономический и политический образ Исламской Республики Иран как геополитического участника современного мира.

Ключевые слова: Ядерная программа, совместный всеобъемлющий план действий, внешняя политика, санкции, политика “Гляди на восток”, ВВП Ирана, сектор черного рынка, политика мягкой силы, экономика сопротивления.

SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL IMAGE OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN IN MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

In the article, the socio-economic and political image of the Islamic Republic of Iran as a geopolitical participant in the modern world is studied by the author.

Key words: Nuclear program, joint comprehensive plan of action, foreign policy, sanctions, “Look East” policy, Iran’s GDP, “Black market” sector, “Soft power” policy, economy of resistance.

Кириш. Бугунги кунда Эрон Ислом Республикаси (ИРИ) нафақат Яқин Шарқ давлатлари, балки бутун жаҳон миқёсида муҳим иштирокчи ҳисобланади. Мамлакат ўзининг ташки сиёсат векторига риоя қилиш қобилиятига ёрдам берадиган бир қатор омилларга эга, хусусан: қулай географик жойлашув, геосиёсий салоҳият, табиий ресурслар ва бошқалар. Мақола Эрон Ислом Республикасининг замонавий дунёда геосиёсий иштирокчи сифатидаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қиёфасини ўрганишга қаратилган.

Асосий қисм. Мақоланинг долзарблиги маҳаллий ва хорижий адабиётларда ИРИ нинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий йўналишининг етарлича ёритилмаганлиги билан боғлиқ. Кўпгина олимлар ўз асарларида ИРИ нинг жаҳон иқтисодиёти ва жаҳон сиёсатидаги ўрни ва ролини ўрганишга эътибор қаратдилар. Хусусан, Аббос С., Алдосари Н., Брукерс П., Жаҳонгаиз М., Довган В., Катсман К., Константинова В., Ламсон Ж., Люис Ж., Узун Э., Ром Х., Стеклер Ж., Табатабаи А., Фатҳолла-Нежад М., Кҳаджепоур Б., Ярмоленко В. ва бошқа олимларни ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Тадқиқотчи Э. Узун ўзининг “Қаршилиқ ўқи: Эрон ташки сиёсатида диннинг ўрни” асарида Эроннинг 1979–2018 йиллардаги ташки сиёсатини таҳлил қилди [1]. Асар муаллиф томонидан танланган даврга оид давлат ташки сиёсатининг барча даражаларини тизимли йўлга қўйгани, шунингдек, минтақавий миқёсдаги сиёсат таҳлил этилгани билан бошқалардан ажралиб туради.

Н. Алдосарийнинг “Хотамийдан Аҳмадинаждоғча бўлган ташки сиёсат: Эронда битта ташки сиёсат, бу

Хоманайнинг ташки сиёсати” мақоласида давлатнинг ташки сиёсати қарорларига таъсир этувчи омиллар тавсифланган [2]. Н. Алдосарий қарор қабул қилишнинг икки қутбидан иборат “велят-э фақиҳ” тизимида ишора қилади. Яъни: диний (буюк раҳбар) ва демократик (президент), шу билан М. Хотамий (1997–2005) ва М. Аҳмадинежод (2005–2013) ҳокимиятда бўлган пайтдаги икки ҳокимият нуқтаси ўртасидаги муносабатни тушунтириб берди.

Бир қатор омиллар Эроннинг геосиёсий мавқеи ва минтақавий ва глобал сиёсатни самарали олиб бориш қобилиятини белгилайди. Улар орасида сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, демографик, ҳарбий, технологик, дипломатик ва бошқаларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Ислом Республикасининг сиёсий модели диний ва демократик институтларнинг дихотомиясини ўз ичига олади. Ташки сиёсатни шакллантиришда давлат ҳокимиятининг иккала тармоғи ҳам иштирок этади. Эрон Ислом Республикасининг ташки сиёсати учун масъул бўлган асосий органлар – Олий Раҳбар, Президент, Вазирлик кенгаши, Ташки ишлар вазири, Миллий хавфсизлик кенгаши ва Мажлисидир [2].

1989 йилдан бери президент ва унинг идораси ташки сиёсат билан шуғулланувчи асосий орган бўлса-да, олий раҳбар пировард натижада ташки сиёсатни тасдиқловчи шахс ҳисобланади. Шундай қилиб, олий раҳбар вакиллик қиладиган диний институтлар Эрон ташки сиёсатини шакллантиришда демократик институтлардан устун келади. Шу билан бирга, ИРИ ташки сиёсатини ишлаб чиқишда олий раҳбар институти

ва президентлик институти ўртасида доимий рақобат мавжуд. Икки оғирлик маркази ўртасида ваколатларнинг тақсимланишига мисол қилиб келтириш мумкинки, Яқин Шарқдаги минтақавий сиёсат масалалари - асосан олий раҳбар ҳолатига йўл-йўриқ кўрсатувчи Ислом инқилоби кўриқчилари корпуси қўлида жамланган, ташқи дунё – президент ва ҳукуматнинг ваколатидир [1].

Сиёсий элита орасида ташқи сиёсатнинг икки вариантини акс эттирувчи иккита асосий гуруҳ мавжуд – консерваторлар ва прагматистлар (ёки ислохотчилар). Консерватив доиралар ислом инқилоби ва исломий кадрларнинг ўзига ҳослигини сақлаб қолиш тарафдори бўлиб, ислом мамлакатлари билан алоқа ўрнатишга, АҚШ ва Ғарб билан алоқаларни чеклашга қаратилган. Прагматистлар (ислохотчилар), ўз навбатида, Эронни халқаро сиёсий ва иқтисодий муносабатларга, жумладан, Ғарб давлатлари ва АҚШ билан яқинроқ киритиш орқали давлатнинг миллий манфаатларини ҳимоя қилиш тарафдори. Мафкуравий ва прагматик ёндашувлар рақобатига қарамай, иккала гуруҳ ҳам режимнинг асосий тамойиллари, яъни мустақилликни сақлаш, халқаро майдонда тенглик ва Эроннинг халқаро муносабатлардаги ролини мустаҳкамлашда қатъийдир [2].

Бу тамойиллар Ислом Республикаси Конституциясида ҳам мустаҳкамланган. Конституциянинг 152–моддасида Ислом Республикасининг ташқи сиёсати давлатлараро можароларни ҳарбий йўл билан ҳал этишдан тўлиқ воз кечишга, шунингдек, барча соҳаларда мустақиллик ва ҳудудий яхлитлик тамойилларига асосланади. Эронга нисбатан душманлик ниятида бўлмаган давлатлар билан барча мусулмонларнинг тинч-тотув яшаш ҳуқуқи эълон қилинди. Конституциянинг 153–моддаси тенг бўлмаган давлатлараро шартномалар тузишни тақиқлайди. Таъкидлаш жоизки, институтда “мазлум” халқларни қўллаб-қувватлаш тезиси билан бирга бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик тамойили мустаҳкамланган [3].

Эрон иқтисодиёти кенг ва тармоқланган тузилишга эга. Мамлакат муҳим ресурс салоҳияти ва қулай географик жойлашувига эга, аммо халқаро санкциялар ва ички сиёсий (маъмурий) муаммолардан азият чекмоқда.

Эрон мамлакатнинг асосий бойлиги бўлган нефт (дунёда 4–ўрин) ва табиий газнинг (дунёда 2–ўрин) муҳим конларига эга, аммо сўнгги ривожланиш йилларида у мис, рух, қўмир, темир рудаси ва бошқа фойдали қазилмалар ишлаб чиқаришни қўлга киритди. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, Эронда 38 миллиард тонна минерал ва металлнинг тасдиқланган захиралари, шунингдек, 57 миллиард тонна ўрганилмаган захиралари мавжуд.

Буларнинг барчаси мамлакатни тоғ-кон саноати салоҳияти бўйича дунёнинг энг яхши 15 давлати қаторига киритади. Бироқ, тоғ - кон саноати 2018 йилда ялпи ички маҳсулотнинг атиги 1 фоизини таъминлади [4].

Эрон учун муҳим ривожланиш омили ҳам инсон ресурсларидир. Мамлакатда 86 миллион аҳоли истиқомат қилади [5] ва сўнгги йигирма йил ичида мамлакатда сезиларли инсоний индексга эришилди, бу 2017 йилда 0,799 ни ташкил этди, бу юқори кўрсаткичларга мос келади. Олий маълумотли ёш аҳолининг салмоқли қисмининг мавжудлиги ҳам иқтисодиётни, ҳам бутун давлатни янада ривожлантириш учун катта имкониятлар яратди [4].

Яхши географик жойлашувни алоҳида ижобий омил сифатида ажратиб кўрсатиш керак. Шундай қилиб, Эрон дунёдаги иккита асосий энергия марказларини боғлайди: Форс кўрфази ва Каспий денгизи ҳавзаси. Бундан ташқари, Эрон Ғарб ва Шарқ, Шимол ва Жанубни боғловчи халқаро йўналишларнинг табиий чорраҳасидир. Кўп сонли давлатлар билан чегарадош бўлиши мамлакатнинг транзит маркази сифатидаги мавқеини мустаҳкамлайди. Бундан ташқари, Эроннинг “Бир макон – бир йўл” геосиёсий ташаббусининг асосий нуқтаси сифатидаги фойдали позицияси Хитой Халқ Республикаси учун қизиқиш омили ҳисобланади [4].

Жаҳон банки Эрон иқтисодиётини “углеводородлар сектори, кишлоқ хўжалиги, хизмат кўрсатиш соҳаси ҳамда ишлаб чиқариш ва молиявий хизматларда давлатнинг муҳим иштироки билан тавсифланади” деб таърифлайди [11].

Энергетика сектори иқтисодиётнинг асоси бўлиб қолмоқда, лекин у ЯИМнинг асосий манбаи эмас, давлатнинг ҳаракатлари (субсидиялари) туфайли маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг кенгайиши ва ноҳом-ашё экспортининг ўсиши содир бўлмоқда. Энергия ташувчилар билан бир хил даражада ЯИМнинг салмоқли улушини хизмат кўрсатиш, саноат, қурилиш ва кишлоқ хўжалиги ташкил этади.

Эрон иқтисодий тузилишининг муҳим хусусияти давлатнинг иқтисодий соҳадаги ҳукмронлигидир. Шу билан бирга, давлат секторининг салмоқли қисми ҳукумат томонидан эмас, балки тўғридан-тўғри ёки билвосита Олий раҳбар девони томонидан кўплаб диний ва ҳокимият тузилмаларига алоқадор институтлар, шунингдек, ярим-давлат фондлари томонидан бошқарилишидир [4].

Эрон иқтисодиётининг ривожланиши сиёсий динамика билан чамбарчас боғлиқ, яъни: Эроннинг ташқи сиёсий позицияси. Халқаро санкциялар мамлакат иқтисодиётига сезиларли таъсир кўрсатишда давом этмоқда. Трамп маъмуриятининг “максимал босим” сиёсати доирасида 2018 йилда АҚШ санкцияларининг тикланиши Эроннинг савдо фаолиги ва миллий валюта – риал курсининг пасайишига олиб келди. Шу билан бирга, экспорт операцияларида миллий валютанинг арзонлиги эвазига фойданинг амалга ошишига санкциялар туфайли тўсқинлик қилинди, риалнинг қадрсизланиши эса Эрон учун жуда муҳим бўлган импорт нархининг ошишига олиб келди. Санкцияларнинг чуқурлашиши риалнинг янада девальвациясига олиб келди, бу валюта курсининг геосиёсий воқеаларга сезиларли даражада боғлиқлигини кўрсатди [7]. Бироқ, доимий босим ва чекловлар инқироз шароитида жавоб беришга ва мослашишга қодир бўлган мослашувчан тизимнинг шаклланишига олиб келди.

Ҳозирда Эрон иқтисодиёти икки даврдаги иқтисодий санкциялар, циклик паст нефт нархлари ва COVID–19 пандемияси сабаб бўлган ўн йиллик турғунликдан аста-секин чиқмоқда. 2021–2022 йиллар учун нефт ва хизмат кўрсатиш соҳасидаги тикланиш йилига 4–5% иқтисодий ўсишга олиб келди [6]. Халқаро валюта жағғармаси ҳисоботида кўра, 2021 йилда ИРИ ялпи ички маҳсулот ҳажми бўйича дунёда 20–ўринни эгаллади, бу 1,436 триллион АҚШ долларни ташкил этади. [8]. Эрон ялпи ички маҳсулотининг сўнгги 10 йилдаги ўсиш динамикасини қуйида келтирилган расмда кўриш мумкин.

Манба: Халқаро валюта жамғармаси (International Monetary Fund. 2022)

Санкциялар ва коррупция Эронда йирик “қора бозори” ривожланишига олиб келди. Мутахассисларнинг фикрича, Эрондаги иқтисодий фаолиятнинг қарийб 36,5 фоизи қора бозор секторига тўғри келади. Бундай ҳолат давлатнинг умумий ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда. Иқтисодиётдаги яна бир салбий омил – бу стагнацияда намоён бўлган давлатнинг муваффақиятсиз ички сиёсати, бу ялпи ички маҳсулотнинг пасайиши фонида бир вақтнинг ўзида иқтисодиётда пул массасининг кўпайиши ва инфляция кўринишида содир бўлади.

Эрон Ислом Республикасининг иқтисодий сиёсати инқилобий воқеалар, ижтимоий–иқтисодий омиллар ва ташқи босимларга жавоб бериш зарурати таъсирида шаклланди. Прагматистлар эътиборни бозор иқтисодиёти элементларини жорий этишга уринишларга қаратадилар, консерваторлар эса популистик сиёсатни амалга оширишга қарор қиладилар.

2021 йилда ҳокимият тепасига келган Президент Раиси маъмурияти аввалги маъмурият сиёсатига зид бўлган қоидаларга эътибор қаратди. Раиси янги ядровий келишув бўйича музокаралардан воз кечмаса–да, иқтисодиёт тақдирини бу сиёсий масала ечимига боғламади. Аксинча, Эрон “қаршилиқ иқтисоди” деб аталадиган нарсга эътибор қаратди, бу эса ички салоҳиятни ошириш ва минтақавий қўшнилари – Россия ва Хитой Халқ Республикаси билан савдо ҳажмини оширишни назарда тутди. Шу тариқа, Раисининг илк хорижий сафари 2021 йил сентябрь ойида Душанбе шаҳрида бўлиб ўтадиган ШХТ саммитига ташрифи бўлди. Ушбу саммитда Эроннинг ташкилотга аъзо бўлиш жараёни бошлангани эълон қилинди. Бу “Шарққа нигоҳ” ҳақидаги умумий сиёсатига тўғри келади [9].

Янги ядровий битим тақдирини Эрон иқтисодиётининг кейинги ривожланишида ҳал қилувчи омил бўлиб қолмоқда. Музокараларнинг бузилиши ҳукумат учун жиддий муаммо бўлади. У ўсишни рағбатлантириш, инфляцияни жиловлаш ва белгиланган иқтисодий аҳволга тушиб қолган ҳолда иш ўринларини яратиш йўлини топиши керак. Суяниш учун ҳукумат қаршилиқ иқтисодиёти мафқурасига суянади. Аммо бу стратегиянинг барқарорлиги шубҳали. Иқтисодиётнинг ёмонлашиши ички тартибсизликлар ва беқарорликнинг кучайишига таҳдид солади [9].

Эроннинг етакчи шиъа давлати сифатидаги мавқеи бутун дунё бўйлаб диндорларга таъсир ўтказиш учун кенг имкониятлар яратади. Бунинг кўриниши (асосий элемент) биринчи навбатда дипломатик ва маданий алоқалар туфайли шаклланган трансмиллий диний тармоқлардир [10].

Эрон кучининг муҳим омили унинг қуроли кучлари бўлиб, уларнинг вазифалари минтақавий душманларни тўхтатиш ва Эроннинг Форс кўрфазини ва Яқин Шарқдаги таъсирини таъминлашдир.

Мутахассисларнинг фикрича, мудофаа бюджети мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 2,3 фоизини, яъни 24,6 миллиард АҚШ долларини ташкил этади (2021 йил ҳолатига) [5].

2019 йил ҳолатига кўра, ИРИ ҳарбий тузилмаларининг умумий сони 610 000 та, захираси 1 миллиондан ортиқ. ИРИнинг ҳақиқий ҳарбий кучлари Қуроли кучлар (Artesh) ва Ислом инқилоби қўриқчилари корпусидан (ИИҚК) иборат. Артеш классик қуроли куч бўлиб, унинг асосий вазифаси мамлакатнинг ҳудудий яхлитлиги ва мудофаа қобилиятини таъминлашдир. ИИҚК исломий режимни ички ва ташқи таҳдидлардан ҳимоя қилиш вазифасини бажаради. Корпуснинг ўз қуруқлик, ҳаво, денгиз ва аэрокосмик кучлари мавжуд. “Ал–Қудс” махсус бўлинмаси, шунингдек, Эроннинг муҳим ташқи сиёсат қуроли бўлган ва минтақадаги Эрон манфаатлари учун хизмат қиладиган кучлар тармоғи учун масъул бўлган ИИҚК таркибига қиради [11]. ИИҚК Эрон иқтисодиётида ҳайрия жамғармалари ва шўба компанияларининг кенг тармоғи туфайли кучли мавқега эга бўлиб, уларнинг аксарияти ишлаб чиқаришнинг стратегик соҳаларига тегишли. Шундай қилиб, Корпус 2021 йил ҳолатига умумий мудофаа бюджетининг 34 фоизини ташкил этган расмий маблағлардан ташқари, яширин бюджетлардан ҳам маблағларни жалб қилиш имкониятига эга [12]. Буларнинг барчаси хорижда махсус амалиётлар ўтказиш ва Эроннинг Яқин Шарқдаги таъсирини кучайтириш учун кенг имкониятлар яратади.

Эрон юқори даражадаги ҳарбий салоҳиятни таъминлай олмайдиган асосий турдаги қуролининг анча эскирган моделларига эга эканлигини ҳисобга олиб, Техрон асосий эътиборни ядровий ва космик дастурлар, кибер урушнинг энг янги технологиялари ва кенг камровли қуроли тармоғи каби ноанъанавий воситаларга қаратди. Шу билан бирга, баллистик ва қанотли ракеталар, ракета катерлари ва кичик сув ости кемалари каби анъанавий қурол турларидан ассиметрик фойдаланиш фаол ривожланди [3].

Баллистик ва қанотли ракета дастурларини ривожлантиришга келсак, ИРИ нинг ушбу соҳадаги муҳим муваффақиятларини таъкидлаш керак. Ҳар хил масофадаги ракета мажмуаларининг кенг белгиланиши Эрон мамлакатининг ҳарбий қудрати ва геосиёсий имкониятларини сезиларли даражада мустаҳкамлайди [3]. 2020 йил ҳолатига кўра, ИРИ, экспертларнинг ҳисоб–китобларига кўра, 300 дан 1500 км гача бўлган 2500 дан 3000 гача ракетага эга бўлиб, бу Ироқ, Сурия, Исроил ва Форс кўрфазини мамлакатларидаги нишонларни уриш имконини беради.

Э.Раиси янги маъмурияти томонидан қўрилган қадамлар Эрон ўзининг космик дастурида муваффақиятга эришиш учун фаол уринишлар қилишини кўрсатиши мумкин. Агар эронликлар космик дастурда сўнгги йилларда дуч келган қийинчиликларни енгиб ўта олсалар, Эрон минтақада илғор космик давлатга айланиш учун

барча имкониятларга эга [13]. Айрим давлатларнинг Ислом Республикасидаги воқеаларга қаршилиқ кўрсатишга уринишлари жараёни сезиларли даражада секинлаштира олмайди. Шу боис яқин йилларда биз учирлишлар кўпайиши ва Эроннинг космик ракета технологиясининг жадал ривожланишини кузатишимиз мумкин бўлади.

Хулоса. Юқоридагилардан хулоса қилиш мумкинки, ҳозирда потенциал ядровий қуроллар ва ундан ҳам кўпроқ ядровий қилишув Техрон учун таъсир омили

ва ташқи сиёсат дивидендлари ҳисобланади. Умуман олганда, Эрон ўз манфаатлари йўлида мавжуд барча имкониятлардан самарали фойдаланмоқда. Муҳим табиий ва инсон ресурслари ташқи ва ички сиёсий тўсиқларга қарамасдан иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ўсиш имкониятини беради. Асимметрик воситалардан фойдаланиш кўплаб минтақавий рақибларнинг катта кучига қарши муваффақиятли курашиш имконини беради ва “юмшоқ сиёсат” бунинг учун зарур инсоний ва молиявий ресурсларни таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Uzun E. “The Axis of resistance”: the role of religion in Iranian Foreign Policy: PhD Dissertation. Sabanci University, 2018. – p. 360. <https://research.sabanciuniv.edu>.
2. Aldosari N. Foreign Policy from Khatami to Ahmadinejad: There is One Foreign Policy in Iran, which is Khamenei's Foreign Policy. World Journal of Social Science Research. 2015. Vol. 2. No. 1. – p. 47–72.
3. Brookers P. Iran's Extensive Cruise Missile Program Requires U. S. Action / Center for National Defense. <https://www.heritage.org>.
4. Khajepour B. Anatomy of the Iranian Economy / The Swedish Institute of International Affairs. 2020. <https://www.ui.se/globalassets>.
5. Iran. The World Factbook / CIA. <https://www.cia.gov>
6. Iran, Saudi Arabia hold fifth round of talks in Baghdad / Aljazeera. April 23, 2022. <https://www.aljazeera.com>
7. Fathollah-Nejad M. The Geopolitical Roots of Iran's Economic Crisis / Carnegie. 2020. <https://carnegieendowment.org>
8. Iran becomes world's 20th largest economy despite U. S. Sanctions / Tehran Times. May 8, 2022. www.tehrantimes.com
9. Rome H. Iran in 2021: The Economy. The Iran Primer. 2021. <https://iranprimer.usip.org>
10. Wastnidge E. Religion and geopolitics in Iranian foreign policy / The Foreign Policy Centre. 2018. <https://fpc.org.uk>
11. Iran military power. Ensuring Regime Survival and Securing Regional Dominance / Defense Intelligence Agency. 2019.
12. World military expenditure passes \$2 trillion for first time / Stockholm International Peace Research Institute. April 25, 2022. <https://www.sipri.org>
13. Lamson J., Lewis J. Iranian president Raisi's renewed emphasis on space is likely to create new tensions / War on the Rocks. 2021. <https://warontherocks.com>
14. Katzman K. Iran's Foreign and Defense Policies. 2021. <https://fas.org>

УДК: 159.928

Меҳри ҲАЙДАРОВА,

Сурхондарё вилояти педагогларни янги методикаларга ўргатиш

миллий маркази катта ўқитувчиси

E-mail: mehrihaydar22@bk.ru

Псих. ф.д А.Ҳайдаров тақризи асосида

ИЖТИМОЙ РЕФЛЕКСИЯ ШАХС РИВОЖЛАНИШИНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада ижтимоий рефлексия – бу субъектнинг бошқа одамларнинг у ва унинг фаолияти ҳақидаги ғояларини рефлексияга, хабардор қилишга ва тушунишга йўналтирилганлиги, бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини идрок этиш ва ўз ҳис-туйғуларини тарқатиш, одамларнинг бир-бирига муносабатини баҳолаш қobiliяти ва бошқа одамларнинг хатти-ҳаракатлари ва реакцияларини башорат қилиш, шахснинг ўзини ўзи англашининг ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ижодий жараён сифатида тавсифланган.

Калит сўзлар: Шахснинг ижтимоий ривожланиши, ижтимоий рефлексия, рефлексив муносабатлар, ижтимоий рефлексиянинг когнитив, мотивацион, фаол компонентлари, ижтимоий ўзаро таъсир самарадорлигини рефлексия.

SOCIAL REFLECTION AS A COMPONENT PART OF PERSONAL DEVELOPMENT

Annotation

In the article, social reflection is understood as the ability of the subject to reflect, communicate and understand other people's ideas about themselves and their activities, perceive other people's feelings and spread their own feelings, evaluate people's attitudes towards each other. and forecasting the actions and reactions of other people is described as a creative process that takes into account the peculiarities of the development of a person's self-awareness.

Key words: Social development of personality, social reflection, reflexive relations, cognitive, motivational, active components of social reflection, reflection of the effectiveness of social interaction.

СОЦИАЛЬНАЯ РЕФЛЕКСИЯ КАК КОМПОНЕНТ ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация

В статье под социальной рефлексией понимается способность субъекта отражать, сообщать и понимать чужие представления о себе и своей деятельности, воспринимать чужие чувства и распространять собственные чувства, оценивать отношения людей друг к другу. а прогнозирование действий и реакций других людей описывается как творческий процесс, учитывающий особенности развития самосознания личности.

Ключевые слова: социальное развитие личности, социальная рефлексия, рефлексивные отношения, когнитивные, мотивационные, активные компоненты социальной рефлексии, рефлексия эффективности социального взаимодействия.

Кирриш. Замонавий жамиятида содир бўлаётган жараёнлар шахснинг ҳаётини фаолиятига сезиларли таъсир кўрсатади, шахсий потенциални сафарбар қилиш, яхлитликни сақлаш ва шахснинг ўзини ўзи таъминлашини шакллантириш зарурати унинг янги шароитларда ривожланиш хусусиятини белгилайди. Шахс сифатида ривожланиш ижтимоий муносабатларни тўплаш ва бирлаштириш, ўз ҳаётини фаолиятини онгли равишда тартибга солиш, самарали ижтимоий позицияни эгаллаш орқали ижтимоий тажрибани ўзлаштириш жараёнида амалга оширилади. Шу муносабат билан шахснинг ижтимоий ривожланишининг шарт-шароитлари ва механизмларини ўрганишда ижтимоий рефлексия хусусиятларини аниқлаш биринчи даражада аҳамиятга эга бўлади.

Шахснинг ижтимоий ривожланиши маълум босқичларга эга бўлиб, бутун умр давом этади, инсонга турли хил ҳаётини вазиятларда ҳаракат қилиш ва ижобий ўзини ўзи англаш имконини берадиган ижтимоий ва кимматли фазилатларнинг шаклланиши, ўзгариши ва такомиллашини ифодалайди. Аммо шуни таъкидлаш керакки, бугунги кунда шахснинг ижтимоий ривожланиш жараёнининг илмий моҳияти ва тузилиши ҳалигача ўз баҳосини олганича йўқ.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Рефлексияни

фаолият структурасининг таркибий қисми сифатида Л.С.Виготский, О.М.Леонтьев, Э.Фозиев, коммуникатив жараёнларни ташкил этишнинг рефлексив қонуниятлари В.С.Библер, С.Ю.Курганов, А.Липман, ҳамкорликдаги фаолият структурасидаги рефлексив ҳодисаларни таҳлил қилиш В.А.Недоспасова, А.Н. Перре, рефлексияни ўқув фаолиятини ташкил этишнинг инструментал воситаси сифатида О.С.Анисимов, А.В.Захарова, Ғ.Шоумаров, рефлексия жараёнларини ўрганишнинг метакогнитив парадигмаси М.Келлер, М.Кеплинг, Ж.Флайвел, ўз-ўзини билиш ва ўз-ўзини англашнинг асосий механизми сифатида В.В.Знаков, бошқарув фаолиятининг рефлексив қонуниятлари ва механизмлари В.Карпов, Г.С.Красовский, В.Э.Лепский асарларида тадқиқ этилган бўлса-да, ижтимоий рефлексияга бағишланган алоҳида тадқиқот мавжуд эмас [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Тадқиқотчиларни ҳар доим шахс установакалари унинг қилаётган ишларига қанчалик даражада таъсир қилиши қизиқтириб келган. Шахснинг қарашлари, ҳис-туйғулари орқали унинг жамиятдаги ҳуқ-атвори аниқланади, бу ҳуқ-атворни ўзгартириш учун ақлни ва юракни ўзгартириш керак, деган тахмин мавжуд[2, 89-б].

Тадқиқот методологияси. Ушбу мақоланинг мақсади шахснинг ижтимоий ривожланиши жараёнининг таркибий қисми сифатида ижтимоий рефлексиянинг моҳиятини, психологик мазмунини аниқлашдир.

Таҳлил ва натижалар. Шахс ижтимоий психологияда, гарчи унинг шаклланишига жинси, темпераменти, ирсий белгилари каби биологик тавсифлар ҳам маълум даражада таъсир кўрсатса-да, ижтимоий феномен сифатида қаралади. Маълумки, инсон фаолияти ва хулқ-атвори учун ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (яккол, тасаввурлар, тимсоллар, образлар) уларни бошқариши, йўналтириши, ҳаракатлантириши фаоллаштиришда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, (йўл, кўча) қодалари, автомобиль, электровоз сигналлари, хавф-хатар белгилари шахс учун муҳим роль ўйнайди. Шунинг билан керакки, инсоннинг хулқ-атворининг сигнал кўзгатувчилар механик равишда бошқармайди, балки мазкур кўзгатувчиларнинг мияга ўрнашиб қолган тимсоллари, яъни сигналлари бошқариб туради. Муайян тимсолга эга бўлган тимсоллар нарса ва ҳодисалар тўғрисида сигнал жўнатади, бунинг натижасида инсоннинг хатти-ҳаракатини бошқариб туради[3]. И.М.Сеченовнинг "Бош мия рефлекслари" номли асарида фикр билдиришича, "онг ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир"[3].

Ижтимоий «мен» - шахсдаги унинг атрофидагилар тан олган «мен», ҳар бир шахсни ўзи ҳақида унинг атрофидагиларнинг фикри қизиқтиради, албатта. Демак, шахснинг атрофида қанча алоҳида ижтимоий гуруҳлар мавжуд бўлса, унинг учун шунча ижтимоий «мен»и мавжуд бўлади.

Ижтимоий-психологик жиҳатдаги рефлексия муаммоси У.Жеймс, Ж.Холмс ва С.Кули асарларида кўриб чиқилган [4]. У.Жеймс томонидан қўлланган "ижтимоий ўзлик" тушунчаси шахснинг ўзаро муносабатлар тизимига киритилишини кўрсатиб, бошқа одамларнинг онгли реакциялари сифатида талқин қилинган.

Ж.Мид ва унинг издошлари Г.Блумер, Э.Хоффман[5, 6] рефлексияни "ўзига нисбатан ҳам, бошқаларга нисбатан ҳам ҳаракат қилиш", "ўз ҳаракатлари учун объект бўлиб хизмат қилиш" қобилияти, шахслараро тушуниш механизми сифатида талқин қилади.

Х.Блумер позициясидан шахснинг ўзаро таъсир ҳолатига рефлексив муносабати турли жараён, жумладан, билимларни шакллантириш, вазиятни изоҳлаш, ўз ҳаракатларини қўришларда намоён бўлади. Шахс «ўз ҳаракатини ягона бир бутунга бирлаштиради ва уни бошқаради, турли нарсаларни ҳисобга олади ва уларнинг келажакдаги ҳаракати учун аҳамиятини изоҳлайди» [5].

Шахсий ҳаракатларни мувофиқлаштиришда энг муҳим ролни "бошқанинг ролини қабул қилиш" механизми ўйнайди, бу сизнинг сўзларингиз, ҳаракатларингизнинг маъносини тушунишга имкон беради ва улар ўзаро таъсирда шерик томонидан қандай қабул қилинишини тасаввур қилишга ҳаракат қилади. Бу механизм шерикни, унинг ички дунёсини, руҳини чуқурроқ тушунишни таъминлайди. Бошқа бировнинг ролини қабул қилиш жараёнида олинган ғоялар рефлексдир, чунки улар ўзи ва ўзаро ҳамкорлик шериги ҳақида янги билимларни ўз ичига олади [5].

Э.Гоффман шахслараро идрок муаммосини "ижтимоий драма" контекстида ўрганадиган экан, бошқа бировни билиш фақат қисман инсоний мулоқотнинг мақсади сифатида қаралиши мумкинлигини таъкидлади: "Индивид ҳақидаги маълумотлар бошқаларга вазиятни аниқлашга ёрдам беради, у улардан нимани кутишни ва

ундан нимани кутишларини олдиндан билиб олиш имконини беради" [6].

Рефлексия нафақат вазиятни талқин қилиш жараёнида иштирок этади, балки у ўз ҳаракатларини қўриш ва ўзаро таъсирни бошқариш жараёнида жуда катта рол ўйнайди. Бошқанинг ролини қабул қилиш инсоннинг ўзига объект сифатида, бошқасига эса, ўзи каби муносабатини англаш имконини беради. Бу эса, шахснинг ижтимоий мавжудот сифатида шаклланишининг муҳим шартидир.

Н.И.Гуткин рефлексив кутишни шахсий акс эттириш ҳодисаларидан бири, деб ҳисоблайди. Рефлекснинг асосий компоненти "рефлексив таҳлил" деб аталади, бу "шахснинг ўзини ўзи таҳлил қилиш, янги билимларни эгаллашга олиб келади" [7].

Тадқиқот муаллифининг фикрича, рефлексив кутишларни шаклланишининг асоси нафақат шахсий акс эттириш, балки "шахслараро" акс эттириш, яъни онгнинг инсоннинг ички дунёсига "қирши" билан боғлиқ бўлган бундай акс эттиришдир.

Э.Н. Емельянов рефлексияни ўзаро тушуниш муаммосини таҳлил қилиш бирлиги сифатида ўрганади ва рефлексив муносабатларнинг уч турини ажратади:

ҳиссий рефлексив;
меъёрий - ролли рефлексив;
мавзуй рефлексив[8];

Э.В.Лушпаева "мулоқотда рефлексия" тушунчасидан фойдаланади ва унинг структураси ажратиб кўрсатади:

ижтимоий ва перцептив рефлексия ("мен" рефлексияси) - ўзи ҳақидаги бошқа одамларнинг ғояларини акс эттириш (рефлексив кутиш);

коммуникатив рефлексия - шерикларнинг ўзаро таъсирининг ички хусусиятларини қўриш;

ижтимоий-психологик рефлексия - вазиятни унинг объектив ва субъектив хусусиятларининг бирлигида когнитив англаш[9].

Фикримизча, ижтимоий рефлексияни субъектнинг ўзи ва унинг фаолияти ҳақидаги бошқа одамларнинг ғояларини акс эттиришга, англаш ва тушунишга йўналтирилганлиги деб таърифласак маъқулроқ бўлади.

Бундай рефлексияни бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини идрок этиш ва ўз ҳис-туйғуларини тарқатиш, одамларнинг бир-бирига бўлган муносабатини баҳолаш ва бошқа одамларнинг хулқ-атвор реакцияларини башорат қилиш қобилияти сифатида кўриш мумкин.

Ижтимоий рефлексия - бу жамиятда яшовчи субъектнинг тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида бўлган ва ўз-ўзини онгига нафақат ўзининг "мен" ни, балки бевосита субъектлардан бошқа субъектларнинг "мен"ини ҳам ўз ичига олган ўз-ўзини акс эттириш. муҳит.

Ижтимоий рефлексия - бу шахснинг ўзини ўзи англаш ривожланишининг характерли хусусиятларини кузатиш орқали давом этадиган ижодий жараён.

О.В. Сподаренко [10] ижтимоий рефлексияни аниқлашда камида иккита белгини ажратиб кўрсатиш мумкин, деб ҳисоблайди:

биринчи, ҳар қандай мақсадга мувофиқ фаолиятнинг шахслараро ижтимоий ва маданий механизмларини шахснинг ҳаракатларини амалга ошириш усули сифатида шахснинг ижтимоий аксини очиб берадиган ижтимоий ва фалсафий белги.

иккинчи, мақсадли тарбиявий фаолият натижасида шахснинг ижтимоий инъикосини очиб берувчи, гносеологик механизмлардан қимматли ва мазмунли механизмларнинг устунилигини таъминлайдиган, ижтимоий фаолият субъектлари мотивлари ва мақсадларини англашда ифодаланган педагогик хусусият.

Хулоса. Ижтимоий рефлексия шахсининг ижтимоий ривожланиш даражасини белгиловчи муҳим ҳодиса сифатида инсоннинг ўзи ҳақидаги тасаввурларининг динамик тизими бўлиб, ўзининг жисмоний, интеллектуал ва бошқа турли сифатларини англаш билан юзага келади. Ушбу сифатларига ўз-

ўзининг берадиган баҳосида ташқи омиллар, ижтимоий муносабатлар ҳам таъсир этиши мумкин. Ўз-ўзини англаш ижтимоийлашув ва тарбия жараёнлари билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлаш бу муаммонинг айнан ижтимоий психологик моҳиятга эга эканлигини англашга ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Рўзикулов Н. Психологическое обеспечение совершенствования управленческой деятельности руководителя. Автореф. Дис. канд. психол. наук. – Ташкент: «НУУз», 2007. 25с.
2. Ismoilova N., Abdullayeva D. Ijtimoiy psixologiya. Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 5110900 — Pedagogika va psixologiya bakalavriyat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan. O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent — 2013
3. G'oziyev E. Umumiy psixologiya. Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik I -kitob Toshkent - "Universitet" – 2002
4. Андреева Г.М. Социальная психология /Г.М.Андреева. – М.:Аспект&Пресс, 2005. – 376 с.
5. Блумер Г. Общество как символическая интеракция/Г.Блумер // Современная зарубежная социальная психология: Тексты. – М., 1984. – С.173&179.
6. Гоффман Э. Представление себя другим /Э.Гоффман //Современная зарубежная социальная психология: Тексты. – М., 1984. – С.188&196
7. Гуткина Н.И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте: автореф. дис.... канд. психол. наук /Н.И.Гуткина. – М., 1983.
8. Емельянов Е.Н. Процессы взаимопонимания в первичном научном коллективе / П.Г. Белкин, Е.Н. Емельянов, М.А. Иванов// Социальная психология научного коллектива. – М., 1987. – С. 16&80.
9. Лушпаева Е.В. Развитие рефлексии в общении средствами социально-психологического тренинга: автореф. дис. ... канд. психол. наук /Е.В.Лушпаева. – М., 1989.
10. Сподаренко Е.В. Педагогические условия формирования социальной рефлексии младших школьников: диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 /Е.В.Сподаренко–Москва, 2008. – 216 с.

Фарход ХАТАМОВ,
ЎзДЖТУ тадқиқотчиси

Урганч давлат университети профессори, ф.ф.д М.С.Хажиева тақризи асосида

GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS AT A NEW STAGE OF UZBEKISTAN DEVELOPMENT

Abstract

In a scientific article, on the basis of socio-political reforms in Uzbekistan, an analysis was made of increasing the socio-political activity of state bodies and civil society institutions in ensuring and protecting human rights. It also identifies the conditions, mechanisms and factors for ensuring the priority of democratic development and human rights, reveals the national and global features of human rights.

Key words: Development, human rights, freedoms, reform, democracy, civil society.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ КАФОЛАТИ

Аннотация

Илмий мақолада Ўзбекистонда ижтимоий-сиёсий ислохотлар негизида инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилишда давлат органлари ҳамда фуқаролик жамияти институтларининг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш юзасидан таҳлиллар олиб борилган. Шунингдек, демократик тараққиёт ва инсон ҳуқуқлари устуворлигини таъминлаш борасидаги шароитлар, механизмлар ва факторлар аниқланиб, инсон ҳуқуқларининг миллий ва глобал характерлари очиқ берилган.

Калит сўзлар: Тараққиёт, инсон ҳуқуқлари, эркинликлар, ислохот, демократия, фуқаролик жамияти.

ГАРАНТИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация

В научной статье, на основе общественно-политических реформ в Узбекистане, проведен анализ повышения социально-политической активности государственных органов и институтов гражданского общества в обеспечении и защите прав человека. Также выявляются условия, механизмы и факторы обеспечения приоритета демократического развития и прав человека, раскрываются национальные и глобальные особенности прав человека.

Ключевые слова: Развитие, права человека, свободы, реформа, демократия, гражданское общество.

Кириш. Жаҳонда кечаётган демократик тараққиётнинг асоси - инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш шунингдек, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги миллий ҳамда халқаро мажбуриятларни бажариш механизмларини янада такомиллаштириш бўйича давлат органлари, фуқаролик жамияти институтлари ва халқаро ташкилотларнинг функцияларини аниқлаш, улар ҳамкорлиги ва таъсирини мустаҳкамлаш талабини оширмоқда. Ҳозирги глобализм тенденциялари жараёнида давлат ҳокимияти органлари, сиёсий институтларнинг фаолиятида инсон ҳуқуқларини ҳар қандай цивилизациялашган, адолатли фуқаролик жамиятини қуриш шароитидаги таъсири ва ролини белгилашни тақозо этмоқда. Бу билан инсон шахси юксак қадрият эканлигининг эътирофи этилиши ва инсон ҳуқуқини таъминланишига риоя қилиниши давлатларнинг демократлашуви, шунингдек давлатлараро муносабатларнинг цивилизациялашганлик рамзига айланиши долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ривожланган давлатларда инсоният цивилизацияси тараққиётида диний ва дунёвий бағрикенглик, ҳамжихатлик, ўзаро самарали ижтимоий алоқалар ва дахлдорлик каби ғояларни жамлаган инсон ҳуқуқ ва манфаатлари устуворлигини таъминлаш юзасидан салмоқли илмий изланишлар амалга оширилмоқда. Инсон ҳуқуқлари соҳасида амалдаги қонунчилик, таълим ва маърифий жараёнларни модернизациялаш, давлат органларининг ҳуқуқни қўллаш фаолиятига халқаро стандартларни жорий этишни ташкиллаштириш борасида институционал ваколатларини кенгайтириш, инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича давлат органлари

ҳодимларини ўқитиш ва уларнинг малакасини оширишнинг самарали механизмларини ва тартибини шакллантириш каби масалаларни тадқиқ этиш сиёсий-ҳуқуқий ва ижтимоий-маданий жиҳатдан устувор аҳамият касб этиб бормоқда. Бу борада инсон ҳуқуқлари соҳасини ҳуқуқий кафолатлар, меъёрий қадриятлар жумладан, ахлоқ, маданият тизимда акс эттиришнинг сиёсий жиҳатлари ва қонуниятларини тадқиқ этиш долзарб аҳамиятга эга.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Агарда тарихда жамият ва шахс, давлат ва шахс муносабатлари асосан коллективизм ва этатизм аъёнлари асосан Шарқда шаклланган бўлса, Ғарбда “полис демократия” шаклида маълум бир эркинлик майдонининг пайдо бўлиши инсоннинг тенг сиёсий ҳуқуқларининг шаклланиши учун шароит яратди[1]. Масалан, антик даврда Аристотель судда ва халқ йиғилишида қатнашадиганларни фуқаро деб атаган. Фуқаролик давлат ишларини ҳал қилиш ҳуқуқи, одил судловда иштирок этиш ҳуқуқи, шунингдек, сиёсий ҳуқуқларни амалга оширишнинг муҳим шарти бўлган мажбурий меҳнатдан озод бўлиш каби ҳуқуқларни амалга ошириш қобилияти сифатида ҳаракат қилган[2].

Инсон ва фуқароларнинг ажралмас ҳуқуқлари мавжудлигининг замонвий концепцияси инсоннинг ижтимоий-табиий феномен назарияси билан қамбарчас боғлиқ бўлиб, у ҳақидаги барча таълимотларнинг асоси инсоннинг табиий ҳуқуқларига асосланади. Табиий ҳуқуқ концепцияси инсоннинг ижтимоий ва ахлоқий “мавжудот” эканлиги, маълум бир ибтидоий ва ажралмас хусусиятларининг ифодаси сифатида айнан антик даврда

ривожлана бошлади. Табиий ҳуқуқ назариясининг бошланиши даставвал Ксенофонт[3] ва Гераклит[4] қарашларида учрайди. Қадимги Римда эса табиий ҳуқуқнинг илк назариётчиларидан бири бўлган Цицерон биринчи навбатда сиёсий ҳуқуқларни шахснинг табиий ҳуқуқлари қаторига киритган. Хусусий мулк ҳуқуқининг дастлабки илмий асосларидан бири Цицероннинг рисоласида шундай келтирилган: “ҳар ким ўзи эришган нарсасига эгалик қилсин; агар кимдир буларнинг бирортасига тажовуз қилса, у инсоният жамиятининг ҳуқуқларини бузган ҳисобланади”[5].

Ўрта асрларда ҳар қандай одамнинг эркинлиги маълум даражада чекланган эди, чунки феодализм жамияти – умумий асосларидан бири Цицероннинг жамиятнинг қонуний равишда эркин деб ҳисобланган қатламлари ҳам ижтимоий иерархиянинг юқори даражадагиларга боғлиқ эди. Шу билан бирга, католик черкови институтлари томонидан ижтимоий назорат тамойили ҳам амал қилиб, бу феодал уюшмалар томонидан бошқарилишидан кам бўлмаган таъсирга эга бўлган. Шунга қарамай, ўрта асрларда қонунлар расмий тенглик принципага асосланмаганлиги сабабли, улар турли синф вакиллари ҳокимият билан муносабатига қараб турли ижтимоий-сиёсий даражага қўйган. Гарчи аниқ қонунлар ва анъаналар билан тартибга солинган бўлсада, турли хил уюшмаларнинг шаклланиши (рицарлик орденлари, савдо ва ҳунармандчилик гильдиялари) улар аъзолари ўртасида тенгликни мустаҳкамлашга ҳисса қўшган. Мазкур уюшмалар аъзолари ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида уларни бирлаштирганлар.

Жумладан, Англияда 1215 йилда Эркинликлар буюк хартияси (Magna Charta Libertatum) қабул қилиниши билан инсон ҳуқуқлари концепцияси ўзининг янги босқичига кирди дейишимиз мумкин. Унда лордларга подшоҳ амалдорларининг ўзбошимчаликларида ҳимоя қилишни таъминловчи қафолатлар, шунингдек, эркинликларга нисбатан жазоларни қўллаш фақат тенг ҳуқуқли шахсларнинг ҳукми билан ва қонунга мувофиқ амалга оширилиши мумкинлиги, низоли муаммоларни тинч ва мурося йўли билан ҳал қилиш каби тамойиллар ўз аксини топади[6].

Тадқиқот методологияси. Инсон, унинг автономлиги, эркин ўзини-ўзи бошқариш, кадр-қиммати ва ташаббускорлигини ривожлантириш омилларига асосланган гуманизм ғоясининг сиёсий жараёнлар ва ижтимоий тафаккур ривожини билан бевосита боғлиқдир. Жумладан, бу борада итальян гуманисти Данте Алигьери “инсон зоти тўлиқ эркин бўлган тақдирда энг яхши ҳолатда бўлади... бизнинг эркинлигимизнинг биринчи тамойили – бу мустақил қарор қабул қилиш эркинлигидир”[7] дея таъкидласа, Ла Боэси “инсоннинг эркин бўлиши ва эркинликни хоҳлаши табиийдир, аммо шу билан бирга, унинг табиати турли одат ва тартибларга қўниқиб қолишга мойилдир”, деб ҳисоблайди[8].

Шунингдек, инсон ҳуқуқлари концепцияси ривожига Шарқда, жумладан Марказий Осиё сиёсий фикрлар ривожига ислом дини муҳим омил бўлиб хизмат қилган. Сиёсат ва ҳуқуқий масалалар шариат (Қуръон асосида ишлаб чиқилган диний, жиноий ва фуқаролик қонуният ҳамда қоидалари мажмуи)да ўз аксини топганлиги урғуланади. Марказий Осиё ҳудудига сиёсий-ҳуқуқий фикрларнинг ривожланишига IX-XI асрларда яшаган Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби мутафаккирларнинг роли катта бўлди. Бу давр олимлари диний ва дунёвий маърифатга интилиш, табиатга қизиқиш, комил инсонни тарбиялаш, универсаллик-қомусийлик, умуман, жамият ва давлат

бошқарувида доир барча илмлар билан қизиқиш борасида ўзларини намоён қилдилар.

Таҳлил ва натижалар. Инсон ҳуқуқлари ижтимоий институтларнинг, анъанавий амалиётларнинг, сиёсий қарорларнинг ахлоқий баҳоланиши учун фойдаланиладиган ижтимоий ахлоқнинг марказий категорияларидан бири ҳисобланади. У асосий халқаро ва миллий ҳуқуқий ҳужжатларда (давлатлар конституциялари ва халқаро ташкилотлар низомларида) ўз аксини топиб, халқаро ва миллий даражадаги замонавий сиёсий риториканинг муҳим воситасига айланган, дейиш мумкин. Инсон ҳуқуқлари ғояси турли халқлар ва маданиятларнинг кўп асрлик ахлоқий тажрибасига асосланганлигига қарамай, бугунги кунда уларни амалга ошириш бир қатор жиддий қийинчиликларга дуч келинмоқда. Уларнинг инсон ҳуқуқлари ғоясини рад этиши ёки турли чеклов принциплари турли даражадаги сиёсий ихтилофларга ҳам олиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида инсон ҳуқуқлари концепциясини маданиятлараро мулоқот контекстда таҳлил қилишни долзарб вазифа сифатида қўймоқда.

Инсон ҳуқуқлари муаммоси объектив, генетик жиҳатдан сиёсий таркибга хосдир. Айтиш мумкинки, шунинг учун инсон ҳуқуқлари фақатгина инсон ҳуқуқлари ҳақида ижтимоий-субъектив ғоялар, қарашлар, назариялар ва уларга асосланган сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий ва ҳ.к.лар мавжуд деган маънода талқин қилиниши мумкин эмас. Ғоялар ва меъёрлар ҳар-хил ижтимоий қатламларга, гуруҳларга, синфларга, миллатларга ва бошқаларга мансуб бўлган одамларнинг доимий ўзгариб боровчи ва ўсиб бораётган эҳтиёжларини (кенг маънода инсон ҳуқуқлари муаммосини) қондиришнинг объектив мавжуд муаммоларини ифодалаши лозим. Демак, инсон ҳуқуқлари муаммосини ижтимоий-қадрият, ижтимоий-синфий талқин қилишнинг муқаррарлиги ва уни ҳал қилиш йўллари, айнан мафқуралашган ва сиёсийлаштирилган “инсон ҳуқуқлари” тушунчасини пайдо қилади.

Инсон ҳуқуқларининг том маънодаги намоёни ҳуқуқий давлатда ўз аксини топади. Шунинг учун, таҳлилларга кўра, ҳуқуқий давлатни яратиш йўлидаги сиёсий курсни амалга ошириш жараёнида энг жиддий ҳавф, уни фақат расмий шаклини ҳақиқий имконият деб ҳисоблаш бўлади. Шу муносабат билан, ҳуқуқий давлат жавоб бериши керак бўлган энг умумий талаблар сифатида қуйидагиларни таснифлаш мумкин:

- фуқаролар асосий ҳуқуқларининг ҳар томонлама қафолати, уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини амалда рўёбга чиқариш ҳамда ҳимоя қилиш учун самарали ишлайдиган, содда ва ошқора бўлган юридик механизмнинг мавжудлиги;
- қонунчиликнинг барча синфлар ва ижтимоий қатламларнинг энг муҳим манфаатлари, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш тенденциялари ва жамиятдаги ахлоқий-психологик вазиятига мувофиқлиги;
- долзарб муаммоларни ҳал қилишнинг амалий жараёни контекстида қонунчиликни органик равишда такомиллашуви;
- конституция ва амалдаги қонунчиликнинг қонуности ҳужжатларига нисбатан устуворлиги, ҳуқуқнинг мутлоқ устуворлиги;
- қонун ҳужжатлари барқарорлиги ва динамизмининг диалектик бирикмаси;
- фуқароларнинг қонун ижодкорлиги жараёнида иштирок этиши учун амалий демократик процедураларнинг мавжудлиги;
- жамоатчилик фикрини ҳисобга олиш;

- давлатнинг қонун ижодкорлиги, ташкилий, мафкуравий ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятининг бирлиги;

- сиёсий, давлат ва ижтимоий тизимнинг барча даражаларида ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги зиддиятчи ва низоли вазиятларни ҳал қилишнинг мукамал ҳуқуқий механизмнинг мавжудлиги;

- давлат аппарати ва жамоат ташкилотлари ходимларининг касбий ва маънавий етуклиги, уларнинг касбий вазифаларини сифатли бажаришга интилиши;

- мамлакат фуқароларининг юқори ҳуқуқий билим ва ҳуқуқий маданияти.

Инсон ҳуқуқларининг тўлиқ мажмуасини сиёсий ҳаётга татбиқ этиш мураккаб вазифа бўлиб, унинг ҳал қилиниши даражаси бутун инсоният цивилизацияси ва умуман олганда алоҳида мамлакатнинг ривожланиш даражаси, прогрессивлиги, инсонпарварлигини тавсифлайди.

Хулоса ва таклифлар. Инсон ҳуқуқларининг сиёсий-ҳуқуқий институт сифатидаги генезиси узоқ ва эволюцион жараён бўлиб, Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида уни шартли равишда уч даврга бўлишимиз

мумкин. Биринчи давр 1991-2010 йилларни қамраб олиб, миллий давлатчилик асослари билан бирга инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг конституциявий кафолатлари яратилди; иккинчи давр 2010-2016 йилларда инсон ҳуқуқлари омили ташкилий ва институционал жиҳатдан мустаҳкамланди; 2017 йилдан бошланган учинчи даврда инсон ва унинг жамиятдаги қадрини мустаҳкамлашга қаратилган фундаментал ислохотлар бошланиши билан изоҳланади. Бу жараённинг асосий детерминант факторлари сифатида жамиятда ҳам ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзгариши (иқтисодий базис), ҳам сиёсий маданият ва иштирокнинг ошиб бориши билан изоҳланади.

Глобал ва минтақавий жараён мантиғига кўра, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари ғоясини амалга ошириш кўп босқичли, ўрта ва узоқ муддатли стратегияларни ишлаб чиқишни талаб этади. Унинг бош омили – инсон ҳуқуқлари универсал характер касб этиши билан бирга, у Ўзбекистон жамиятида, ғарб мамлакатларидан фарқли ўлароқ, чуқур тарихий, маънавий, диний ва миллий илдиэларга асосланишини очиб беришдан иборатдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Общая теория прав человека // под ред. ЕА. Лукашевой. –М., 1996. –С. 6.
2. Аристотель. Политика. Книга третья//Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. –М., 1997.Т.1. –С.111.
3. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе, IVб. // Сократические сочинения (Пер. С.И. Соболевского). -М.; -Л.; 1935.
4. Фрагменты Гераклита//Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. -М., 1955, -С.46.
5. Цицерон. Об обязанностях, книга I, (VII, 21). М., 1975. С. 63
6. Magna Carta - The British Library. <https://www.bl.uk/magna-carta>
7. Данте Алигьери. Монархия. Книга первая // Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. –М., 1997. Т.1. –С. 235.
8. Ла Бозси. Рассуждение о добровольном рабстве//Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. -М., 1997.Т.1. –С.295.

Muminjon XUJAEV,
*International Islamic Academy of Uzbekistan, doctor of philosophy PhD,
associate professor of the chair on Social-humanitar sciences.
E-mail: mumini_81@mail.ru 11,*

ЎзХИА доценти, ф.ф.д. проф. М.Қаххорова тақризи асосида

АХМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ ҚУРЪОНИ КАРИМ ТАРЖИМАЛАРИ ХУСУСИДАГИ ТАДҚИҚОТИ

Аннотация

Ҳозирги давр илм-фан натижалари билан Қуръони Карим оятларининг уйғунлиги ҳамда XIV аср муқаддам нозил бўлган муқаддас китоб Қуръони Каримда келтирилган воқеалар бугунги илмий ҳулосалар билан исботини топиши каби фикрлар ушбу мақолада савол-жавоб тарзида таҳлил этилган. XXI асрга келиб кашф этилган қонуниятларнинг баъзи жиҳатларига ўхшаш фикрлар таҳлили ва Қуръони Каримнинг бир нечта тилларга таржимаси хусусидаги тадқиқотлар ёритилган.

Калит сўзлар: Университет, тил, илм, тадқиқот, таҳрир, синтез, фикр, тушунча, ҳадис, тадқиқот.

НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АХМАД ЗАКИ ВАЛИДИ ПО ПЕРЕВОДАМ КОРАНА

Аннотация

В данной статье анализируются такие идеи, как соотношение стихов Священного Корана с мышлением и идеями XIV, которые сохранили свою актуальность и для современной науки. Автор проводит анализ определенных законов, которые были открыты до XXI столетия, так же освещает работы по переводу Корана на нескольких языках.

Ключевые слова: Университет, язык, наука, исследование, редактирование, синтез, мысль, понимание, хадис, исследование.

AHMAD ZAKI WALIDI'S RESEARCH ON THE TRANSLATIONS OF THE QUR'AN

Annotation

This article analyzes such ideas as the harmony of the verses of the Holy Qur'an with the results of modern science, and the human thinking of the 14th century that gives today's conclusions. The analysis of some aspects of the laws discovered by the 21st century and the research on the translation of the Holy Qur'an into several languages are highlighted.

Key words: University, language, science, research, editing, synthesis, thought, concept, hadith, research.

Кириш. Ғарб ва Шарқ олимларининг Қуръони карим таржимаси ва тадқиқоти жамиятнинг маънавий-руҳий камолотидаги улкан аҳамиятини илмий тадқиқ этиш барча даврларнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолмоқда.

Аҳмад Заки Валидийнинг 1913-1914 йилларда Туркистонда амалга оширган илмий саёҳати вақтида Қуръон каримни X асрга оид қадимги туркийча тавсифини илк бор исломшунослик илмий муҳитига маълум қилиш бахтига муяссар бўлади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, А.З.Валидий 1968 йилги Равальпинди шаҳридаги анжуманда маъруза билан бирга муҳим амалий тақлифлар ҳам киритади. Хусусан, исломий давлатларда Қуръони каримни замонавий кашфиётнинг илмий асосларига таянган ҳолда йиғилиш ўтказилиб турадиган илмий муассасалар ташкил қилиш лозимлиги ҳақидаги илгор фикрларни тақлиф қилади.

Заки Валидий Манчестер университети таърифида у ердаги мажуд кутубхона билан танишади ва 1967 йил 27 июнда конференциядаги нутқида: “Сизнинг университетингизга келишим жараёни Ғарбда Шарқнинг тарихини ўрганиш эди. Шундан билдимки, сизларда Жон Ройландс ва рафикаси каби Шарқ саънати билан шуғулланувчи иқтидорларга шахрингиз бой экан. Шарқий туркча муқаддас Қуръон каримнинг таржимасини ўқиб, менда сизнинг кутубхона ва университетингизга нисбатан чуқур кизиқиш ортди. Айниқса, бу қўлёзма қадимий туркий тилдан гувоҳлик беради. Мен бу қўлёзмани 14 томлик фотонусхасини олдим. Нусха яхши сақланган бўлиб, биз олдимизга Қорахонийлар даври XI-XII

асрлардаги Қошғар шеvasида Шарқий Туркистондаги ва Қуръон каримнинг туркий ва форсий тиллардагисини ўқиб, уни ўрганишни мақсад қилдик”, - дейди. Мақолада Заки Валидий Қуръони каримнинг бошья тиллардаги таржимаси илмий тадқиқоти хусусида: “Биринчи тафсир худди форс тилидаги Қуръон карим матнига тўлдирилган тушунтиришларни ўз ичига олади ва бунга форс тилидаги матни қўшимча қилинган бўлиб, XIV асрнинг Хоразм-туркийча тафсирининг ҳамкорлигидаги таҳрири мавжуддир. Бироқ, бу таржима Мансур ибн Нуҳ Сомонийлар даврида қўчирилган туркийдаги таҳрири бўлиб, комиссия томонидан тасдиқланган Табарийнинг “Тафсири Табарий”и ҳисобланади. Бу туркий таржима шарқий туркийда сўзлашувчи ўғуллар билан қўшничиликда яшаган ва бу тиллар аргу шеvasи билан қўшилиб кетган Талас водийси ёки куйи Сирдарё ўлкасида ёзилган. Сирдарё бўйларидаги қарлуқлар (Ибн Ҳавкал фикрича) ва шошлик туркийлар (Жамол ал-Қарши билан Абд ал-Ғофир ал-Қошғарий фикрича) туркийлар орасида биринчилардан бўлиб ислом динини қабул қилганлар. Қуръон каримнинг баъзи бир қисмларининг сўзма-сўз таржимаси Хоразмда Замахшарий шогирди Муҳаммад ибн Бойқура ал-Баққол томонидан (1167 йил вафот этган) тайёрланган.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Қуръони каримнинг таржималари ва тадқиқи ҳақида тадқиқотлардан Роғиб ал-Исфажонийнинг ёзишича: “Баъзи олимлар шундай деганлар: Бу китобнинг Қуръон деб номланиши унинг Аллоҳ юборган китобларнинг моҳиятини ўзида жамлагани учунгина эмас, балки Ҳақ

субҳанахунинг “ҳар бир нарсанинг батафсил баёни”, “ҳар бир нарсани баён қилдик” деб кўрсатганидек, борки илмларнинг мазмун-моҳиятини ўзида қамраб олгани учундир.” Фикримизнинг ёрқин далили сифатида Қуръони Карим қиссаларида ифодаланган билимлар асосларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бизга маълумки, аслида Қуръони карим ва илм маънода эгизакдир. Қуръон илм нури ила нурафшон. Қуръони Карим турли услублар билан илмни тарғиб қилишни ўринлатгач, бизга Одам ато қиссасини баён, яъни, Қуръони каримнинг бошидан охиригача Аллоҳ илми эканлиги бунга далолат беради.

Фин қуръоншунос олимлари Зийнатуллоҳ Аҳсан ва Имомиддин Финландиядан Берлинга ўқишдан қайтганларида танишади. Финландия мусулмонлари бой савдогар бўлганликлари учун Россия мусулмонлари ўртасидаги миллий ҳаракатларга моддий ёрдам бериб турганлар. Заки Валидий улар билан 1917 йил октябрь инқилобининг бошларида учрашган ва улар орасида зиёли инсонлар борлигини таъкидлайди. Тижорат билан шуғулланаётганида миллий маданият масалалари билан яқиндан қизиқади. У ерда Қуръони карим маданиятига оид наشر ишларини қилганлар. Кейинчалик булардан Аёз Исроқий ва Валидий каби Россияда Ислом маданиятини ривожлантириш борасида тадқиқотлар олиб борган кишилар Берлинда учрашадилар. Булардан Зийнатуллоҳ Аҳсан Қуръони каримни фин тилига ўгириш ҳамда ислом дини билан шуғулланган баъзи Ғарб олимлари томонидан наشر этилган мақолаларни ҳам фин тилига таржима қилиш, финландияликлар орасида Ислом маданиятини танитиш йўлида ишлаш ниятида эдилар. Қуръони Каримни финландиялик Жорж Пименов лицей ўқитувчисига фин тилига қисман таржима қилдиради.

Заки Валидий ҳадислар шарҳидаги илмий тадқиқотларида диний-фалсафий қарашларнинг уйғунлиги: “Ҳадисларда айтилишича, ҳатто модданинг мағзидан баҳс қилиб, ёзувда ифода этамиз. Ёзиш бу тарихдир. Биз бундай ҳадисларни тарих илмини, масаладаги моҳиятни, ипак матосини, буғдой, тутун, ёғочли айвон, масалан, олма, ёғоч, тош, масалан, мармар тарихини дарсларда баҳс эта оламиз”, - деб мисол қилиб келтиради.

Тадқиқот методологияси. Энди “Қуръони каримни фин тилига таржимаси хусусида, Финландияда 28-29 март куни (1967 йил) татар савдогари Зийнатуллоҳ Аҳсан олдида Қуръони каримни фин тилига таржима қилмоқчи бўлган профессор С.Пименов келади. Унинг Заки Валидийга ёзган мактубларидан тушунишимизча, баъзи мисрлик олимлар билан алоқа қилиб турган Зийнатуллоҳнинг фикрини маълумлаб Берлинга келиб, исломни яхши тушунган олимлар билан мулоқот қилмоқчи бўлади. Валидий исломшунос олимлар польшалик Ёкуб Шинкевич, эронлик олим Тақизода, ҳиндистонлик олим, профессор Садриддин билан учрашишни истади. Профессор Пименов шу пайтда Берлинда вақтида саволларидан Қуръони каримнинг турли жойларини англамаслиги ва тушунмасдан туриб таржима қилишдан эҳтиёт бўлишдан иборат эди. Заки Валидийга 57 та саволлар берилган уларнинг аксарияти олим ўрганмаган мавзуларга оид эди. Валидий “Ислом теологиясини биламан, аммо Қуръони каримнинг тафсилларини яхши билмайман”, - дейди, у эса, Профессор Пименовга “Мен фақат Қуръони карим оятларининг қачон нозил бўлганлиги сабабларини ва ҳадисларни биламан, “Қуръони каримни фақат араб тилини билган киши сифатида озми-кўпми тушунаман”, дейди. Профессор Пименовнинг мақсади “Қуръони Каримни фин тилидаги таржимаси билан шуғулланиш эди. Ҳазрати Муҳаммад (с.а.в) ва Қуръон ҳақида китоб ёзиш эди. Заки Валидий унга Қуръони каримни энг яхши

билган профессор Нёльдеке Берлинда ҳали ҳам ҳаётдир эканлиги ҳақида маълумот берган. Унга жавобан: “Мен европаликларнинг, шу жумладан Нёльдеке ҳамда Грицер кабиларнинг асарларини ўқидим. Мен улардан ўрганишга муҳтож эмасман. Фақат у мусулмон олимларининг фикрларини ўрганиш муҳим эканлигини таъкидлайди.

Таҳлил ва натижалар. Заки Валидийга берилган саволларнинг баъзиларини келтириб ўтаемиз:

Савол: Қуръони каримда баъзи тарихий воқеалар тўғри акс этган, баъзилари ноаниқдир. Бунинг сабаби нима? Буюк Искандар қадимий Эллин илоҳларига ишонган бир бутпараст бўлгани билан негадир Қуръонда Аллоҳ таолонинг амри билан сад (девор) қурган бир муваххид каби тасвирланган, бу ҳикояни Қуръон каримга қиритишдан мақсад нима?

Жавоб: Бу 15 йил аввал оилам даврасида муҳокама этилган масала бўлиб, бу оятларнинг изоҳида муътазила йўлини татбиқ этаяпман. Арабларнинг исломдан аввалги ва пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) замонидagi ҳолатни изоҳлаб, услубини қўллаш керак бўлади. Масалан: Шамс сурасида изоҳланган асл мавзу 7-10-оятларда айтиб ўтилган шу жумлалардир: (Жонга ва уни расо қилиб яратиб, унга фуску-фужурини тақвосини илҳом қилиб, ўргатиб қўйган зотга қасамки: дарҳақиқат уни (жонини иймон ва тақво билан) поклаган киши нажот топди.

Самуд қавми ҳадидан ошганлиги сабабли, улар ўзларига юборилган Пайғамбар Солиҳ алайҳиссаломни ёлғончи қилишлари Пайғамбарнинг туясини сўйиб юборганликлари оқибатида барчалари ҳалок бўлишини англатган ҳикоя баён этилади.

Бу оятлар ҳам нозил бўлган қавмларга буюк ҳақиқатлар, уларни билган ҳикоят ва дostonлардан мисоллар келтириб тушунтирган.

Савол: Пайғамбар (с.а.в.)нинг меърожга кўтарилишлари жисмоний эканлигига ишонасизми?

Жавоб: Россия подшоши Александр II Усмонийларнинг армияси қўмондони Усмон пошшодан “Муҳаммад самога (7осмонга) қандай чиқди?” деб сўраганида: у “Сизнинг Исо пайғамбарингиз чиққан зинапоядан кўтарилди” дея жавоб берган экан. Қуръонда эса меърожни бу бир “туш” деб келтирилади. Пайғамбаримизнинг завжалари Ойша ўша кеча тунни Расулуллоҳ (с.а.в.) оила даврасида ўтказганини айтдилар. Ҳақиқатдан ҳам пайғамбар Коинотни устидаги 7-қават осмонни бу меърож кечасида “тунги сайри”да кўрган. Бу ўринда Валидий ноҳақ. Чунки ҳозирги барча уламоларнинг иттифоқича меърож ҳақ, пайғамбаримиз (с.а.в.) жисмлари билан сайр қилганлар.

Меърож инсоннинг ақли етмайдиган илоҳий мўъжизадир. Бу ҳолат будданинг ҳаётида ҳам мушоҳада этилмоқда. Савол: “Қуръони Каримнинг бир қанча жойларида (Рад сураси, 2 оят; Лукмон сураси, 10 оят; Ғофир сураси, 64 оят) Ер курраси думалоқ, ясси, само эса устунларсиз, етти қаватли бир бино, томли жойларида тушунчага кўра, космос ўртасида, бошқа бир жойларида эса (Ёсин сураси, 40 оят; Ал Исро, 13 оят; Анбиё сураси, 33 оят) кеча ва кундуздан алмашуви ва Қуёш, Ой ва юлдузларнинг барчалари фалақда сузиб юрур. Қиёмат-қойим бўлгунча Қуёш Ойга етолмас ва кеча-кундузнинг ўрнини эгаллаб ололмас, дейлади. Коинотнинг бу икки турдаги тавсифида гелиоцентризм ва геоцентризм қарашларнинг инъикоси борми ва бу қарама-қаршилиқ нима учун келган?

Жавоб: Менимча, бу қарама-қаршилиқдан баҳс этиб сиз ҳам муҳим нуқтани босиб ўтгансиз. Ёсин суранинг 40-оятида, Ахзоб суранинг 21-оятида ҳақиқатдан ҳам қуёш, ой, юлдузларнинг алоҳида фазода сузиб юришлари баҳс-мунозара мавзудир. Чунки кеча ва кундуз дейиш билан юлдузлардан баҳс этилган. Шоядки, бунда

фақат Қуёш билан Ойнинг фалакларда сузиб юришлари баҳс мавзуси бўлсайди, ҳаммаси бир йўла деб эмас, ҳар иккиси икки орбитада деб айтиларди. “Ваҳий”, яъний Пайғамбарга Аллоҳ таолодан келган сўз. Бошқа оятлардаги сўзлар араб муҳитига уларни тушунадиган даражада қилинадиган ифодадан иборатдир. Пайғамбар ҳам инсон эканлиги, ижтимоий ҳаётини ва коинотни доимий равишда ифода этган ва бундан илҳом олган бир истисномани яратиш деб билган сўфийларда ҳам бундай фикрлар тўғилади.

Валидий 1937 йил Германиянинг Бонн университетига “Ислом илмларининг фахрли профессори” бўлганида олим Зийнатуллоҳни Таммерфорсга чақиради. Валидий профессор Пименов билан бу ерда бир неча марта учрашади. У исломни яхши ўзлаштирган ва Пайғамбаримиз (с.а.в.)ни яхши кўрганлардан бўлган.

Валидийнинг ёзишича: “Фин тилини билган олимларнинг айтишларича, Қуръон Каримнинг бу таржимаси Европа тилларига қилинган Қуръони Каримнинг энг яхши таржималаридан биридир. Профессор Пименовнинг Қуръони Карим таржимаси кейинчалик Зийнатуллоҳ Аҳсан томонидан нашр этилган”.

Олим “Туркияда Европа илмий билиш усуллариға мурожаат қилиниши биринчи урунишлари Фильд Мариал Сулейманос томонидан қилинган. Ғарб илми методлари асосан диний ва теологик таълимотларда Ҳиндистон ва Мисрда ишлатилган. Бу эса ижобий натижа беради. Шарқшунос Данаси Голдзихер Қуръонни ўрганиш ва таҳлил қилиш учун бу илмий усулдан фойдаланган. Бу усул немис тилида нашр этилган ва “Culture and Aegenwart” деб номланган. Қачонки 200 миллион мусулмонлар тарихий танқид орқали ислом теологиясини ўргансалар шундагина улар цивилизациялашган миллатлар ичида юқори ўрин эгаллашади ва уларнинг маънавий ҳаёти юксак даражага кўтарилади. Исломни шу

усул билан ўрганган ислом олимлари учун суннийлар ва шиалар ўртасида фарқ қолмайди”, деган хулосага келади.

Валидий 18-26 ёшлар орасидаги ҳаёти катта машаққатлар таҳсили, муаллимлик, илмий изланишлар билан аввал ватани Бошқирдистон билан Қозон, сўнгра Фарғона ва Санкт-Петербург, Бухоро, Туркменистон, Эрон, Афғонистондаги саёхатлар билан кенг бир муҳитда кечади.

Шу даврда Ислом дини ва маданияти асослари бўлган Қуръон Карим ва фикҳни рус тилидаги таржималаридан ўрганиш ва уларни яхши биладиган киши билан араб тилидаги асли билан қиёслаш орқали умумий, тўғри маълумотни қўлга кирита боради. Бу борада Бошқирдистонда Абдурашид афандининг Қуръон тафсири ҳамда Имом Содиқ Имонқулининг тафсири энг муқаммаллардан эканлигини билади. Шу сабабли тоғаси адабиётни ўрган, Қуръон ва фикҳни сўнгра ўрганасан, деган эди.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, А.З.Валидий Қуръони Карим ва миллий-маънавий тафаккур тараққиётида ислом дини, унинг тарихи, Қуръони Каримнинг тафсири ва замонавий шарҳлари, бакалавр ҳимоя дипломлари, магистрлик, номзодлик, докторлик диссертациялари ҳимоя қилиниб, бу тўғрида бир неча асарлар, мақолалар ёзилмокда. Қуръонда ифодаланган меъёр ва тамойилларга асосланган махсус қатъий расм-русумларга риоя қилиш ва шунингдек, иқтисодий-ижтимоий муносабатларда амал қиладиган қоидаларни бажаришга асосланади. Қуръон ва Муҳаммад Пайғамбар (с.а.в.)нинг ҳадисларини зоҳирий тушуниш, уларни сўзма-сўз тафсирлаш анъанавий-оммавий идрок қилиш жараёнига ёрдам бериб келди. Мана шу зоҳирий тушунишга тобъе бўлиш мусулмонлар эътиқодининг дастлабки таянчи бўлди. Қуръон ва ҳадислар матнини тушуниш учун зарур бўлган ҳадисшунослик, адабиёт, тилшунослик, тарихнавислик илмлари ҳам баробар ривожланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Hojaev M. The Religious-Philosophical Legacy Of Ahmed Zaki Validiy. The Light of Islam 2019 (4), 122.
2. MI Xujaev. Historical philosophy of Ahmed ZakiValidi. Scientific Bulletin of Namangan State University 1 (12), 126-132.
3. Muminjon Hojaev. The religious-philosophical legacy of Ahmed Zaki Validiy. The Light of Islam. 2019. p. 26.
4. Хўжаев Мўминжон Исохонович. BASHKIR TURKISH STUDIES. EPRA International Journal of Research & Development Development Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal Volume: 5, Issue:8, August 2020.
5. Muminjon Xujaev. Mahmudkhuja BEHBUDIY As A Leader Of Jadid Reforms. The Light of Islam. 2020. 3стр. 39-47.
6. Мўминжон Исохонович Хужаев. Некоторые особенности этических взглядов Ахмет-Заки Валидова. 2015. Credonew. 2-2. стр.3-3.
7. Хўжаев Мўминжон Исохонович. Аҳмад Заки Валидийнинг диний-фалсафий меросининг илдизлари. «Интернаука» 2018. Том.33. № 21(33). – С. 177-182.
8. Ахмед заки Валиди Тоган. Не сочитите за пророчество...(письма, обращения, выступления) /Перевод и составление А.М.Юлдашбаевым. – Уфа, «Китап». 1998. – С.186.
9. ص 56-المصدر السابق،.
10. Абдулазиз Мансур. Қуръони карим таржимаси. Бақара сураси 31 – 34 оятлар. “Мовароуннаҳр”. 2008.
11. Prof. Zeki Velidi Togan. Tarihte Usul.Istanbul: 1985. S.2.
12. Prof. Zeki Velidi Togan. Natiralar ... –Ankara: 1999, §331. S.501.
13. ZekiVelidi. Considerations sur la collaboration scientifique entre l’Orientislamique et l’Europe // Revue des Etudes Islamiques. –Paris. 1935. Cahier. 3. P.249-271.

Sherzod XUJAKULOV,
*Samarqand viloyati pedagoglari yangi metodikalarga
o'rgatish milliy markazi o'qituvchisi
E-mail: timlandiya@gmail.com*

Pedagogika fanlari doktori A.A.Ibragimov taqrizi asosida

MOBILE TECHNOLOGIES IN THE CONTINUOUS PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS: LEARNING OPPORTUNITIES, ANALYSIS AND RESEARCH

Abstract

This article discusses the content, benefits and characteristics of network and mobile technology education, which is one of the most promising areas of education. It also includes mobile learning and its types, views from a number of studies, and an analysis of the use of the Internet and mobile devices.

Key words: Mobility, mobile technology, m-learning, networking technologies, forms of teaching, analysis.

МОБИЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В НЕПРЕРЫВНОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ УЧИТЕЛЕЙ: ВОЗМОЖНОСТИ ОБУЧЕНИЯ, АНАЛИЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются содержание, преимущества и особенности обучения сетевым и мобильным технологиям, которое является одним из наиболее перспективных направлений образования. Он также включает мобильное обучение и его виды, взгляды из ряда исследований и анализ использования Интернета и мобильных устройств.

Ключевые слова: Мобильность, мобильные технологии, мобильное обучение, сетевые технологии, формы обучения, анализ.

PEDAGOGLARNI UZLUKSIZ KASBIY RIVOJLANTIRISHDA MOBIL TEXNOLOGIYALAR: O'QITISH IMKONIYATLARI, TAHLIL VA TADQIQ

Annotatsiya

Mazkur maqolada ta'lim sohasining istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lgan tarmoq va mobil texnologiyalari asosida o'qitishning mazmuni, afzalliklari va o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, mobil o'qitish va uning turlari, olib borilgan bir qator tadqiqotlardagi qarashlar, internet hamda mobil qurilmalardan foydalanish tahlili ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: Mobillik, mobil texnologiyalar, m-learning, tarmoq texnologiyalar, o'qitish shakllari, tahlil.

Kirish. Mamlakatimizda keyingi yillarda ta'lim sohasiga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev joriy yil 28-yanvar kuni maktab ta'limini rivojlantirish masalalari bo'yicha videoselektor yig'ilishida maktab ta'limi "bu hayot-mamot masalasi" ekanligini ta'kidladilar [1]. O'zbekistonning 2022-2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasida to'rtinchi ustuvor yo'nalish aynan ta'lim sohasini, inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan. Mamlakatimiz ta'lim taraqqiyoti uchun raqamli bilimlar va axborot texnologiyalarini egallash hozirgi kunning muhim ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Egallangan bilimlar esa o'z navbatida yuksalishning eng qisqa yo'lidan borish imkoniyatini beradi.

Prezidentimiz 2020-yil 29-dekabr Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovatsiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim", deb ta'kidlab o'tgan edi [2].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Xorijiy ilmiy adabiyotlar tahlil qilinganda, mazkur soha "mobile assisted learning", "mobile learning", "m-learning" shaklida tadqiq etilayotgani ma'lum bo'ldi [5]. Shuningdek, mazkur adabiyotlarda "mobil o'qitish – muqim joyga bog'lanmagan

va mobil texnologiyalarning ta'limga doir imkoniyatlaridan foydalanuvchi o'qitish shakli" yoki "mobil o'qitish – o'qitish va bilim olish jarayonini yengillashtirish, qo'llab-quvvatlash, yaxshilash va chegaralarini kengaytirish uchun ixcham texnologiyalar, simsiz va mobil tarmoqlardan foydalanish" shaklida ta'riflanadi [6].

Mobil texnologiyalarning ishlatilishdagi oddiyligi va qo'llanish sohasining kengligi ularni hayotda, ish faoliyatida yoki ta'lim jarayonida foydalanish uchun qulay qurilmaga aylantirmoqda. Mobil o'qitishning ta'lim jarayoniga kirib borishi unda yangi yondashuvlarni va metodikalarni kiritishni ham taqozo etadi.

Angliyalik olim Jon Treksler mobil o'qitishni quyidagi kategoriyalarga ajratadi [7]:

texnologiyaga yo'naltirilgan mobil o'qitish (Technology-driven mobile learning) – ba'zi bir aniq texnologik innovatsiyalar texnik jihatdan bajarish mumkinligini va pedagogik imkoniyatlarni namoyish qilish uchun akademik muhitda rivojlantiriladi;

kichik hajmdagi, biroq ixcham bo'lgan elektron o'qitish (Miniature but portable e-learning) – mobil, simsiz va portativ texnologiyalar allaqachon an'anaviy elektron ta'limda qo'llanilib, ushbu ta'limdagi yondashuv va yechimlarni qayta tiklash uchun ishlatiladi. Ular virtual ta'lim muhiti (VTM) kabi ba'zi elektron texnologiyalarni bu texnologiyalarga ko'chirishi yoki ushbu mobil texnologiyalar statik ish stolining o'rnini osonlikcha bosishi mumkin;

sinfga bog'langan o'qitish (Connected classroom learning) – xuddi shu kabi texnologiyalar sinf muhitida hamkorlikdagi ta'limni ta'minlash uchun qo'llanilishi va ular interaktiv doska kabi boshqa texnologiyalariga ulanishi mumkin;

- noformal, shaxsiylashtirilgan, situativ mobil o'qitish (Informal, personalized, situated mobile learning)– xuddi shu texnologiyalar qo'shimcha funksional, masalan, manzilni ko'rsatuvchi yoki videotasvirga oluvchi imkoniyatlar bilan ta'minlanadi hamda yetkazish mushkul yoki imkoniyatsiz bo'lgan ta'lim tajribalarini o'tkazish uchun yo'naltiriladi;

mobil o'qitish / samaradorlikni qo'llab-quvvatlash (Mobile training/ performance support) – mobil texnologiyalar ishchilarning unumdorligi va samaradorligini oshirish uchun ishlatiladi6 ya'ni o'z vaqtida ma'lumot va kerakli vaziyatda yordam yetkaziladi;

olis masofa/qishloq hududlari/ni rivojlantirish uchun ishlatiladigan mobil o'qitish (Remote/rural/development mobile learning) – an'anaviy elektron ta'lim texnologiyalari pand beradigan, ko'pincha rivojlanuvchi va evolyutsion paradigmalarga sabab bo'ladigan muhitda ushbu texnologiyalar ta'limni yetkazish va ta'minlash maqsadida atrof-muhit va infratuzilma muammolarini hal qilish uchun ishlatiladi.

Mazkur yondashuvlardan ko'rinib turibdiki, mobil texnologiyalar asosida o'qitish ta'lim muhitidagi istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Shu o'rinda, mobil o'qitishning ayrim afzalliklarini keltiramiz:

kichik hajmli, ixchamligi va olib yurish uchun qulayligi;

muqim joyga bog'lanmaganligi;

o'ziga qulay bo'lgan joy va vaqtda o'qish mumkinligi;

imkoniyati cheklangan o'quvchlarni qo'llab-quvvatlash imkoniyati;

o'quv materiallarini o'zlashtirish qulay bo'lgan multimediyali shaklda berilishi;

o'quv materiallarining elektron shaklda bo'lganligi sababli ularni tarqatish tezkorligi;

o'quv-kommunikativ muhitni nafaqat bitta guruh doirasida, balki keng yaratish mumkinligi;

o'quvchilarda motivatsiyani oshishi;

o'quv auditoriyalarini bo'shatish, qimmat turuvchi kompyuter xonalariga va simli tarmoqlarga ehtiyojning kamayishi;

raqamli ta'lim kontentlariga, shuningdek, nazorat va o'z-o'zini nazorat materiallari, bulutli omborlardagi shaxsiy ma'lumotlarga doimiy ulanish va b.

Bir qator tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, so'nggi yillarda iqtisodiyotning barcha sohalariga mobil qurilmalarning yuqori kirib borishi kuzatilmoqda. Bugungi kunda mobil qurilmalar soni dunyo miqyosida 7,9 milliardga yetdi, bu sayyoramizda yashaydigan odamlardan ko'p. Garchi bir qancha tadqiqotchilar m-ta'limning o'quv jarayonida muhimligini ko'rsatsalar ham, amaliyotda mobil qurilmalardan foydalanishda ma'lum cheklovlar, shuningdek, bu texnologiyani qabul qilishda muayyan to'siqlar mavjudligi ham haqiqatdir. Ahamiyatlisi, mobil ta'limda shaxsiy qurilmalardan foydalangan holda tarmoqlar, ilovalar orqali o'quv materiallaridan foydalanishi yoki kerak bo'lgan ma'lumotlarni saqlab qo'yish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ta'lim sohasida elektron o'qitish darajasining kengayib borishi ta'lim paradigmasining o'zgarishiga, ya'ni axborot texnologiyalaridan cheklangan foydalanish kuzatilgan ta'lim holatidan, cheklanmagan foydalanish holatidagi ta'lim muhitiga ko'chishiga zamin yaratadi. Zamonaviy o'qituvchi faoliyatida axborot texnologiyalari nafaqat bilishning, balki o'quvchilarning turli xil axborot faoliyatlarini tashkil etishning ham zaruriy

dastagidir [4]. Aynan bu sharoitda ta'lim ishtirokchilarining axborot kompetentligi shakllanadi. Bugungi kunda ta'limning rivojlanishida axborotli ta'sir muhitining jadallashuvi, taraqqiyot tendensiyaning boshqa vakillari qatorida o'qituvchilarning ham axborotga va dasturiy vositalarga bo'lgan talab va ehtiyojlarini qondirishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, pedagog xodimlarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishda mobil ta'lim texnologiyalaridan foydalanish ko'lamini kengaytirish va uning sifatini oshirish kechiktirilmaz vazifalardan biridir.

Mobil ta'lim – simsiz ulanishga ega mobil qurilmalardan foydalanadigan o'rganish va o'qitish metodologiyasi, bunday qurilmalardan foydalanish istalgan vaqtda, istalgan joyda o'rganish imkoniyatini beradi.

Portativ hisoblash qurilmalaridan (masalan, iPadlar, noutbuklar, planshet, kompyuterlar, shaxsiy raqamli yordamchilar Ipad va smartfonlar) simsiz tarmoqlar orqali foydalanish mobillik va mobil texnologiyalarni ommalashtiradi, bu esa an'anaviy o'qitish va o'rganish jarayonini sinfdan, auditoriyadan tashqari mustaqil ishlash, bilim va dunyoqarashni kengaytirish imkonini beradi. Dars jarayonida mobil ta'limni qo'llash o'qituvchilar va o'quvchilar munosabatlarida moslashuvchanlikni oshiradi hamda o'zaro muloqot uchun yangi imkoniyatlar beradi[3].

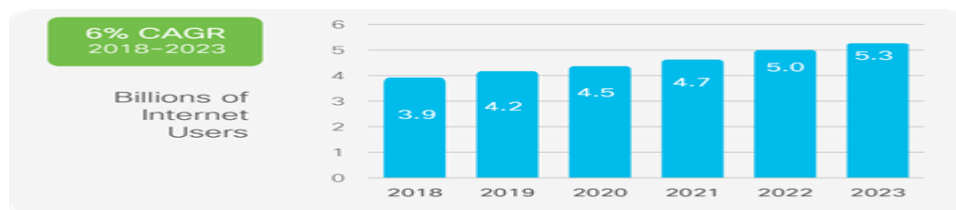
Mamlakatimizda formal va noformal ta'lim jarayonida mobil texnologiyalardan foydalanish amaliyotda qo'llanilayotgan bo'lsa-da, ushbu sohani ilmiy tadqiqot manbai sifatida pedagogik-psixologik jihatdan tadqiq etish, ta'lim muammolari yechimidagi o'rnini aniq ko'rsatish zaruriyati dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Ta'limda mobil texnologiyalardan foydalanishni tizimlashtirish, shakl, mazmun, mohiyat o'rtasida uzviylikni ta'minlash, aloqadorlikni kuchaytirish, ayniqsa, androgogik ta'limda o'qituvchining o'z-o'zini uzluksiz kasbiy rivojlantirishida muqobil shakl sifatida takomillashtirish muhim ahamiyatga ega.

Tahlil va natijalar. Mobil ta'limning ta'rifini ko'plab olimlar shakllantirgan bo'lsada, ulardan barqaror bo'lganlarida ham turli xil fikrlarni kuzatish mumkin. Masalan, ba'zi mualliflar tomonidan m-learning elektron ta'lim taraqqiyotining tabiiy natijasi sifatida qaralgan bo'lsa (Georgiev va boshq., 2004), so'nggi ta'riflarda mobil hisoblash va elektron ta'limni kesishgan usuli, deya e'tirof etiladi (Chee va boshq., 2017). Demak, m-learning istalgan vaqtda, istalgan joyda o'rganishga erishish uchun mobil texnologiyalardan foydalanishni qabul qiladi (Hung va Zhang, 2012) hamda o'quvchilarning harakatchanligi va shaxsiga urg'u beradi [8].

Mobil ta'lim pedagoglar uchun qulayliklar yaratibgina qolmay, ularning vaqtini tejash va ma'lumotlarni izlash samaradorligini ham oshiradi. Yoshi katta o'qituvchilarning mobil texnologiyalardan foydalanishdagi munosabati ham tahlil qilingan. Shuningdek, o'qituvchilarning mobil texnologiyalardan foydalanishda jinsi, yoshi, mobil qurilmalarni ishlatish ko'nikmalari, moliyalashtirish, ishtiyogiga doir tadqiqotlar Nigeriyalik Bamidele Victor Aremu va Olufemi Victor Adeoluwale tomonidan amalga oshirilgan [9].

Shu o'rinda, Cisco IT kompaniyasi tomonidan aholining internet, simli va simsiz qurilmalardan foydalanish holatiga oid tahlili va bashoratlariga bog'liq aniq raqamlarga to'xtalib o'tsak.

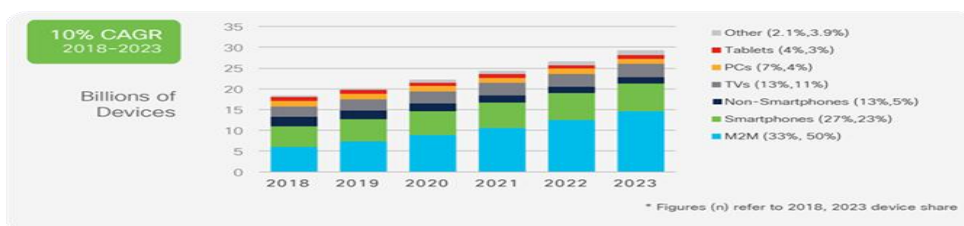
Global miqyosda Internetdan foydalanuvchilarning umumiy soni 2018-yildagi 3,9 milliarddan 2023-yilga kelib 6 foiz CAGR[1]da 5,3 milliardga o'sishi bashorat qilinmoqda. Aholi soniga taqqoslanganda, bu 2018-yilda dunyo aholisining 51 foizini va 2023-yilga kelib dunyo aholisining 66 foizini tashkil qiladi (1-rasm) [9].

1-rasm. Global internetdan foydalanuvchilarning o'sishi.

Global miqyosda qurilmalar va ulanishlar aholi (1,0 foiz CAGR) hamda Internet foydalanuvchilariga (CAGR 6 foiz) qaraganda tezroq (10 foiz CAGR) o'sib bormoqda. Ushbu tendensiya aholi jon boshiga o'rtacha qurilmalar va ulanishlar sonining o'sishini tezlashtirmoqda. Har yili bozorga turli xil shakllardagi imkoniyatlar va aql-idrokni oshiradigan yangidan-yangi qurilmalar kiritiladi va qabul qilinadi. Aqlli hisoblagichlar, videokuzatuv, sog'liqni saqlash monitoringi, tashish, paket yoki aktivlarni kuzatish kabi M2M ilovalari soni ortib bormoqda, qurilmalar va ulanishlar o'sishiga katta hissa qo'shmoqda. 2023-yilga kelib M2M ulanishlari umumiy qurilmalar va ulanishlarning yarmi yoki 50 foizini tashkil qiladi. M2M ulanishlari eng tez rivojlanayotgan qurilmalar va ulanishlar toifasi bo'lib, bashorat davrida qariyb 2,4 baravarga o'sadi (CAGRning 19 foizi), 2023-yilga kelib 14,7 milliard ulanishga yetadi.

O'sishda, smartfonlar ikkinchi o'rinda turadi (CAGR 7 foizga, 1,4 baravarga oshadi). Ulangan televizorlar (tekis panelli televizorlar, pristavkalar, raqamli media adapterlari (DMAs), Blu-ray disk pleerlari va o'yin pristavkalari) keyingi davrda eng tez, 3,2 gacha o'sishi bashorat qilinmoqda (CAGR 6 foizdan bir oz kamroq). 2023-yilga kelib, shaxsiy kompyuterlar qisqarishda davom etadi (2,3 foizga pasayish). Biroq, 2023-yil oxirigacha kompyuterlar soni planshetlardan ko'proq bo'ladi (1,2 milliard shaxsiy kompyuter 840 million planshetga nisbatan). Umumiy qurilmalar, jumladan, statsionar va mobil qurilmalarning iste'molchi ulushi 74 foizni tashkil etadi, qolgan 26 foizni esa biznes da'vo qiladi. Iste'molchi ulushi biroz sekinroq, biznes segmentiga nisbatan 9,1 foiz CAGR darajasida o'sadi, bu esa 12,0 foizga o'sishini ko'rsatadi (2-rasm) [9].

2-rasm. Global qurilma va ulanishning o'sishi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi tahlillarga ko'ra, mobil ta'limning rivojlanish nuqtalarini ham oldindan ma'lum bir ma'noda anglash mumkin. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, an'anaviy ta'lim muhitiga mobil o'qitish texnologiyalarini kiritish ta'lim samaradorligini oshirish, jarayonni individuallashtirish, ta'limning jozibadorligini oshirish hamda muassasaning raqobatbardoshligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Mobil ta'lim xizmatlarini tizimli

yo'lga qo'yish, shuningdek, pedagog xodimlarning global axborot ta'lim muhitida axborot kompetentligini oshirish (ma'lumotni topish va maqsadi uchun zarurlarini tanlay olish), mavjud mobil texnologiyalar mexanizmlarini takomillashtirish hamda foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish hozirgi kun o'qituvchilarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish uchun muhim burilish va qulayliklar yaratadi.

ADABIYOTLAR

- Elektron resurs <https://president.uz/oz/lists/view/4945>.
- O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining qarori, 07.01.2021 yildagi 681-IV-son.
- "Mobile Learning," EDUCAUSE (website), n.d., accessed January 19, 2021. (<https://library.educause.edu/topics/teaching-and-learning/mobile-learning>)
- Ibragimov A.A. Axborot muhiti – pedagog xodimlar kasbiy mahoratini rivojlantirish omili sifatida // "Global axborot muhitida milliy, ma'naviy va diniy qadriyatlar tizimini shakllantirish hamda reabilitatsiya qilishning dolzarb muammolari" mavzusidagi resp. Ilmiy-amaliy konf. mat. To'p. – Farg'ona, 2020. – B. 76-78.
- Gillies R.M., Boyle M. Teachers' reflections on cooperative learning: Issues of implementation. Teaching and Teacher Education. 2010. Vol. 26 (4). P. 933-940.
- Canessa E., Zennaro M.A. Mobile Science Index for Development. International Journal of Interactive Mobile Technologies (IJIM). 2012. Vol 6. № 1. R. 4-6.
- Traxler John. Current State of Mobile Learning. – ResearchGate, 01.2007. – P.18 [Elektron resurs]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/252422837_Current_State_of_Mobile_Learning (murojaat vaqti: 9.04.2021).
- Pedro, L.F.M.G.; de Oliveira Barbosa, C.M.M.; das Neves Santos, C.M. A critical review of mobile learning integration in formal educational contexts. In International Journal of Educational Technology in Higher Education; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2018; Volume 15
- Bamidele Victor Aremu., Olufemi Victor Adeoluwa. M-learning: A Nexus for Adult Learners' Motivation and Readiness to Learn in Federal Universities at Southwest, Nigeria. Journal of Digital Educational Technology, 2022 - Volume 2 Issue 1, Article No: ep2201 (<https://doi.org/10.21601/jdet/11361>).

УДК: 37.013.76

Анвар ХУРРАМОВ

Чирчиқ давлат педагогика университети доценти в.в.б

E-mail: anvar7277@gmail.com

Адҳам БОЙМУРОДОВ,

Чирчиқ давлат педагогика университети доценти в.в.б

E-mail: boytmurodovadha09@gmail.com

Доцент, н.ф.д. (DSc), Д.М.Махмудова тақризи асосида

ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА РАҚАМЛИ ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНING ЎҚИТУВЧИЛАР КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯСИГА ТАЪСИРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўқитувчиларнинг рақамли ўқитиш технологияси уларнинг малакаси ва касбий компетенциясига таъсири, унинг ёрдамида ўқитувчи ўзини тажрибасини мазмунли ва изчил идрок этишни шакллантириш ва сақлашга ҳаракат қилиши тўғрисидаги мулоҳазалар, шунингдек ўқитувчиларнинг иш муҳитидаги ўзгаришлари тавсифловчи тоифалар касбий идентификатори ишидаги ўзгаришларни ва тегишли оғриқли нуқталарни тавсифловчи масофавий ўқитиш ўз ваколатига нисбатан ноаниқлик, фойдаланишдаги ўзаро таъсир воситаларини қисқартириш ва ишнинг маъносини камайтириш ҳисси билан боғлиқ бўлган муаммолар ёритилган.

Калит сўзлар: Рақамли ўқитиш, масофавий таълим, иши контексти, касбий компетенция.

IMPACT OF DIGITAL LEARNING TECHNOLOGY IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS ON THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS

Abstract

In this article, the influence of digital teaching technology on their qualifications and professional competence of teachers, reflections on how the teacher tries to form and maintain a meaningful and consistent perception of his own experience, as well as the changes in the work environment of teachers, the changes in the work of the professional identity of the categories describing the changes in the work of the professional identity and the corresponding pain points are discussed in this article. problems related to uncertainty about authority, reduction of means of interaction in use and feeling of reduction of meaning of work are highlighted.

Key words: Digital learning, distance learning, work context, professional competence.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ НА ПРОФЕССИОНАЛЬНУЮ КОМПЕТЕНЦИЮ ПЕДАГОГОВ

Аннотация

В данной статье влияние цифровых технологий обучения на свою квалификацию и профессиональную компетентность учителей, размышления о том, как учитель пытается сформировать и поддерживать осмысленное и непротиворечивое восприятие собственного опыта, а также изменения в рабочей среде учителей. В статье рассматриваются изменения в работе профессиональной идентичности категорий, характеризующих изменения в работе профессиональной идентичности и соответствующие болевые точки, проблемы, связанные с неуверенностью в авторитете, сокращением средств взаимодействия в употреблении и ощущении. редукции смысла работы.

Ключевые слова: Цифровое обучение, дистанционное обучение, контекст работы, профессиональная компетентность.

Кириш. Янги авлод шаклланиши даврида педагогик ҳамжамият фаол, ижодий шахсни шакллантиришга қаратилган таълим шароитлари ва технологияларини янгилаш зарурлигини тушунади. Ёш авлоднинг ахлоқий қадриятларини тарбиялаш, таълим тизимининг ва умуман давлатнинг асосий вазифасидир. Таълим тизимини бошқариш соҳасида эришилган натижалар ва замонавий педагогик технологиялар соҳасидаги ютуқларни амалиётга татбиқ этмасдан туриб, доимий ўзгарувчан шароит ва янги воқеликка мослашган қарор қабул қилишга қодир шахсни шакллантириш мумкин эмас.

Таълим жараёнига ҳам, таълимни бошқариш тизимига ҳам ахборот-коммуникация технологияларининг жадал жорий этилиши таълим майдонини қамраб олган умумий тенденциядан далолат беради. Таълим тизимини ахборотлаштиришга бўлган қизиқишнинг ортиши замонавий жамиятни қамраб олган глобал жараёнлар, яъни рақамли авлод, рақамли шахс ва бошқаларни

шакллантириш билан боғлиқ, шунинг учун ҳам ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш зарурати туғилади. таълим жараёни ва таълим муассасасини бошқариш соҳасидаги мутахассисларни тайёрлашда. Таълимда рақамли технология жорий этилишида ўқитувчи касбий ўзига ҳослиги, яъни университет иши контекстида ўқитишга оид ўз-ўзини концепцияни қуриш ҳам университет ўқитувчисининг тажрибаси билан боғлиқдир. Ушбу жараёнда ўқитувчининг ўзини профессионал актёр сифатида идрок этишини ўз ичига олади. Ушбу идрок профессионал тарих ва келажак умидларининг ўзаро босими билан шаклланади. Ахборот коммуникациялари ва технологияларининг жадал ривожланиши ишларни бажаришда дастурий таъминот ва иловаларга боғлиқликни оширади. Рақамли эчимлар ва платформалардан фойдаланиш қобилияти, шунингдек, рақамли операцияларни бошқариш ва назорат қилиш кўникмалари келажакнинг асосий ҳаётий кўникмаларидир. Улар билан бир қаторда мижозларга

ёъналтирилган хизматларни ривожлантириш кўникмалари, инновацион кўникмалар ва шахсий кўникмаларни доимий равишда ривожлантириш ва бошқариш таъкидланади. Бундан ташқари, кучли медиасаводхонлик зарур, чунки рақамли технологиялар онлайн муҳитда ахборотни қабул қилиш, тизимлаштириш ва қайта ишлашга янги ўлчамларни олиб келади.

Асосий қисм. Иш ҳаётида рақамли технологиялардан кўпроқ фойдаланиш бизнинг ишимиз ва иш услубимизга таъсир қиладиган кенг ижтимоий ва маданий ўзгаришларни келтириб чиқарди. Технологияларнинг ривожланиши билан биргаликда бу ҳақиқатни университет ўқитувчилари ишларида ҳам кўриш мумкин ва ўқитувчилардан рақамли ўқитиш технологиясининг янги турини жорий этиш талаб этилади. Университет ўқитувчилари ишини рақамлаштириш ва унинг тақсимланиши умуман эксперт ишидаги ўзгаришларни акс эттиради. COVID-19 пандемияси университет иши ва ўқитишни рақамлаштиришни жадаллаштиришга ҳисса қўшди.

Таълимдаги рақамли технологиялар рақамли технологияларга асосланган замонавий таълим муҳитини ташкил этиш усулидир.

Рақамли технологиялар жуда катта тезликда ривожланмоқда. Фаолиятнинг кўплаб соҳалари рақамли тизимларга ўтмоқда: касалхоналар, умумий овқатланиш корхоналари, таълим муассасалари. Мутахассислар мактаб ўқув дастурини электрон форматга ўтказиш ҳақида кўпроқ гапирмоқда. Бу ғоя ҳаётга киргач, нафақат таълим тизими, балки унинг мазмун-моҳияти, мақсади ҳам ўзгаради. Ушбу таълимнинг замонавий шаклланиши эскисидан тубдан фарқ қиладди.

Президентимиз Фармони билан қабул қилинган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”да таълим сифатини тубдан ошириш, бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилган. Мазкур вазифаларни амалга ошириш жараёнида барча йўналишдаги фанлар бўйича давлат таълим стандартларини, ўқув дастур ва режаларни янгилаш, ўқитишни сифат ва мазмун жиҳатдан янада такомиллаштириш зарурдир. Ушбу муносабат билан Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2017 йил 6 апрелда “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимнинг давлат таълим стандартлари” тасдиқланди.

Миллий таълим тизимига такомиллаштирилган Давлат таълим стандартларини биргина қарор ёки буйруқ бериш орқали жорий этиб бўлмайди. Бунинг учун таълим тизимидаги барча иштирокчилар биргаликда ҳамжиҳат бўлиб ишга киришишлари керак. Бу борада қандай муаммолар мавжуд бўлади?

Мураккаб, машаққатли, қутилмаган ҳолатларга бой, аммо жамиятнинг зарурий эҳтиёжи ҳисобланган таълим-тарбия тизимини янгича қўриниш ва янгича мазмунда амалга ошириш, дарс жараёнида инновацион педагогик ва ахборот технологияларни самарали қўллаш орқали таълим самарадорлигига эришиш давр талабидир. Таълим муассасаси битирувчиси ўз ҳаётида шахсий, ижтимоий, иқтисодий ва касбий муносабатларга киришиши, жамиятда ўз ўрнини эгаллаши, дуч келадиган

муаммоларнинг ечимини ҳал этиши, энг муҳими ўз соҳаси, касби бўйича рақобатбардош бўлишини таъминлашда асосан, педагог кадрлар салоҳияти ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Демак, жамиятдаги барча янгиланишларни уйғунлаштириш учун шахсий етуклик билан бирга касбий компетентлик ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Рақамли ўқитиш технологиясидан фойдаланиш инкор этилмайдиган афзалликларга, масалан, вақт ва жойдан қатъи назар, ўқишни яқунлаш. Бироқ, бу ўқитувчилар учун кўплаб муаммоларни келтириб чиқаради, масалан, янги ўқитиш усулларини бошқариш ва ўзаро таъсирдаги ўзгаришлар. Бир хил жисмоний маконда реал вақт режимида ва юзма-юз ўқитиш узоқ вақтдан бери анъанавий ўқитиш модели бўлиб, университет ўқитувчиларининг касбий идентификатори кўпинча асосланади. Рақамлаштириш туфайли ўқитувчининг иш профилидаги ўзгаришлар шунчалик катта бўлдики, бу ўқитувчиларнинг тажрибасини шубҳа остига қўйди ва касбий шахсни қайта шакллантиришни талаб қилди. Турли хил ўқувчилар ва ўрганиш қийинчиликлари, расмий ўқитиш сифати мезонлари ва бир вақтнинг ўзида ўсиб бораётган талабалар сони билан боғлиқ равишда камайиб бораётган ресурслар ҳам ўқитувчиларга босимни янада кучайтиради.

Ўқитувчиларнинг касбий компетенцияси унинг иш фаолиятидаги тажрибага эришишга қаратилган, шунинг учун рақамли ўқитиш технологияси тушунчаси рақамли рақамли ўқитиш технологиялари билан чегараланиб қолмайди, балки кенг тушунилади. Бу ўқитувчи бошчилигидаги ва рақамли технологияларга асосланган ўқитиш, шунингдек, виртуал имтиҳонлар ва ўқитишни қўллаб-қувватлаш учун турли хил иловалардан фойдаланишни англатади. Тадқиқот қуйидаги саволларга жавоб беради: Университет ўқитувчилари рақамли ўқитиш технологиясидан фойдаланишнинг кўпайиши уларнинг тажрибаси ва касбий ўзига ҳослигига таъсир қилганини қандай ҳис қилишади? Рақамли ўқитиш технологияси университет ўқитувчиларининг иш муҳитида қандай аниқ ўзгаришларга олиб келди? Рақамли ўқитиш технологияси ўқитувчиларнинг ролини қандай ўзгартирди? Экспертиза, касбий шахс ва иш фаолияти муҳитидаги ушбу ўзгаришлар идентификация иши ва унинг оғрикли нукталари орқали текширилади.

Рақамли технологиялар жорий этилишида таълим муассасаси ўқитувчисининг касбий компетенциясининг ўзгартирувчи таъсирлари ва йўналиши ҳали маълум эмас. Бироқ, анъанавий ўқитувчининг ахлоқи билан бир қаторда, ўқитувчининг касбий шахсиятининг янги жиҳати пайдо бўлиши мумкин, бу, масалан, ўқув дастурини тайёрлаш ва амалга оширишда ижодкорлик ва тартиблардан йироқ бўлишига асосланган. Келажақда рақамли таълим, кўпроқ ўқитувчи ва талаба ўртасида ҳамкорликда билим яратиш жараёнига асосланиши мумкин. Бошқа томондан, ўқитувчининг анъанавий деб ҳисобланган вазифалари мазмунли билим ва ўқув материаллини ишлаб чиқариш, жисмоний ва анъанавий таълим ахлоқи энди янги ўқитувчининг бундай марказий қисми бўлиб қолмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Jenni Huhtasalo, Annika Blomberg, //Digitaalisen opetusteknologian vaikutukset opettajien asiantuntijuuteen ja ammattitaidon ylläpitoon. Journal of pedagogika, 2021 y.
2. Хаширова Т.Ю., Малухова Ф.В., Балкизова Ф.Б.//Современные проблемы науки и образования, 2022 г. – № 2.
3. Боймуродов А.Х. Умумий ўрта таълим тизимида информатика ва ахборот технологиялари фанини ўқитишнинг инновацион кластер модели Ж.: “ЎзМУ хабарлари” -№1/2/1. Тошкент-2020.– 42-46 б.

Элиод ХУСАНОВ,
ЎзМУ таянч докторанти

Ф.ф.д Ў.Тилавов тақризи асосида

ЭКОЛОГИК ТАЪЛИМГА ЗАМОНАВИЙ ТАЛАБЛАР

Аннотация

Ушбу мақола экологик маданиятни шакллантириш жараёнида ўзига хос ўрин тутган экологик тарбиянинг узаги саналмиш экологик таълим масалаларига бағишланган. Унда экологик таълимни ташкил этишнинг мақсадлари ва кун тартибидаги вазифалари айнан замон талабига мос тарзда кўриб чиқилган.

Муаллиф илмий тадқиқотлари давомида шаклланган илмий мулоҳаза ва илмий ёндашувлари туфайли ўз мақоласида экологик таълим муаммоларини ечимига оид илмий тавсиялар яратишга эришган.

Калит сўзлар: Экологик таълим, экологик тарбия, экологик маданият, табиат, атроф муҳит, таълим муассасалари.

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ЭКОЛОГИЧЕСКОМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Аннотация

Статья посвящена вопросам экологического образования, как основы экологического воспитания, который занимает особое место в процессе формирования экологической культуры. В ней рассматриваются цели и задачи, стоящие на повестке дня, организации экологического образования.

взглядов и научного подхода, сформированного в процессе научного исследования, автор смог разработать научные рекомендации по решению ряда проблем экологического образования.

Ключевые слова: Экологическое образование, экологическое воспитание, экологическая культура, природа, окружающая среда, образовательные учреждения.

MODERN REQUIREMENTS FOR ECOLOGICAL EDUCATION

Annotation

The article is devoted to the issues of environmental education as the basis of environmental upbringing, which occupies a special place in the process of formation of environmental culture. It discusses the goals and objectives on the agenda of the organization of environmental education.

Thanks to the scientific views and scientific approach formed in the process of scientific research, the author was able to develop scientific recommendations for solving a number of problems of environmental education.

Key words: Environmental education, environmental upbringing, environmental culture, nature, environment, educational institutions.

Кириш. Ўзбекистонда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва ислохотлардан кўзланган туб стратегик мақсад – инсонга муносиб ҳаёт шароитларни яратишдан иборатдир. Ўз навбатида, ушбу мақсад доирасида мамлакатда барқарор экологик вазиятни таъминлаш, унинг объектив ва субъектив омилларни тизимли тадқиқ этишни тақозо этмоқда. Бинобарин, инсон экологик хавфсизлиги таъминланган ҳолдагина ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар ва ислохотлар ўзининг маъно-мазмунига эга бўлади. Ҳозирги даврда жаҳон экологик манзарасини белгиловчи мезонлар ва трансформация жараёнларининг ўзаро муштараклиги, глобал муаммолар мазмунини ва характерини белгиламоқда. Демак, экологик таълим глобал муаммо ечимида ўзига хос мақом ва ўринга эга десак, муболаға бўлмайди.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистоннинг ёш авлод таълим-тарбияси борасида тўплаган тажрибаси ҳар томонлама андоза олишга аризулик эканини эътироф этган ҳолда, мамлакатимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, хусусан, таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар нақадар тўғрилигига яна бир ишонч ҳосил қиламиз. Илмий талқинларга кўра, таълим – бу давлат томонидан қатъий ўрнатилган меъёрларда табиат ва жамият унсурларини ўрганиш бўлиб, шахс, жамият ва давлат манфаатлари йўлида, аниқ мақсадга қаратилган жараён ҳисобланади. Шунинг учун, табиат унсурларини ўрганишдан бошлаб уларни асрашга қадар босиб ўтилиши

лозим бўлган жараёнлар доирасида экологик таълим ҳам ўзига хос ўрин эгаллайди.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Экологик муаммонинг турли жиҳатлари, турли мазмундаги ифодаси, турли фанлар доирасида тадқиқот объектига айланиши, айнан ушбу мавзунинг кенг қамровдаги ўрганиш ва изланишларга эҳтиёжи борлигидан далолат беради. Бироқ, педагогик ёндашув нуқтаи назаридан, экологик таълимнинг олдига қуйилаётган замон талабларини ўрганиш масаласида қилинажак тадқиқот ишлари эҳтиёжнинг қўплиги яққол кўриниб турибди. Демак, мавзуга доир қанчалик илмий ишлар кўп бўлмасин, унинг ҳамишалик янгидан янги тадқиқотларга эҳтиёжи, мавзунинг ҳаётий аҳамиятга эгалигидан шаҳодат беради. Бинобарин, ушбу мақола бугунги даврнинг экологик таълимга қуйилаётган талабларини ёритишга бағишланди.

Муаммонинг қуйилиши. Аслида, ёшларда экологик маданиятни шакллантиришнинг мақсади табиатга масъулиятли, эҳтиёткорона муносабатни тарбиялашдан иборат. Бу мақсадга эришиш эса, мактабнинг ўқувчилари ўртасида инсон, жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири жараёнлари ва натижаларини тушунишларига қаратилган илмий билимлар тизими, табиатга нисбатан экологик қадрият йўналишлари, меъёрлари ва қоидалари, уни ўрганиш ва муҳофаза қилиш бўйича кўникма ва малакаларини шакллантириш ишларини мақсадли, тизимли ташкил этиш орқали

мумкин бўлади [1] Маълумки, инсон бутун умри давомида дунёни билади, ўрганади, англайди. Бу жараёнда тарғибот ишларининг мазмуни ва тамойиллари муҳим аҳамиятга эга. Таълим шахснинг яхлитлигини, уни ўраб турган дунё маданиятини яратишда катта рол ўйнайди. Экологик таълимнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у сайёрадаги барча одамларнинг ҳаётий зарурати туфайли пайдо бўлган. Шахснинг дунёкарашини шакллантиришда боланинг атроф-муҳити, ижтимоий-маданий муҳити, шунингдек, унинг ҳар бир нарсага жуда ёшлигидан алоҳида қараши муҳим рол ўйнайди.

Тадқиқот ва ўрганишлар натижалари. Таълим муассасаларида умумий таълимнинг таркибий қисми сифатида экологик таълим ҳам алоҳида эътибор талоққа эга, чунки экологик тарбиянинг таянч нуқтаси экологик таълим ҳисобланади. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги 434-сон қарори билан тақдим этилган “Ўзбекистон Республикасида Экологик таълимни ривожлантириш Концепцияси”да экологик таълимнинг долзарблиги мамлакатимиз табиати, экотизимлари, атроф-муҳитни беқарорлик ва издан чиқишдан асраш, аҳолининг экологик маданиятини ошириш, ушбу ўта жиддий, ҳаётий масалаларга аҳолининг барча қатламлари, айниқса, ёшлар ҳисса қўшиши зарурлиги билан белгиланиши таъкидланган [2].

Экологик таълимнинг ҳаётий ва ижтимоий аҳамияти ҳақида мулоҳаза юритиб, аввало, оилада ташкил этилган меҳнат болаларни фаросатли бўлиш, ишни режали олиб бориш, вақтдан унумли фойдаланиш, тежамкор бўлиш, шунингдек, ўзгалар меҳнати, инсон меҳнатининг маҳсули бўлган неъматларни асраб-авайлашга ўргатишини қайд этиш жоиз. Қолаверса, оилада, шунингдек, атроф-муҳит муҳофазаси (экологияси)га оид тарбиявий ишлар ҳам ташкил этиладики, бу жараёнда болаларда «инсон-табиат-жамият» тушунчалари ўртасида юзага келиши мумкин бўлган ўзаро мувофиқлик борасидаги ғояларнинг қарор топишига замин ҳозирланади. Оддий кундалик ҳаётга назар ташланса, оила муҳитида ташкил этилаётган ҳовли сатҳини супуриб-сидириш, гулзорларни ташкил этиш, кўчатларни ўтказиш ва уларни парвариш қилиш, маиший чиқиндиларни бартараф қилиш нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш каби фазилатлар, болаларда табиатни асрашга нисбатан масъуллик туйғусини шакллантиради.

Экологик таълимнинг таълим муассасаларидаги ҳолати ўрганилганда, Концепцияда кўрсатилган қатор муаммолар ечими долзарб масала сифатида кун тартибидан ўрин олганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Жумладан, экологик таълимни ташкил этишда бу борадаги ислохотларни тўлиқ рўёбга чиқаришга тўсқинлик қилувчи жиддий муаммо ва камчиликлар сақланиб қолаётганлигини кўрсатилган. Улар асосан, таълим муассасаларида Ўзбекистон Республикасининг “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни [3] 4-моддасида назарда тутилган экология ўқувининг мажбурийлигига оид талаблар етарли даражада бажарилмаётганлиги, давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари мазмунан экологик билим, кўникма, малака ва компетенциялар билан зарур даражада бойитилмаганлиги, экологик таълим асосида таълим олувчиларда экологик маданиятни шакллантиришнинг аниқ параметрлари ишлаб чиқилмаганлиги билан боғлиқлиги таъкидланган [4].

Ушбу муаммолар очиқроқ ёритилса, бу яъни экологик таълимнинг мақсади – янгича фикрлаш асосида қурилган атроф-муҳитга масъулиятли муносабатни шакллантириш, атроф-муҳитни бошқаришнинг ахлоқий ва ҳуқуқий тамойилларига риоя қилишни ва

оптималлаштириш ғояларини илгари суриши лозимлигини англатади. Зеро, ёш авлод табиатни ўрганиш ва ҳимоя қилиш бўйича ишларда фаол иштирок этиб, ҳудудга эгаллик қилиш, табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва янгилаш борасида ғояларга эга бўлиш лозим. Ҳар бир инсоннинг ҳулқ-атвор меъёрига айланиши учун уни болаликдан экологик маданият олами билан таништириш зарур, яъни табиатни асрашга бўлган масъулият туйғусини мақсадли равишда шакллантириш, табиий муҳитни сақлаш муаммосини идрок этиш бўйича фаол ҳаётий позицияни шакллантириш керак. Боланинг табиий муҳитга муносабати асосан учта омил орқали тарбияланади. Биринчиси, табиатни бевосита билиш орқали, иккинчиси мактабда йўлга қўйилган экологик таълим орқали, учинчидан, оммавий ахборот воситалари таъсири остида.

Концепцияга кўра, бугунги таълим тизими дастурлари жаҳондаги глобал экологик муаммоларни бартараф этиш, мавжуд экологик хавф-хатар даражасини камайтириш, табиий муҳитни қайта тиклашга қаратилган умуммиллий тадбирлар моҳияти билан мувофиқлаштирилмаган [5].

Маълумки, экологик таълим ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Мактаб ўқувчиларининг фаолиятидаги табиат кўп қиррали бўлиб, тегишли кўп қиррали қобилиятларнинг намоён бўлишини талаб қилади, шунинг учун ўқувчилар уни ўзгартирганда ёки асрашга интилганда, табиат ғамхўрлик ва меҳнат объекти бўлиб қолади. Шунинг учун, ўқувчиларнинг воқеликка муносабатини шакллантириш учун энг қулай шарт-шароитларни таъминлаш мақсадида мактабда болаларнинг табиат қўйнида меҳнат, когнитив, экспериментал, дизайн, бадий, ўйин, туризм, ўлкашунослик ва спорт-соғломлаштириш тадбирлари ташкил этилиши лозим. Қолаверса, атроф-муҳит билан ўзаро муносабат шароитида онгли шакллантиришга кўплаб омиллар таъсир қилади ва биринчи навбатда, бу ҳаётий тажриба ва мулоқот соҳаси, оила ва тенгдошлар манфаати, хатти-ҳаракатларнинг шахсий ва гуруҳ мотивлари, жамоатчилик фикри ва ҳок.

Таълим олувчи онгига турли хил муҳит шароитларининг таъсири остида унинг шаклланиши кўп жиҳатдан ўқитувчининг мақсадли ҳаракатларига боғлиқ. Бу ерда амалий машғулотларнинг маъносини очиб берадиган, меҳнат ва табиат ҳақидаги суҳбатлар ва маърузалар, бадий ижод, мукофот ва жазолар, рақобат ва тарбиячининг шахсий намунаси ҳақидаги бурчни тушунтириш ва ҳар бир инсонни атроф-муҳитга нисбатан шахсий ғамхўрлик қилиш зарурлигига ишонтариш, ҳулқ-атворга қўйиладиган талаблар ва ишда иштирок этишнинг турли педагогик фаолиятнинг усул ва методлари қўлланилиши лозим. Ўқувчиларнинг табиатга онгли, масъулиятли муносабатини шакллантириш долзарб ижтимоий-педагогик вазифа сифатида мактаб ишида режалаштириш, ташкил этиш ва назорат қилишнинг барча соҳаларига, яъни умумий мактаб режалари ва синф раҳбарларининг ҳужжатларига, талабаларнинг ғоявий-сиёсий, меҳнат, ахлоқий, эстетик ва жисмоний тайёргарлиги тизимига кириши керак. Шунинг учун, халқ таълими тизимида экологиянинг назарий асосларига оид билимлар ва экологик маданиятни шакллантиришга қаратилган билим, кўникма ва малакалар мавжуд ўқув фанлари мазмунида узвийлик асосида берилишига эришиш талаб этилмоқда.

Экологик таълимни сифатли ташкил этиш орқали, экологик тарбия ҳам тизимли йўлга қўйилади ва ниҳоят экологик маданият шаклланишига мустаҳкам пойдевор яратилади. Ушбу тилга олинган жараёнларда ўқитувчига асосий ва бошқарувчи субъект саналади. Чунки, айнан,

педагог раҳбарлигида ўқувчи-ёшларда табиатдан фойдаланиш кўникмалари шаклланади. Масалан, табиатни муҳофаза қилиш фаолияти география, биология, кимё ва физика фанларини ўрганишда олинган табиат ва жамият ҳақидаги билимлар билан белгиланади. Далалар ва ўрмон ҳўжаликлари фаолиятида экспериментал ва ўлкашунослик ишларида ўқувчилар табиатни муҳофаза қилишга, ўсимликлар ва ҳайвонларни асрашга, табиий ресурсларни кўпайтиришга фаол жалб этилади. Уларнинг амалий фаолияти жами ўсимликлар ва ҳайвонларни мақсадга мувофиқ парвариш қилиш, табиий ресурсларни кўпайтиришда иштирок этиш, ер ва сув манбаларини парвариш қилиш, далаларни ва ўрмонларни муҳофаза қилиш тадбирларини ўз ичига олади.

Шунингдек, Концепцияда таълим дастурларида экологик онгни шакллантирувчи экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, она табиатни асраб-авайлаш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш соҳасига оид мавзулар етарли эмаслиги, экологик таълимга оид электрон-методик воситаларни яратиш ва инновациялардан фойдаланиш юзасидан аниқ тақлифлар ишлаб чиқилмаганлиги кўрсатилган [6]. Ваҳоланки, эндиликда, “экология” сўзи кундалик луғатимизга мустаҳкам кириб келди. Шу муносабат билан, экологик таълим ва экологик тарбия ҳам ушбу сўзнинг ажралмас қисми сифатида илмий-амалий доираларда кенг фойдаланилмоқда. Одатда, “экологик таълим” табиатга муҳаббат тарбиясини англатади. [7] Дарҳақиқат, бу бундай таълимнинг ажралмас қисмидир, лекин кўпинча бундай муҳаббатни тарбиялаш усуллари мақсадга мувофиқ эмаслигидан далолат беради. Мисол учун, ёввойи ҳайвонлар асирликда ёки тегишли парваришсиз сақланиши манзаралари болаларда ушбу ҳолатларга одатланиб қолишни тарбиялайди. Ёки кўпинча, таълим-тарбия мақсадларида, ёзги сайрларда болаларга гул териш ёки капалаклар, ниначилар ва бошқа ҳашаротларни тутиш вазифа сифатида белгиланади. Маълумки, бундай тадбирлар болалар учун ёзги ўйин-кулгига айланади. Бирок, ушбу ҳолатлар болаларда шафқатсизлик тўйғусини ҳам шакллантиришга замин яратиши мумкин. Шундай қилиб, бундай таълим фаолияти болаларни муҳаббатга эмас, балки шафқатсизликни ўргатади. Демак, ушбу омилларга ҳам эътиборли бўлиш педагогиканинг талабаларидан ўрин олиши лозим.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, турли хил табиий шароитларда ўтказилган тажрибалар натижасига кўра, мактаб ўқувчиларининг жинси, индивидуал хусусиятлари, яшаш жойи, ота-оналарнинг касби ва маълумоти табиатга муносабатни шакллантириш жараёнига ҳам таъсир қилади. Тадқиқотларга мувофиқ, қизлар ландшафтни кўпроқ ҳиссиёт билан идрок этишса, ўғил болалар табиатнинг янги ҳудудлари билан танишиш ёки спорт билан кўпроқ шуғулланиш имкониятини қадрлайдилар.

Яна бир муҳим жиҳатни алоҳида қайд этиш лозимки, қишлоқ ва шаҳар ўқувчиларининг табиатга бўлган муносабати ҳам турлича. Табиатнинг инсон ҳистуйғуларига, фикрларига, одамларга бўлган муносабатига таъсирини ҳамма ҳам бирдек англамайди. Илмий тадқиқотларда қайд этилишича, тарбияга эътибор даражаси паст бўлган оилаларда болалар табиатга нисбатан прагматикроқ муносабатда бўлишади. Ота-оналар билимининг ўсиши болаларда атроф-муҳит билан янада бой маънавий алоқаларни ўрнатишга ёрдам беради. Бу маълумотлар педагогик ишда атроф-муҳитга муносабатга турли ижтимоий омилларнинг таъсирини ҳисобга олиш зарурлигини кўрсатади.

Концепцияда таъкидланишича, мамлакатимизда экологик таълим соҳасида ўқитувчиларнинг фаолиятини методик жиҳатдан таъминловчи ўқув материаллари, шу

жумладан, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасига оид ўқув қўлланмалари, ўқувчи ва талабалар учун зарур дарсликлар етарли эмас [8].

Тажриба шуни кўрсатадики, атроф-муҳитни асраб-авайлашдек эзгу вазифага мафтун бўлган, теварак-атрофдаги оламнинг гўзаллиги, янгилиги, жўшқинлиги билан доимо қизиқувчи педагог ўқувчиларда табиатга меҳр-оқибатли муносабатни шакллантира олади. Мактаб ўқувчиларининг маънавий дунёсини табиат орқали ривожлантириш, шу билан бирга улар болаларни жисмонан чиниктиради, уларнинг иродаси ва характерини шакллантиради, ўз она юртининг келажакдаги ғамхўр эгаларини коллективизм ва ватанпарварлик руҳида тарбиялайди, ўқитувчининг ўзи табиатга қанчалик эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлса, шогирдлари бунга онглироқ ва масъулият билан муносабатда бўлишади. Бирок, педагогга ушбу эзгу ишларини амалга ошириш учун таълимий дидактик материаллар, электрон таълим воситалар ва электрон таълим ресурслар етарли даражада етказиб берилиши лозим. Ўқув материаллар шунчаки таъминловчи омил эмас, балки методик жиҳатдан ва мақсадли тарзда ишланган қўлланма бўлиши талаб этилади. Чунки, айниқса, мактаб экологик таълими билимларни мақсадли, мувофиқлаштирилган ва тизимли равишда узатиш имкониятига эга. Экологик таълим тизимида ўқувчиларда атроф-муҳит ва табиат бойликларига масъулиятли муносабатни шакллантиришнинг бошланғич босқичи бўлган мактаб муҳим ўрин тутаети.

Биринчидан, табиий муҳит билан шахсий муносабатларнинг объектив шартлари орасида, табиий муҳитнинг хусусиятлари ва ҳодисалари муҳим омил ҳисобланади.

Иккинчидан, мактаб ўқувчиларининг позициясига таъсир қилувчи омил бу жамиятнинг табиатга муносабати. Жамият тажрибасини билиш нафақат билимларни кенгайтиради, балки атроф-муҳитни иқтисодий ва ахлокий-эстетик баҳолашдан фойдаланишни бойитади. Унинг моддий ва маънавий кадриятини англаб етган ўқувчилар унга ғамхўрлик қилиш зарурлигини чуқурроқ англайдилар.

Учинчидан, мактаб ўқувчиларининг табиатга муносабатини шакллантиришнинг яна бир муҳим омили бу таълим ва тарбия жараёни бўлиб, унда ўқувчилар ижтимоий аҳамиятли муносабатлар ва ҳаракатларни ўзлаштирадилар. Мактаб ўқувчиларида атроф-муҳитга ижобий муносабатни шакллантириш мақсадли жараён бўлиб, унда ижтимоий фойдали ҳаракатларни режалаштириш ва ташкил этиш кўп жиҳатдан ўқитувчиларга боғлиқ. Улар мактаб ўқувчиларига табиат кўйида жамоавий фаолият шаклланини ўзлаштиришга, атроф-муҳит билан муносабатларда пухта ўйланган позицияларни шакллантиришга, унга бўлган ғамхўрликни аниқ ишларга айлантиришга ёрдам беради.

Тўртинчидан, атроф-муҳитга шахсий муносабатнинг зарурий омили боланинг ўз фаолияти бўлиб, унда шахс ва жамоанинг мақсадлари, педагог ва тарбиячиларнинг табиат ва жамиятга муносабати юзага келади ва амалга оширилади. Мактаб ўқувчиларининг атроф-муҳитга бўлган муносабатини шакллантиришнинг субъектив шарт-шароитлари орасида уни идрок этиш, бошдан кечириш ва тушуниш қобилиятини алоҳида ажратиб кўрсатиш керак. Чунки, мактаб ўқувчиларининг табиат билан ўзаро таъсирда уларнинг ташки дунё билан онгли алоқаларини индивидуал танлаш алоҳида рол ўйнайди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилишда бири мазмуни билан, иккинчиси шакл билан, учинчиси меҳнат қуроллари билан қизиқади. Болаларнинг баъзилари ўрмон ҳаётига иштиёқлидир, бошқа қисми эса ўртоқлари билан

ўрмонда бўлиш имкониятидир. Когнитив ва амалий қизиқишлар, эстетик дид ва ҳис-туйғулар, турли хил табиат ҳодисалари ва инсон ҳаракатларига индивидуал баҳо бериш жуда ҳам хилма-хилдир.

Бугун жамиятда экологик тарғиботни амалга ошириш механизмларини муносиб рағбатлантириш тадбирлари етарли даражада эмаслиги таъкидланади [9]. Шунинг учун, экологик тарғибот механизмини такомиллаштириш ва рағбатлантириш мақсадида, айниқса, умумий ўрта таълим мактабларида турли кўриктанловлар ташкил қилиниши кўзда тутилган. Ундан ташқари, халқ таълим тизимида республика миқёсида босқичма-босқич ўтказиладиган "Энг яхши экологик тоза мактаб", "Энг яхши эколог ўқувчи" каби кўриктанловларни ўтказиш масаласи диққат марказидан ўрин олган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг маънавий томони атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган ҳаракатларда шаклланади. Бу табиатнинг умумий халққа мансублиги, фойдалолиги ва кадр-қимматини англаш билан боғлиқ. Атроф-муҳитга муносабатнинг ахлоқий тамойилларини шакллантириш табиатга ғамхўрликнинг кучайиши, сув манбаларининг мусавволиги, тупроқ қатламини сақлаш, атроф-муҳитга зарар етказувчи хатти-ҳаракатларга чек қўйиш билан узвий боғлиқдир. Табиатни ҳимоя қилиш бўйича уюштирилган ҳаракатлар мактаб ўқувчиларини табиат ҳодисаларининг эстетик қийматини тушунишга олиб келиши керак. Атроф-муҳит гўзаллигини тушуниш табиий равишда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш истагини, тегишли амалий ҳаракатларга тайёрликни келтириб чиқариши керак.

Хулоса ва тавсиялар. Мақоламиз якунида экологик таълим олдига қўйилган замонавий талаблар ҳақида мулоҳазаларни умумлаштириш учун, албатта, гўзал юртимиз атмосфера ҳавосининг аҳамияти ва уни муҳофаза қилиш, ер ресурслари ва ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини асраш, чиқиндиларни йиғиш ва жойлаштириш каби вазифалар долзарблигича қилиниши таъкидлаш лозим. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки ҳар бир юртдошимиз учун Ўзбекистоннинг гўзал ва тақдорланмас табиатини асраш, ўзи яшайдиган кишлоқ (шаҳар) табиатини муҳофаза қилишда фаол иштирок этиш, мамлакатимиздаги кўриқхоналар ва табиат боғларини эҳтиёт қилиш фуқаролик бурчига айланиши лозим.

Бунинг учун эса, Концепцияда белгиланган вазифалар ижроси туфайли республикамиз умумтаълим мактабларининг фан дастурлари мазмунига киритилган ўзгаришлар, яъни экологик таълимга боғлиқ мавзуларни қайта ишланиши ва тўлдирилганлиги айтиш мумкин.

бўлганлиги ҳам ҳақиқатдир. Айниқса, фанлар мазмунига "Уй ҳайвонлари ва паррандалари", "Ёввойи ҳайвонлар", "Қўриқхоналар, ҳудудларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёси", "Ўзбекистон Республикасининг Қизил китоби", "Зараркунандаларга қарши курашиш ва уларни йўқотиш", "Соғлом турмуш тарзи меъёрларига риоя қилиш", "Экология ва ҳаёт", "Атмосфера ҳавоси ва сувларни муҳофаза қилиш", "Табиат ва унинг бойликларини асраш", "Биологик хилма-хилликни сақлаш ва уни кўпайтириш", "Атроф-муҳит чиқиндилар билан ифлосланишининг олдини олиш" каби мавзуларнинг сингдирилиши экологик таълимнинг замон билан ҳамқадам бўлишини таъминлайди.

Бугунги кунга келиб, халқ таълими тизимининг таълим муассасаларида экология тўғрақлари ўқув дастурларига мазмунан янги, натижадорлиги самарали ва таъсирчан машғулотлар ўтказилиши сингдирилган. Қолаверса, мактабларда тўғрақлар фаолиятига зарур имкониятлар яратилиб, мутахассис ва мураббийлар учун экологик таълим ва тарбияни муштарак олиб боришга шароитлар муҳайё этилган. Шу билан бирга, экологик таълимни замонавий талаблар даражасига кўтариш мақсадида, бизнингча, қуйидаги вазифалар ижросини таъминлаш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. Экологик таълимни илмий-методик таъминлаш ҳамда таълимнинг барча турларига мўлжалланган универсал ва узлуксиз экологик таълим ва тарбиянинг яхлит миллий тизимини яратиш.

2. Узлуксиз экологик таълим тизимини яратишда барча иштирокчилар: барча таълим ва маданият муассасалари, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш давлат ва нодавлат тузилмалари, жамоат бирлашмалари ва оилаларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва фаолиятини мувофиқлаштириш механизмларини ишлаб чиқиш.

3. Экологик таълим жараёнини самарадорлигини таъминлаш мақсадида, экология ва табиатдан фойдаланиш соҳасининг мутахассислари ва педагог кадрларни тайёрлаш ва малака ошириш тизимини ташкил этиш.

4. Экологик таълим ва экологик ахборотни тарқатишнинг давлат ва жамоатчилик томонидан қўллаб-қувватлаш.

Шундай қилиб, ёш авлодни ижтимоийлашуви жараёнида экологик онгини шакллантириш учун экологик таълим алоҳида аҳамият касб этади. Ва энг муҳими, экологик таълим, экологик тарбия, экологик маърифат самарадорлигининг энг муҳим натижаларидан бири бу албатта экологик вазиятни барқарорлаштириш ёки камида яхшилаш бўлишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 09.12.1992 йилдаги 754-XII-сон "Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида" Қонуни, (<https://lex.uz/docs/> мурожаат санаси - 27.03.2022)
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 27 майдаги "Экологик таълимни ривожлантириш Концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги 434-сон қарори <https://lex.uz/docs/4354743> (мурожаат санаси - 26.03.2022)
3. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуг халқнинг иши ҳам улуг, ҳаёти улуг ва келажаги фаровон бўлади. - Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 400 б.
4. Нигматов А.И. Экология: асосий атама ва иборларнинг изоҳли лугати. - Т., 2002, 15-16 бетлар.
5. Сластенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н., Педагогика: Учеб. пособие / Под ред. В.А. Сластенина - М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 576 б.

УДК: 368.487

Ильхом ХАЙДАРОВ,

Проректор Чирчикского Государственного университета,

Кандидат физико-математических наук, доцент.

Гулишад ЮЛДАШЕВА,

Старший преподаватель кафедры «Методика преподавания информатики»

E-mail: Yuldashevagullya@mail.com

Под рассмотрением д.п.н Зав. кафедрой «Методика обучения математике». Махмудовой Д.М.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы формирования и содержания профессиональных компетенций у будущих учителей профессионального образования, роль и значение базовых компетенций в их подготовке к профессиональной деятельности, механизм формирования знаний, умений и навыков студентов по общим и специальным дисциплинам путём междисциплинарных отношений, а также интегративно-дифференциальный подход к нему.

Ключевые слова: Будущие учителя профессионального образования, компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, междисциплинарная интеграция, интегративно-дифференциальный подход.

ТАЛАБАЛАРДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Аннотация

Мазкур мақолада бўлажак касб таълими ўқитувчиларда касбий компетентликни шакллантириш ва унинг мазмун-моҳияти, таянч компетенциялар уларнинг касбий фаолиятига тайёрлашдаги ўрни ва аҳамияти, фанлараро алоқалар орқали талабаларнинг умумкасбий ва ихтисослик фанлардан билим, кўникама ва малакаларини шакллантириш, педагогик ва техник билимлар асосида талабаларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш механизми ҳамда унга интегратив-дифференциал ёндашув каби масалалар ёритилиб берилган.

Калит сўзлар: Бўлажак ўқитувчилар, касб таълими, компетенция, компетентлик, касбий компетентлик, фанлараро интеграция, интегратив-дифференциал ёндашув.

FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE IN STUDENTS

Аннотация

There is discussed in the article formation and content of professional competence among vocational education teachers, the role and importance of basic competencies in their preparation for professional activity, the mechanism of formation of students' knowledge, skills and competencies in general and specialized disciplines through interdisciplinary relations. and issues such as the integrative-differential approach.

Key words: Future teachers, vocational education, competence, professional competence, interdisciplinary integration, integrative-differential approach.

Введение. Одним из концептуальных правил обновления содержания профессионального образования в XXI веке является компетентностный подход. Его практическая реализация приводит к новому подходу к содержанию, методам и технологиям образования. Одной из основных единиц обновления содержания образования является понятие компетентности. Он выражает интегративный характер личности, иначе говоря, личностные качества будущего специалиста, знания, умения, практический опыт и способности. Компетентность обеспечивает и укрепляет готовность человека к профессиональной деятельности. В современном обществе уровень развития страны определяет не только ее техническое состояние, но и профессиональная компетентность специалистов, подготовленных в высших учебных заведениях. Модернизация системы образования, изменения, происходящие в системе профессионального образования, создают потребность в развитии профессиональной компетентности у студентов образовательного учреждения. В настоящее время внедряются государственные образовательные стандарты высшего профессионального образования, широко внедряются инновации в содержание и технологии образования,

направленные на повышение качества подготовки будущих педагогов профессионального образования.

Краткий анализ научных исследований по теме.

В процессе профессионального самоуправления в современных социально-экономических условиях наиболее полные психологические формы профессионального развития личности, особенности развития профессиональной компетентности были изучены со стороны учёного Э. Ф. Зеера. Он оценивает профессиональную компетентность как одну из основных составляющих структуры профессиональной деятельности. Он также представляет собой направленность личности, профессионально важные качества, профессионально важные психофизиологические характеристики. В исследовании Т.М.Сорокиной профессиональная компетентность учителя это, как единство теоретической и практической подготовки к педагогической деятельности. По его подходу педагогическая компетентность - одна из ступеней профессионализма, которая лежит в основе педагогической деятельности учителя.

По мнению В. Н. Введенского, понятие «профессиональная компетентность» отличается широтой содержания, неотъемлемыми признаками,

объединяющими такие общие понятия, как «профессионализм», «квалификация», «профессиональные навыки».

Компетентность – это совокупность личностных и компетентных профессиональных или функциональных характеристик. М. И. Лукьянова понимает специфические особенности человека, обладающего высоким уровнем профессиональной подготовки к педагогической деятельности и эффективному взаимодействию со студентами в образовательном процессе, исходя из психолого-педагогического потенциала педагога. А. В. Хуторской показывает разницу между понятиями «компетентность» и «компетенция», которые «употребляются как синонимы». Компетентность – это совокупность взаимосвязанных характеристик человека (знаний, умений, способов деятельности), определяемых для определенных тем и процессов и необходимых для эффективного производства с точки зрения качества. Г. М. Коджаспирова считает, что «чтобы быть квалифицированным учителем, учитель должен обладать определенной педагогической компетентностью».

Понятие «компетентность» вошло в сферу образования в результате психологических исследований. Профессиональная компетентность – это приобретение специалистом знаний, навыков и умений, необходимых для профессиональной деятельности, и умение применять их на практике на высоком уровне. Профессиональная компетентность означает не приобретение специалистом отдельных знаний и умений, а овладение интегративными знаниями и действиями в каждом самостоятельном направлении. Также компетентность требует постоянного обогащения профессиональных знаний, изучения новой информации, понимания важных социальных требований, нахождения новой информации, ее обработки и умения использовать в своей работе. Кратко поясним сущность качеств, отражаемых на основе профессиональной компетентности.

К ним относятся: 1) социальная компетентность; 2) специальная компетенция; 3) личная компетентность; 4) технологическая компетентность; 5) включает экстремальные компетенции.

Понятие компетентности определяется как способность применять знания, навыки, личные качества и практический опыт для успешной деятельности в определенной сфере. «Компетенция — это общая способность, основанная на знаниях, опыте, ценностях, намерениях, приобретенных в результате образования. Следует различать компетентность и умение. Умение и навыки – это характерный признак, которому можно научиться из наблюдения за действием, компетентность — поведение, умение в конкретной ситуации. Компетентность повышает мастерство, действие. Компетенция формируется в результате сознательной деятельности. Государственный образовательный стандарт определяет профессиональные и общеобразовательные компетенции, то есть знания, умения и навыки, которыми должны овладеть выпускники. Уларга асосий касбий таълим дастурларини ишлаб чиқишда интегратив ёндашув орқали эришиш мумкин. Дастурнинг вариатив қисми таълим муассасасининг, минтақанинг ўзига хослигини, ҳудуддаги иш берувчиларнинг аниқ касбий компетенцияларни эгаллаган мутахассисларга бўлган эҳтиёжини ақс эттириш имконини беради. Имено интегративное образование (образовательная интеграция) имеет важное значение для процесса формирования профессиональной компетентности у студентов. Профессиональная компетентность и профессиональная подготовка будущих педагогов профессионального образования, в свою

очередь, приведет к повышению конкуренции среди выпускников высших учебных заведений. Компетентность требует приобретения знаний не только общего рода, но и широкой области в частности. Грамотный подход требует значительных изменений в образовательной технологии. Поэтому перед высшими учебными заведениями сегодня стоит задача разработки специальных технологий и методов их внедрения в образовательный процесс. Современный выпускник – педагог профессионального образования должен уметь применять в своей профессиональной деятельности комплекс знаний по различным дисциплинам. Междисциплинарная интеграция представляет собой совокупность образовательных целей, принципов и смыслов в создании широкомасштабного взаимодействия всех учебных предметов. Поэтому профессиональная компетентность начинает формироваться на первом этапе обучения студентов, старшекурсники ориентируются на быстрое принятие оптимальных решений в любых сложных профессиональных ситуациях, в которых формирование умений самостоятельно выполнять те или иные действия может осуществляться с помощью установления междисциплинарных связей. Для достижения поставленных целей формирования профессиональной компетентности студентов через междисциплинарную интеграцию преподавателям вузов необходимо системно осуществлять эту работу. Например, в высших педагогических заведениях осуществляется интеграция между предметами «Информатика», «Компьютерная поддержка», «Веб-дизайн» и др. Используются следующие активные и интерактивные методы обучения: кластеры, медиа образование, дискуссии и др. Организация такой деятельности поможет учащимся найти свое взаимодействие, а в дальнейшем иметь рациональный и осознанный подход к работе. Практические занятия со студентами также могут быть организованы с использованием междисциплинарных связей. Информационно-коммуникационные технологии могут быть использованы в междисциплинарной лабораторной работе и применены в учебном процессе, например, предмет «Веб-дизайн» может развиваться путем выполнения лабораторий в этой области по предметам «Физика», «Химия».

Практические занятия позволяют закрепить знания, полученные в теоретических занятиях.

Эффективность реализации совершенствования профессиональной подготовки специалистов на основе интегративно-дифференциального подхода осуществляется поэтапно.

На этапе осмысления статуса студента (статус, 1 курс) происходит целостное развитие человека, его подготовка к новой профессиональной деятельности связана с освоением роли и приобретением общенаучных основ профессии. Междисциплинарная интеграция требует системного подхода к повышению профессиональной компетентности обучающихся на основе интеграции педагогических знаний при подготовке к профессиональной деятельности.

На этапе профессионального самосознания (II курс) продолжается особое развитие личности студентов, формируются их культурные потребности.

Они обретают уверенность и самостоятельность, не только включают все формы воспитания и обучения, но и активно участвуют в работе общественных организаций и движений. В этот период возрастает внимание к профессиональным наукам.

На этапе профессионального самоопределения (III курс) усиливается внимание студентов к профильным учебным дисциплинам, усиливается повышение их

готовности к профессиональной деятельности. На этом этапе начинается их специализация, повышается их интерес к научным исследованиям, они усваивают особенности избранной профессии.

Этап усовершенствования профессиональной подготовки (IV курс) способствует овладению методами и технологиями работы специалиста, связанной с становлением будущей деятельности. На данном этапе к требованию выбора места практики для использования в

опыте профессиональной деятельности подходят более осознанно.

В заключение можно отметить, что проблемы интеграции в вузах, интеграции педагогико-психологических теоретических и практических знаний, междисциплинарной интеграции, интеграции педагогических знаний в диагностике подготовки к профессиональной деятельности, усовершенствование компетентности у студентов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Юлдашева Г.Т. Organization of creative activity of students based on innovative technologies. // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences / Vol. 8 No. 5, 2020, Part II ISSN 2056-5852.
2. Юлдашева Г.Т. Талабаларда ўзини-ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш жараёнининг педагогик асослари. /Муғаллим ҳам узликсиз билимдендириу. № 3/1 – 2022.Илимий-методикалык журнал.Нукус,2022. ISSN 2181-7138. 26-28 бет.
3. Юлдашева Г.Т. Коммуникатив компетенция тушунчаси ва унинг мазмун моҳияти // “ЎзМУ хабарлари “Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети илмий журналы. – Тошкент, 2022. – № 1/5/1 – В. 228-231.
4. Юлдашева Г.Т. (2022). Компетенциявий ёндошувга асосланган таълим // Journal of innovations in social sciences (Ўзбекистон).Таълимни рақамлаштириш: асосий тенденциялар ва устувор вазифалар -2022 ISSN:2181-2594.57-61 бет.
5. Юлдашева Г.Т. Применение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в начальном образовании. Заонавий узлуксиз таълим сифатини ошириш: инновация ва истиқболлар. Халқаро миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. 24 апрель, Тошкент-2020. 527-531 бет.
6. Юлдашева Г.Т. Влияние компьютерных технологий на изменение средств коммуникации. Международная конференция посвящённая к 180- летию И.Алтынсарина “Великий учитель казахского народа и великое знание”,Чимкент, 2021. 36-39 стр.
7. Юлдашева Г. Т. Таълимда инноватцион технологияларнинг роли ва аҳамияти. Информатика фанининг долзарб муаммолари. Илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент -2018. 266-бет.
8. Юлдашева Г. Т. Эффективность использования ИКТ на уроках начального класса. Труды научной конференций “Современные кластерные системы в контексте образовательных инноваций реформ: проблемы события и перспективы”.2019. 24-стр.
9. Dilfuza Melieva Makhmudova, 2Bakhrom Ruzievich Tadjibaev, 3 Gavhar KholboevaDusmurodova, 4 Gulshad Tileuovna Yuldasheva. Information and communication technologies for developin gcreative competence in the process of open teaching physics and maths. // International Journal of Psychosocial Rehabilitation / Vol.24, Issue 09, 2020 ISSN: 1475-7192. (Scopus).
10. Юлдашева Г.Т. Бўлажак ўқитувчиларда касбий компетентликни ривожлантириш. “Заонавий тараққиётда илм-фан ва маданиятнинг ўрни” номи Республика илмий-амалий конференцияси. www.academics.uz 18.08.2022, 20 сон, 54-бет.

Mahliyo XAYDAROVA,
Termiz davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi
E-mail: mahliyoxabibullayevna@mail.ru

TDPU professori, p.f.d. Abdulayeva B.S taqrizi asosida

PEDAGOGICAL PRINCIPLES OF TEACHING SCIENCE OF EDUCATION IN PRIMARY CLASSES

Abstract

The objective laws of education - the organization of the educational process and the development of the individuality and qualities of people in public life, the further improvement of the first forms of education available to students (good educational knowledge in the family) are considered important tasks facing teachers, educators, coaches. The objective laws of education - the organization of the educational process and the development of the individuality and qualities of people in public life, the further improvement of the first forms of education available to students (good educational knowledge in the family) are considered important tasks facing teachers, educators, coaches.

Key words: Education, educational process, task, students, pedagogue, teaching, human, attention, general education, primary classes.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ВОСПИТАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация

В данной статье написано о научно-теоретических основах преподавания образования в начальных классах, и в то же время внимание, уделяемое обучению в общеобразовательных школах нашей страны, обсуждаются процессы воспитания. Объективные закономерности воспитания - организация учебного процесса и развитие индивидуальности и качеств людей в общественной жизни, дальнейшее совершенствование доступных учащимся первых форм воспитания (хорошие воспитательные знания в семье) считаются важными задачами, стоящими перед педагогами, воспитателями, тренерами.

Ключевые слова: Образование, образовательный процесс, задача, учащиеся, педагог, учение, человек, внимание, общеобразовательные, начальные классы.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA TARBIYA FANINI O'QITISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari haqida yozilgan va shu bilan birga, mamlakatimizda umumta'lim maktablarida ta'lim-tarbiyaga qaratilayotgan e'tibor, ta'lim jarayonlari haqida so'z boradi. Tarbiyaning ob'yektiv qonunlarini - o'quv tarbiyaviy jarayonni tashkil etish va ijtimoiy hayotda insonlarning o'ziga xosligi va sifatlarini rivojlantirish, o'quvchilarda mavjud bo'lgan ilk tarbiya ko'rinishlarini (oilada olgan tarbiyaviy bilimlar) yanada takomillashtirish o'qituvchilar, tarbiyachilar, murabbiylarning oldida turgan muhim vazifa ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: Tarbiya, o'quv jarayoni, vazifa, o'quvchilar, pedagog, o'qitish, inson, e'tibor, umumta'lim, boshlang'ich sinflar.

Kirish. O'sib kelayotgan bugungi kun yosh avlodini bircha sohada ma'nan yetuk va barkamol etib tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani sir emas. O'zbekiston ta'lim tizimining barcha bosqichlarida xususan, maktabgacha ta'lim, umumta'lim maktablarida, litsey, kollej va oliy o'quv yurtlarida tarbiya fani turli ko'rinishda o'qituvchi va murabbiylar tomonidan o'qitilib, ta'lim berib kelinmoqda. Prezidentimiz o'z nutqlarining birida ta'lim bo'g'inlarida tarbiya fanining ahamiyati o'rni va vazifalariga alohida to'xtalib o'tar ekan, jumladan shunday ta'kidlagan edilar: "Bizni o'ylantiradigan yana bir muhim masala - bu yoshlarimizning o'dob-ahloqi, yurish turishi, bir so'z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgarayapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan kim - yoshlar. Mayli, yoshlar o'z davrining talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin ayni paytda o'zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug' zotlarning avlodimiz, degan da'vat ularni qalbida doimo aks sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya, va faqat tarbiya hisobidan. Zero, allomalardan qolgan gap bor, "ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib tasavvur etib bo'lmaydi. Mazkur gap naqadar haq ekanligini farzandlarimiz bilimli, tarbiyali, odobli

bo'lib yetishganlarida, yurtga, elga nafi tegadigan yetuk insonlar bo'lib ulg'ayganlarida anglab yetamiz.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ushbu masalaga yanada chuqurroq yondashish va amaliyotga joriy etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida 2019-yilning 23-avgust kuni Vazirlar Mahkamasining "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish choralari to'g'risida"gi qaror loyihasi ishlab chiqildi. 2020-yil 6-iyulda "Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida" 422-sonli qaror qabul qilindi [1].

Tahlil va natijalar. Insonlarning umr kechirishi davomida olgan ta'limlari, orttirgan saboqlari va intellektual salohiyatlarining o'zgalarga o'rgatish, baham ko'rish jarayoni tarbiya deyiladi. Biz tarbiyani keng ma'noda ijtimoiy hodisa sifatida qo'llaganimizda jamiyatimizning barcha bo'g'inlarida tarbiyaviy vositalarni o'z ichiga olganini qo'ramiz. Tarbiyaning ob'yektiv qonunlarini - o'quv tarbiyaviy jarayonni tashkil etish va ijtimoiy hayotda insonlarning o'ziga xosligi va sifatlarini rivojlantirish, o'quvchilarda mavjud bo'lgan ilk tarbiya ko'rinishlarini (oilada olgan tarbiyaviy

bilimlar) yana ham takomillashtirish o'qituvchilar, tarbiyachilar, murabbiylarning oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Zero, tarbiyani ajdodlarimiz azal-azaldan ijtimoiy hayotimiz uchun kerakli bo'lgan hodisalarning asosi sifatida ko'rganlar. Avvalo, tarbiyaning mazmun-mohiyatiga, turlariga to'xtalib o'tishni lozim topdik. O'zbek tilining izohli lug'atida quydagicha ta'rif berilgan: Tarbiya- 1) parvarish qilmoq; ta'lim bermoq; o'rgatish; 2) navozish; mehribonlik ko'rsatish; ko'z-quloq bo'lish; himoya qilish kabi ko'p qirrali ma'nolarga ega [2]. Tarbiya so'ziga ko'plab olimlar va o'z sohasining yetuk mutaxassislari ham fikr-mulohazalarini bildirib o'tganlar. Jumladan, rus pedagogi Makarenko: "Hamma narsani tarbiyalashadi: odamlar, narsalar, hodisalar, hammasidan ko'ra ko'proq-odamlarni. Ulardan, birinchi navbatda, ota-onalar va o'qituvchilarni", deb aytgan edi. Pedagogning mazkur mulohazasini asosli fikr sifatida qabul qilamiz, zeroki, bolalarni tarbiyalovchi insonlarni tarbiyalamasdan turib maqsadga erishib bo'lmagligiga yana bir karra amin bo'ldik. Tarbiyachi-pedagog o'zi tarbiyalangan, axloq-odobli, xush xulq-atvorli ya'ni o'quvchiga har tomonlama namuna bo'la olishi lozim. Tarbiyani amalga oshirishning vosita, usullari va omillari ko'pdir. Bular: xalq ta'limi tizimi, ommaviy axborot vositalari, targ'ibot va tashviqot guruhlar va h.z. Tarbiya doimiy, izchil va maqsadli bo'lishi lozim. Yo'qsa tarbiyadan ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi [3]. N.M.Koshanovanning fikricha, tarbiya mavsumiy, ma'lum bir vaqtga mo'ljallangan ish emas, balki jamiyat va davlat ahamiyatiga molik kechiktirib bo'lmaz, uzluksiz davom etadigan jarayon va strategik masaladir. Tarbiya jarayoni o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'sirida amalga oshiriladigan dinamik tizim sifatida qaraladi. Tarbiya jarayoni ta'lim muassasasi pedagogik faoliyatining yadrosidir [4]. Bolalarimizni har taraflama yetuk xulq-atvorga ega, talantli, qobiliyatli, o'ziga ishongan shaxs qilib tarbiyalash va buning uchun barcha kerakli, zaruriy shart-sharoitlar yaratish, o'z taqdirini o'zi belgilay oladigan, jamiyatda o'z o'ringa ega, doimo oilam, yurtim deyidigan sog'lom fikrli o'quvchilarni tarbiyalash tarbiya fanining asosiy mazmun mohiyati va maqsadidir. Shunday ekan, avvalo biz tarbiyani oiladan, bog'cha va maktabning boshlang'ich sinflaridan boshlashimiz kerak.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi «Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida «Tarbiya» fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 422-son qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, yagona «Tarbiya» fani 1-9 sinflarda 2020-2021 o'quv yilidan, 10-11 sinflarda esa 2021-2022 o'quv yilidan boshlab ajratilgan umumiy soatlar doirasida «Odobnam», «Vatan tuyg'usi», «Milliy istiqlol g'oyasi va ma'naviyat asoslari» hamda «Dunyo dinlari tarixi» fanlarini birlashtiradi [5].

Yuqorida joriy etilgan qarorlardan kelib chiqib, maktablardagi boshlang'ich sinf o'quvchilarining yoshi va psixofiziologik xususiyatlarini inobatga olgan holda «Tarbiya» fani bosqichma-bosqich joriy qilinishi belgilandi. Boshlang'ich sinflarda tarbiya fanini o'qitishning pedagogik jihatlarini asoslash, o'qitish amaliyotiga qanday tadbir qilish va ushbu fanni o'quvchilar ongiga chuqur singdirish va shu kabi bir qator masalalar yuzasidan tadqiqotchilar ishlash olib bormoqdalar. Shuningdek, konseptual asoslar, nazariyalar va modellarni qanday qo'llashni bilishni o'z ichiga oladi. Konseptual asoslar - bu dunyoning keng ko'lamli qarashlari. Nazariy asos - bu bizning tadqiqotimizni boshqaradigan muammoni tushuntirish uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan rasmiy, ko'rib chiqilgan nazariy model (yoki modellar)dir. Shu o'rinda o'z o'zidan savol tug'iladi. Nima uchun nazariy asos muhim? U o'qituvchilarni mavjud bilimlarga tegishli nazariya bo'yicha yo'l-yo'riq orqali bog'lashga, shuningdek,

gipotezalar asosini va tadqiqot usullarini tanlashni ta'minlaydi. Bu tarbiya fanini o'quvchilarga o'rgatishda kuzatilgan qiyinchiliklarni turli tomonlarini oddiy tasvirlashdan va tushuntirishdan umumlashtirishga yordam beradi va ularning chegaralarini ham aniqlaydi. Tarbiya fani orqali maktab o'quvchilarini kelajakka yo'naltirish: o'ziga bo'lgan ishonchni rivojlantirish, ularga o'ziga xosligini tushunishga, boshqa odamlarning fikrlarini hurmat qilishga o'rgatish, o'zini xolis baholash, o'z qobiliyatlari, malakalarini hisobga olgan holda kelajak uchun real rejalar tuzish, o'z-o'zini anglashi, o'zini boshqarish tizimini takomillashtirish ishbilarmonlik, axloq va tashabbuskorlikni tarbiyalash, ularning oilalari, o'qituvchilar bilan o'zaro aloqalarini faollashtirish lozim. Bizning fikrimizcha tarbiya jarayoni maxsus ishlab chiqilgan bo'lishi, ya'ni bolaning o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini boshqarish imkoniyatlari bilan uyg'unlashtirilgan maqsadga muvofiq tizim bo'lgandagina haqiqiy bo'ladi.

Ta'limsiz shaxs ham, insoniyat jamiyati ham mavjud bo'lolmaydi. Chunki inson va jamiyatning mavjudligini ta'minlovchi qadriyatlar avlodlar-avlodga faqat tarbiya tufayligina o'tib boradi [6]. Pedagogik adabiyotlarda «Ta'lim» atamasi keng va tor ma'noda qo'llaniladi. Keng ma'noda ta'lim deganda shaxs shaxsini shakllantirish, uning jamiyat ishlab chiqarish va ijtimoiy, madaniy, ma'rifiy hayotdagi faol ishtirokini ta'minlashga qaratilgan barcha ta'sirlar, faoliyatlar, harakatlar va intilishlar yig'indisi tushuniladi [7]. Bu tushunchada ta'lim nafaqat oila, maktab, bolalar va yoshlar tashkilotlarida olib boriladigan tarbiyaviy ishlar, balki butun ijtimoiy tizim, uning yetakchi g'oyalari, adabiyot, san'at, kino, radio, televideniya va hokazolarni ham o'z ichiga oladi. Ta'lim keng ma'noda ta'lim va axborotni o'z ichiga oladi.

Yoshlarimizni tarbiyalash uchun birinchi galda sharh mutafakkirlarining duru javohiriga teng ma'naviy meroslari dasturilamal bo'la oladi. Abu Nasr Forobiy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshband, Ismoil Al-Buxoriy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oni, Firdavsiy, Amir Temur, Navoiy va Bobur singari jahonga taniqli va shular singari boshqa aql egalari ijtimoiy-siyosiy, falsafiy ta'limotlariga tayanib ish ko'risa tarbiya ta'sirchanligi yanada mukammallik kasb etadi. O'zining o'tmish madaniy merosini chuqur bilmagan va e'zozlamagan odam, o'z shajarasini, avlod-ajdodlari bosib o'tgan yo'lni, milliy istiqlolimiz, erkimiz va ozodligimiz yo'lida jasorat ko'rsatgan Shiroq, To'maris, Jaloliddin Manguberdi va boshqa buyuk zotlar, xalq qasoskorlarining nomlari, kurashlarining tub mohiyatini ilg'ay olmaydi. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinish turibdiki, yosh avlodlarni tarbiyalab yetishtirish – muqaddas burchimiz, or-nomusimiz. Lekin, ijobiy axloqiy hislatlarni tarbiyalab yetishtirish oddiy, jo'n ish emas. U kunlab, oylab, yillab va hatto o'n yillab oliy maqsad yo'lida sabr-toqat, chidam va qat'iyatlilik, irodaviy sifatlarini safarbar etishimizni taqozo etadigan insoniy vazifamizdir [8].

Maktab o'quv rejasida ko'rsatilgan fanlarni egallash tabiatning va kishilik jamiyatining taraqqiyot qonunlarini bilib olishga imkon beradi. O'quvchilarni fan asoslari bilan qurollantirmay turib ularda ilmiy dunyoqarash shakllantira olmaymiz. Ilmiy dunyoqarashsiz aqliy tarbiya haqida gapirish safsatabozlikdan boshqa narsa emas. O'quvchilarga aqliy tarbiya berishda birinchi galda uning fikrlash, his qilish, tasavvur, hayol va xotira qobiliyatlarini o'stirish, ichki dunyosini ma'naviy jihatdan boyitish haqida o'ylamoq lozim. Axloq-ijtimoiy ong shakllaridan biri bo'lib, insonlarning o'ziga, oilasiga, do'st-birodarlariga, jamoa a'zolariga va tabiatga bo'lgan munosabatlarini tartibga solib turuvchi xulq, odob qonun-qoidalar majmuasidir. Ana shu xulq, odob qonun-qoidalarini o'quvchilar ongi, hayoti, turmush tarziga singdirish uchun ko'rsatilayotgan ta'sir axloqiy tarbiya deb nomlanadi.

O'quvchilarning hayotiy faoliyatlar davomida moddiy borliqdagi predmetlar, atrofda voqea-hodisalar, o'z xatti-harakatlari, ijtimoiy munosabatlar to'g'risidagi axborotlarni doimiy tahlil qilishi, baholab borish asosida eslab qolishi, anglash asosida qo'llay olishi o'rganilayotgan axborotning ahamiyatini tushunishda muhim o'rin tutadi. Shuning uchun bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tarbiya fanini o'qitishga pedagogik tayyorgarligini takomillashtirishda axborotlar bilan ishlash kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini mustaqil hayotiy faoliyatlar davomida axborotlar bilan ishlash kabi yondashuv (axborotlarni tahlil qilish, sintez qilish, baho berish asosida eslab qolish hamda tushunish asosida qo'llash) bo'yicha tashkil etish maqsadga muvofiq.

O'rganilayotgan mavzuning ahamiyatini tushunish muhim bo'lib, ularni o'zlashtirishda jalb qilish, yo'l-yo'riqlar berish, qiziqish uyg'otish kabi tamoyillarga asoslanadi. Bu o'quvchilarni baholash va rag'batlantirish asosida amalga oshiriladi. Inson hayotiy faoliyati davomida o'z xatti-harakatlari, atrofda voqea-hodisalar, ijtimoiy munosabatlar, moddiy borliqdagi mavjud predmetlar to'g'risidagi axborotlarini doimiy baholab boradi xususan, o'quvchilar ham. Baholash asosida ular to'g'risidagi axborotlarni eslab qoladi, tushunadi va qo'llay oladi. O'quv materiallarining asosiy qismi mavzularni o'zlashtirishga xizmat qiladi ammo

keyinchalik unutiladi. O'quvchilar o'z navbatida, faol qatnashish asosida o'zlashtirgan, tushungan, ixtiyoriy idrok qilgan bilimlariga ko'proq tayanishadi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda axloq kishining oilaga, mehnatga va jamiyatga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladi. Musulmon axloqining asoslari mazmunan boy va rang-barang ko'rinishlarda o'zligini namoyon etadi. Demak, barkamol inson tarbiyasining yetakchi bo'g'inini tarkibiy qismi axloqiy tarbiya-insoniy sifatlarni yaratuvchi, shakllantiruvchi mukammallikka erishtiruvchi vositadir. Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlarning yaxshiligini, yomon xulqlarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurg'on kitobdir. Xuddi shu ma'noda axloq kishining xulq-atvorida, e'tiqod-iymonida, yurish-turishida, kundalik turmushida, fikr-mulohazasida, mushohada va muloqotida ko'rinadi. Axloqli inson o'zini qattiq hurmat qiladi, unda ichki intizom kuchli bo'ladi. Musohib ko'ngilga qarab gapiradi, kishining dilini og'ritmaydi, tashqi muomalasi bilan uning qalbini yashnatadi, muloqot odobiga rioya qiladi. Yuqoridagi fikrlar shundan dalolat beradiki, jamiyatimizning kuchi fan-texnika taraqqiyoti, moddiy boyligimiz bilan bir qatorda ma'naviy boyligimiz, hayotimiz ma'nosi bo'lmish axloqiy kamolotdadir.

ADABIYOTLAR

1. Koshanova N.M. Umumta'lim maktablarida "Tarbiya" fanini o'qitish: davr talabi, etijoy va zaruriyat. 2022. Volume 3.
2. Koshanova N.M. Umumta'lim maktablarida sinf rahbarlari faoliyatini rivojlantirish mexanizmlari(klaster endashuvi asosida)" //ped.fan.falsafa doktori diss.chirchiq,2022. –b.160.
3. Xayitova Sh. ta'lim tizimi samaradorligini oshirishda mustaqil ta'limning o'rni // academic research in educational sciences. 2021. №4. Url: <https://cyberleninka.ru/article/n/talim-tizimi-samaradorligini-oshirishda-musta-il-talimning-rni> (data obraheniya: 03.02.2022).
4. O'zbek tilining izohli lug'ati.2 jildlik,ii tom,-m.: «rus tili nashrieti»,1991,-125-b
5. Hayitova S. D., Abdulhayev I. A. O. Ta'lim muassasalarida va o'zbek oilalarida bolalar ma'naviyatini shakllantirishda kitobxonlikning o'rni //science and education. – 2022. – t. 3. – №. 2. – s. 796-802.
6. Daniyarovna H. S., Istamovich K. D., Ilhom U. The contents of students' independent education and methods of implementation //psychology and education journal. – 2021. – t. 58. – №. 2. – s. 1445-1456..
7. https://www.norma.uz/qonunchilikda_yangi_umumiy_urta_talim_muassasalarida_tarbiya_fani_joriy_etiladi

УДК:341.231.14

Маҳмуджон ЧОРИЕВ,
ИИВ Академияси Давлат-ҳуқуқий фанлар кафедраси ўқитувчиси, лейтенант
choriev99@list.ru

На основании доцента Ш.Ш.Хасанов

ШАХСИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР ТАСНИФИ

Аннотация

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш борасидаги халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар ва уларнинг таснифи БМТ Низоми, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унга Факультатив протоколлар, 1979 йилдаги “Иркий камситишнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида”, 1989 йилдаги “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”, 1984 йилдаги “Қийноққа ҳамда муомала ва жазолашнинг шавқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция”, 1979 йилдаги “Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги” конвенциялар ва ушбу ҳужжатларнинг Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашдаги аҳамияти ёритиб ўтилган.

Калит сўзлар: БМТ, декларация, пакт, Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, конвенция, кодекс, Бош Ассамблея, Резолюция, Акт, Виждон эркинлиги, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар, Инсон ҳуқуқлари.

КЛАССИФИКАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Международно-правовые документы в области защиты прав и свобод личности и их классификация Устав ООН, Всеобщая декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах и Факультативные протоколы к нему 1979 г. «О ликвидации всех форм расовой дискриминации», 1989 г. «Ребенок о правах женщин», Конвенция против пыток и жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания 1984 г., Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин 1979 г. и значение этих документов в обеспечение прав и свобод личности освещено.

Ключевые слова: ООН, декларация, пакт, Личные права и свободы, конвенция, кодекс, Генеральная Ассамблея, Резолюция, Акт, Свобода совести, Гражданские и политические права, Права человека.

CLASSIFICATION OF INTERNATIONAL STANDARDS FOR THE PROTECTION OF PERSONAL RIGHTS AND FREEDOMS

Annotation

International legal documents in the field of protection of individual rights and freedoms and their classification UN Charter, Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights and its Optional Protocols, 1979 "On the Elimination of All Forms of Racial Discrimination", 1989 "The Child on the rights of women", the 1984 Convention against Torture and Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, the 1979 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women and the importance of these documents in ensuring individual rights and freedoms illuminated.

Key words: OON, declaration, pact, Lichnye prava i svobody, convention, codex, Generalnaya Assembly, Resolution, Act, Svoboda sovesti, Grajdanskie i politicheskie prava, Prava cheloveka.

Кириш. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асослари деганда бу ҳуқуқлар ўз аксини топган халқаро ва миллий ҳуқуқий ҳужжатлар назарда тутилади. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларнинг халқаро ҳуқуқий асосларига халқаро ҳужжатлар киради ва уларни ҳам шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

Халқаро универсал ҳужжатлар: БМТ Низоми, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унга Факультатив протоколлар, 1979 йилдаги “Иркий камситишнинг барча шакллари йўқотиш тўғрисида”, 1989 йилдаги “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”, 1984 йилдаги “Қийноққа ҳамда муомала ва жазолашнинг шавқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция”, 1979 йилдаги “Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги” конвенциялар, шунингдек, 1979

йилдаги “Ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш бўйича мансабдор шахслар хулқ-атвори кодекси”, 1989 йилдаги “Ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш бўйича мансабдор шахслар хулқ-атвори кодексини самарали амалга оширишнинг асосий тамойиллари”, 1985 йилдаги “Суд мустақиллигини таъминловчи тамойиллар” ва 1990 йилдаги “Суд органларининг мустақиллигини таъминлаб берувчи асосий тамойилларни самарали амалга ошириш ҳақидаги ҳужжат” каби қўллаб турли ҳужжатлар[1]дир.

Минтақаларо ҳужжатлар: ЕХХТнинг Хельсинки яқунловчи акти ҳамда “Инсонийлик мезонлари”ни ташкил этувчи ҳужжатлар[2] (ушбу ҳужжатлар кўринча, халқаро “юмшок” ҳужжатлар сифатида талқин қилинади)

Минтақавий ҳужжатлар (Ўзбекистон бу ҳужжатларда иштирок этмаса-да, уларни минтақавий ҳужжат сифатида қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқдир)[3]. “Инсон ҳуқуқлари ва асосий

эркинликларини химоя қилиш тўғрисида”ги Европа конвенцияси (1950 йил) ва унга қўшимча 14 та протокол, “Инсон ҳуқуқлари тўғрисида”ги Америка конвенцияси (1969 йил), “Инсон ва халқ ҳуқуқларининг Африка хартияси” (1981 йил), МДХ давлатларининг “Инсон ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенцияси (1995 йил) киради.

Шахсий ҳуқуқлар ичида энг азиз ҳуқуқлардан бири - бу яшаш ҳуқуқидир. Ушбу ҳуқуқ 1948 йилнинг 10 декабридаги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 3-моддасида белгилаб қўйилган, унга қўра, “Ҳар бир инсон яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир”. Бу қоида 1966 йил 16 декабрда қабул қилинган ва 1976 йил 23 мартдан эътиборан қучга кирган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактнинг 6-моддасида янада такомиллаштирилди. Ушбу модданинг 1-бандида “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан химояланади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан инсонни яшашдан маҳрум қила олмайди”, деб кўрсатиб қўйилди. Аммо, ушбу модда ўлим жазосини бутунлай бекор қилмасда, барча давлатларни ўлим жазосини бекор қилишга ҳамда 18 ёшга тулмаган ва ҳомиладор аёлларни олий жазога тортмасликка чақиради. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактнинг ўлим жазосини бекор қилишни қўзловчи Иккинчи қўшимча протоколи БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1989 йил 15 декабрда 44/128-сонли Резолюция билан қабул қилинган Пактга қатнашувчи барча давлатлар учун очикдир. Иккинчи протокол ўлим жазосини бутунлай тақиқлашни қўзласада, айти пайтда, иштирок этувчи давлатларга уруш пайтида олий жазони қўллашга изн беради (2-модда). Бунинг учун давлатлар Протоколни имзолаётган пайтда ўзларининг иродасини очик баён қилиши керак бўлади. Иккинчи протокол ҳозирга қадар 75 та давлат томонидан тўла қабул қилинган.

Инсоннинг яшаш ҳуқуқи қафолатланган ушбу халқаро нормалар, халқчил конституция деб эътироф этилган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида ҳам ўз аксини топган, яъни унда “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир”, деб кўрсатиб ўтилган. Яшаш ҳуқуқининг қафолати сифатида юқоридаги нормаларни ҳаётга жалб этишда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги “Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида”ги Фармони муҳим роль уйнади. Ушбу Фармонга қўра, 2007 йил 15 июнда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган ва 29 июнда Сенат томонидан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг “Ўлим жазоси бекор қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига қўра, 2008 йил 1 январдан бошлаб мамлакатимизда ўлим жазоси бекор қилинди. Унга қўра, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига аввал ўлим жазоси қўзда тўтилган моддалардаги жазо турлари умрбод ёки узоқ муддатли жазо турларига алмаштирилди[4]. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида ҳамма учун виждон эркинлиги қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди. Виждон эркинлиги инсоннинг динга бўлган муносабатини белгилайди. Бундай муносабат уч хил бўлиши мумкин: биринчидан, инсон худога ишониши ва бирон-бир динга эътиқод қилиши; иккинчидан, худога ишонмаслиги ва динга бетараф муносабатда бўлиши; учинчидан, даҳрий (атеист), яъни нафакат ҳеч бир динга эътиқод қилмайдиганлар, балки худонинг мавжудлигини ва

умуман динни инкор этувчи инсон бўлиши мумкин. Фикрлаш, виждон ва дин эркинлигининг моҳияти “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 18-моддасида ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 18-моддасида очиб берилган бўлиб, улар қуйидагиларни ташкил этади:

- ўз ихтиёрига қўра дин ва эътиқодни қабул қилиш;
- дин ёки эътиқодга эга бўлиш;
- дин ёки эътиқодни ўзгартириш;

- динга яққа ёки жамоа тарзда, оммавий ёки хусусий тартибда таълимот орқали ёхуд тоат-ибодатда эътиқод қилиш;

- ибодат қилиш ёки диний ва анъанавий маросимларни бажариш;

- ота-оналар ва қонуний васийларга ўз эътиқодларидан келиб чиққан ҳолда фарзандларини диний ва ахлоқий тарбиялаш имкониятини қафолатлаш ва хоказо. Ўзбекистон Республикасининг “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунда (1998 йил) виждон эркинлиги қафолатлари белгиланган ва улар қуйидагилардан иборат:

- дин ва диний бирлашмаларни давлат ва мактабдан ажратиш;

- динга бўлган муносабатларидан қатъи назар, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги;

- дин ва диний бирлашмаларнинг қонун олдида тенг ҳуқуқлилиги;

- “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Қонунни бузганлик учун жавобгарлик; Жиноят қонуни яшаш ҳуқуқини химоя қилиш соҳасида алоҳида ўринга эга бўлиб, у яшаш ҳуқуқини химоялаш чораларидан иборат тизимни ташкил этади. Жиноят кодексининг махсус қисмидаги нормаларнинг 26 фоизи у ёки бу даражада фуқаролар ҳаётига тажовуз қилганлик учун жиноий жавобгарлиқни назарда тўтишини таъкидлаш етарли. Конституциянинг 25-моддасига қўра, ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас. Эркинлик ва шахсий дахлсизлик инсоннинг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлиб, унга тугилганидан бошлаб тааллуқли бўлади. Ҳар кимга ўз ихтиёрига қўра, уни индивидуал равишда қониктирувчи, шахсий эркинлиги ва дахлсизлигини чекламайдиган хатти-ҳаракатларни танлаш ва содир этиш имконияти берилган. Шуни назарда тутиш жонзки, шахс эркинлиги жамиятда умумэътироф этилган ахлоқ нормалари доирасида ва қонун асосида амалга оширилиши керак, яъни шахс қонунлар ва қонуний актлардаги ҳуқуқий кўрсатмаларга зид бўлмаган ҳар қандай қилмишларни содир этиши мумкин. Бинобарин, шахсий эркинлик дахлеиз бўлиб, шахс дахлеизлиги давлат ва ҳокимият тизимлари томонидан қафолатланадиган шахсий эркинлик сифатида тушунилиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 августдаги Фармони асосида 2007 йил 15 июнда Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган ва 29 июнда Сенат томонидан тасдиқланган Ўзбекистон Республикасининг “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи судларга ўтказилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига қўра, 2008 йил 1 январдан бошлаб бу ўзгартиш ва қўшимчалар қучга кирди. Жумладан, ушбу Қонуннинг 1-моддаси 1-қисмида, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси 18-моддасининг 2-қисмида “Ҳеч ким суд қарорига асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмаслиги” қондаси белгилаб қўйилди[5]. Ушбу қоида, одатда, “Habeas Corpus”

институту деб аталади. “Habeas Corpus” институтининг моҳияти “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт” 9-моддасининг 3- ва 4-банд-ларида белгилаб қўйилган. Хусусан, 9-модданинг 3-бандида “жиноий айблов билан қамалган ёки ушланган ҳар бир шахс зудлик билан судья ёки қонун бўйича суд ҳукмронлигини амалга ошириш ҳуқуқи бўлган бошқа мансабдор шахс ҳузурига келтирилади ва айбланаётган шахс оқилона муддат ичида иши судда қилиниши ёки озод қилиб юборилиши ҳуқуқига эга. Иши судда ҳал этилиши кутилаётган шахсларни ҳибсда тутиб туриш умумий қоида бўлмаслиги, лекин озод қилиш, судга келиш, судда иш қўриб чиқиладиганда унинг ҳар қандай босқичига келиш қафолатларини беришга, зарур ҳолларда ҳукмни ижро этиш учун келишга боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин”. Ушбу модданинг 4-бандида эса, “Қамоққа олиниши ёки ҳибсда ушланиб туриши туфайли озодликдан маҳрум этилган ҳар бир шахс ўз ишининг судда қўриб чиқирилиши ҳуқуқига эга, токи суд дарҳол унинг ушланиши қанчалик қонуний эканлиги борасида қарор чиқара олинган ва агар унинг ушланиши ноқонуний бўлса, озод қилиш ҳақида фармойиш берсин”[6]. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги 70 дан ортиқ халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга қўшилган Ўзбекистон Республикаси ўз миллий қонунчилигини илғор хорижий тажриба ва халқаро стандартлардан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириб бормоқда. “Бошқа демократик давлатлар каби Ўзбекистонда ҳам шахсни ушлаб туриш, ҳибсга олиш ва бошқа процессуал мажбурлаш чораларини қўллаш учун санкция бериш ҳуқуқларини судларга ўтказиш керак деб уйлайман”[7]. “Habeas Corpus” институти Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ўзининг конституциявий мақомини топи, яъни унинг 19-моддасида “Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустахкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас”.[8] деб кўрсатиб қўйилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 августдаги “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида”ги Фармонида асосан 2007 йилда қабул қилинган “Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқининг судларга ўтказилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни мамлакатимизнинг нафақат демократик йўлдан бораётгани, балки у ўз зиммасига олган халқаро мажбуриятларини собитқадамлик билан бажариб боришдан манфаатдор эканлигини кўрсатди. Ушбу қонуннинг қабул қилиниши инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоялашнинг процессуал қафолатларини мустахкамлаш йўлида яна бир муҳим қадам бўлдики, бу ўз ўрнида суд-ҳуқуқ тизимини янада демократлаштириш ва либераллаштиришнинг яққол далилидир. Бу қонунга кўра, дастлабки терговга ҳолислик, тортишувчилик, судга мурожаат қилиш эркинлиги ва суд орқали ҳимоялашни тамойиллари кириб келди. Яъни, терговчи ва прокурор гумон қилинувчи ва айбланувчини қамоққа олишга ёки дастлабки тергов муддатини узайтиришга фақат суднинг қарори билан ҳақли бўлдилар[9]. Демак, суд мажлисида айблов ва ҳимоя тарафларининг тенглигини таъминлашнинг яна бир ҳуқуқий асосининг яратилиши билан миллий қонунчилик ўзи ривожланишининг янги босқичига чиқди. 2008 йил 17 апрелда қабул қилинган “Одам савдосига қарши кураш тўғрисида”ги янги қонун аёллар ва болалар савдосига қарши кураш ишига катта хисса қўшди. Қонун инсонлар савдосига қарши кураш бўйича фаолиятни амалга оширувчи давлат органлари рўйхатини белгилаб берди,

уларга: Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Ташки ишлар вазирлиги, дипломатик ваколатхоналар ва консуллик муассасалари, Соғлиқни сақлаш вазирлиги қиради. Одам савдоси жабрдийдаларига ёрдам кўрсатиш ва ҳимоя қилиш мақсадларида қонунда инсон савдоси жабрдийдаларига ёрдам кўрсатиш ва ҳимоя қилиш бўйича ихтисослашган муассасалар ташкил этилди. Уларнинг асосий вазифаларига қуйидагилар қиради: инсон савдоси жабрдийдаларини қулай яшаш шароитлари ва шахсий гигиена, озиқ-овқат, белгиланган дори-дармонлар ва тиббиёт буюмлари билан таъминлаб бериш; инсон савдоси жабрдийдаларига шойилинч тиббий, руҳий, ижтимоий, юридик ва бошқа ёрдамни кўрсатиш; инсон савдоси жабрдийдаларининг хавфсизлигини ҳимоя қилиш ва бошқалар.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар Конституция ва кодексларда ўз аксини топиши билан бир қаторда, мамлакатда ушбу ҳуқуқларга оид махсус қонунлар базаси ҳам шакллانган бўлади.

Сайлов қонунчилигига киритилган янги нормалар сайлов кампанияси мобайнида сиёсий партияларга ва депутатликка номзодларга тенг шарт-шароитлар яратиш механизмларини ривожлантириш билан бир қаторда фуқароларга ўз сайлов ҳуқуқларини эркин амалга оширишлари учун ҳуқуқий қафолатлар таъминланиши янада мустахкамланди. 33-моддада фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгаллиги мустахкамлаб қўйилган. Ҳокимият органлари фақат хавфсизлик нуқтаи назаридангина бундай тадбирлар ўтказилишини тўхтатиш ёки тақиқлаш ҳуқуқига эга. Конституциянинг 34-моддасига кўра эса, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари қасаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоа бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Сиёсий партияларда, жамоат бирлашмаларида, оммавий ҳаракатларда, шунингдек, ҳокимиятнинг вакиллик органларида озчиликни ташкил этувчи муҳолифатчи шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва кадр-қимматини ҳеч ким қамситиши мумкин эмас. Ҳар бир шахснинг бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқи Конституциянинг 35-моддасида кўрсатиб ўтилган. Аризалар, таклифлар ва шикоятлар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда қўриб чиқирилиши шарт. Давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига баҳо беришда қонунийликни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қандай ҳимоя қилинаётгани, уларга давлат хизматлари кўрсатишнинг сифати ва очиқлиги биз учун энг асосий мезон бўлиши шарт. Шу борада бир фикрни яна такрорлаб айтмоқчиман: халқ давлат органларига эмас, балки давлат органлари халқимизга хизмат қилиши керак[10].

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари устувор ҳуқуқ ҳисобланади ва бу Ўзбекистон Конституциясида биринчи ўринда берилганлигида ҳам кўринади. Шахсий ҳуқуқ эркинликлар фуқароларнинг ҳаёти, соғлиги, эътиқоди билан боғлиқдир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар инсонни шахс сифатида намоён этувчи имкониятдир. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларни одатда табиий ҳуқуқлар ҳам деб юритилади. Улар инсон туғилиши билан вужудга келади. Уларни давлат бермайди. Фақат шу ҳуқуқларни давлат таъминлайди ва шунга мажбур. Шахсий яъни табиий ҳуқуқлар барча мамлакатларда мавжуд ва давлат томонидан таъминланади. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар

халқаро ҳужжатлар билан ҳам ҳимоя қилинади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг конституциявий кафолатлари ҳар бир фуқарога ўз шахсий манфаатлари йўлида ҳаракат қилиб, жамиятда ўз ўрнини топиш учун

шахсий қарорлар қабул қилишига, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда ҳуқуқ ва эркинликларидан эркин фойдаланишига хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам / Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: Адолат, 2004. 520-бет.
2. Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари. /Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2005. - 168-бет.
3. Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатлари. /Масъул муҳаррир А.Х. Саидов. - Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2005. - 168-бет.
4. Улим жазосини бекор қилиш ҳамда камокка олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга утказишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами: Расмий нашр /Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратура, Ўзбекистон Республикаси миллий ҳавфсизлик хиз-мати, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. - Т.: Адолат, 2007. - Б. 8-18.
5. Улим жазосини бекор қилиш ҳамда камокка олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга утказишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами: Расмий нашр /Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратура, Ўзбекистон Республикаси Миллий ҳавфсизлик хиз-мати, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. -Т.: Адолат, 2007. - Б.20
6. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам /А.Х. Саидов таҳрири остида. - Т.: Адолат, 2004. - Б. 40.
7. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т. 13. - Т.: Ўзбекистон. - Б. 187.
8. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. - Т.: Ўзбекистон, 2012. - Б. 6.
9. Иноғомжонова З.Ф. Дастлабки терговда суд назоратини амалга ошириш механизми. //Мустақиллик йилларида суд ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини янги асосларда шакллантириш мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. - Т.: ТДЮИ, 2007. — Б. 6-7.
10. Мирзиёев Ш. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. Тошкент. Ўзбекистон Нашриёт уйи. 2016 йил. 56 б.

Po'lat SHOKIROV,

Toshkent davlat texnika universiteti «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida mudiri

E-mail: PulatK@mail.ru

TDTU, «Jismoniy tarbiya va sport» kafedrasida katta o'qituvchisi Tashtayev SH.D taqrizi asosida

ОТНОШЕНИЕ СТУДЕНТОВ ТАШКЕНТСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА К ЗАНЯТИЯМ ПО ПЛАВАНИЮ

Аннотация

В статье рассматривается такой вид спорта, как плавание. Изучение этого вида спорта необходимо для того, чтобы у студентов сформировались двигательные навыки, которые дают возможность передвигаться в водной среде наиболее эффективными и безопасными способами, без специальных приспособлений и поддерживающих средств. Также в статье представлены результаты опроса студентов об их отношении к плаванию.

Ключевые слова: Плавание, физическая культура, студенты, вид спорта, бассейн, занятия.

ATTITUDE OF STUDENTS OF TASHKENT STATE TECHNICAL UNIVERSITY TO SWIMMING CLASSES

Abstract

The article deals with such a sport as swimming. The study of this sport is necessary in order for students to develop motor skills that make it possible to move in the aquatic environment in the most efficient and safe way, without special devices and supporting means. The article also presents the results of a survey of students about their attitude to swimming.

Keywords: Swimming, physical education, students, sport, swimming pool, classes.

TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI TALABALARINI SUZISH MASHG'ULOTLARIGA MUNOSABATI

Annotatsiya

Maqolada suzish kabi sport turlari haqida gap boradi. Ushbu sport turini o'rganish talabalarda suv muhitida maxsus qurilmalar va yordamchi vositalarsiz eng samarali va xavfsiz harakat qilish imkonini beradigan vosita ko'nikmalarini rivojlantirish uchun zarurdir. Maqolada, shuningdek, talabalarining suzishga bo'lgan munosabati haqida so'rov natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar. Suzish, jismoniy tarbiya, talabalar, sport, suzish havzasi, darslar.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning tashabbusi hamda davlatimiz rahnamoligida jismoniy tarbiya va sportga katta e'tibor qaratilib kelinmoqda. Jumladan, 2017 yil 3 iyun, Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3031-son, 2018 yil 5 martdagi "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5368-sonli farmon va qarorlarida yurtimiz aholisini sog'ligini mustahkamlash jismoniy tayyorgarligini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirishga oid masalalarga e'tibor qaratilgan. Jismoniy tarbiya orqali talabalarni sog'ligini mustahkamlash, jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish vatan himoyasiga va mehnatga bo'lgan layoqatini kamol toptirishda suzish sport turining o'rni kattadir. Suzish sport turi insonlarni har tomonlama jismoniy rivojlanishida asosiy sport turlaridan hisoblanadi. Talabalarni yetuk, sog'lom bo'lib tarbiya topishida suvda suzish orqali ularni jismoniy sifatlarini rivojlanish muhim ahamiyatga egadir.

Albatta hozirgi kunda yurtimiz vakillarining Olimpiya o'yinlari, jahon chempionatlari, Osiyo o'yinlari va chempionatlari hamda xalqaro musobaqalarda yuksak natijalarga erishayotgani, dunyoda O'zbekistonning obro'-e'tibori va sport salohiyati yanada oshayotgani e'tiborlidir. Shu bilan birga, mamlakatimizning barcha hududlarida ommaviy sportning inson va oila hayotidagi muhim ahamiyati, uning jismoniy va ma'naviy sog'lomlikning asosi ekanini targ'ib-tashviq qilish, hayotga katta umid bilan kirib kelayotgan yoshlarni zararli odatlardan asrash, ularga o'z qobiliyat va iste'dodlarini ro'yobga chiqarishlari uchun zarur

shart-sharoitlar yaratish, ular orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish hamda maqsadli tayyorlash tizimini takomillashtirish borasida muhim va dolzarb vazifalar turibdi.

Suzish sportining tarbiyaviy ahamiyati butun mashg'ulot jarayonini qanday tashkil etilishiga ko'p jihatdan bog'liq. Aniq uyushtirilgan mashg'ulot va sport musobaqalari shug'ullanuvchilarda jamoaviy ruhini, ongli intizom va uyushqoqlikni, ijodiy faollik va tashabbuskorlikni, sabotmatonat va mehnatsevarlikni, jasurlik, dadillik va o'z kuchiga ishonch kabi hislatlarni kamol toptiradi.

Suvda suzishda odam o'zi moshlamagan muhitda-suvda bo'ladi va biron-bir harakat bajaradi. Bunda suv xossalari (issiqlik sig'imi, issiqlik o'tkazuvchanligi, yopishqoqligi, zichligi va boshqalar) ning odam organizmiga ta'siri jihatlarini namoyon bo'ladi. Shu jumladan, oddiy suvga botish «termoregulyator» jarayonlarining o'zgarishiga olib keladi. Bu esa organizmni chiniqtirishga yordam beradi. Suvda issiqlik ajratishning oshishi natijasida organizmda modda almashinuvi faollashadi, energiya (suv haroratiga va suzish tezligiga bog'liq holda) sarfi bir necha marta ko'payadi. Suvdagi mashg'ulotlar optimal gavda og'irligiga erishish, unda faol (muskul) va passiv (yog') to'qimalar optimal nisbatda bo'lishiga ko'maklashadi.

Suzishning ikkinchi xarakterli xususiyati gavdaning suvda qattiq tayanchga ega bo'lmashidir. Gavdaning bunday holatda bo'lishi uning harakat ehtiyojini oshiradi va harakatlarni yanada rivojlantirishga ijobiy ta'sir qiladi. Masalan, yuqori malakali suzuvchilarda oyoq-qo'l bo'g'imlarida kuchli harakatchanlik darajasi paydo bo'ladi. Suzish bilan muntazam shug'ullanish asosiy jismoniy sifatlar

(kuch, tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik) ni garmonik rivojlantiradi.

Uchinchidan, gavda suv muhitida nisbiy vaznsizlikda bo'ladi. Odam gavdasining og'irligi suvning itaruvchi kuchi ta'sirida neytrallashadi. Gavdaning suvda muvozanatda bo'lishi tayanch-harakat apparatini statik yuklamadan (ishdan) ozod qiladi va odam jismoniy rivojlanish jarayonining to'g'ri kechishiga yordam beradi. Yaxshi mashq olgan suzuvchilarda yurak-tomir qisqarishlari tinch holatda minutiga o'rtacha normadagi 72-78 o'rniga 48-54 ga kamayadi (ya'ni har bir yurak qorinchasining bir qisqarishda chiqargan qoni oshadi). Katta jismoniy yuklamalar suzuvchilar yurak faoliyatinnng yaxshi tomonga o'zgarishiga olib keladi. Intensiv jismoniy ishda yurakning minutlik ish hajmi (yurak qorinchalari 1 minutda siqib chiqargan qon miqdori) normadagi 4 l o'rniga 30-40 l, yurak qisqarishlari esa 3-4 marta oshadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Suzish hayotiy mahorat sifatida qadimiy tarixga ega. Yerdagi hayot undagi suv mavjudligi tufayli mumkin: "suv - hayot". Qadim zamonlardan beri odamlar daryolar, ko'llar va dengizlar bo'yida, ya'ni suv bor joyda joylashdilar, va bu ularning suvda harakatlanishini taqozo qildi.

Misir, Ossuriya, Finikiya va boshqa mamlakatlarda yashagan odamlar miloddan avvalgi bir necha ming yilliklarda suzishni bilishganligi haqidagi dalillar bugungi kungacha saqlanib qolgan. Buni qadimiy guldonlar, freskalar, qoyatosh rasmlari, haykalchalar, barelyeflardagi odamlarning zamonaviy sudralib yurish va brass usulida suzish usullarini eslatuvchi tasvirlar tasdiqlaydi. Tasvirlar o'sha paytda suzish faqat qo'llanilganligini aytishga imkon beradi. Darhaqiqat, suzish qobiliyati baliq ovlash, suv qushlarini ovlash, suv osti baliq ovlash va harbiy ishlarda zarur edi.

Tadqiqot metodologiyasi. TDTU turli fakultetlari, 2-kurs talabalarining suvda suzishga bo'lgan munosabatini o'rganish.

Qoyilgan vazifalar:

1. Suvda suzishni xususiyatlarini ko'rib chiqish.
2. suvda suzish bo'yicha mashg'ulotlarning maqsadlarini o'rganish.
3. Suvda suzish samaradorligini aniqlash.

Tadqiqot usullari: maxsus adabiyotlarni o'rganish, so'rovnoma o'tkazish, matematik ma'lumotlarni qayta ishlash. O'quv obyekti: TDTU energetika, Mexanika va Geologiya qidiruv, kon-metallurgiya fakultetlarining suvda suzish bilan shug'ullanadigan 1, 2-kurs talabalar. O'quv predmeti: suvda suzish mashg'ulotlarining maqsadlari. So'rovda 18-27 yoshli 21 nafar talaba yoshlar ishtirok etdi. Barcha qatnashuvchilar TDTU qoshidagi sport majmuasining suzish basseynida shug'ullanadi. Ularning aksariyati 13 yoshida mashg'ulotlarni boshlagan va haftasiga 3-4 marta kuniga 1-2 soatdan basseynga tashrif buyurishadi. Shunday qilib, o'rtacha ish staji 5 yil.

Tahlil va natijalar. Talabalarni suvda suzish bilan shug'ullanish maqsadlarini o'rganish uchun yoshlar bilan so'rovnoma o'tkazildi. Biroq, ko'plab talabalar ushbu

fanning muhimligini tushunishmaydi va darslarga qatnashmaydi. So'rov natijalari shuni ko'rsatdiki talabalarining 50% uchun jismoniy tarbiya ustuvor fan emas.

Tadqiqot natijalaridan shu ma'lum bo'ldiki kuzatilgan talabalarining 60 foizi qatnashadi hovuzdagi darslar va ushbu sog'liqni saqlash dasturining muhimligini bilishadi, qolgan 40% talabalar turli sabalarga ko'ra, masalan, hidrofobiya, allergik komponentli xorli bronxial astma, allergic dermatit kabi kasalliklarning mavjudligi tufayli suzish bilan shug'ullanmaydilar.

So'rov natijalariga ko'ra, talabalar uchun suzishning quyidagi afzalliklari: stressni bartaraf etishga yordam beradi, yurak-qon tomir xavfini kamaytiradi kasalliklarni oldini oladi, tanani bo'shashtiraadi, kuchaytiradi, o'pka hajmini kengaytiradi, tanani mustahkamlaydi, mushaklarni kuchini va hajmini oshiradisuva bo'lish yoqimli.

"Suzish mashg'ulotlarini soatlarini ko'paytirishni xohlaysizmi?" Degan savolga. respondentlar javob berdilar: yo'q, 1,5 soat yetarli - 70%; ha, oshirishni xohlayman - 30%.

Jismoniy faoliyatni uzoq muddat cheklash aqliy faoliyatning pasayishi, qad-qomatning buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Asosan talabalar dars mashg'ulotlarida uzoq vaqt o'tirishadi va bu qad-qomatning buzilishiga, tez charchashga olib keladi. Suzish bilan shug'ullanadigan talabalarda bunday salbiy oqibatlarini bartaraf etishga imkoniyat katta bo'ladi. Masalan, suzish vaqtida umurtqa pog'onasiga tushadigan yuklama kamayadi, orqa mushaklar baquvatlashadi, harakat koordinatsiyasi yaxshilanadi umurtqalararo mushaklar ishi assimetriyasi kamayadi, umurtqalar yaxshi rivojlanadi va qad-qomat tiklanadi.

«Qanchalik tez suzish bilan shug'ullanib turasiz?» degan savolga 68% talabalar suzish bilan mustaqil shug'ullanmasliklarini, 30 % talabalar- muntazam shug'ullanishlarini va 2% talabalar umuman suzish bilan shug'ullanmasliklarini aytishgan.

Suvda suzish bo'yicha sharoitlar qanday degan savolga talabalar: suzish uchun TDTU qoshidagi sport majmuasi basseynidan xoxlagan vaqtda foydalanish imkoniyati mavjud bo'lishi va bunda xar manday byurokratik hujjatbozliklarni kamaytirish lozimligini aytishgan.

Suvda suzishning nimasiga qiziqasiz degan savolga talabalar, muhitning yoqishi, salomatligiga bo'lgan foydasi va ko'ngilli vaqt o'tkazishlarini aytib o'tganlar.

Xulosalar va tavsiyalar. Xulosa qilib shuni aytib o'tish mumkinki, talabalar asosan oliy ta'lim o'quv yurtlarida suzish mashg'ulotlariga qatnashadilar. Ammo suvda suzish mashg'ulotlariga talabalarining askari qismi qatnashmaydilar. Buning sababi talabalar orasida suzishning axamiyati, inson salomatligiga va darslarni o'zlashtirishda ijobiy ta'siri haqida tushunchalarning to'liq shakllanmaganligidadir.

Shu sababli oliy ta'lim tizimida talabalarni suvda suzish bo'yicha sharoitlarni yaratish va ular suzishning axamiyatini qanchalik katta ekanligi haqida tushunchalar shakllantirish muhimdir.

ADABIYOTLAR

1. https://arm.tdpushf.uz/kitoblar/fayl_1978_20211005.pdf
2. Польза плавания.-Текст: электронный // Swimming.By. URL: https://swimming.by/sport/articles/polza_plavaniya_v_bassejne.html
3. Ложкина, Н. П. Плавание в системе физического воспитания студентов в вузе / Н. П. Ложкина, О. П. Ложкина, В. А. Цзян.- Текст: непосредственный // Молодой ученый. URL: <https://moluch.ru/archive/290/65601/>
4. Влияние плавания как спортивно оздоровительного процесса на уровень здоровья студента- Текст: электронный // allbest URL: https://revolution.allbest.ru/sport/00983041_0.html
5. Булгакова Н.Ж. Теория и методика плавания : учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / Н. Ж. Булгакова О. И., Попов Е.А. Распопова; под ред. Н.Ж.Булгаковой. — М. : Издательский центр «Академия», 2014. — 320 с. — (Сер. Бакалавриат). ISBN 978-5-4468-0309-5

Nuriddin ERGASHEV,
Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti dotsenti, (PhD)
E-mail: finaledition2@mail.ru, +998-99-098-01-00.

Qarshi davlat universiteti professori pfd. R.D.Shodiyev taqrizi asosida.

BULUTLI TEXNOLOGIYALARDA MAVJUD TAHDIDLAR, ULARGA QARSHI KURASHISH MEKANIZMLARI VA METODLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada bulutli texnologiyalardagi mavjud tahdidlar va ularga qarshi kurashish mexanizmlarining tahlili hamda metodlari keltirilgan. Bundan tashqari, bulut nomi, kompyuter tizimlari, bir xil tarmoq ichidagi barcha kompyuterlarni, uning ichida ma'lumotlar ko'rsatiladigan bulutlar tahlil qilinadi. Tizim bilan foydalanuvchi ishlashda bevosita ishtirok etadigan sohani nazarda tutiladi. Serverlar orqali bizda mavjud bo'lgan barcha tarmoq resurslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: Bulut, bulutli texnologiyalar, tahdidlar, tahdidlarga qarshi kurashish mexanizmlar, Cloud Access Security, SaaS (Software-as-a-Service), IJOQ, Virtual mashina, DoS (Denial-of-service), Gipervizor, Cloud Security Alliance (CSA) va boshqalar.

УГРОЗЫ, СУЩЕСТВУЮЩИЕ В ОБЛАЧНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ, МЕХАНИЗМЫ И МЕТОДЫ БОРЬБЫ С НИМИ.

Аннотация

В данной статье представлены анализ и методы существующих угроз в облачных технологиях и меры их противодействия. Кроме того, анализируются имя облака, компьютерные системы, все компьютеры в одной сети, в которой отображаются данные. Имеется в виду область, в которой пользователь непосредственно участвует в работе с системой. Все доступные нам сетевые ресурсы покрываются серверами.

Ключевые слова: Облако, облачные технологии, угрозы, механизмы защиты от угроз, Cloud Access Security, SaaS (программное обеспечение как услуга), IJOQ, виртуальная машина, DoS (отказ в обслуживании), гипервизор, Cloud Security Alliance (CSA).) и другие.

THREATS EXISTING IN CLOUD TECHNOLOGIES, MECHANISMS AND METHODS OF FIGHTING THEM.

Annotation

This article presents the analysis and methods of existing threats in cloud technologies and their countermeasures. In addition, the cloud name, computer systems, all computers within the same network, in which the data is displayed, are analyzed. The field in which the user is directly involved in working with the system is meant. All the network resources available to us are covered by the servers.

Key words: Cloud, cloud technologies, threats, anti-threat mechanisms, Cloud Access Security, SaaS (Software-as-a-Service), IJOQ, Virtual machine, DoS (Denial-of-service), Hypervisor, Cloud Security Alliance (CSA) and others.

Kirish. Bulutli hisoblash xavfsizligi - bulutli xavfsizlik, kompyuter xavfsizligining quyi toifalariga yoki axborot xavfsizligining kengroq toifasidagi tarmoq xavfsizligiga kiradi. Bulutli xavfsizlik, xususan, bulutlarda ma'lumotlar, dasturlar va infratuzilmani ta'minlash maqsadida ishlab chiqilgan siyosat, boshqarish vositalari yoki xavfsizlik choralari to'plamlari bilan shug'ullanadi. Boshqa tomondan, Cloud Access Security bulutli xavfsizlik tarkibidagi ma'lumotlarning qayerda joylashganligini va bulut orqali unga kirish huquqini hisobga olish bilan shug'ullanadigan mavzu sifatida aniqlanishi mumkin.

Cloud Xavfsizlik. Bulutli xavfsizlik - bu turli xil siyosat boshqaruv va infratuzilma orqali bulut tarkibidagi xavfsizlikni ta'minlash vositalari bilan shug'ullanadigan rivojlanayotgan kompyuter yoki tarmoq xavfsizligining quyi sohasi. Biroq, bulutli xavfsizlik bulutga asoslangan xavfsizlik choralari va bulutga asoslangan antivirus yoki xavfsizlik xizmat orqali taqdim etiladigan zaifliklarni boshqarish dasturlari bilan hech qanday aloqasi yo'q. Bulutli xavfsizlik provayder duch keladigan muammolar va bulut mijozlari duch keladigan muammolarga bo'linadi. Bulut ta'minotchilari bulutli mijozlarga xizmat sifatida dasturiy ta'minot, platforma yoki infratuzilmani etkazib berish uchun javobgardir. Bulutli xizmat ko'rsatuvchi provayderlar mijozlarning ilovalari va

ma'lumotlari himoyalanganligiga ishonch hosil qilishlari kerak. Shu bilan birga, xizmat ko'rsatuvchi provayder ma'lumotni himoyalash uchun to'g'ri choralarni ko'rishni mijozning zimmasidadir. Bulutli xavfsizlik muammolari uchta asosiy toifaga bo'lingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Cloud kirish xavfsizligi. Bulutli kirish xavfsizligi bulut xavfsizligining quyi zonasi sifatida belgilanishi mumkin. Bu ma'lumotlarga kim tomonidan kirishga ruxsat berilganligi bilan bog'liq. Ko'pgina xizmat ko'rsatuvchi provayderlar birgalikda xizmatlarni taqdim etadigan jamoat bulutlarida kirish xavfsizligi juda muhim masala hisoblanadi. Identifikatsiyani boshqarish tizimlari har qanday bulutda majburiydir.

Bulutli texnologiyaga xavf soluvchi tahdidlar deganda bulutni boshqarish va nazorat qilish - xavfsizlikning asosiy muomolari tushuniladi. Bulut texnologiyalarida barcha resurslar virtual mashinalar tomonidan doimiy nazoratda bo'lgan, qo'shimcha jarayonlar ishga tushurilmagan va bulut elementlari buzilmagan holat hali ko'rilmagan[1]. Bu yuqori pog'onali tahdid hisoblanib, u bulut boshqaruvi bilan bog'liq, yagona information tizim sifatida xizmat qiladi va uni umumiy himoyasini yuqori darajada qurish kerak bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Buning uchun albata xavf extimoligni boshqarish modellarini bulutli infratuzilmada

qo'llash kerak bo'ladi. Fizik xavfsizlikni ta'minlash asosida server va tarmoq infratuzilmasiga kira olishni qattiq nazorat qilish kerak bo'ladi. Fizik xavfsizlikka qaraganda tarmoq xavfsizligi birinchi o'rinda model tahdidlariga qarshi xavfsizlikni o'zida namoyon qiladi va tarmoqlararo ekran orqali ularni bartaraf etadi.

Bulutli texnologiyalar quyidagilar bilan: talablar bo'yicha o'zi-o'ziga xizmat ko'rsatish; foydalanuvchilar uchun kompyuter resurslaridan kerakli miqdorda, provayder bilan kelishuvsiz foydalanish resurslarni birlashtirish imkoniyati orqali tavsiflanadi [3];

Universal tarmoqqa kirish imkoniyatlarni dinamik qayta taqsimlash: saqlash moslamalari, tezkor kirish xotirasi, tarmoq o'tkazuvchanligi kengligi va shu kabilar, ma'lumotlarni bir nechta ma'lumotlarni qayta ishlash markazlari o'rtasida taqsimlash IT-resurslardan turli xil ilovalar va foydalanuvchilar tomonidan uzilgan rejimda foydalanish imkoniyatini beradi. Iste'molchilar yuqori texnologik ma'lumotlar markazlaridan Internet orqali foydalaniladigan terminal qurilmasidan qat'i nazar, bulutli servis xizmatlariga ega bo'ladilar; xizmatlarning qayishuvchanligi - cheksiz masshtabga ega ekanligini bildiradi, so'rovlarning "eng yuqori" qismida ham tizimga kirishni nazarda tutiladi. Servis xizmatlar ro'yxati avtomatik ravishda yetkazib beruvchi bilan qo'shimcha aloqalarsiz kengaytirilishi yoki qisqartirilishi yoki iste'molni e'tiborga olish mumkin.

Belgilangan afzalliklarga qo'shimcha ravishda ma'lumotlarni saqlashda bulutli texnologiyalar xizmatidan foydalanishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni ham aytib o'tish maqsadga muvofiqdir. Texnik - Internetning mavjud emasligi yoki uning tezligini pastligi, kompetentlik va motivatsiya - pedagoglar uchun murakkabliklar va bunday xizmatlardan foydalanishning maqsadga muvofiqligini tushunmaslik, mazmunli - ta'lim ehtiyojlari va mazmuni o'rtasidagi nomuvofiqlik va mazmun resurslarining mumkin bo'lgan uslubiy va tashkiliy muammolarni e'tiborga olish kerak. Xuddi shuningdek, bu dasturiy ta'minotning funksional xususiyatlarining cheklanishini lokal o'xshashliklari bilan taqqoslaganda, umuman olganda ma'lumotlarni saqlashda bulutli texnologiyalar xizmatini ta'lim jarayonida qo'llash uchun meyoriy-huquqiy asosning yetishmasligini o'z ichiga olishi mumkin. Xizmat ko'rsatuvchi provayderni bloklash ham xavf keltirib chiqarishi mumkin.

Tahlil va natijalar. Bulutli hisoblashlarda ma'lumotlarni butunligini va xavfsizligini ta'minlashda, eng ko'p tarqalgan va asosiy tahdidlar.

Ichki virtual muhitdagi zayifiqlar. Bulutli hisoblash serverlari va local serverlar bir xil operatsion tizim va

ilovalardan foydalanishdilar. Bulutli tizimlar uchun masofadan buzish yoki zararli dasturiy ta'minot tahdidlari ko'p hisoblanadi. Paralel virtual mashinalar xujum xavfini ko'paytiradi. Protokollarga asoslangan taxdidlar va ularni bartaraf etish protokollari zararli xarakatlarni virtual pog'onasida aniqlashi lozim.

Hudud xavfsizligi va tarmoqni cheklash. Bulutli hisoblashni qo'llashda xudud tarmog'i susayadi yoki umuman ko'zdan yo'qoladi. Natijada, xavfsizlik yuqori darajada emasligi va tarmoq qismi umumiy xavfsizlik darajasini aniqlaydi. Bulutda turli - xil ishonchli darajada segmentlarni cheklashda virtual mashinalar o'z xavfsizliklarini o'zlari ta'minlashi kerak bo'ladi.

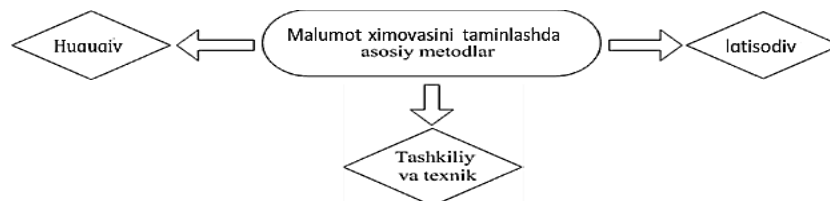
Bulutli texnologiyalarda amalga oshiriladigan xujumlar va ularni bartaraf etish. Dasturiy ta'minot(DT)da an'anaviy xujumlar. Operatsion tizim, modul komponentlari, tarmoq protokollari va boshqalarni zaifligi - an'anaviy taxdidlarga kiradi. Himoyani ta'minlash maqsadida tarmoqlararo ekran, antivirus, IPS va boshqa komponentlar o'rnatish orqali muomolarni xal etish mumkin..."[5] Shuni hisobga olish keraki, bunday himoya yo'li virtualizatsiyada ham samarali ishlashi lozim.

Bulut elementlarida funksional xujumlar. Xujumning bunday turi ko'p qatlamli bulut bilan umumiy xavfsizlik prinsipiga bog'liq. Bulut xavfsizligi to'g'risida quyidagilarni yechim sifatida olish mumkin: funksional xujumlardan himoyalashda, xar bir bulut qismiga quyidagi himoya manbaini qo'yish lozim: proksi uchun DoS (Denial-of-service - xujum qilinayotgan serverni faoliyatini vaqtinchalik to'xtatib qo'yish) xujumdan samarali himoya taminlanishi, web server uchun saxifalarni yaxlitligini nazorat qilish, server ilovalari uchun - ekran pog'onasidagi ilovalar, MBBT(Ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi - DVMS-Data Base Management System)) uchun SQL(Structured Query Language) himoyasi, ma'lumotlarni saqlash tizimi uchun to'g'ri bekaplar (zaxira nusxalash) berish, foydalanishdan cheklash va boshqalar.

Boshqarish tizimidagi xujumlar. Bulutda ishlatiladigan ko'pgina virtual mashinalar aloxida tizim boshqaruvini talab etadi. Boshqarish tizimiga xalal berish virtual mashinalarda - nosozlikni kelib chiqaradi va bir virtual mashinani bloklash orqali boshqa virtual mashinani aybdor qilib qo'yadi.

Bulut soxasida eng samarali xavfsizlikni ta'minlash yo'llaridan birini Cloud Security Alliance (CSA) tashkiloti ommaga xavola etgan bo'lib, unda quyidagi ma'lumotlar taxlil qilingan:

Bulutli texnologiyalarda ma'lumot himoyasini ta'minlashda asosiy metodlar.

1-rasm. Bulutli texnologiyalarda ma'lumot himoyasini ta'minlashda asosiy metodlar.

Huquqiy metodlar. Huquqiy metodlarni xavfsizligini ta'minlash o'z ichiga normativ - huquqiy aktlarni ishlab chiqarish hamda ishtirokchilar o'rtasida axborot munosabatlarini tartibga solish va normativ - metodik xujjatlar, axborot xavfsizligi ta'minlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Bularning eng muxim faoliyatlariga quyidagilar kiradi: davlat qonunchiligi bo'yicha o'z vaqtida kiritilgan o'zgartirishlar va to'ldirishlar, axborot xavfsizligi soxasiga tegishli tartibga solishlar; xalqaro shartnomalarga bog'liq ziddiyatlarni bartaraf etish; xuquqbuzarlik bo'yicha

javobgarlikni o'rnatish; maxborot xavfsizligini ta'minlash soxasida vqolatlarni cheklash; normative huquqiy aktlarni ishlab chiqish va qabul qilish;

Tashkiliy va texnik faoliyatlar. Bunday metodlarga quyidagilar kiradi: axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yichatizim yaratish va modernizatsiyalash; ishlabchiqarishda, axborot himoyasi va nazorot qilish metodlarini vositalaridan samarali foydalanish; texnik qurilmalar va dasturlardan kelib chiqadigan xavflarni axborot xavfsizligini ta'minlashda aniqlash; axborot xavfsizligi vositalarini sertifikatsiyalash; himoyalangan

axborot tizimlarida, xodimlar hatti - xarakatlarini nazorat qilish; tizim monitoring ko'rsatkichlari va axborot xavfsizligi xarakteristikalarini shakllantirish;

Iqtisodiy faoliyat. Iqtisodiy metodlar o'z ichiga quydagi xavfsizliklarni oladi: axborot xavfsizligi bo'yicha rejalarni ishlab chiqish; tizimni takomillashtirish ishlarini tashkilot huquqlari va tashkiliy - texnik metodlar bilan birgalikda moliyalashtirish.

Bulutdagi tuzatish imkoniyati yoq ma'lumotlarga ishlov berish. Bu metodni qo'llashda bulutga ma'lumotlarni uzatishda undan uchinchi tomon foydalana olmaydi. Buning uchun ma'lumotlar butunligicha emas balki, bo'laklarga bo'linib jo'natiladi. Bunga ko'ra tizimdagi ma'lumotlar bir biriga bog'liq bo'la olmaydi. Konfidensial ma'lumot ham o'z o'rnida, ishonchli joyda joylashgan bo'ladi.

Bulutli texnologiyalardan foydalanishda axborot himoyasi. Agar texnologik nuqtai nazardan bulutli texnologiyalarga qaraydigan bo'lsak, ilovalar ishlashi sharti an'anaviy ishlash sharti bilan katta farq qilmaydi. Biznes tizimlari alohida kompyuter kuchi va imkoniyati bilan ishlaydi. Faqatgina bulutli texnologiyalarda ular virtual bo'la oladi. Ma'lumotlar serverlarda saqlanadi va ular bir necha hisoblash tugunlariga ajratiladi yoki yagona katta serverga joylashtiriladi[8]. Ko'pgina ekspertlar fikriga ko'ra bulutli texnologiyalarda axborot xavfsizligini ta'minlash, an'anaviy tizim himoyasi prinsipi asosida qurilishi kerak deb hisoblashadi.

Fakt asosida bulutli texnologiyalar himoyasini ikkiga bo'lishimiz mumkin: uskunalar xavfsizligini oldini olish; ma'lumotlar xavfsizligi.

Bulutli texnologiyalarda apparat va dasturiy vositalar ularni qo'llash imkoniyatlari va taqbiq etish. Apparatusitalarda to'xtalishlarning asosiy sababi sifatida korporativ tarmoqlarda maxfiy axborotlarni qayta ishlashi yaxshi rivojlanganligi hisoblanadi. Apparatusitalaridan foydalanishdagi afzalliklari sifatiga kafolati, ish jarayonida ishonchli va bardoshiligidir. Apparatusitalarini ishlab

chiqaruvchi kompaniyalar ularni kafolatiga javob beradilar. Shuningdek, ma'lumotlarga ishlov berish markazidagi apparatusitalar qismini noqonuniy foydalana olishdan tashkiliy va texnik muxofaza qilib, uni bartaraf etadi. Chunki, shunday xolatlar yuzaga kelib chiqadiki, xakerlar axborot xavfsizligi rejimini buzadi.

Shuning uchun yondosh signallarni va elektromagnit ta'sirlarni aniqlashda doimiy monitoring olib boriladi. Bunday holatlarda aniq metodlar bilan signallar tadqiqoti va tashqi ta'sirdan himoya olib boriladi. Bunday xarakatlardan foydalanish asosan analog xolatlarda, bulutli hisoblash tizimlarida ijtimoiy kirish orqali bajariladi.

Xulosa va takliflar. Shunday xavfsizlik yondashuvlar tarmoq pog'onasida xam qo'llaniladi. Tarmoqlararo ekran, xujumni payqash va xatarlarni aniqlash, xujumlardan himoyalashtirish - bunday an'anaviy masalalardan foydalanishda tarmoq chegarasiga o'rnatilgan apparatusitalar taminoti orqali amalga oshiriladi. Virtualizatsiya tizimiga xizmat ko'rsatishda, agar administratorlarga tegishli virtual mashinalar orasidagi trafik xavfsizligini ta'minlash kerak bo'lgan xollarda ikki xil yechim imkoniyati bor.

Birinchi yechim shunga asoslanadiki, standart apparatusitalar taminotini olganda, virtualizatsiya muhitidan o'ziga tegishli trafikni ajratib olishi va uni shu qurilma orqali o'tkazish va orqaga qaytish xolatida uni himoya qilishi. Buning uchun xatto standart yechim trafikni filtr qilishdan foydalanish mumkin. Lekin bunday yondashish kam samarali hisoblanadi. Ikkinchi yo'li masalalarni (yechimlarni) gipervizor darajasida joylashtirish mumkin. Bunday yechim virtual mashinalar o'rtasida kommunikatsiyalarni tekshirish va trafiklarni gipervizor darajasida yuzaga keladigan xujumlardan tahlil qilish orqali o'z vazifasini bajaradi. Shuning uchun savdo bozorida virtualizatsiya muhiti uchun ishlab chiqarilgan yangi maxsulotlar paydo bo'lishni boshlaydi. Shubxasiz, ular juda samarali ishlaydi va boshqarishdagi eng zo'r qulayliklarga ega bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. Karimov Toshkent sh., 2002 yil 12 dekabr 439-II-son «Axborot erkinligi printsiplari va kafolatlari to'g'risida» dagi qarori.
2. Axmedova O. «Axborot xavfsizligiga oid terminlarning ruscha o'zbekcha izoxli lug'ati» Toshkent, fan nashriyoti, 2009.- b.54.
3. Amirov D.M., Atajonov A.Y., Ibragimov D.A., Raximjonov Z.Y., Saidxo'jayev S.S. «Axborot – Kommunikatsiya texnologiyalari izoxli lug'ati» BMTTD ning O'zbekistondagi vakolotxonasi, 2010.- b.320.
4. Internet/Universitet Axborot texnologiyalari http://www.intuit.ru/departament/security/secbasics/1/secbasics_1.html.
5. Хореев П.В. Методы и средства защиты информации в компьютерных системах. – М.: издательский центр "Академия", 2005. – с. 205.
6. Yormatov G'.Yo., Isamuxamedov Yo.U. Mehnatni muxofaza qilish. Darslik. O'zbekistan nashriyoti. Toshkent 2002. – b.47.
7. Ergashev N. (2022). Uzluksiz ta'lim sharoitida muxandislar malakasini oshirishni rivojlantirishning metodik shartlari. Журнал интегрированного образования и исследований, 1(2), 54–59.
8. Ergashev N. (2022). Bulutli texnologiyalar sharoitida muxandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash muammosining amaldagi holati. Журнал интегрированного образования и исследований, 1(2), 49–53.
9. G'ayratovich, E. N. (2022). The Theory of the Use of Cloud Technologies in the Implementation of Hierarchical Preparation of Engineers. Eurasian Research Bulletin, 7, 18–21.
10. Ergashev N. (2022, May). Problems of digital education in pedagogical theory and practice. In International Conference on Problems of Improving Education and Science (Vol. 1, No. 02).

УДК: 004.031.4 (575.1)

Илҳомжон ЭРКИНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: ilhomjonerkinov8808@gmail.com

Тошкент Молия институти, Сийёс.ф.д Т.Норбоев тақризи асосида

ANALYSIS, RESULTS AND PROSPECTS OF THE "UNITED INTERACTIVE PUBLIC SERVICES PORTAL" OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Annotation

The article examines the organization, development, improvement of the "Unit interactive state services portal" of the Republic of Uzbekistan, as well as its technological and legal foundations. Also, the results and future prospects of the "Single Interactive State Services Portal" from its establishment to the present day were analyzed on a scientific basis.

Keywords: Electronic government, government portal, www.my.gov.uz, regulation.gov.uz, public services, ICT, transparency, single window, internet, online platform.

АНАЛИЗ, РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАБОТЫ «ЕДИНОГО ИНТЕРАКТИВНОГО ПОРТАЛА ГОСУДАРСТВЕННЫХ УСЛУГ» РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Аннотация

В статье рассматривается организация, разработка, совершенствование «Единого портала интерактивных государственных услуг» Республики Узбекистан, а также его технологические и правовые основы. Также на научной основе проанализированы итоги и дальнейшие перспективы «Единого портала интерактивных государственных услуг» с момента его создания до сегодняшнего дня.

Ключевые слова: Электронное правительство, портал правительства, www.my.gov.uz, regulation.gov.uz, государственные услуги, ИКТ, прозрачность, единое окно, интернет, онлайн-платформа.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ “ЯГОНА ИНТЕРАКТИВ ДАВЛАТ ХИЗМАТЛАРИ ПОРТАЛИ” ФАОЛИЯТИНИНГ ТАҲЛИЛИ, НАТИЖАЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

Аннотация

Мақолада Ўзбекистон Республикасининг “Ягона интерактив давлат хизматлари портали”нинг ташкил этилиши, ривожланиши, такомиллаштирилиши ва унинг технологик ҳамда ҳуқуқий асослари ўрганилган. Шунингдек, “Ягона интерактив давлат хизматлари портали”нинг ташкил этилганидан то бугунги кунгача давр оралиғидаги натижалари ва келгусидаги истиқболлари илмий асосда таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Электрон ҳуқумат, ҳуқумат портали, www.my.gov.uz, regulation.gov.uz, давлат хизматлари, АКТ, шаффофлик, ягона дарча, интернет, онлайн платформа.

Кириш. Мамлакатимиз тараққиётининг янги босқичида, давлат бошқаруви ҳамда давлат хизматлар кўрсатиш тизимининг тубдан ислох қилиниши, уларни амалга оширишда рақамли технологияларнинг фаол қўлланилиши, бу борада янги инновацион ёндашувнинг шаклланишига олиб келди. Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳамда 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида мазкур соҳага оид алоҳида вазифалар белгиланиб, Ягона интерактив давлат хизматлари портали такомиллаштирилган ҳолда Ўзбекистонда уй-жой мулкдорлари ширкатлари портали (e-kommunal.uz), очик маълумотлар портали (data.gov.uz) ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини муҳокама қилиш портали (regulation.gov.uz) ишга туширилди. 2020 йил якунларига кўра, Ўзбекистон электрон ҳуқуматларнинг ривожланиш даражаси бўйича дунё мамлакатлари рейтингда 87 ўринни эгаллади. БМТнинг электрон ҳуқуматларнинг ривожланиш даражаси бўйича янги сўровида (UN E-Government Survey, PDF) Ўзбекистон 193 давлат орасида 87-ўринни эгаллагани қайт этилади. Айниқса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрда ПФ-6079-сонли “Рақамли Ўзбекистон – 2030» стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони билан қабул қилинган “Рақамли

Ўзбекистон – 2030» стратегиясибун борадаги ислохотларнинг тубдан янги босқичини бошлаб бергани ҳолда айтиш соҳани такомиллаштиришга Учинчи Ренессанс сари қадам қўяётган Янги Ўзбекистонда катта зарурат мавжудлигини кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев раислигида 2020 йил 22 сентябрь куни тармоқ ва ҳудуд раҳбарлари иқтисодиёт ҳамда электрон ҳуқуматни жорий қилиш масалалари бўйича видеоселектор йиғилишида Президентимиз томонидан “тармоқ ва ҳудуд раҳбарлари рақамлаштириш натижа, ривожланиш бўлмаслигини тушуниб етиши шарт. Барча даражадаги раҳбарлар бунинг ўзига кундалик вазифа сифатида белгилаб, рақамлаштириш соҳасини алифбосидан бошлаб чуқур ўрганиши керак” [1], деган фикрини илгари сурилиши ҳам тадқиқотчи ва олимлар олдида айтиш соҳадаги давлат сиёсатини такомиллаштиришга оид илмий-амалий тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш вазифасини долзарб қилиб қўяди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбекистон Республикасининг 2015 йил 9-декабрда қабул қилинган ЎРҚ-395-сон “Электрон ҳуқумат тўғрисида”ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7-февральда қабул қилинган ПФ-4947-сонли «Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси

тўғрисида»ги, 2017 йил 8 сентябрдаги ПФ-5185-сон «Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепциясини тасдиqlаш тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 февралдаги ПФ-5349-сонли «Ахборот технологиялари ва коммуникациялари соҳасини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрда ПФ-6079-сонли «Рақамли Ўзбекистон — 2030» стратегиясини тасдиqlаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2021 йил 16 июнь қабул қилинган ПФ-6247-сонли «Давлат органлари ва ташкилотларининг фаолияти очиқлигини таъминлаш, шунингдек, жамоатчилик назоратини самарали амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январьдаги ПФ-60-сонли 2022-2026 йилларга мўлжалланган «Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида»ги, 2022 йил 20 апрелда 2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида кўзда тутилган вазифаларни амалга ошириш нуктаи назардан Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПФ-113 сонли «Давлат хизматлари кўрсатишни соддалаштириш, бюрократик тўсиқларни қисқартириш ҳамда давлат хизматлари кўрсатиш миллий тизимини ривожлантиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари ва шу каби қонун ҳужжатлари электрон ҳукуматни ривожлантиришнинг технологик ва ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот методологияси. Маълумки, давлат хизматлари кўрсатиш тизими макон ва замон параметрларидан қатъий назар электрон ҳукумат тушунчаси мазмунидаги муҳим, ҳаттоки, унинг туб моҳиятини белгилловчи зарурий белги саналади. Айрим ҳолларда электрон ҳукумат тушунчаси давлат хизматлари кўрсатиш тизимининг виртуал шакли сифатида ҳам талқин қилинади. Ҳатто, айни талқиндан келиб чиққан ҳолда электрон ҳукумат (виртуал ҳукумат) реал ҳукуматни тўлиқ акс эттирадиган ҳодиса эмас, бошқачароқ қилиб айтганда электрон ҳукумат деган ҳодисанинг ўзи мавжуд эмас деган мулоҳазалар ҳам мавжуд. Соддароқ қилиб айтганда, электрон ҳукумат тушунчасининг бундай талқинларида айни категорияни давлат хизматлари кўрсатишда информацион технологиялар имкониятларидан кенг фойдаланиш жараёнига нисбатан қўллаш зарур деган ғоя илгари сурилади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, давлат хизматлари кўрсатиш тизими хусусан унинг вертуал шакли электрон ҳукумат тушунчаси мазмунини ташкил қилувчи энг муҳим белги ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида нафақат электрон ҳукуматнинг, балки ҳар қандай реал ҳукуматнинг ҳам муҳим функцияларидан бўлган давлат хизматлари кўрсатиш тизимини ретроспектив ва замонавий ракурсда назарий жиҳатдан қиёсий таҳлил қилишни тақазо қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси Миллий ахборот-коммуникация тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2013 йил 27 июндаги ПҚ-1989-сон қарори бу даврда «Электрон ҳукумат»га ўтиш борасидаги катта қадам бўлиб хизмат қилди.

Мазкур қарорга мувофиқ, 2013-2020 йилларда Ўзбекистон Республикасида телекоммуникация тизими, тармоқлари ва алоқа инфратузилмасини ривожлантириш дастури тасдиқланди. Шунингдек, қорорда аҳоли учун давлат органлари билан электрон шаклда мулоқот қилиш имкониятини яратиш, давлат бошқаруви тизимида «ягона ойна» тизимини жорий этиш каби қўлаб мақсадлар белгиланган.

Таҳлил ва натижалар. Мамлакатимизда Ахборот коммуникация технологиялари ва ривожланган демократик давлатларнинг тажрибалари асосида барча соҳаларни тубдан трансформациялаш орқали фуқароларга Давлат хизматларини самарали кўрсатишда бир қатор ишлар амалга ошириб келинмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 30 декабрдаги Интерактив давлат хизматлари курсатишни ҳисобга олган ҳолда Интернет тармоғида Ўзбекистон Республикасининг «Ҳукумат портали фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 378-сон қарори ижроси сифатида, Ягона интерактив давлат хизматлари портали (<http://www.mv.gov.uz>) яратилди ва 2013 йил 1 июлда Интернет тармоғида ишга туширилди. Мазкур ахборот ресурсининг мақсади - фойдаланувчилар, ва биринчи навбатда, тадбиркорлик субъеклари учун давлат хизматлари ҳақидаги маълумотларни олиш бўйича кенг имкониятларни яратиб бериш ҳамда «ягона дарча» тамойили асосида давлат хизматларини тақдим этишдан иборат. Ягона интерактив давлат хизматлари портали хизматларни Интернет тармоғи орқали тақдим этишни ўзида мужассамлаштирди, яъни, фойдаланувчи, республиканинг исталган нуктасидан ва исталган вақтда, танлаган интерактив хизматлардан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.

Бугунги кунда йигирмадан ортиқ йуналиш бўйича 341та [2] интерактив хизматдан фойдаланиш имкони тақдим этилмоқда ҳамда давлат хизматларини қамраб олиш доирасини кенгайтириб, ўз вазифаларини амалга оширишда янада такомиллаштирилиб боришмоқда. Мазкур портал орқали мамлакатимиз фуқаролари ёки тадбиркорлик субъектлари, ташкилот ҳамда муассасалар вакиллари давлат ҳокимиятининг барча элементлари бўйича тулиқ ахборот олиши, у ёки бу давлат органига электрон шаклда расмий мурожаат этиши мумкин. Порталда муҳим ИДХнинг реестри ҳам жойлаштирилган. Фуқароларга қулайликлар яратиш мақсадида Ҳукумат порталининг мобил версияси (www.mv.gov.uz) ҳам ишлаб чиқилган. Шунингдек бугунги кунда ушбу илова орқали аҳоли учун тезкор ва самарали давлат хизматлари тақдим этилмоқда. Порталда Ўзбекистон уй-жой ва коммунал хўжалигига оид барча масалалар бўйича маълумотлар, тарифлар хабарномаси, ҳатто барча коммунал хизматлар калькулятори қулай шаклда жойлаштирилган. Порталга ҳар қандай шахс коммунал хужалик борасидаги у ёки бу муаммо ҳақида ахборот, фотосурат жойлаштириши мумкин. Мазкур маълумотлар орқали тегишли давлат органлари жойлардаги муаммоларни ўрганиб чиқиб, ҳал этиш чоралари кўрилади.

Мамлакатимизда Давлат бошқаруви соҳасини ислох этиш жараёнида давлат хизматлари аҳоли учун қулай, ортиқча бюрократик тўсиқлардан холи, оператив тизимни яратиш ва давлат хизматларини рақамлаштириш устувор вазифа этиб белгиланди. Хусусан, 2017-2021 йиллар мобайнида 142 та давлат хизматлари марказларининг янги бинолари қурилди, 129 та ҳудудда давлат хизматлари марказларининг филиаллари ташкил этилди. Давлат хизматларини кўрсатиш 465 кундан 237 кунга қисқартирилди. Давлат хизматлари марказлари орқали 2017-2021 йилларда 27,6 млн дан ортиқ хизматлар кўрсатилди, шундан 11,4 фоизини электрон (онлайн) хизматлар ташкил этди. Бундан ташқари, жами 207 та давлат хизматлари марказлари ташкил этилди. Давлат хизматлари марказлари орқали кўрсатилаётган хизматлар сони 37 тадан 157 тага етказилди. Давлат хизматларини кўрсатишда талаб этиладигин ҳужжатлар сони 95 тага камайтирилди. Сайёр (мобил) давлат хизматлари сони 662 411 тани ташкил этди 2017 йилда фақатгина тадбиркорларга 170 мингдан ортиқ давлат хизматлари

кўрсатилган бўлса, 2020 йил давомида жисмоний ва юридик шахсларга 8 млн.дан ортиқ давлат хизматлари кўрсатилди[3].

Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали жисмоний ва юридик шахсларга 2017 йилда 2983 та, 2018 йилда 1,3 млн.та, 2019 йилда 2,8 млн.та, 2020 йилда 3,1 млн.та, 2021 йилда 9,2 млн хизмат кўрсатилган бўлса 2022 йил январ-июль ойлари бўйича 7 млн давлат хизматлари кўрсатилди. Бугунги кунда Ягона интерактив давлат хизматлари портали орқали жисмоний ва юридик шахсларга 341 та давлат хизматлари электрон шаклда тақдим этиб келинмоқда[4].

Ўзбекистонда давлат хизматлари кўрсатилиши тўғрисида бир қатор хорижий экспертлар ўз фикр мулоҳазаларини билдиришди. Хусусан Осиё тараққиёт банки вице-президенти Шиксин Чен шундай таъкидлади: “Давлат хизматлари марказларида “Ягона дарча” тамойили асосида давлат хизматларини кўрсатиш амалиёти хорижий инвестицияларни жалб қилишда муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Дарҳақиқат, бу ерда қўшимча пул ва вақт сарфламасдан, бизнесни муваффақиятли бошлаш ва юриштиш учун зарур бўлган ҳужжатларнинг аксариятини олиш мумкин”[5].

Шунга мувофиқ равишда 2017–2021 йилларда мамлакатда ҳуқуқий демократик давлат, кучли фуқаролик жамияти қуриш, эркин бозор муносабатлари ва хусусий мулк устуворлигига асосланган иқтисодиётни ривожлантириш, халқнинг осойишта ва фаровон ҳаёт кечириши учун шарт-шароитлар яратиш, халқаро майдонда Ўзбекистоннинг муносиб ўрин эгаллашига қаратилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилди.

2022 йил 28 январ кунини Ҳаракатлар стратегиясининг узвий давоми сифатида, Ўзбекистоннинг келажиги билан бевосита боғлиқ бўлган энг муҳим ҳужжат – Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги фармони қабул қилинди. Бу билан келгуси 5 йилга мўлжалланган Тараққиёт стратегияси тасдиқланди[6]. Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси Ўзбекистонни кейинги 5 йилда ривожлантиришнинг 7 та устувор йўналиши доирасида 100 та мақсадга эришишга қаратилган. Хусусан 9-мақсадида қуйидаги:

“Электрон ҳукумат” тизимини ривожлантириш, электрон давлат хизматларининг улушини 100 фоизга етказиш ҳамда бюрократияни бартараф этиш.

Давлат хизматларини мобил иловалар орқали кўрсатишни кенгайтириш.

Давлат хизматларини кўрсатишда шахсни идентификация қилишнинг Mobile ID тизимини жорий қилиш (2022 йил 1 августдан)[7].

“Электрон ҳукумат” тизими идоралараро интеграциялашув платформаси орқали давлат органлари ҳамда хусусий тижорат ташкилотлари ўртасида маълумот алмашинуви йўлга қўйиш асосида бюрократик жараёнларни қисқартириш.

Шахсга доир маълумотларнинг ҳимоясини таъминлайдиган рухсат бериш ҳамда хабардор қилиш тизимини жорий этиш.

Фуқароларга муддатли, муайян фактни тасдиқловчи ҳужжатларни бериш ва алмаштиришни ҳамда композит давлат хизматларини уларнинг мурожаатини кутмасдан туриб тақлиф этиш амалиётини йўлга қўйиш.

Кекса ва ногиронлиги бўлган шахсларга давлат хизматлари кўрсатишни соддалаштириш, уларга қулайликлар яратиш.

“Рақамли идора” лойиҳаси доирасида давлат органларида иш юритувини рақамлаштириш орқали маъмурий тартиб-таомилларни оптимallasштириш ва бошқарув жараёнини автоматlasштириш.

“Фуқароларнинг рақамли паспорти” лойиҳасини жорий қилиш ҳисобига аҳолидан муайян фактларни тасдиқловчи ҳужжатларни талаб қилиш амалиётини бекор қилиш.

Хориждаги Ўзбекистон фуқароларига давлат хизматларини кўрсатиш амалиётини кенгайтириш.

Давлат хизматларини рақамлаштириш ва уларнинг 20 фоизини хусусий секторга ўтказиш[8] каби ислохотларни амалга ошириш белгилаб берилди.

Ушбу мақсадларга эришиш йўлида амалга оширилаётган саъй-ҳаракатлар ҳам аниқ. Улар, ўз навбатида, самарадорлик ва натижадорликни назорат қилишни анчайин осонlasштиради. Бошқача қилиб айтганда, режалasштирилган ислохотлар натижадорлигини тараққиётнинг мақсадларига эришганлик даражасигамувофиқ равишда баҳолаш тизими жорий этилди. Адлия вазирлиги хабар беришича, ҳужжат билан «Ҳаракатлар стратегиясидан - Тараққиёт стратегияси сари» тамойили асосида ишлаб чиқилган 2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси ва уни «Инсон қадрини улуглас ва фаол маҳалла йили»да амалга оширишга оид давлат дастури тасдиқланди.

Хулоса ва тақлифлар. Хулоса қилиб айтганда, ўтган давр мобайнида электрон ҳукумат ўз фаолиятида давлат ишларини бошқаришда сиёсий қарорлар қабул қилиш, фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари: ахборот олиш ва тарқатиш, ўз фикрини билдириш, бевосита иштирок этиш ҳуқуқини амалга оширадиган, сифат жиҳатидан янги, чинакам демократик институтга айланади.

Ушбу функцияларнинг амалда бажарилиши натижасида электрон ҳукумат ўз мақсадини амалга оширишга яқинлаша олади. Шунингдек, фуқаролик жамиятининг тўлақонли ўзаро ҳамкорлиги тизимини қуриш, бу муносабатларни горизонтал тарзда рўёбга чиқариш, давлат ва жамиятнинг яқинлашишига ҳисса қўшиш, ўзаро ишончни мустаҳкамлаш, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари қадрини оширишга асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Бундан ташқари, “Электрон ҳукумат” тизимининг асосий тамойилларидан бири - ҳар бир фуқаро ҳукуматга исталган замон ва маконда мурожаат этиши мумкин бўлишидир. Яъни, “Электрон ҳукумат” фуқароларни давлат билан ўзаро муносабати ва давлат хизматини суткасига 24 соат, ҳафтасига 7 кун географик жойлашувидан қатъий назар, мурожаат қилиш мумкинлигидир.

Шунингдек, электрон ҳукумат чекка ёки ночор жамоаларда яшовчи аҳолига тўғридан-тўғри ўзаро алоқа қилиш имкониятини яратади, шунингдек, уларга хизматларни тақдим этишда ёрдам беради. Электрон ҳукумат нафақат хизматларни тақдим этишда, балки рақамли саводхонликни, рақамли интеграцияни, рақамли кириш ва рақамли идентификацияни кучайтиришда ҳам муҳим роль ўйнайди.

АДАБИЁТЛАР

1. <https://uza.uz/uz/posts/prezident-ra-amli-i-tisodiyetsiz-mamlakat-i-tisodiyetining-k-22-09-2020>
2. <https://my.gov.uz/uz/site/statistic-graph>
3. Ўзбекистонда 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси натижалари Fastbook: -Тошкент: Baktriya press, 2021. 19 б.

-
4. <https://my.gov.uz/uz/site/statistic-graph>
 5. Ўзбекистонда 2017-2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси натижалари Fastbook: -Тошкент: Baktriya press, 2021. 18 б.
 6. <https://lex.uz/docs/5841063>
 7. <https://xs.uz/uz/post/davlat-khizmatlaridan-fojdanishda-mobil-id-tizimi-zhorij-etiladi>
 8. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>

Sherzodbek ERMATOV,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail: u_xonqulov@mail.ru

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent A.Axlimirzaev taqrizi asosida

STUDY OF TRIGONOMETRIC CONCEPTS ON THE BASIS OF DISPLAY METHODS

Annotation

This article discusses the possibilities of an illustrative approach to the study of trigonometry for schoolchildren. It is recommended that trigonometry be incorporated into the basic block diagrams, tables, and pictorial elements appropriate to the content of the school mathematics course, thus strengthening the structure of the learning process. The use of visual aids helps to generalize and systematize students' knowledge at different stages of learning trigonometry. The article contains guidelines for the study of trigonometry and pays special attention to the structural genetic aspects of the formulas.

Key words: Demonstration principle, addition formulas, trigonometric functions, link-integrative, trigonometric equations.

ИЗУЧЕНИЕ ТРИГОНОМЕТРИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ НА ОСНОВЕ ПОКАЗАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ

Аннотация

В данной статье рассматриваются возможности иллюстративного подхода к изучению тригонометрии для школьников. Тригонометрию рекомендуется включать в основные блок-схемы, таблицы и графические элементы, соответствующие содержанию школьного курса математики, укрепляя тем самым структуру учебного процесса. Использование наглядных пособий помогает обобщить и систематизировать знания учащихся на разных этапах обучения тригонометрии. Статья содержит методические рекомендации по изучению тригонометрии и уделяет особое внимание структурно-генетическим аспектам формул.

Ключевые слова: Принцип показательства, формулы сложения, тригонометрические функции, интегративно-звено, тригонометрические уравнения.

KO'RGAZMALI METODLAR ASOSIDA TRIGONOMETRIK TUSHUNCHALARNI O'RGANISH

Annotatsiya

Ushbu maqolada maktab o'quvchilariga trigonometriyani o'rganishda illyustrativ yondashuv imkoniyatlari haqida fikr yuritiladi. Trigonometriya maktab matematika kursi mazmuniga mos asosiy blok sxemalar, jadval va tasvir elementlari asosida singdirish tavsiya etiladi va bundan o'rganish jarayonining tizimliliigi mustahkamlanadi. Ko'rgazmali metodlardan foydalanish foydalanish trigonometriyani o'rganishning turli bosqichlarida o'quvchilar bilimni umumlashtirish va tizimlashtirishga yordam beradi. Maqolada trigonometriyani o'rganish bo'yicha tavsiyaviy jadvallar shakllantirilgan va formulalarni tuzilmaviy genetik jihatlariga a'lohida e'tibor berilgan.

Kalit so'zlar: Ko'rgazmalilik tamoyil, qo'shish formulalari, trigonometrik funktsiyalar, bog'langan-integrativlik, trigonometrik tenglamalar.

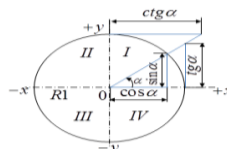
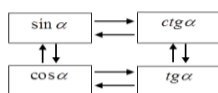
Kirish. Maktab matematika kursining mazmuni matematik munosabatlarni mantiqiy asoslash, matematik tasdiqlarni isbotlash, turli jadvallar, diagramma va chizmalar, sonli qiymatlar hamda matematik mantlar bilan ishlash orqali o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu maqsadga erishish uchun o'qituvchi dars jarayonida o'quvchilarning bilimni tizimlashtirish va umumlashtirishga qaratilgan ba'zi metodlarni qo'llashi lozim. Bunday holda, ko'rgazmalilik tamoyili asosida illyustratsiya ya'ni, grafik, jadval va turli tasvirlardan foydalanib trigonometrik bilimlarni shakllantirish ushbu kursni o'rganishni engillashtiradi hamda abstrakt tushunchani eslab qolish va ko'rish imkoniyati amalga oshiriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maktabda trigonometriyani o'rganishning metodik muammolari bo'yicha ko'plab tadqiqotchilar tomonidan ishlanmalar taklif etiladi. Masalan, Kevin Moore va Cos Dabirining tadqiqotlari trigonometriyani o'rgashishda o'quvchilarni hisoblash texnikasini oshirishga ahamiyati qaratilgan. Bunda o'quv mazmuni takomillashtirish bo'yicha takliflar beriladi Ko'rgazmalilik, tasvir bilan trigonometrik tushuncha orasidagi bog'liqlikni ta'minlash muammolari esa kam o'rganilgan. Ma'lumki, agar bilim tizimlashtirilsa va umumlashtirilsa, ular xotirada mustahkam saqlanib qoladi, osonlikcha yangilanadi

va turli vaziyatlarda muvaffaqiyatli qo'llaniladi. Trigonometriyani o'qitishda bilimlarni tizimlashtirish va umumlashtirishning eng samarali usullaridan biri bu chizma va tasvir elementlaridan foydalanishdir. Ular o'qituvchi tomonidan qo'yilgan aniq maqsadga qarab, materialni o'rganishning turli bosqichlarida ishlatilishi mumkin. Jadvallar va diagrammalar o'quvchining akliy zo'riqligini kamaytiradi, bundan tashqari takrorlash, bog'langan-integrativlik (o'quv fanining ichki bog'liqligi), integrativlik (fanlararo aloqadorlik) ni ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi. Matematika kursida avval o'rganilgan tushunchalar bilan trigonometriyada o'rganiladigan tushunchalar orasidagi aloqalar asosida bilimlarni yangi vaziyatda qo'llash sharoitlari yaratiladi.

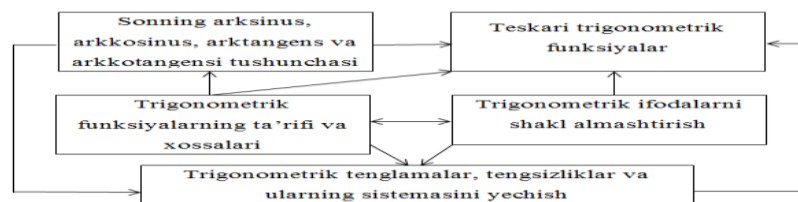
Tadqiqot metodologiyasi. Trigonometrik materiallarning o'zi ham o'zaro ichki aloqadorlikka ega. Masalan, trigonometrik tenglamalar va tengsizliklarni yechishda trigonometrik funktsiyalarning xossalari, trigonometrik ifodalarni shakl almashtirishlar qo'llaniladi.

Dashtab $\sin x$, $\cos x$, tgx , $ctgx$ funktsiyalarning ta'rifini quyidagi illyustratsiya bilan taqdim etilishi trigonometrik funktsiyalar mazmuni va mohiyatini anglashga yordam beradi (1-rasm).

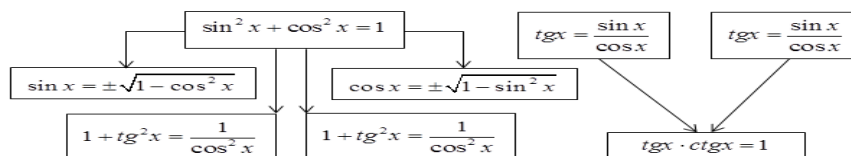
Tahlil va kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar tomonidan trigonometriyani o'rganishda asosiy muammolardan biri bu katta hajmdagi materiallarni o'rganish lozimligi va trigonometrik formulalarning ko'pligi bilan tavsiflanadi. Trigonometrik materiallarni oson o'zlashtirish uchun uning o'zaro bog'liq bo'limlarini aniqlash, ularni

jadval, diagrammalar orqali tizimlashtirish, formulalarni bo'limlar bo'yicha guruhlariga bo'lib chiqish orqali o'rganishni boshlash tavsiya etiladi. Trigonometriyani tizimli o'qitishda o'qituvchi ushbu turli bo'limlar o'rtasidagi munosabatni aks ettiruvchi quyidagi jadvaldan foydalanishi maqsadga muvofiq (1-jadval).

Trigonometrik ifodalarning shakl almashtirishni o'rganayotganda formulalarni shartli ravishda ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchisi, bitta argumentning trigonometrik funktsiyalari orasidagi asosiy aloqalar, ikkinchisi esa barcha

boshqa formulalarni birlashtiradi. Bunday holda, formulalarning birinchi guruhini quyidagi jadvalda ko'rsatish mumkin (2-jadval).

Bunday sxema bizga formulalar orasidagi aloqalarni o'rnatishga va qaysi formuladan va qanday formulani olinishini ko'rishga imkon beradi. 1-rasmda keltirilgan munosabatlar esa ushbu bog'liqlikni aniqlashtiradi.

Ikkinchi guruh formulalar to'plami bir nechta bloklar bilan ifodalanadi: bitta blokka tegishli formulalar bir xil turdagi trigonometrik ifodalarni shakl almashtirishda qo'llaniladi. Bunday bloklarni quyidagicha ajratish mumkin:

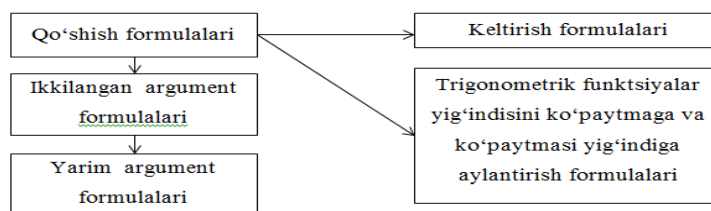
1-blok: Qo'shish formulalari; keltirish formulalari; ikkilangan va yarim argument uchun formulalari.

2-blok: Trigonometrik funktsiyalar yig'indisini ko'paytmaga aylantirish formulalari; trigonometrik funktsiyalar ko'paytmasini yig'indiga aylantirish formulalari.

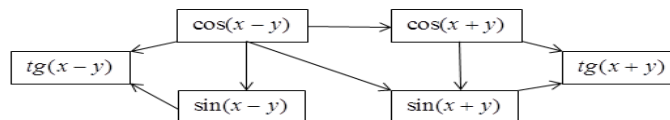
Shunday qilib, formulalar bilan ishlash jarayonida biz bloklar o'rtasida va bitta blok formulalari o'rtasida bog'lanishni o'rnatish zaruratiga duch kelamiz.

Masalan,

$\cos(x - y) = \cos x \cos y + \sin x \sin y$ formula boshqa formulalarni keltirib chiqarishda fundamental (yadro) sifatida foydalaniladi. Buni quyidagi jadval orqali tasvirlash mumkin (3-jadval).

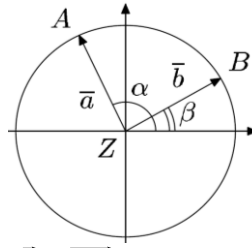
Qo'shish formulalari orasidagi aloqalarni quyidagicha tasvirlash mumkin (4-jadval).

Formular orasidagi aloqadorlik bilan bir qatorda formulalarni turli usullar bilan keltirib chiqarish muhim ahamiyatga ega. Usullarning soddaligi va turli tumanligi formulani esda saqlab qolish va qo'llay olish imkoniyatini kengaytiradi. Shu naqta nazardan fundamental hisoblangan $\cos(x - y) = \cos x \cos y + \sin x \sin y$ formulani keltirib chiqarishning bir necha usullarini

keltiramiz. O'qituvchi dars jarayonida ushbu usullardan foydalanishi mumkin.

1-usul. Bunda formula vektor tushunchasi yordamida keltirib chiqariladi. Bizga x va y qiymatlar berilgan bo'lsin. Birlik trigonometrik aylanada x va y burchaklarga mos ravishda A va B nuqtalar olinadi (2-rasm).

Koordinata boshini O deb olib $\vec{a} = \overrightarrow{OA}$, $\vec{b} = \overrightarrow{OB}$ vektorlarni qaraylik. Trigonometrik funktsiyalarning ta'rifidan ayonki $\vec{a} = \overrightarrow{OA}$, $\vec{b} = \overrightarrow{OB}$ vektorning kooordinatalar quyidagicha: $\vec{a} = (\cos x; \sin x)$, $\vec{b} = (\cos y; \sin y)$. $\vec{a}$ va $\vec{b}$ vektorning skalyar ko'paytmasini topamiz: $\vec{a} \cdot \vec{b} = \cos x \cos y + \sin x \sin y$. $\vec{a}$ va $\vec{b}$ vektorlar orasidagi burchak $x - y$, aniqroq aytganda $x - y$ qiymat π dan katta yoki manfiy bo'lgan hollar uchun $(x - y) + 2\pi n$, ($n \in \mathbb{Z}$) ga teng. Ikkinchi tomondan $\vec{a}$ va $\vec{b}$ vektorning skalyar ko'paytmasi $\vec{a} \cdot \vec{b} = |\vec{a}| |\vec{b}| \cos(x - y) = \cos(x - y)$, bu erda $|\vec{a}| = |\vec{b}| = 1$. Demak, $\vec{a} \cdot \vec{b}$ skalyar ko'paytmaning ikki qiymatidan quyidagi formulani olishimiz mumkin:

$$\cos(x - y) = \cos x \cos y + \sin x \sin y \quad (1)$$

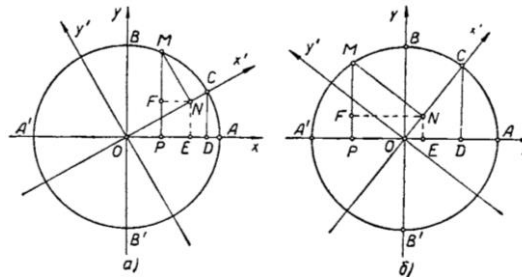
Agar y ni o'miga $-y$ ni qo'yib, $\sin(-y) = -\sin y$ va $\cos(-y) = \cos y$ ekanligini hisobga olsak, ikki argument kosinusi yig'indisi formulasi kelib chiqadi:

$$\cos(x - (-y)) = \cos(x + y) = \cos x \cos y - \sin x \sin y \quad (2)$$

Keltirish formulasidan ikki argument yig'indisi va ayirmasi sinusi formulalari kelib chiqadi:

$$\begin{aligned} \sin(x + y) &= \cos\left(\frac{\pi}{2} - (x + y)\right) = \cos\left(\left(\frac{\pi}{2} - x\right) - y\right) = \\ &= \cos\left(\frac{\pi}{2} - x\right) \cos y + \sin\left(\frac{\pi}{2} - x\right) \sin y = \sin x \cos y + \sin y \cos x \end{aligned}$$

(3) 2-usul. Avval birlik trigonometrik aylanada $x, y \in (0; \frac{\pi}{2})$ nuqtalar uchun qo'shish formulalarini keltirib chiqamiz (3-a rasm).

AC yoy $AC = x$ radianga teng bo'lib, C nuqtadan OX o'qqa CD perpendikulyar tushiramiz. Sinus va kosinusning ta'rifidan $\sin x = CD$, $\cos x = OD$. C nuqtadan $x'O'y'$ koordinata o'qlari o'tkaziladi. $x'O'y'$ o'qlari xOy o'qlarni O nuqta atrofida x burchakka burish natijasida hosil qilingan. $CM = y$ radianga mos yoyning M nuqtasidan perpendikulyarlar o'tkazamiz: $MN \perp Ox'$, $MP \perp Ox$. $x'O'y'$ koordinatalar sistemasiga nisbatan M nuqta birlik aylanada y burchak hosil qiladi, ya'ni yoy $CM = y$ radianga teng. U holda $MN = \sin y$, $ON = \cos y$. xOy koordinatalar sistemasiga nisbatan M nuqta birlik aylanadi burchak tashkil etadi. Shuning uchun $\cup AM = \cup AC + \cup CM = x + y$ bo'lgani uchun $PM = \sin(x + y)$, $OP = \cos(x + y)$. N nuqtadan Ox o'qiga NE va MP chiziqqa NF perpendikulyarlar o'tkazamiz, uholda

$$\begin{cases} PM = \sin(x + y) = PF + FM = EN + FM \\ OP = \cos(x + y) = OE - PE = OE - FN \end{cases} \quad (1)$$

$\triangle ONE$ va $\triangle OCD$ uchburchaklarning o'xshashligidan:

$$\frac{NE}{DC} = \frac{OE}{OD} = \frac{ON}{OC} \quad \text{yoki} \quad \frac{EN}{\sin x} = \frac{OE}{\cos x} = \frac{\cos y}{1}.$$

Bundan

$EN = \sin x \cos y$, $OE = \cos x \cos y$ kelib chiqadi. $\triangle FMN$ va $\triangle DOC$ uchburchaklarning tomonlari o'zaro perpendikulyar bo'lgani uchun ular o'xshash:

$$\frac{FM}{OD} = \frac{FN}{DC} = \frac{MN}{OC}$$

yoki

$$\frac{FM}{\cos x} = \frac{FN}{\sin x} = \frac{\sin y}{1}.$$

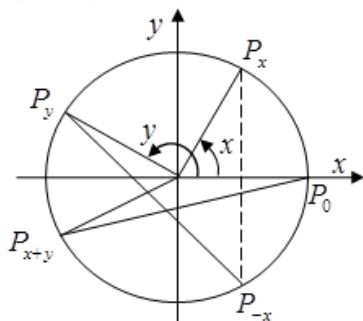
Bundan

$FM = \cos x \sin y$, $FN = \sin x \sin y$. Topilgan qiymatlarni (1) ga qo'ysak

$$\begin{cases} \sin(x + y) = \sin x \cos y + \sin y \cos x \\ \cos(x + y) = \cos x \cos y - \sin x \sin y \end{cases}$$

formulalar kelib chiqadi. Agar $\frac{\pi}{2} < x + y < \pi$ bo'lsa 3-b rasmdan foydalanib yuqoridagi kabi natijalarni olishimiz mumkin.

3-usul. R^x burish birlik aylana ustidagi P_{-x} va P_y nuqtalarni mos ravishda P_0 va P_{x+y} nuqtalarga o'tkazsin(4-rasm).

Bunda $R^x [P_{-x} P_y] = [P_0 P_{x+y}]$ bo'ladi. Demak $|P_{-x} P_y|$ va $|P_0 P_{x+y}|$ kesmalarning uzunliklari teng: $|P_{-x} P_y| = |P_0 P_{x+y}|$.

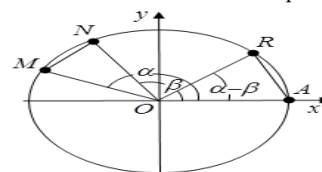
Ikkita $P_{-x}(\cos x; -\sin x)$ va $P_y(\cos y; \sin y)$ nuqtalar orasidagi masofa $d_1 = \sqrt{(\cos x - \cos y)^2 + (\sin x + \sin y)^2}$ ga teng. Shuningdek $P_0(1; 0)$ va $P_{x+y}(\cos(x+y); \sin(x+y))$ nuqtalar orasidagi masofa quyidagicha:

$d_2 = \sqrt{(1 - \cos(x+y))^2 + \sin^2(x+y)}$. $d_1 = d_2$ bo'lgani uchun tegishli almashtirishlardan so'ng $\cos(x+y) = \cos x \cos y - \sin x \sin y$ kelib chiqadi. Agar y o'rniga $-y$ qo'yib, $\sin(-y) = -\sin y$ ekanligini hisobga olsak, ikki argument ayirmasi kosinusining formulasi kelib chiqadi: $\cos(x+y) = \cos x \cos y - \sin x \sin y$.

Keltirish formulasiga ko'ra $\sin y = \cos(\frac{\pi}{2} - y)$ va

$\cos y = \sin(\frac{\pi}{2} - y)$ ekanligidan ikki argument yig'indisi va ayirmasi sinusi formulalari kelib chiqadi.

4-usul. Birlik aylanada α va β burchak qiymatlarini ifodalovchi M va N nuqtalar berilgan bo'lsin (5-rasm).

Bu nuqtalarning koordinatalari mos ravishda quyidagicha: $x_M = \cos \alpha$, $y_M = \sin \alpha$; $x_N = \cos \beta$, $y_N = \sin \beta$. M va N nuqtalar orasidagi masofani topamiz.

$$MN^2 = (x_M - x_N)^2 + (y_M - y_N)^2 = (\cos \alpha - \cos \beta)^2 + (\sin \alpha - \sin \beta)^2 = 2(1 - \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta)$$

Berilgan α va β yoylar orasidagi farq $\alpha - \beta$ ga teng bo'lib, boshi va oxiri mos ravishda M va N nuqtalarda joylashgan. $\cup MN = \cup AR$ bo'lgani uchun MN va AR vatarlar teng: $|MN| = |AR|$. U holda $A(1; 0)$ va R nuqtaning koordinatalari $x = \cos(\alpha - \beta)$ va $y = \sin(\alpha - \beta)$ bo'lgani uchun AR vatarining uzunligi $AR^2 = (\cos(\alpha - \beta) - 1)^2 + \sin^2(\alpha - \beta) = 2(1 - \cos(\alpha - \beta))$. Topilgan ifodani $|MN| = |AR|$ ga qo'yish orqali $\cos(\alpha - \beta) = \cos \alpha \cos \beta + \sin \alpha \sin \beta$ formulani olish mumkin. Agar β ni $-\beta$ bilan almashtirilsa $\cos(\alpha + \beta) = \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta$ kelib chiqadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, trigonometriya kursini o'qitishda usullarning turli tumanligi, jadvallar, illyustratsiyalar o'quv mazmuni o'rganishning turli bosqichlarida o'quvchilar bilimini umumlashtirish va tizimlashtirishga yordam beradi. Bu o'z navbatida bunday yondashuv trigonometriyani o'qitish metodikasini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR

1. Ermatov Sh.L. Trigonometrik tenglamalar yechimlari to'plamini umumlashtirishning bir usuli. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. - Namangan, 2021. -№ 10. -Б.445-450.
2. Хонкулов У.Х. Математика ўқув фани амалий машғулотларини такомиллаштиришнинг айрим масалалари. Наманган давлат университети илмий ахборотномаси. - Наманган, 2019. -№ 7. -Б.256-262.
3. Khankulov U.Kh. About the principles of selection of teaching content of stochastic elements of mathematics. Science and world. -Volgograd, Russia, 2018. № . -P. 56-57. (Impact Factor 0,325).
4. Ross J., Bruce C. and Sibbald, T. (2011) Sequencing computer-assisted learning of transformations of trigonometric functions. Teaching Mathematics and its Applications, 30, p. 120 – 137.

Муродали ЮСУПОВ,
СамДУ Фалсафа ва миллий ғоя кафедраси тадқиқотчиси
E-mail: laziz.eshonqulov.90@mail.ru

СамДУ Фалсафа ва миллий ғоя кафедраси дотценти, Н.Тоғаев тақризи асосида

ҚИШЛОҚ АҲОЛИСИНING ТИББИЙ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ВА ЮКСАЛТИРИШ: ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВ

Аннотация

Ушбу мақолада қишлоқ аҳолиси тиббий маданиятининг юксалиб бориши, жамиятдаги барча соҳаларнинг тараққий этиши натижасида турли илмий қарашлар, инновация ва назарияларнинг яратилиши ёритилган. Шу билан биргаликда қишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг инновацион усул ва воситаларини қўллашнинг асосий жиҳатлари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлардаги аҳамияти ёритилиб ўтилган.

Калит сўзлар: Тиббий маданият, қишлоқ аҳолиси, инновация, инновацион технологиялар, озиқ-овқат хавфсизлиги, соғлом турмуш тарзи.

ФОРМИРОВАНИЕ И ПОВЫШЕНИЕ МЕДИЦИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ: ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД

Аннотация

В данной статье описано развитие различных научных взглядов, новшеств и теорий в результате развития медицинской культуры сельского населения и развития всех сфер в обществе. При этом были выделены основные аспекты использования инновационных методов и средств формирования и развития медицинской культуры сельского населения и их значение в социально-экономических отношениях.

Ключевые слова: Медицинская культура, сельское население, инновации, инновационные технологии, безопасность пищевых продуктов, здоровый образ жизни.

FORMATION AND IMPROVEMENT OF RURAL POPULATION MEDICAL CULTURE: INNOVATIVE APPROACH

Annotation

This article describes the development of various scientific views, innovations and theories as a result of the development of the medical culture of the rural population and the development of all spheres in society. At the same time, the main aspects of the use of innovative methods and means of forming and developing the medical culture of the rural population and their significance in socio-economic relations were highlighted.

Key words: Medical culture, rural population, innovations, innovative technologies, food safety, healthy lifestyle.

Қириш. Давлатимиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича илғор мамлакатлар (Нидерландия, Исроил ва бош.) қатори қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда инновацион тарзда ташкил этиш орқали уни саноатлашган соҳага айлантиришни асосий вазифа сифатида кун тартибига қўйди. Республикамызда қишлоқ хўжалигини жадал тарзда ҳамда илғор дунё мамлакатлари билан интеграциялашиб бориши жуда катта аҳамиятига эга. Бунга сабаб, биринчидан, қулай об-ҳаво шароитига эга бўлган қишлоқ хўжалиги далаларида бир йилнинг ўзида камида икки маротаба ҳосил олиш учун шарт-шароитларнинг мавжудлиги; иккинчидан, етиштирилган ҳосилнинг мўл-қўллиги, харидорлиги; учинчидан, мева-сабзавотларни натурал ҳолда ёки қайта ишлаб бозорга олиб чиқиш, ундан катта даромад топиш имкониятининг мавжудлиги; тўртинчидан, аҳолининг бу соҳада катта тажрибага эга эканлиги; бешинчидан, аҳолининг кўпчилик қисмининг қишлоқда яшаб, томорқасида етиштирилган маҳсулотларни сотиш эвазига даромад олишнинг кўрсатиб ўтиш мумкин. Зеро, шундай экан қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотларга бутун аҳолининг эҳтиёжларини қондириш, ортиқчасини экспорт қилиш масаласи қишлоқ хўжалигини инновацион технологиялар асосида ривожлантиришни тақозо этади. Бу ҳақида Президентимиз Ш.М.Мирзиёев: “Инновация – бу келажак дегани. Биз буюк келажакимизни барпо

этишни бугундан бошлайдиган бўлсак, уни айнан инновацион – ғоялар, инновацион ёндашувлар асосида бошлашимиз керак», – деган эди. Чунки, бунинг қонуний ва иқтисодий томонларини мустаҳкамлаш учун 2020 йил 7 апрелда “Инновацион фаолият тўғрисида” қонун қабул қилинди. Ушбу қонунда: “Инновация – фуқаролик муомаласига киритилган ёки шахсий эҳтиёжлар учун фойдаланиладиган, қўлланилиши амалиётда катта ижтимоий-иқтисодий самарага эришишни таъминлайдиган янги ишланма”, – деган таъриф берилган. Демак, қишлоқ хўжалигини ҳар томонлама ривожлантириш учун яратилиб ва амалда қўлланилаётган ҳар бир янги ишланма ва ғоя – бу албатта инновациядир. Бу ғояни кенг амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2019 йил 23 октябрда ПФ-5853-сонли “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармони қабул қилинди. Бунда: “Қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришда табиий ресурслардан оқилона ва самарали фойдаланишни таъминлаш ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш мазкур устувор йўналишнинг асосий мақсади бўлиб, унга эришиш учун қуйидаги вазифалар:

мақбул қишлоқ хўжалиги ва экологик амалиётни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;

кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларга мўлжалланган мақбул кишлоқ хўжалиги ва экологик амалиёт тамойилларига риоя этиш бўйича йўриқнома ишлаб чиқиш;

кишлоқ хўжалигида экология ва иқлим учун хавфсиз амалиётни тарғиб қилиш”, – белгиланди.

Қабул қилинган стратегияга кўра кишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришда инновацион усул ва воситаларни қўллашнинг асосий жиҳатларини:

1) иқтисодиётни экологиялаштириш, яъни кишлоқдаги табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни қайта тиклашда инсон саломатлигига қандай таъсир этиш имкониятларини ҳисобга олиш;

2) табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш, яъни чиқиндиларни атроф муҳит ва аҳоли соғлиги учун хавфлиликка даражасини ҳисобга олган ҳолда қайта ишлашни ташкиллаштириш;

3) табиатдан оқилона фойдаланиш соҳасида назоратни кучайтириш, бунда соғлиқни сақлаш идоралари мутассадиларининг ваколатларини кенгайтириш;

4) витаминларга бой бўлган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини натурал ҳолда сақлаш, қайта ишлаш теологияларининг янги авлодини яратиш орқали, уларнинг инсон организми учун фойдалилик даражаларини кўпайтириш;

5) кишлоқ хўжалигида аграр таълимни кучайтириш орқали табиий ресурслар, пестицидлар ва кимёвий воситалардан фойдаланишни тўғри йўлга қўйиш туфайли тиббий-биологик хавфсизликни таъминлаш масаласини ечишга катта эътибор қаратиш ташки этиади.

Кишлоқда ахборот-коммуникация технологиялари инфратузилмасининг етарли даражаа ривожланмаганлигини кўрамиз. Бу масалани ижобий ҳал этиш эса инновацион тафаккур ҳосиласи бўлган “Ақлли кишлоқ”ларни барпо этиш имкониятини беради.

Хўш, “Ақлли кишлоқ” нима? “Ақлли кишлоқ – бу кишлоқ аҳолисининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирувчи табиат бойликлари, моддий ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнини уйғунлаштирувчи биотехнология ва биоиктисодиётга; самарали меҳнат қилишнинг ташкиллаштириш ва илмий бошқаришга хизмат қилувчи ахборот-коммуникациялар инфратузилмасига, янгиликларни кашф этувчи ва амалда қўлловчи инновацион салоҳиятга эга бўлган профессионал мутахассислар корпусига, ишларни бевосита одам иштирокисиз бажарадиган робототехника қурилмаларига, маънавий савиясини юксалтирувчи ахборот-ресурсларига эга бўлган ҳолда ижтимоий тараккиёт қонунларига мос равишда ҳаракатланадиган маданий борлиқдир”.

Ҳар қандай “Ақлли кишлоқ”, албатта, ўзининг “Ақлли уй”, “Ақлли тиббиёт” каби ўзига хос, бир бирини тўлдирувчи тузилмаларига эга бўлиши керак.

Янгиланаётган Ўзбекистон шароитида кишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг инновацион моделларини яратиш, яъни моделлаштириш масаласи долзарблигича қолмоқда.

Моделлаштириш - бу аслини олганда билим объектларини уларнинг моделлари бўйича ўрганиш; ушбу ҳодисалар ҳақида тушуниришлар олиш, шунингдек тадқиқотчининг қизиқтирадиган ҳодисаларни башорат қилиш учун ҳаётий объектлар, жараёнлар ёки ҳодисаларнинг моделларини қуриш ва ўрганишдир.

Ҳозирги вақтда моделлаштириш технологиясига ва қўлланилиш соҳасига кўра математик, биологик, тиббий ва бошқа моделлаштириш турлари мавжуддир.

Тиббий моделлаштириш, моделлаштириш турлари ичида энг мураккаби ҳисобланади. Чунки, бунда инсоннинг жисмоний танасида бўлган барча хасталикларни ташхислаш, даволаш, реабилитация қилиш, маънавий вужудидаги руҳий бузилиш жараёнларни, шунингдек тиббиётда бошқарув ишларини ташкиллаштиришнинг моделлаштириш, уларнинг компьютерда ишлаш дастурларини яратиш масалалари ўзига хос бўлган қийинчиликларни ўз ичига олади.

Кишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш ишларини ташкиллаштиришнинг инновацион моделларидан бирини “Ақлли-рақамли тиббиёт” модели ташкил қилади. Буни фалсафий жиҳатдан қуйидагича таъриф бериш мумкин. «Ақлли ва рақамли инновацион тиббиёт» — бу бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тамойилларига мос равишда, уларга малакали тиббий хизмат кўрсатиш, даволаш ишлари учун қилинган барча сарф-харажатларнинг шаффофлигини таъминлаш борасида ахборот бериш жараёнини автоматлаштиришнинг марказлашган тизимидир».

«Ақлли ва рақамли инновацион тиббиёт» моделини кишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини ривожлантиришнинг инновацион модели сифатида ишлаб чиқиш масаласини илмий-амалий жиҳатдан қуйидаги тўрт босқичда амалга ошириш тавсия этилади.

Биринчи босқич. Бу босқичда асл объект ҳисобланмиш кишлоқ аҳолисининг тиббий ҳаётига оид барча маълумотлардан иборат бўлган билимлар тўпланади. Фалсафий жиҳатдан қараганда моделнинг когнитив имкониятлари шундан иборатки, модел асл объектнинг ҳар қандай муҳим хусусиятларини намоиш этади (такрорлайди, тақлид қилади). Иккинчи босқич. Бу босқичда мазкур модел мустақил тадқиқот объекти вазифасини бажаради. Бундай тадқиқот шаклларида бири бу "модель" тажрибаларини ўтказиш бўлиб, унда моделнинг ишлаш шартлари атайлаб ўзгартирилиб, унинг "хатти-ҳаракатлари" тўғрисидаги маълумотлар тизимлаштирилади. Ушбу босқичнинг якуний натижаси бу модел ҳақидаги билимлар тўплами, яъни унинг танаси яратилади.

Учинчи босқич. Бу босқичда моделлар ёрдамида олинган билимларни амалий текшириш ва улардан объектнинг умумлаштирувчи назариясини яратиш, уни ўзгартириш ёки бошқариш учун фойдаланиш содир бўлади.

Кишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг “Кишлоқ хўжалиги экин даласига ишлов бериш ва ҳосилни йиғиб олишнинг биотиббий-технологик ҳаритаси” модели:

- экин даласининг ҳавоси, сув, ер, тупроғини антропоген ва бошқа салбий таъсир қилувчи омиллардан сақлашни таъминлаш;

- кишлоқ хўжалиги экинларига зиён етказиши мумкин бўлган биологик хавфсизликни кучайтиришга қаратилган ягона чора-тадбирлар тизимини ишлаб чиқиш;

- кишлоқ хўжалиги экинларига ишлов беришда ишлатилувчи яроқсиз ҳолга келиб қолган кимёвий воситаларни босқичма-босқич йўқ қилиш ёки экологик жиҳатдан хавфсиз йўқотишни таъминлаш;

- экин даласида ва ҳосилни йиғиб олишда юқумли ва паразитар касалликлар юзага келиши ва тарқалишининг олдини олишга қаратилган профилактик дезинфекция тадбирлари ўтказилишини ташкил қилиш каби илмий-амалий масалаларнинг ечимини топишга қаратилган бўлиши мақсадга мувофидир.

Кишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан яна бирини кишлоқ аҳолисининг тиббий

саводхонлик даражаси ташкил қилади. Маълумки, ҳар қандай давлатнинг куч-қудрати, салоҳияти фуқароларнинг жисмоний ва ақлий баркамоллигига, саломатлигига бевосита боғлиқ. Инсон саломатлиги нафақат бугунги кун, балки келажак учун ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, янгиланаётган Ўзбекистон шароитида қишлоқ аҳолисининг тиббий маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг илмий-амалий ечимларини топишга қаратилган “Ақлли ва рақамли инновацион тиббиёт” каби инновацион моделларини жорий қилиш натижасида: қишлоқ аҳолисининг тиббий саводхонлигини ошириш; юқумли бўлмаган, юқумли, паразитар касалликлар юзага келиши ва тарқалишининг олдини олишга қаратилган эпидемияга қарши зарурий чора тадбирларни ишлаб

чиқиш ва амалга ошириш; соғлом турмуш тарзини шакллантириш, аҳолининг тиббий маданиятини ошириш; тиббий профилактика бўйича комплекс чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ҳамда уларнинг амалга оширилишини таъминлаш; инсон саломатлигига таъсир этувчи хавфли омилларни бошқариш, тизимли мониторингини олиб бориш ва таҳлил қилишнинг янги шакл ва усулларини ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга жорий этиш; қишлоқ ҳудудларда яшовчиларга тиббий хизмат кўрсатиш инфраструктурасини яхшилаш; аҳолининг саломатлигидан, тиббий вазият ҳолатидан хабар олиш каби ишларни ўзаро интеграция ва мувофиқлаштирилиб бошқаришнинг замонавий интеллектуал тизими жорий этилишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2018. – Б.88. (508 б.)
2. Ўзбекистон Республикасининг “Инновацион фаолият тўғрисида”ги қонуни. 2020 йил 7 апрель. // www.lex.uz - Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги ПФ-5853-сон Фармонида 1-ИЛОВА
4. “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегияси”.
5. Тухтаев Х.М. Қишлоқда фаровон ҳаёт барпо этишнинг моддий ва маънавий омилларини уйғун ривожлантириш қонуниятлари. 09.00.04 – Ижтимоий фалсафа. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Самарқанд, 2020.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида «Ақлли шаҳар» технологияларини жорий этиш концепцияси” (2019 йил 18 январдаги 48-сон қарорига 1-ИЛОВА) // <http://www.lex.uz/pdfs/4171067> га асосланган ҳолда таъриф берилган.